

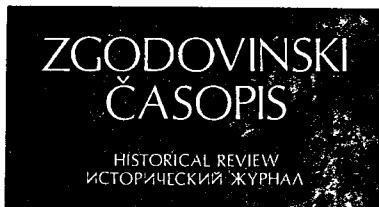
ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1990 4 letnik 44

ZČ, Ljubljana, 44, 1990, številka 4, strani 487–660 in XV–XX

UDC 949.712(05)
UDK

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 11. 1990.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Setinc (nemščina), Jožica Pirc (francoščina), Lidija Berden (angleščina), Niko Hudelja (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 120 din, za društvene člane 80 din, za društvene člane-upokoјence 60 din, za društvene člane-študente 40 din
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 60 din

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Republiški sekretariat za raziskovalno dejavnost in tehnologijo
Republiški sekretariat za kulturo
Republiški sekretariat za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, december 1990

Naklada: 1850 izvodov

KAZALO — CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

Rajko Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (2. del)	489—520
Influence of the Aquileian Church on the East and Pre-Alpine Territory from the 4 th till 8 th Century (Part 2)	
Mladen Ančič, Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)	521—546
The Chronicle of the kings of Croatia and Dalmatia (On the origins and the authorship of Croatian redaction of the Chronicle of presbiter of Dioclea)	
Jože Smej, Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobotne : Predstaviteljev novega mestnega grba	547—551
Survey of the Medieval History of Murska Sobota : Presentation of a New Town Coat-of-Arms	
Janez Cvirn, Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo svetovno vojno	553—564
The Germans in Celje (Cilli) and the Yugoslav Question before the First World War	
Taras Kermauner, Mrakova dramatika o — francoski — revoluciji	565—580
Mrak's Dramatics Dealing with — French — Revolution	
Neda Pagon, Dolg sociologije francoski revoluciji	581—588
Debt of Sociology to the French Revolution	
Ludvik Olas, Izselsevanje iz Prekmurja	589—594
Emigration from Prekmurje (Trans-Muraland)	

ZAPISI — NOTES

France Kresal, Jugoslovansko in slovensko gospodarstvo v poročilih Ljubljanske borze 1935—1941	595—597
Yugoslav and Slovene Economy in Reports of the Ljubljana Stock-Exchange 1935—1941	
Janez Stergar, Protifašistični in narodnoosvobodilni boj koroških Slovencev	598—602
Antifascist and National-Liberation Struggle of the Carinthian Slovenes	

INSTITUCIJE — INSTITUTES

Ob sedemdesetletnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (Ignacij Voje)	603—611
Seventieth Anniversary of the History Department at the Faculty of Arts and Sciences	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE — CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Poročilo o XXV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti od 1. do 3. oktobra 1990 (Marjan Drnovšek)	612—614
Report on 25 th Meeting of Slovene Historians in Murska Sobota, 1 st to 3 rd of October 1990	
Občni zbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Murska Sobota, 1. oktobra 1990 (Darja Mihelič, Vasilij Melik, Marjan Drnovšek, Janez Marolt)	614—618
Annual Meeting of Historical Societies' Association of Slovenia, Murska Sobota on October the 1 st 1990	

Pogovor o glavnih odprtih vprašanih slovenske gospodarske zgodovine (Olga Janša - Zorn)	618—622
Round-table on Main Open Questions in the Slovene Economic History	
15. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, Gornji Milanovac od 28. do 30. 8. 1990 (Prvenka Turk)	622—623
15 th Yugoslav Symposium on History Lecturing, Gornji Milanovac from 28 th to 30 th of August 1990	
24. zasedanje jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije (Eva Holz)	624—628
24 th Meeting of the Yugoslav-Czech-Slovakian Historical Commission	

RAZSTAVE — EXHIBITIONS

Tempora fuere barbarica... Razstava o Langobardih (Tomaž Nabergoj)	629—634
Tempora fuere barbarica... Exhibition on the Langobards	

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

Tone Knez — šestdesetletnik (Stane Granda)	635—636
Tone Knez — Sexagenarian	
Magister Drago Novak — šestdesetletnik (Tomaž Weber)	637
M. A. Drago Novak — Sexagenarian	
Ana Benedetič — šestdesetletnica (Vasilij Melik)	637—638
Ana Benedetič — Sexagenarian	

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Duro Tosić, Trg Drijeva u srednjem vijeku (Ignacij Voje)	639—641
Ob dvestoti obletnici francoske revolucije (Dopolnilo) (Neda Pagon)	641—642
Gertraud Marinelli-König, Russland in der Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805—1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen (Stane Granda)	642—643
Questioni di guerra (Marta Verginella)	643—644
Antonio Sema, Caporetto. Il mondo capovolto (Petra Svoljšak)	644—647
Drago Žerjal, Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama (Metka Gombač)	647—648
Ludvik Tončič, Tiskarstvo na Dolenjskem (Anja Dular)	648—649
Ivan Grobelnik, Ignacij Voje, Zgodovina 2 (Drago Novak)	649
Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ (Miroslav Stiplovšek)	650—651
Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925—1935 (Miroslav Stiplovšek)	651—652
Thomas M. Barker, Social Revolutionaries and Secret Agents: the Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive. — Marjan Linasi, Antifašistično in narodnoosvobodilno gibanje mladine na Koroškem 1938—1945 (Janez Stergar)	652—654

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 3 in 4	XV—XX
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 3	

Rajko Bratož

VPLIV OGLEJSKE CERKVE NA VZHODNOALPSKI
IN PREDALPSKI PROSTOR OD 4. DO 8. STOLETJA

(2. del)

9. Zaton oglejskega vpliva v 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja

a) Čas najhujših slovanskih vpadov

Odnos oglejskega patriarhata (oziroma po letu 607 obeh patriarhatov) do sosednjega poganskega slovanskega sveta na vzhodu in severovzhodu je skorajda nepoznan. Stiki Slovanov z oglejsko cerkvijo so bili v času slovanskega naseljevanja predvsem sovražni. Iz dobe papeža Gregorija Velikega imamo nekaj poročil, ki bi jih mogli razlagati kot stik med oglejsko cerkvijo in Slovani. Pismo papeža Gregorija ravenskemu škofu Janezu iz leta 592 omenja »požgano mesto shizmatika Severa«, ki po papeževem mnenju ne zasluži pomoči v obliki milodarov. Omemba požganega Ogleja (Gradeža?) se nanaša skoraj gotovo na langobardsko pustošenje in ne na prodiranje Slovanov, ki tedaj gotovo še niso prišli tako daleč na zahod.¹⁸⁹ V pismu ravenskemu eksarhu Kaliniku iz leta 599 izraža papež Gregorij veselje ob bizantinskih zmagah nad Slovani, očitno nekeje v zaledju Kopra,¹⁹⁰ v pismu salonitanskemu škofu Maksimu iz leta 600 pa govori o tem, da so začeli Slovani »per Histriae aditum« vdirati v Italijo.¹⁹¹ Oglejska cerkev je bila ob slovanski nevarnosti povsem brez moči, saj so jo ogrožali tudi papež, Bizanc in občasno še Langobardi. V 7. stoletju, ko so na langobardskem delu meje s slovanskim svetom potekali boji s Slovani in Avari,¹⁹² na istrskem (bizantinskem) delu meje pa je ob občasnih spopadih in plenitvah potekala kolonizacija slovanskega prebivalstva vedno globje v Istro v zaledje istrskih mest,¹⁹³ na cerkvenem področju v odnosu do slovanskega sveta ni bilo pomembnih dogodkov.

Gradeška cerkev, kamor so spadale istrske škofije, je bila skozi vse 7. stoletje razdvojena in notranje šibka, v svojem razvoju se je vse bolj odmikala od Ogleja. Leta 628 je gradeški patriarh Fortunat prestopil na stran shizmatikov in se je po škandaloznem obnašanju (ropu cerkva in drugega cerkvenega premoženja) zatekel na langobardsko ozemlje v Krmin.¹⁹⁴ Tedaj je posegel papež Honorij I. (625—638) in njegova intervencija pomeni dokončno odpravo razkola v Istri in v priobalni Benečiji, na celotnem bizantinskem ozemlju na severnem Jadranu, ki se v virih iz 7. stoletja večkrat omenja s skupnim imenom »Istra«.¹⁹⁵ Papež je z gradeškega škofovskega prestola odstranil kompro-

¹⁸⁹ GREGORIUS, *Registrum epist.* 2, 38 (ed. D. Norberg, CCSL 140, 1982, 124, v. 51 ss.); F. KOS, *Gradivo I*, 105 (130 s.); slov. prevod odlomka posreduje F. K. LUKMAN, Gregorij Veliki, 215. Da je Gradež prizadel napad slovanskih piratov čez morje je domneval P. PASCHINI, *Storia del Friuli I*, Udine 1953³, 102, upravičeno ga je zavrnil L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 158 op. 14, ki je dogodek postavil v kontekst langobardsko-bizantinskih odnosov v tem času.

¹⁹⁰ GREGORIUS, *Registrum epist.* 9, 155 (ed. D. Norberg, CCSL 140 A, 1982, 710; F. KOS, *Gradivo I*, 126 (167)). Prim. L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 145; kratko o tem tudi R. BRATOŽ — J. PERSIČ, *Koprska cerkev skozi stoletja* (kot v op. 181), 57 s.; B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 335.

¹⁹¹ GREGORIUS, *Registrum epist.* 10, 15 (ed. D. Norberg, CCSL 140 A, 842; F. KOS, *Gradivo I*, 131 (171)). O vprašanju, kaj pomeni »Histriae aditus«, ki v zadnjem času ponovno vzbudja zgodovinarje, gl. L. MARGETIČ, O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti, *ZC* 44, 1990, 121 in naš diskusijski prispevek: Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, *ZC* 44, 1990 (v tisku).

¹⁹² M. KOS, K postanku slovanske zapadne meje, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 170—181; B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja* (kot v op. 150), 7 s.; IDEM, v knjigi: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 333 ss.

¹⁹³ B. GRAFENAUER, *Proces doseljavanja* (kot v op. 150), 40 ss.; IDEM, *Slovensko-romanska meja*, 8 s.; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 336 ss.; nekoliko drugačne poglede zastopa L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 146 ss., zlasti 152.

¹⁹⁴ *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquilee* (G. MONTICOLE, *Cronache Veneziane antichissime I*, 10; F. KOS, *Gradivo I*, 158 (197 s.)). Prim. S. TAVANO, *Cormons nell'alto medioevo*, Studi Goriziani 40, 1966, 51—68, zlasti 59 s.

¹⁹⁵ Prim. L. MARGETIČ, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, *Zliva antika* 32, 1982, 53—82, zlasti 75 s.

mitiranega razkolnika in je postavil na njegovo mesto katolika Primogenija, rimskega klerika.¹⁹⁶ To dejanje slavita dva metrična napisa v čast omenjenemu papežu. Na enem izrecno piše, da je Honorij I. Istro, ki je bila »annis septies et decies« v pogubnem razkolu, privedel v naročje katoliške cerkve.¹⁹⁷ Od leta 628 dalje so bili odnosi med istrskimi škofi gradeškega patriarhata in papeško stolico urejeni, katolicizem je v Istri dokončno zmagal. V kritičnih časih katoliške obnove je gradeško cerkev poleg papeža podprl tudi bizantinski cesar Heraklej. Ker je bila spričo izjemno težkih razmer drugod v državi izključena izdatnejša vojaška pomoč proti sovražnikom, ki so ogrožali bizantinsko posest na severnem Jadranu in gradeško cerkev (Langobardi, Slovani, nasprotovanja s shizmatično oglejsko cerkvijo na langobardskem ozemlju), je cesar gradeško cerkev podprl duhovno in materialno. Cerkvi, ki je bila tedaj steber ostankov bizantinske oblasti na severnem Jadranu, je leta 630 poklonil zlato in srebro (kot nadomestilo izgub spričo kraje patriarha Fortunata leta 628) ter vrsto predragocenih relikvij, med njimi ostanke sv. Križa s tako imenovanim Markovim prestolom in tako imenovani Mohorjev prestol, eno največjih umetnin tiste dobe. Te relikvije naj bi obvarovale mesto pred vsemi številnimi nevarnostmi, ki so mu grozile.¹⁹⁸ Spor materialne narave zaradi posesti neke hiše v Gradežu, ki je nastal v štiridesetih letih 7. stoletja (642—648) med patriarhom Primogenijem in bizantinskim funkcionarjem, čigar prizadevanja je podprl papež Teodor I., ni resno načel urejenih odnosov med Gradežem in rimsko stolico ter bizantinsko državo.¹⁹⁹ Prizadevanja papežev, da bi strli moč shizmatikov na langobardskem ozemlju, pa očitno niso bila uspešna.²⁰⁰

Najpomembnejši dogodek te dobe, ki se deloma nanaša na gradeško cerkveno območje v Istri in osvetljuje odnos zahodne cerkve do sosednjega slovanskega sveta, je akcija papeža Janeza IV. (Dalmatinca) leta 641 ali 642, s katero je hotel odkupiti ujetnike od poganov (Slovanov) in rešiti relikvije mu-

¹⁹⁶ *Epistolae Langobardicae collectae* 3 (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, Berlin 1957², 694—696 = R. CESSI, Documenti, n. 13 (23 s.), v povzetku tudi F. KOS, *Gradivo* I, 157 (198 s.)). V pisnu »universis episcopis per Venetiam et Istriam constitutis« je papež sporočil, da je obsodil Fortunata (»... quibus paenis interdictionis canonice aculeis Fortunatum olim sacerdotio exundum decrevimus... et nunc iterato paginallis auctoritatis decreto eius perfidiam inmodantes, damnamus.«) in da je na njegovo mesto posvetil rimskega klerika Primogenija (»Primogenium subdiaconum et regionarium nostrae sedis Gradenis ecclesiae episcopali ordine cum pallii benedictione direximus consecrandum«). Papež v nadaljevanju poroča, da je prek poslanstva posredoval pri langobardskem kralju, da bi mu izročil odpadnika Fortunata in da bi se povrnilo stvar, ki jih je le-ta na begu vzel s seboj. Papežovo prizadevanje je bilo očitno zaman, prav tako prizadevanje patriarha Primogenija, ki pa se je zatem obrnil po pomoč na cesarja Herakleja (F. KOS, *Gradivo* I, 158 (199—201)). Gl. tudi P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 259 ss.; P. F. KEHR, *Italia pontificia* VII/2, 33 s.; L. MARGETIC, »Histria« u dvije vijesti iz prve polovice VII stoletja, *Živa antika* 32, 2, 1982, 171—176, zlasti 173 ss.

¹⁹⁷ Epigrama objavljata v celoti L. DUCHESNE (*Liber pontificalis LXXII* (Honorius), ed. L. Duchesne, Paris 1957², 325—327) in G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche sullo scisma tricapitano*, *Rivista di archeologia cristiana* 53, 1977, 231—256, zlasti 246—251 (oba s komentarjem), le najbolj značilne verzje je priobčil F. KOS, *Gradivo* I, 160 (202). Ključnega pomena za razumevanje napisov je distih v prvem napisu, ki se glasi: »Histria tatur possessa hostilibus annis / septies et decies scismate pestifero«; manj zapleteno je razumevanje distiha v drugem epigramu: »Histria nam dudum saevo sub scismate fessa / ad statuta patrum teque monente redit.« Po večinskem mnenju naj bi prvi napis označeval obdobje sedemdesetih let (B. M. DE RUBEIS, *De scismate ecclesiae Aquileiensis dissertatio historica*, Venetis 1732, 160; L. DUCHESNE, o. c., 325; F. KOS, *Gradivo* I, 202 op. 1; O. BERTOLINI, *Riflessi politici* (kot v op. 177), 753; G. CUSCITO, o. c., 248; IDEM, *Cristianesimo antico*, 308). L. MARGETIC, *Histrica et Adriatica*, 155—166, je na podlagi novo predložene kronologije gradeških patriarhov v prvi tretjini 7. stoletja skušal dokazati, da časovna oznaka pomeni sedemnajst let in da se nanaša na dolžino pontifikata shizmatika Fortunata, ki ga datira v leta 611—627; gl. tudi njegov diskusijski prispevek: O nekimi pitjanjima naše ranosrednjovekovne povjesti, *ZČ* 44, 1990, 119 s. Pridružujemo se mnenju, da se kronološka oznaka nanaša na sedemdesetletno razdobje od 557 (ko se začne oglejska shizma, gl. op. 47 in 152) do 627. Svoje razloge za to pojasnjujemo v diskusijskem prispevku: Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, *ZČ* 44, 1990 (v tisku).

¹⁹⁸ *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime* I, 11, v. 3—11); IOHANNES DIACONUS, *Chronicon Venetum* (ibidem, 62, v. 18—64, v. 4); DANDULUS, *Chronica*, A. 630 (ed. E. Pastorello, *Rerum Ital. script.* XII/1, Bologna 1938, 93, v. 29 ss.); prim. tudi F. KOS, *Gradivo* I, 158 (200 s.)). Gl. S. TAVANO, *Le cattedre di Grado e le culture artistiche del mediterraneo orientale*, *AAAD* 12, 1977, 445—489; vol. II, Fig. 1—17; IDEM, *Aquileia e Grado*, 278 ss.; 358 ss.; 367 ss.

¹⁹⁹ *Epistolae Langobardicae collectae* 6 (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, Berlin 1957², 697—698 = R. CESSI, Documenti, n. 15 (25), v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 171 (214)). Iz dokumenta povzema jedro spora DANDULUS, *Chronica*, A. 642 (cit. izd., 96 v. 18—23). Gl. tudi P. F. KEHR, *Italia pontificia* VII/2, Berolini 1925, 34 (9).

²⁰⁰ Prim. G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda* II, Milano 1966, 300 ss.

čencev iz vzhodnojadranskih pokrajin. Papež je poslal v Dalmacijo in Istro opata Martina z veliko denarja, ki je nalogo dobro opravil. Iz Istre so bile tedaj odnešene v Rim relikvije mučenca Mavra iz Poreča, vsekakor le njihov manjši del.²⁰¹ Poročilo o reševanju relikvij kaže na to, da so bile vzhodnojadranske dežele, med njimi tudi znaten del Istre, za cerkev skoraj v celoti izgubljene. Odnasanje relikvij v Italijo spominja na dramatične dogodke v prvem desetletju 5. stoletja v Panoniji in leta 488 v Obrežnem Noriku, ki pomenijo konec normalnih razmer za življenje cerkve v teh deželah.²⁰²

Po teh dogodkih viri za nekaj desetletij presahnejo. Če ne ošteševamo dokumentov v zvezi z monoteletskim sporom je prvi vir šele pismo papeža Benedikta II. gradeškemu patriarhu Agatonu iz dobe 683—685, ki obravnava zanimivo vprašanje s področja rodbinskega (ženitnega) prava.²⁰³ To pismo ne osvetljuje cerkvenopolitičnih razmer v Gradežu.

V celoti gledano ob koncu 6. stoletja in v večjem delu 7. stoletja ni prišlo do pomembnejšega vplivanja oglejske ali gradeške cerkve na sosednji slovanski svet. V odnosu do tega sta bili obe cerkvi v izraziti obrambi. Razlike v civilizacijski stopnji med Romani in Slovani, pa tudi objektivna šibkost bizantinske države na severnem Jadranu ter furlanskega vojvodstva kot dela langobardske države, ki sta se izčrpavali v pogostih vojnah,²⁰⁴ vse to je izključevalo kakršnekoli omembe vredne vplive obeh zahodnih cerkva na slovanski svet vzhodnih Alp in predalpskega prostora.

b) Monoteletski spor in konec oglejske shizme

Najpomembnejši cerkvenopolitični dogodek 7. stoletja, ki se je odvijal deloma v neposrednem sosedstvu slovanskega sveta, je monoenergetski oziroma monoteletski spor (638—681), ki je izbruhnil in se končal še v času trajanja oglejske shizme na severnem Jadranu. V ozadju spora je bilo prizadevanje bizantinskih cesarjev, da bi s spravljivo versko formulo dosegli enotnost med katolicizmom, ki je prevladoval na Zahodu in v osrednjih delih države, in vzhodnimi deželami, ki so bile pod močnim vplivom monofizitizma.²⁰⁵ Kot reakcijo katoliškega Zahoda na edikt cesarja Herakleja iz leta 638 oziroma ne-

²⁰¹ Liber pontificalis LXXIII (Iohannes III) (ed. L. Duchesne, 330 = F. KOS, Gradivo I, 169 (212 s.)). Gl. tudi R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 250; L. WALDMÜLLER, Die ersten Begegnungen, 312 s. (oba z navedbo ostalih virov in lit.). O relikvijah prim. M. PELOZA, Rekognicija relikvija dalmatinskih in istarskih mučenika u oratoriju svetog Venancija kod baptisterija Lateranske bazilike u Rimu 1962—1964. godine, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 63—64, 1961—1962 (Split 1969), 163—180. Vsekakor je večji del relikvij poreškega mučenca Mavra ostal v Poreču (prim. G. CUSCITO, I santi Mauro ed Eleuterio di Parenzo. L'identità, il culto, le reliquie, Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 16, 1985—1986, 33—59; C. CORRAIN, Riconoscimento dei resti attribuiti ai ss. Mauro ed Eleuterio di Parenzo, Istria (26, 27 dicembre 1982), ibidem, 63—69).

²⁰² R. EGGER, Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung, Klagenfurt 1948, 51 ss.; R. PILLINGER, Pregnanje kristjanov in uničenje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, ZC 39, 1985, 173—183, zlasti 178; o prenosu Severinovih posmrtnih ostankov v Italijo gl. op. 97.

²⁰³ R. CESSI, Documenti, n. 16 (25—26). Ker je vir malo poznan in težko dostopen, posredujemo njegovo vsebino. Papež Benedikt II. sporoča gradeškemu patriarhu Agatonu svoje mnenje glede naslednjega problema: Nekl Janez sprašuje, ali se lahko njegova hči poroči z nekim Stefanom, ki je bil »simplicibus verbis« zaročen z njeno sestro (torej drugo Janezovo hčerjo), kl pa je pred poroko umrla. Papeževo mnenje: ker sta bila Stefan in pokojna Janezova hči samo zaročena in med njima ni prišlo do zakonske zveze, temveč je njuna zveza temeljila le na besedni objubi, je poroka med ženinom in sestro pokojne zaročenke po cerkvenih šegah možna, če sta le obe strani soglasni («censura apostolici magistratus mandamus hoc absque ullius criminis vitio posse fieri, si utriusque partis rederit voluntati.»).

²⁰⁴ O vojnah med Bizantinci in Langobardi ob koncu 6. in v 7. stoletju poroča predvsem PAULUS DIACONUS, Historia Langobardorum 4, 8; 23—25; 28; 32; 45—46; 5, 6—17; 27—28 (slov. izd., 148 ss.); Prim. G. P. BOGNETTI, L'età longobarda II, Milano 1966, 272 ss.; posebej o spopadih furlanskega vojvodstva z Bizantinci M. BROZZI, Il ducato longobardo del Friuli, Udine 1981², 31 ss.

²⁰⁵ Kratko o monoteletskem sporu S. JANEŽIČ, Ekumenski leksikon, Celje 1981, 145 s.; izčrpen prikaz monoteletskega vprašanja posredujeta Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, Histoire des Conciles III, Paris 1910, 317—538. viro pa nazadnje F. WINKELMANN, Die Quellen zur Entstehung des monenergetisch-monothelischen Streltes, Klio 69, 1987, 515—559. Od splošnozdgovinskih prikazov gl. tudi G. OSTROGORSKI, Zgodovina Bizanca, Ljubljana 1961, 119 ss., od cerkvenih zgodovin zlasti L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, Storia della Chiesa v (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1971², 169 ss. (102 ss.); H. JEDIN, Storia della Chiesa III, Milano 1978, 44 ss. O poteku monoteletskega spora v Italiji gl. O. BERTOLINI, Riflessi politici (kot v op. 177), 754—786; G. P. BOGNETTI, L'età longobarda II, 303 ss.

posredno na verski dekret »Typos« cesarja Konstansa II. iz leta 648 moremo označiti verski zbor, ki ga je leta 649 sklical papež Martin I. v Lateranu. Udeležilo se ga je 105 škofov z vsega Zahoda, večinoma iz Italije in Afrike. Med udeleženci lateranske sinode leta 649 najdemo gradeškega patriarha Maksima, ki je očitno igral na njej zelo važno vlogo kot zagovornik katolicizma in papežev privrženec. Večkrat je posegel v delo sinode z daljšimi govori, med podpisniki pa se pojavlja na častnem drugem mestu takoj za papežem.²⁰⁶ V seznamu udeležencev najdemo s severnojadranskega področja še škofa Potentija iz Pulja.²⁰⁷ Očitno se je gradeška cerkev tedaj odkrito postavila na papeževo stran proti bizantinskemu cesarju in carigraski teologiji. Ker so se cerkvenega zbora udeležili tudi škofje z langobardskega ozemlja (enajst škofov, nobeden z oglejskega področja, pač pa iz Lombardije in srednje Italije),²⁰⁸ moremo soditi, da so v tem sporu tudi oglejski shizmatiki zastopali podobno (prorimsko oziroma protibizantinsko) stališče, če so se spričo drugih problemov sploh opredeljevali. Od teh naj omenimo pritisk arijanskega langobardskega kralja Rotarija (636—652), ki je pri obstoječih škofijskih sedežih podpiral ustanavljanje vzporednih arijanskih škofij.²⁰⁹

Lateranski sinodi 649 so sledili ukrepi bizantinske posvetne oblasti. Ravenski eksarh je dobil ukaz, da aretira papeža in prisili italske škofo k podpisu cesarjevega verskega dekreta, vendar se je ta cesarju uprl in je ostal gospodar v Italiji vse do smrti leta 652. Sledil je cesarjev obračun s papežem Martinom in z vodilnim opozicijskim teologom Maksimom Spoznavalcem. Oba sta umrla mučeniške smrti, prvi leta 655, drugi sedem let kasneje.²¹⁰ Ko je cesar Konstans II. hotel prenesti prestolnico iz Carigrada na Sicilijo, je padel v Sirakuzah pod roko atentatorja (668). Njegova smrt je sprožila uzurpacijo v Italiji (669), ki jo je pomagala zatreti tudi bizantinska vojska iz Istre.²¹¹

Konec monoteletskega spora pomeni šesti ekumenski koncil v Carigradu 680/681, ki je ponovno vzpostavil versko spravo.²¹² Pred koncilom je prišlo do nekaj lokalnih sinod na Zahodu, nato pa je papež Agaton marca 680 sklical sinodo v Rimu. Na njej so zavrnilo monoteletski nauk, potrdili pravilnost sklepov sinode leta 649 in pisali cesarju dolgo pismo, ki je po svoji vsebini zapisnik sinode.²¹³ Zanimiv je zlasti tisti del pisma, ki se nanaša na organizacijsko pripravo za cerkveni zbor. Papež se s škofi opravičuje zaradi zamude, do katere naj bi prišlo predvsem zaradi velike oddaljenosti mnogih škofov, ki so morali priti iz dežel ob oceanu in iz Britanije. V nadaljevanju zatrjuje, da se »številni naši sosluzabniki« (>plurimi confamulorum nostrorum« v kasnejšem latinskem prevodu grškega originala) nahajajo »in medio gentium, tam Langobardorum, quamque Sclavorum, nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Bri-

²⁰⁶ Gl. op. 16 in F. KOS, *Gradivo I*, 173 (215).

²⁰⁷ *Concilium Lateranense a. 649 celebratum* (ed. R. Riedinger, *Acta concil. oecumen. II/1*, Berlin 1984, 6—7 (n. 100); *Potentio Polense episcopo*); 35 (n. 100); 115 (n. 100); 181 (n. 100); 251 (n. 100); 400/401. Prim. tudi J. D. MANSI, *Amplissima collectio conciliorum* 10, Paris—Leipzig 1901⁴, 867 s.; 1167 s. Ta škof na sinodi ni igral kake važnejše vloge. V seznamu udeležencev se pojavlja nekaj mest pred koncem (stoti med stošestimi udeleženci, če štejemo še papeža).

²⁰⁸ Prim. Ch. J. HEFELÉ — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1909, 436 (napačno) in O. BERTOLINI, *Riflessi politici* (kot v op. 177), 789 op. 116.

²⁰⁹ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 42 (slov. izd., 174—175); prim. P. PASCCHINI, *Le vicende politiche*, 257 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 303 ss.

²¹⁰ O papežu Martinu I. gl. kratko M. BENEDIK, *Papeži od Petra do Janeza Pavla II.*, Celje 1989, 66. o Maksimu Spoznavalcu M. MIKLA VČIČ — J. DOLENC, *Leto svetnikov III*, Ljubljana 1972, 338—342; o dogodkih v cerkvi v tem času gl. L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (edd. A. Filche — V. Martin), Torino 1971², 230—247 (193—203).

²¹¹ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 5, 11—12 (slov. izd., 212—213; gl. tudi F. KOS, *Gradivo I*, 180 (220)). Gl. G. OSTROGORSKI, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961, 130 s.; A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria nell'altomedioevo*, AAAd 2, 1972, 273—294, zlasti 284; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda IV*, Milano 1968, 275—294, zlasti 287 ss.

²¹² Ch. J. HEFELÉ — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 472—515; L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 256—265 (214—227); H. JEDIN, *Storia della Chiesa III*, 49 s.; od domačin del gl. I. POJAVNIK, *Pomen kalcedonskega in 3. carigrškega koncila za krščansko življenje*. Bogoslovni vestnik 43, 1983, 229—248, zlasti 233; vire za šesti ekumenski koncil navaja F. WINKELMANN, *Die Quellen* (kot v op. 205), 547 ss.

²¹³ AGATHO Papa, *Epistola III* (PL 87, 1215—1248; gl. tudi J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil. II*, 286—315; F. WINKELMANN, *Die Quellen*, 548 n. 156).

tannorum«, kar je vse vplivalo na počasen potek priprav.²¹⁴ Kako naj si razložimo omembo »sosluzabnikov« »in medio... Sclavorum«? Omemba bi se teoretično mogla nanašati na karantanske Slovane v sosedstvu Langobardov, ki so bili tretjeimenovanim Frankom od Slovanov najbližji. Z ozirom na sorazmeroma številno udeležbo istrskih škofov na sinodi je vsekakor možno, da so s Slovani mišljeni slovanski naseljenci v Istri in na današnjem slovenskem ozemlju, v neposredni bližini bizantinskega sveta,²¹⁵ morda pa tudi Slovani v Dalmaciji (od koder ni prišel na sinodo noben škof).²¹⁶ Katerikoli drugi Slovani gotovo ne pridejo v poštev. Sinode se je udeležilo 125 škofov, ki so z nekaj izjemami (en škof iz Britanije in dva iz Galije) izhajali z italskega območja oziroma njegovega neposrednega sosedstva. Okrog petdeset škofov je izhajalo z langobardskega območja. Med udeleženci srečamo precej škofov iz gradeškega patriarhata. To so bili gradeški (»oglejski«) patriarh Agatho, škofje Cyriacus iz Pulja, Aurelianus iz Poreča, Ursinus iz Cise, Andreas iz Celeje, Gaudentius iz Trsta, Benenatus iz Opitergija, Ursinus (Ursinianus) iz Padove, Paulus iz Altina, vsi z oznako »provinciae Histriae«.²¹⁷ Med navzočimi škofi sta bila dva, opitergijski in padovanski, z langobardskega območja oglejskega patriarhata, ki je bil še vedno v shizmi.²¹⁸ Seznam udeležencev sinode postavlja za oglejsko območje izredno zapleteno vprašanje škofije v Cisi²¹⁹ in nič manj zapleteno vprašanje obstoja »celejanske« škofije v tem času.²²⁰

Omemba celejanskega škofa leta 680 ni povsem presenetljiva, če jo obravnavamo v širšem soočanju slovanskega in antičnega sveta od konca 6. stoletja dalje. Očitno so nekateri antični škofijski sedeži še vedno obstajali, verjetno le fiktivno, vendar z zavestno naslonitvijo na antično cerkveno organizacijo. V velikem južnoslovanskem svetu od Vzhodnih Alp do zaledja Carigrada je poznan poleg celejanskega vsaj še en primer. Leta 681 in 692 se na šestem ekumenskem koncilu v Carigradu in na trulanski sinodi omenjata dva škofa iz Stobov.²²¹ Tako v primeru Stobov kot Celeje gre za škofijska sedeža, ki sta bila precej globoko znotraj slovanskega sveta, sorazmeroma precej oddaljena od bizantinske obale v Istri oziroma Makedoniji. Vprašanje zase je škofijski sedež

²¹⁴ PL 87, 1224—1226; prim. Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 475 ss.

²¹⁵ To možnost dopušča A. P. VLASTO (gl. op. 216).

²¹⁶ Da se omemba nanaša na Slovane v Dalmaciji, domnevajo L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 392; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione* (kot v op. 1), 66 s.; A. P. VLASTO, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970, 188; 376 op. 122 (»... the sequence of peoples suggests the more accessible Slavs near the Adriatic.«); prim. tudi V. KOŠČAK, *Dolazak Hrvata*, *Historijski zbornik* 40, 1987, 339—383, zlasti 377.

²¹⁷ J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil. II*, 311—312; PL 87, 1241—1244; F. KOS, *Gradivo I*, 186 (230—231).

²¹⁸ Padova je prišla v oblast Langobardov leta 601 (PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 23; slov. izd., 158—159), Opitergij leta 643 (?); prim. op. 163.

²¹⁹ Vprašanje lege škofijskega sedeža v Cisi je izredno zapleteno. Po našem mnenju gre za škofijski sedež na jugozahodni istrski obali med Puljem in Porečem (prim. R. BRATOŽ, *Nastanek, razvoj in zaton*, 21 s., op. 43; IDEM, ZC 41, 1987, 362, z navedbami starejše literature; M. SUIĆ, *Cissa pullaria — baphium Cissense — episcopus Cessensis*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti, Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb 1987, 185—219, na podlagi topografske analize locira škofijski sedež na Brionce; v luči najdbe zgodnjekrščanske bazilike v Betiki, ki je zelo podobna škofijski cerkvi v Turnjuji v drugi razvojni fazi iz 6. stoletja, se zdi upravičeno povezovanje omenjenega škofijskega sedeža s to najdbo).

Po drugačnem mnenju, ki ga zastopa L. MARGETIĆ, *Histrica et Adriatica*, 126—130; IDEM, O nekim pitanjima..., ZC 44, 1990, 119, naj bi se omemba nanašala na Cenedo na Beneškem. Svoje poglede na to vprašanje pojasnjujemo v diskusijskem prispevku: Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju (ZC 44, 1990, v tisku).

²²⁰ J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil. II*, 312 B (= PL 87, 1243 A = F. KOS, *Gradivo I*, 186 (231)); v grškem izvirniku se omemba glasi: *Andreas elachistos episkopos tēs hagiās ekklesiās Kelaiānes eparchias Istriās*. Ta omemba se nedvomno nanaša na Celejo, saj noben drug kraj na obravnavanem področju nima take oblike imena (k obliki imena prim. J. ŠASEL, O nagašljanju naših antičnih krajevnih imen, *Situla* 8, 1965, 9 s.; IDEM, *Celeia*, *RE Suppl. XII*, 1970, 140 ss.). Oznaka v kasnejšem latinskem prevodu pisma (»Andreas episcopus sanctae ecclesiae Vejentanae provinciae Istriae«) je vsekakor nesmiselna (prim. Carlo De FRANCESCHI, *Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto medioevo II. Cessensis episcopus*, *AMSI n. s.*, 18, 1970, 78; L. MARGETIĆ, *Histrica et Adriatica*, 126 s.; R. BRATOŽ, ZC 41, 1987, 362). Omenjeni škofijski sedež bi mogel z ozirom na zaporedje omemb, ki v glavnem sledi geografski legi. Iskati na zahodni obali Istre med Porečem in Ciso na eni strani in Trstom na drugi. Prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 359 s. (z mnenjem, da gre za titularnega škofa, ki je živel na dvoru gradeškega patriarha); W. POHL, *Die Awaren*, 148 s. (z lociranjem škofijskega sedeža v Novigrad, za kar v virih ni podlage).

²²¹ R. BRATOŽ, *Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, ZC 44, 1990, 5—29, zlasti 26 s.

v Serdiki, ki je kot enklava sredi slovanskega sveta vzdržal do leta 809 in v skromnem obsegu celo dočakal ponovno širjenje bizantinske oblasti v kontinentalne dele Balkanskega polotoka v 9. stoletju.²²² Na trulanski sinodi leta 692 so ponovno morali reševati vprašanje ubežnih klerikov, posebej škofov; sprejeli so določbe, ki so bile v bistvu zelo podobne priporočilom papeža Gregorija Velikega škofom v Iliriku iz leta 591.²²³ V luči teh omemb, ki kažejo na obstoj sicer zelo skromnih relikvov antične cerkvene organizacije v deželah, ki so jih preplavili Slovani, in v luči enigmatične omembe »sosluzabnikov« »in medio Sclavorum« leta 680 bi si eksistenco celejanskega škofa Andreja lahko predstavljali nekje v bizantinski Istri, v bližini slovanskega sveta, ob morebitnem obstoju vsaj rahlih zvez s področjem antične Celeje, ki je tedaj ležala že okrog eno stoletje zapuščena in v ruševinah.²²⁴ Če bi v to sosledje razmišljanj uvedli še vprašanje začetkov češčenja celejanskega mučenca sv. Maksimilijana v Istri,²²⁵ bi vsekakor daleč prekoračili tisto mejo kombinacij, ki nam jo sicer zelo skromni viri za ta čas postavljajo.

Monoteletski spor z ozirom na potek in vsebino ni pustil nobenih vidnih sledi v krščanski kulturi Romanov in Slovanov v naslednjih stoletjih.²²⁶

Manj kakor dve desetletji kasneje je prišlo do formalnega zaključka oglejske ali istrske shizme. K temu je pripomogla po eni strani verska politika langobardskega dvora — kralj Kuninkpert je želel versko enotnost²²⁷ — po drugi strani pa sam potek monoteletskega spora, v katerem sta obe strani, gradeška (bizantinska) in oglejska (langobardska) zastopali enaka stališča. Shizma je bila odpravljena 698 na sinodi v Paviji, ki so jo sklicali na pobudo langobardskega kralja Kuninkperta. Shizmatiki so priznali svojo zmotno in so s prisego potrdili zedinjenje s katoliško cerkvijo. Nato so poslali k papežu poslanca, med katerimi so bili tudi predstavniki oglejske, dotlej shizmatične cerkve. Papež Sergij I. je pohvalil kralja in je dal sežgati spise, ob katerih so se navdihovali razkolniki.²²⁸ Tako je prenehal skoraj stoletje in pol trajajoči spor, ki je bil z ozirom na teološko vsebino že ob koncu 6. stoletja »scissura pro nulla re facta«, ²²⁹ ob koncu 7. stoletja pa spričo zelo spremenjenih cerkvenopolitičnih razmer tudi v formalnem oziru povsem odvečen.

Konec oglejske shizme je dal poleta misijonski akciji, usmerjeni očitno na nekdanje shizmatično ozemlje pod oblastjo Langobardov. Vnet organizator misijonske akcije je bil pavijski škof Damijan, glavni izvajalec pa njegov diakon Tomaž. Ta akcija, če se po poročilu nejasnega vira sploh nanaša na misijonsko prizadevanje in na gorata območja oglejskega patriarhata,²³⁰ gotovo ni posegla

²²² Prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 367; 474 s.; 483.

²²³ R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve* (kot v op. 42), 380 s., op. 87; IDEM, *Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji*, 28.

²²⁴ Da so bile ruševine antične Celeje lepo vidne še v 15. stoletju, dokazujeta dva vira: *Kronika grofov Celjskih* (prev. M. Golia, Maribor 1972), izpred srede 15. stoletja in potopisni dnevnik Pavla Santonina iz leta 1487; prim. J. SASEL, *Celela*, RE Suppl. XII, 1970, 147 s.

²²⁵ Prim. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 187–189.

²²⁶ Edina možna reminiscenca na ta čas je ime prezbiterja Martina v tržašk legendi o mučencu Apolinariju (gl. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 112; 119), ki spominja na papeža Martina I. (gl. op. 210). Navzočnost grških imen preganjalcev kristjanov v mučniških spisih s severnojadranskega področja (prim. op. 250), bi mogla biti izraz antipatij do Bizanca v dobi monoteletskega spora, vendar je bilo nasprotovanje bizantinski politiki v cerkvenih krogih verjetno še bolj izrazito v dobi ikonoklazma in v desetletju pred frankovsko zasedbo Istre 788.

²²⁷ P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 265 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 458 ss.; O. BERTOLINI, *Riflessi politici*, 788 s.; kratko tudi L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa v* (ed. A. Fliche — V. Martin), Torino 1971², 541 ss. (475).

²²⁸ F. KOS, *Gradiivo I*, 191–192 (235–238); k poročilu Pavla Diakona o koncu shizme gl. B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 287 op. 27. O koncu oglejske shizme gl. B. M. DE RUBEIS, *De schismate ecclesiae Aquileensis* (kot v op. 197), 170 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, 470 ss.; G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche* (kot v op. 197), 252 ss.; IDEM, *Cristianesimo antico*, 311 s.

²²⁹ Kot tako označuje shizmo Treh poglavi v pismu milanskemu škofu Konstanciju leta 593 GREGORIUS, *Registrum epistol.* 4, 2 (ed. D. Norberg, CCL 140, 1982, 218 v. 12).

²³⁰ Na prizadevanje pavijskega diakona Tomaža se nanašajo verzi: »Errone veteri diu Aquilegia caeca / diffusam caelitus rectam dum renueret fidem, / aspera viarum, ninguidosque montium calles / calcans indefessus, glutinasti prudens scissos.« (G. CUSCITO, *Testimonianze*, 253). Medtem kot so nekateri Tomaževo premagovanje težkih poti in zasneženih gorskih steza razlagali kot njegovo pot iz Pavije čez zasnežene Apenine v Rim (npr. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 267), so ga drugi razlagali kot misijonsko potovanje na območju Alp (G. MARCUZZI, *Sinodi Aquileiesi*, Udine 1910, 33). Prim. G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche*, 252 s., op. 45.

v poganski slovanski svet, temveč je le pomagala odstraniti staro nasprotje med Oglejem in Gradežem in je pripomogla k enotnejši verski podobi Italije.

Vsekakor je zanimivo dejstvo, da se je ob koncu shizme gradeški patriarhat (tedaj je bil patriarh Kristofor), kljub temu, da je bil dalj časa (od 628) v spravi z Rimom in v dobi monoteletskih sporov njegov zanesljiv zaveznik, slabše odrezal kakor do nedavna shizmatični Oglej (patriarh Peter s sedežem v Čedadu).²³¹ Slednji je kot varovanec Langobardov ne le obdržal naslov patriarhata, temveč je imel tudi neprimerno večje ozemlje (celotno Furlanijo in kontinentalni del Benečije) in ozemeljske aspiracije v odnosu do Gradeža, ki so se ujemale z ozemeljskimi ambicijami langobardske države v odnosu do bizantinskih posesti na severnem Jadranu in v Italiji sploh.²³² Še leta 723 je moral papež Gregorij II. opozoriti oglejskega patriarha Serena, naj si ne skuša prilastiti ozemlja gradeškega patriarhata in naj se drži v mejah langobardske države, Gradežu pa je dal v tem smislu zagotovilo.²³³ Še papež Gregorij III. naj bi na rimski sinodi leta 731 reševal ozemeljski spor med Oglejem in Gradežem v tem duhu, da se namreč Oglej omeji na langobardsko ozemlje in ne krni obsega gradeškega patriarhata. Avtentičnost vira, ki poroča o reševanju tega spora, pa je zelo nezanesljiva.²³⁴ Napetosti med Oglejem, ki so ga šteli Langobardi, in Gradežem, ki ga je skušal v času vse bolj šibkega Bizanca varovati papež, so trajale dalje vse do karolinške dobe in v naslednja stoletja.²³⁵

Oglejska shizma je pustila vidne sledi v krščanski kulturi Romanov, pa tudi Slovencev in Hrvatov na oglejskem in gradeškem področju. Kot najbolj viden znak moremo omeniti češčenje sv. Evfemije, hakedonske mučenke, ki je postala simbol shizmatikov zaradi kraja svojega mučeništva, ki je identičen s krajem 4. ekumenskega koncila, na sklepe katerega so prisegali shizmatiki.²³⁶ Zdi se, da se je češčenje sv. Evfemije bolje ohranilo na gradeškem področju kakor na Furlanskem oziroma Beneškem, v deželah, ki so bile sedem desetletij dlje v shizmi. Kot kraje, kjer je bilo češčenje sv. Evfemije posebej pomembno, naj navedemo mesta: Rovinj, Poreč, Trst, Gradež, Altino, Villanuova pri Trevizu.²³⁷

²³¹ O gradeškem patriarhu Kristoforu gl. F. KOS, *Gradivo I*, 188 (232), o oglejskem patriarhu Petru F. KOS, *Gradivo I*, 193 (233 s.). Prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 268.

²³² P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 268; prim. kratko B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 319 s.

²³³ *Epistolae Langobardicae collectae 8* (ed. W. Gundlach, *MGH Epist. III*, 1957², 698–699 = R. CESSI, *Documenti*, n. 17 (27), v povzetku tudi F. KOS, *Gradivo I*, 201 (245 s.); papež na koncu opozarja patriarha Serena: »... nec amplius quam in finibus procul dubio gentis Langobardorum existentibus gressum tendere presumas, ut non iniuste et suscepisse gratiam collatam pallii ex presumptione ostendas et inde apostolici vigore concilii, si inobediens fueris, comprobata, indignus iudicaris.«). V pismu gradeškemu patriarhu Donatu, vojaškemu poveljniku Marcellu, škofom in ljudstvu v Istri in na Beneškem (*Epistolae Langobardicae collectae 9*; cit. izd., 699–700; R. CESSI, *Documenti*, n. 18 (28–29); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 202 (247)); je papež vsem dal zagotovilo »contra Forolulensem antistitem agentes, quod cupiat invadere ditionem Gradensis patriarchae«; če ta svojih namer ne bo opustil, bo proti njemu ukrepal disciplinsko. Prim. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 35; P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 270 s.; nazadnje B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 289 op. 51.

²³⁴ *Epistolae Langobardicae collectae 14* (cit. izd., 703–707 = R. CESSI, *Documenti*, n. 22 (32–38); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 209 (253–255); P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 37 (18)). Povzletni sklep sinode naj bi se glasil: »... Praeterea nos ecclesie Dei utilitati providentes et, ne ultra talis eandem vexaret disceptatio, consensuum fratrum definitione episcoporum huius finem imponentes stabillimus, ut Nove Aquileie id est Gradensis civitatis Antoninus patriarcha sulque successores totius Venetie et Istrie, que nostra sunt confinia, remota omnium insolentia ac tergiversatione, primates perpetuo habeantur, Forolulensem antistitem Serenum suosque successores Comronensi castro, in quo ad presens cernitur sedere in finibus Longobardorum, solummodo semper esse contentos... Qui autem huius nostre definitionis violator extiterit, nostro anathemate sic pereat, ut in adventum domini cum his qui a sinistris damnati erunt, eterna mulcentur pena.«

²³⁵ Prim. *Epistolae Langobardicae collectae 15; 17; 19; 20; 21* (cit. izd., 707 ss. = R. CESSI, *Documenti*, n. 24; 25; 30; 31; 32 (38 ss.); v povzetkih F. KOS, *Gradivo I*, 211 (255 s.); 241 (276 s.); 242 (277); 243 (278 s.); P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 37 ss.). O sporu med Oglejem in Gradežem gl. W. MEYER, *Die Spaltung des Patriarchats Aquileia*, *Abhandlungen der Akademie der Wiss. in Göttingen, Phil.-hist. Klasse. N. F.*, Bd. 2, Nr. 6, Göttingen 1898, 10 ss.; O. LENEEL, *Venezianisch-istrische Studien*, *Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg* 9, Strassburg 1911, 7 ss.; E. STEIN, *Eine gefälschte Urkunde aus dem Rechtsstreit zwischen Aquileia und Grado*, *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 98–111.

²³⁶ Prim. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 68 ss.; 114 ss.

²³⁷ Za Rovinj, Poreč, Trst in Gradež gl. R. BRATOŽ, l. c.; za Rovinj posebej nazadnje G. CUSCITO, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni geografiche e memorie episcopali*, *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 17, 1986–1987, 9–27; za Villanuova (Trevise) gl. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/1*, 118 s.; za Altino prim. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 87 s.

Poganski svet vzhodnoalpskih Slovanov je bil v 7. stoletju in v začetku 8. stoletja krščanstvu nedostopen in do njega v glavnem sovražno razpoložen. To potrjujejo redka, pa vendar značilna poročila za ta čas. Prizadevanja me-niha Agrestija, ki je prišel iz Luxeuila na Bavarsko, da bi širil vero med po-ganskimi ljudstvi, od tam pa je pred letom 628 šel v Oglej in se pridružil shiz-matikom,²³⁸ se očitno niso dotaknila slovanskega sveta. Akvitanijec Amandus se je odločil za misijon med Slovani; prešel je Donavo in okrog leta 630 ali malo pred tem stopil v stik s Slovani v Samovem kraljestvu, vendar ni dosegel kakega pomembnega uspeha.²³⁹ Tudi rezultati misijonskih prizadevanj sv. Ru-perta okrog leta 700 in sv. Emerana okrog leta 712 so bili vsaj z ozirom na slo-vanski svet skromni.²⁴⁰ Slovani so v letih 695/698 na južnem Bavarskem na mučeniški način usmrtili puščavnika Marina,²⁴¹ okrog leta 725 pa so požgali cerkev sv. Maksimilijana v Bischofshofnu na Salzburškem, v enem od središč romanskih staroselcev.²⁴² Vsa poročila o stikih vzhodnoalpskih Slovanov s kr-ščanstvom v tem obdobju torej kažejo na nestrpnost le-teh do krščanstva ali vsaj na nikakršno pripravljenost, da bi sprejeli krščansko vero. Vzhodnoalpski Slovani so bili v 7. stoletju po pričevanju sicer maloštevilnih virov »okrutno ljudstvo«, »okrutni pogani«, ki živijo v hudi zmoti in so zapleteni v »hudičeve zanke«.²⁴³

c) Ikonoklastični spor

Zadnje pomembno cerkvenozgodovinsko dogajanje, ki se je odvijalo tudi v romanskem sosedstvu slovanskega sveta le nekaj desetletij po koncu oglejske shizme, je ikonoklazem oziroma boj proti njemu. V le-tem je bilo udeleženo tudi območje gradeškega patriarhata v Istri in priobalni Benetiji, medtem ko je vloga oglejskega patriarhata nejasna in sporna. V ikonoklastičnem gibanju moremo videti za Justinijanovo obsodbo Treh poglavij in za Heraklejevo mo-noteletsko versko formulo tretji val pritiska bizantinske posvetne oblasti na obrobnih, zlasti zahodni bizantinski svet, ki se je tako kot v prejšnjih dveh po-kusih tudi tokrat energično uprl.

Ikonoklastično gibanje se je pojavilo najprej kot teološki spor o tem, ali in na kakšen način se sme upodabljati Kristusa. Izšlo je iz večstoletnih kristo-loških sporov v vzhodni cerkvi, potem ko se je v 4. stoletju, še bolj pa v na-slednjih stoletjih, uveljavilo češčenje podob Kristusa, Marije in svetnikov. To češčenje je dokaj pozno, šele na drugem trulskem cerkvenem zboru leta 692, dobilo kanonsko potrditev. Vprašanje, koliko sta na začetek spora vplivala ju-dovstvo in islam, je v luči novejših raziskav, ki poudarjajo izvor spora v sami cerkvi, bolj ali manj sekundarnega pomena.²⁴⁴ Ikonoklastično gibanje je po-stalo prvovrsten problem bizantinskega cesarstva, ko je začel cesar Leon III.

²³⁸ P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 260 s.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 294 s.; L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 432; P. F. BARTON, *Frühzeit des Christentums*, 196 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 118.

²³⁹ F. KOS, *Gradivo I*, 162 (203–204); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 318 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 118.

²⁴⁰ F. KOS, *Gradivo I*, 194 (239); 205 (249–251); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 433 ss.; H. WOLFRAM, *Der heilige Rupert in Salzburg*, Salzburg Diskussionen Nr. 4 (Hrsg. E. Zwink), Salzburg 1983, 81–92; IDEM, *Die Geburt*, 118 ss.; prim. tudi M. MIKLAVCIC — J. DOLENC, *Leto svetnikov I*, Ljubljana 1968, 852–855.

²⁴¹ F. KOS, *Gradivo I*, 190 (233–234); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 357 s.; prim. tudi F. PRINZ, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, Darmstadt 1988², 347 s.

²⁴² F. KOS, *Gradivo I*, 205 (249 op. 2); vi-re in novejšo literaturo navaja R. BRATOŽ, *Krščan-stvo v Ogleju*, 185 s., op. 164; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 124.

²⁴³ »crudelissima gens«; »crudeles pagani«, »crudelissimi pagani«; »errore decepti a diaboli laqueis tenerentur«; »adstricti errore inimici«; prim. F. KOS, *Gradivo I*, 162 (203 s.); 190 (233 s.); 205 (249 op. 2).

²⁴⁴ Od splošnih pregledov zgodovine ikonoklazma prim. Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1910, 601–804; G. OSTROGORSKI, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961, 169–183; L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa v* (edd. A. Filice — V. Martin), Torino 1971², 573–621 (505–548); F. G. MAIER, *Byzanz, Fischer Weltgeschichte Bd. 13*, Frankfurt am Main 1973, 90–138; 418–420; sumaren pregled z novejšo literaturo posreduje P. SCHREINER, *Byzanz, Oldenbourg Grundriß der Geschichte Bd. 22*, München 1986, 72 s.; 93 s.; 180 ss. Od prispev-kov v slovensčini gl. nazadnje P. SCHREINER, *Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu*, ZČ 41, 1987, 369–407 in kratko B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobarcev*, 291 s. (op. 80).

po velikih zmagah proti Arabcem leta 726 odkrit boj proti češčenju ikon, pa tudi proti svetniškemu kultu nasploh. Temu se je bizantinska Italija, tako kot obsodbi Treh poglavij in monoteletski verski formuli, s papežem na čelu uprla. Medtem ko je papež Gregorij II. (715—731) kljub nasprotovanju ikonoklazmu še vzdrževal stike s Carigradom (dasi je avtentičnost virov, ki govorijo o tem, zelo sporna),²⁴⁵ pa je njegov naslednik Gregorij III. že v svojem prvem letu pontifikata 731 energično nastopil proti ikonoklazmu.²⁴⁶

Še v času Gregorija II. (leta 729?) se je zaradi cesarjeve odredbe o uničenju svetih podob uprla bizantinska vojska na Beneškem in v Pentapolis.²⁴⁷ Razkol v bizantinski Italiji so spretno izkoristili Langobardi, ki so tako na severu kot na jugu precej povečali svojo posest in ogrozili celo Raveno, središče bizantinske oblasti v Italiji.²⁴⁸ V dogodkih, ki so sledili, je igrala pomembno vlogo tudi gradeška cerkev, medtem ko je vloga oglejske cerkve manj zanesljiva. Pred septembrom leta 731 je papež Gregorij III. pisal gradeškemu patriarhu Antoninu pismo, v katerem mu je poročal o uničevanju svetih podob in cerkva ter ga povabil, da skupaj s sufragani pride na sinodo v Rim.²⁴⁹ 1. novembra 731 se je sestala v Rimu sinoda, ki se je je udeležilo triindevetdeset italjskih škofov. Med njimi sta zavzemala posebno ugledno mesto gradeški patriarh Antonin in ravenski škof Janez. Na sinodi so obsodili uničevanje ikon, skrunilci svetih podob Kristusa, Marije, apostolov in svetnikov so bili izobčeni iz cerkve.²⁵⁰ Ohranil se je tudi sporen dokument, ki za isti dan (1. november 731) poroča o sinodi v Rimu, na kateri naj bi obsodili ikonoklazem, predvsem pa reševali spor med Oglejem in Gradežem v tem smislu, da se Oglej omeji na langobardsko ozemlje, Gradež pa ohrani jurisdikcijo nad bizantinsko Istro in priobalno Benečijo.²⁵¹ V seznamu udeležencev sinode, ki prinaša trideset imen škofov, se omenjajo gradeški patriarh Antonin, tržaški škof Janez, oglejski patriarh Seren (kot »Foroiuliensis episcopus«), oglejski škof Štefan (?), škofje iz Konkordije, Malamocca (»episcopus Metamaucensis«) ter Sabione.²⁵² Dokument je ponaredek iz kasnejše dobe (11. stoletja?), vendar sestavljen domnevno na podlagi avtentičnih aktov rimske sinode leta 731, ki se niso ohranili.²⁵³ Z opi-

²⁴⁵ Prim. P. SCHREINER, *Ikonoklazem*, 405.

²⁴⁶ *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)* (ed. L. Duchesne. Paris 1952, 415 ss.); L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 603 s. (532); kratko tudi M. BENEDIK, *Papeži od Petra do Janeza Pavla II.*, Celje 1989, 73.

²⁴⁷ *Liber pontificalis XCI (Gregorius II)*, XVII (cit. izd., 404): »Despicens ergo vir (sc. papa) profanam principis (sc. Leonis III) iussionem, iam contra imperatorem quasi contra hostem se armavit, renuens heresem eius, scribens ubique caveri se christianos quod orta fulset impietas. Igitur permoti omnes Pentapolenses atque Venetiarum exercita contra imperatoris iussionem restiterunt, nunquam se in eiusdem pontificis condescendere necem, sed pro eius magis defensione viriliter decertant, ... spernentes ordinationem exarchi, sibi omnes ubique in Italia duces elegerunt; atque sic de pontificis deque sua immunitate cuncti studebant.« Prim. R. CESSI, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951, 37—52, zlasti 43; A. CARILE — G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, 336 s.

²⁴⁸ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 49 (slov. izd., 276); *Liber pontificalis XCI (Gregorius II)*, XXI (cit. izd., 405 ss.). Prim. R. CESSI, *Le origini*, 43 ss.; G. BARNI, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975, 261.

²⁴⁹ *Epistolae Langobardicae collectae* 13 (ed. W. Gundlach. MGH Epist. III, 1957, 703; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 22 (32—33); v povzetku F. KOS, *Gradio I*, 207 (251 s.)). V pismu papež slika dramatične razsežnosti ikonoklazma (»... per diversas provincias... sanctorum imagines ad ipsius domini et redemptoris nostri instar omnes proficiantur, ecclesie defecerunt atque fonsus Dei ecclesiae, quod fatale malum est et intollerabile exitium, habitations hominum, villum utique efficiantur armentorum, ut iam in eis nulla debeat laus Deo cantari...«), tako kot na splošno tudi drugi zahodni viri (prim. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 49 (slov. izd., 276); *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)*, 415 s.; novejšje raziskave kažejo, da je ta slika pretirana, prim. P. SCHREINER, *Ikonoklazem*, 403 ss.). Papež končno poziva gradeškega patriarha in njegove sufragane, naj se 1. novembra zberejo na sinodi v Rimu (»Vos vero, carissimi, omnes, qui domos Domini diligentiam geritis, ad defendendam et confirmandam veritatem Kalendas Novembris succedentis quindedecimae indictionis apud hanc apostolicam sedem convenite omnes seposita negligentia...«).

²⁵⁰ *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)*, III (cit. izd., 416; celoten odlomek je ponatisnil F. KOS, *Gradio I*, 208 (252—253)). Prim. Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 677 s.

²⁵¹ *Epistolae Langobardicae collectae* 14 (cit. izd., 704—707; ponatis: R. CESSI, *Documenti*, n. 23 (34—38); v povzetku F. KOS, *Gradio I*, 209 (253—255)). Sporni vir pripoveduje, da se je sinoda sestala predvsem »ob imagines, quae ad instar domini redemptoris nostri facte proficiebantur...«, vendar pa je njegova osrednja tema reševanje spora med Oglejem in Gradežem (gl. citat v op. 234).

²⁵² *Epistolae Langobardicae collectae* 14 (cit. izd., 706 v. 9—17); R. CESSI, *Documenti*, n. 23 (37).

²⁵³ Prim. F. KOS, *Gradio I*, str. 254, op. 3; R. CESSI, *Documenti*, 34.

sanimi dogodki se izčrpajo poročila o vpletenosti gradeškega in oglejskega področja v ikonoklastične spore.²⁵⁴

Ikonoklastični spori so pustili nekaj sledi, večinoma le posrednih, tudi na istrskem in deloma oglejskem področju. Te sledi se kažejo v krščanski kulturi naslednjega obdobja. V času razcveta hagiografske književnosti v karolinški dobi se odraža ponekod slab spomin na bizantinsko dobo na ta način, da so dajali preganjalcem kristjanov dostikrat grška imena. Na grška imena lokalnih preganjalcev naletimo v legendah, za katere se upravičeno domneva, da so starejšega nastanka: v legendi o sv. Mohorju in Fortunatu (prez. Sevast), v legendi o sv. Hilariju in Tacijanju (lokalna preganjalca Beronij in Monofant) ter v tržaški legendi o Primožu in Marku (prez. Artazij).²⁵⁵ Vprašanje je spričo nezanesljive kronologije nastanka legend zelo zapleteno in bi zasluži posebno obravnavo. Posreden, literarno zanimiv je tudi odsev ikonoklastičnih sporov v rovinjski legendi o sv. Evfemiji. Avtor tega spisa se je očitno navdihoval pri bizantinskem spisu o usodi relikvij sv. Evfemije iz Hakledona, ki so bile oskrunjene v dobi ikonoklazma.²⁵⁶

Če povzamemo razvoj oglejske in gradeške cerkve v obravnavanem obdobju z ozirom na morebitne stike s slovanskim svetom v sosedstvu, moremo priti do nekaterih precej jasnih zaključkov. Oglejska cerkev je bila od zadnje četrtine 6. stoletja, ko je prišla v stik s Slovani, pa skoraj do sredine 8. stoletja vpletena v tri velike cerkvenopolitične krize, spor zaradi obsodbe Treh poglavij, monoteletskega spor in borbo proti ikonoklazmu, od katerih je bila za njen razvoj najbolj pomembna prva kriza, ki je vodila v dolgotrajen razkol z Rimom. Ker so bila središča posvetne in cerkvene oblasti zunaj tega območja, je bila oglejska cerkev politično in ozemeljsko kmalu neenotna ali celo razklana, izpostavljena hudim pritiskom zunanjih sil, v prvi vrsti Bizanca (večkrat prek posredovanja Ravene kot neposredno prestolnice oziroma cesarskega dvora), Langobardov in papeža, da ne omenjamo pritiska Slovanov, ki so še v 7. stoletju postopno zmanjševali njen obseg tako v Istri kot v Benečiji.²⁵⁷ V sporu zaradi obsodbe Treh poglavij je oglejska cerkev pred pritiskom papeža in Bizanca našla oporo pri Langobardih, v monoteletskem in ikonoklastičnem sporu se je zaradi pritiska Bizanca povezala s papežem, Langobardi pa niso igrali pomembnejše vloge. Že ta dejstva kažejo, da je bila oglejska cerkev (od začetka 7. stoletja ločena v oglejsko in gradeško cerkev) neprekinjeno v krizi, v obrambi, včasih celo v boju za obstoj, notranje šibka in nesposobna, da bi prešla v ekspanzijo.

V takih razmerah ni bila sposobna misijonske akcije v sosednji slovanski svet, na svoje nekdanje ozemlje, četudi bi bile za to že zrele razmere na drugi strani. Zato nas ne sme čuditi popolna odsotnost omemb poskusov misijonske akcije v poznejši slovanski svet iz Ogleja (Furlanije) in Gradeža (Istre).^{257a} Tudi poskusi od drugod so bili maloštevilni in neuspešni.²⁵⁸ Kot vzrok za nemoč

²⁵⁴ Ikonoklastični pritisk na Zahodu je precej upadel z nastopom samostojne vlade Konstantina IV. leta 740. Ohranjenih je nekaj dokumentov iz dobe papeža Gregorja III., ki se nanašajo na razmere v oglejski in gradeški cerkvi, vendar gre v glavnem za reševanje ozemeljskih sporov med obema patriarhatoma in vprašanje ikonoklazma se niti ne omenja; tako v pismu papeža Gregorja III. oglejskemu patriarhu Kalistu (731–733; *Epistolae Langobardicae collectae* 15; cit. izd. 707–708; R. CESSI, *Documenti*, 24 (38–39), v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 211, (255–256)) ter v dveh pismih gradeškemu patriarhu Antoninu iz leta 739/741 (*Epistolae Langobardicae collectae* 12; 17; cit. izd. 702–703; 708–709; R. CESSI, *Documenti*, 25–26 (39–41); v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 212 (257); 216 (260–261)). Očitno je bil ikonoklastični spor na gradeškem in oglejskem področju povsem v senci drugih problemov, zlasti ozemeljskih sporov med Oglejem in Gradežem, pa tudi langobardske agresivnosti.

²⁵⁵ R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 46; 109; 118; 152; 158.

²⁵⁶ R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 75 s., op. 160.

²⁵⁷ Prim. B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, ZČ 41, 1987, 5–18, zlasti 7 ss.; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 334 ss.

^{257a} Edini poznani možni misijonar je bil sv. Florij, ki naj bi po pripovedi dokaj nezanesljivih virov širil krščanstvo med Slovani v južni Istri; prim. D. NEŽIČ, *Sveti Flor, biskup romanskega Opitergiuma, vjerovjesnik Istarskih Hrvata?*, *Croatia Christiana Periodica* 16, 1985, 94–106; 18, 1986, 57–65; 19, 1987, 17–25.

²⁵⁸ Prim. op. 238–243.

oglejske in gradeške cerkve v odnosu do sosednjega slovanskega sveta v tej dobi moremo navesti še dve dejstvi: na langobardskem ozemlju (v Furlaniji) so kraljevi zakoni (na primer zakon kralja Rathisa iz leta 746) prepovedovali misijonsko akcijo zunaj območja države;²⁵⁹ bizantinska Istra, zmanjšana na obalna mesta in obalni pas, pa je bila materialno šibka in večkrat v sporu s centralno oblastjo, v času langobardske okupacije (ca. 753—772/4) in v zadnji dobi bizantinske oblasti (ca. 774—788) notranje šibka in razklana.²⁶⁰ Slovanski svet v zaledju istrskih mest, ki so spadala v okvir gradeškega patriarhata, je bil še v začetku 9. stoletja poganski.²⁶¹

V času slovansko-langobardskih bojev od konca 6. do srede 8. stoletja z večjimi spopadi v letih 610, po letu 623, v letih 664, 705, 720 in 738²⁶² se omejnajo prav redki dogodki, ki bi mogli osvetliti stike Slovanov z oglejsko cerkvijo. Pavel Diakon poroča za leto 664, da so Slovani pripravljali napad na Čedad. Nasproti jim je šel furlanski vojvoda Vektari s samo petindvajsetimi možmi. Ko so Slovani zagledali maloštevilnega nasprotnika, so se smejali, rekoč, da prihaja proti njim patriarh s svojimi duhovniki.²⁶³ Epizoda, ki se konča s fantastično furlansko zmago, le kaže na to, da so Slovani vedeli za družbeno oziroma cerkveno ureditev v furlanskem vojvodstvu. Morda se skriva v ozadju celo spomin na kakšen resničen prihod patriarha v slovansko bližino. Znano je, da so arijanski furlanski vojvode (in gotovo ne le oni) obvladali jezik slovanskih sosedov. Na to nam ne kaže le omenjeni dogodek, temveč tudi epizoda iz leta 642.²⁶⁴ Ti stiki med Langobardi in Slovani pa sami na sebi očitno niso vplivali na širjenje krščanstva med slednjimi. Misijonska akcija patriarha Kalista (731—751), ki je prišel v spor z vojvodo Pemom in je prestavil sedež patriarhata iz Krmina v Čedad,²⁶⁵ usmerjena proti Slovanom v dolini Nadiže

²⁵⁹ Prim. B. GRAFENAUER, *Slovansko-romanska meja*, 14; gl. tudi G. BARNI, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975, 264. Zakon navaja B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje* (kot v op. 150), 518.

²⁶⁰ Zgodovina bizantinske Istre v 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja je sorazmeroma slabo poznana. Dobi cvetočega gospodarskega življenja v prvi polovici 6. stoletja (prim. nazadnje R. MATIASIC, *Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre* (Cass. Var. XII, 22, 23, 24), ZC 42, 1988, 363—371) je sledila doba verskih razprtij, ki je sorazmeroma najboljše poznana (prim. bibliografske podatke v prispevku: R. BRATOŽ, *Razvoj zgodnje-krščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976—1986*, ZC 41, 1987, 687 ss., nekoliko dopolnjeno: IDEM, *The development of the early Christian research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon... 1986), Collection de l'Ecole française de Rome 123 — *Studi di antichità cristiana* 41, Roma 1989, 2363 ss.), tej doba hudih slovanskih vpadov na prehodu iz 6. v 7. stoletje, nato konsolidacija razmer v 7. stoletju z reorganizacijo bizantinske civilne in vojaške uprave. Za ta čas gl. nazadnje J. FERLUGA, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35, 1987, 164—173 (z izčrpnim bibliografskim na koncu). Arheološko sliko tega časa posreduje B. MARUSIC, *Istrien im Frühmittelalter*, *Pula* 1969, 15 ss. Sintetično sliko (z novejšo literaturo) posreduje B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 339 ss. Za razvoj Istre od dobe langobardske okupacije dalje gl. op. 283.

²⁶¹ Kot »pagani Sclavi« se omenjajo v tako imenovanem rižanskem placitu iz leta 804 (F. KOS, *Gradivo II*, Ljubljana 1906, 23 (19—27, zlasti 26); A. PETRANOVIC — A. MARGETIC — R. BRATOŽ, *Rižanski zbor*, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81—88, zlasti 85 (10); 87.

²⁶² PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 37—38; 5, 23; 6, 24; 6, 45; 6, 52 (cit. izd. 164 ss. in 189 s. (komentar); 170 in 192 (komentar); 218 in 236 s.; 260 ss. in 288 s.; 272 ss. in 290; 278 in 292). Gl. tudi M. KOS, *K poročilu Pavla Diakona o Slovencih*, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 157—169; IDEM, *K postanku slovanske zapadne meje*, *ibidem*, 170—181.

²⁶³ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 5, 23 (cit. izd. 218 in 236 s.); prim. F. KOS, *Prvi nastop Slovencev v zgodovini*, *Izbrano delo*, Ljubljana 1982, 103—136, zlasti 128 s.; P. STIH — J. PERSIC, *Problem langobardske vzhodne meje*, ZC 35, 1981, 333—341, zlasti 337 s.

²⁶⁴ Kot poroča PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 44 (cit. izd., 174 ss.; 194 (op. 85); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 170 (213—214)) je ob napadu Slovanov čez Jadran v Sepont v beneventanskem vojvodstvu leta 642 po smrti beneventanskega vojvoda Ajona nastopil sin furlanskega vojvoda Gisulfa Radoald kot pogajalec s Slovani, ki je spregovoril »eisdem Sclavis propria illorum lingua«. Očitno so furlanski velikaši že v prvi polovici 7. stoletja obvladali jezik sosednjih Slovanov, ki je moral biti jeziku Slovanov z vzhodne jadranske obale precej podoben. Slabo stoletje kasneje kaže na obstoj zvez s sosednjim slovanskim svetom namera furlanskega vojvoda Pemona, ki je okrog leta 737 prišel v spor s kraljem Liutprandom, da bi pred dosegom kraljeve jeze zbežal »in Sclavorum patriam«. (PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 51, cit. izd. 278, v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 213 (257 ss.)).

²⁶⁵ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 51 (cit. izd., 276 ss. in 292); vsebinsko enako poročilo posreduje tudi *Chronicon Patriarcharum Aquileensium* (B. M. De RUBEIS, *Monumenta Ecclesiae Aquileensis*, Appendix II (8), *Argentinae* 1740) in *Chronicon alterum* (*ibidem*, Appendix III, 9); vsa poročila je ponatisnil F. KOS, *Gradivo I*, 213 (257—259). Prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 271—274; IDEM, *San Paolino patriarca*, 11—12.

in v zgornje Posočje,²⁶⁶ je sicer možna, vendar je objektivno nedokazljiva. Prav tako se ne da dokazati, da bi bil znameniti Kalistov baptisterij v Čedadu namenjen pokristjanjevanju Slovanov.²⁶⁷ Prihod škofa Fidencija iz Julija Karnika v Čedad enkrat na prehodu iz 7. v 8. stoletje kaže na to, da je bilo slovansko sosodstvo za oglejsko cerkev še vedno nadležno in nevarno.²⁶⁸ Nobelega izhodišča nimamo za mnenje, da bi se razmere do srede 8. stoletja v tem oziru spremenile.

Za področje gradeškega patriarhata v bizantinski Istri za ta čas nimamo poročil o slovanskih stikih z gradeško cerkvijo ali sploh s krščanstvom. Do teh stikov je nedvomno prihajalo tako pri slovanskih kolonistih v severnem, vzhodnem in osrednjem delu polotoka, kakor tudi pri slovanskih najemnikih v bizantinski vojski v osrednji in severni Istri. Ob popolni odsotnosti pisanih virov nam te stike dokumentirajo arheološke najdbe.²⁶⁹

10. Doba ponovne delne obnovitve oglejskega vpliva od srede 8. stoletja do leta 811

V času pokristjanjevanja Karantanije iz Salzburga pod škofom Virgilijem (746/7—784) v letih 752—784, ko se je v presledkih zvrstilo deset misijonov, pri katerih je bilo udeleženih približno petnajst misijonarjev,²⁷⁰ je bila oglej-

²⁶⁶ Obstoj misijonske akcije patriarha Kalista proti slovanskemu svetu »vzdolž rimske ceste, ki je iz Furlanije prek Cedada vodila v Panonijo«, je ocenjeval kot verjeten P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 64. G. C. MENIS, Documenti inediti dell'Archivio Patriarcale di Udine in: *Interessanti la storia religiosa degli Slavi occidentali, Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati, Wiesbaden 1967*, 105 je na podlagi cerkvenopravnih meja iz kasnejšega časa (po dokumentu iz leta 1637 naj bi Bovec in Tolmin od nekdanj spadal pod Čedad) ocenil kot verjetno misijonsko akcijo patriarha Kalista med najbližje Slovane v dolini Nadiže in v Posočju. Prim. tudi G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 42. Po falzificirani listini iz 11. stoletja naj bi papež Zaharija (741—752), Kalistov sodobnik, ob asistenci oglejskega škofa Janeza (tedaj neznan, Janez II. je bil oglejski patriarh v letih ca. 673/683, Janez III. ca. 683—692) posvetil kapelo v čast sv. Petra (Sv. Peter v Lesu na zgornjem Koroskem: »... capellam iuris nostri... quam Zacharias papa ob hereses quasdam illis in partibus obortas necandas illo adventiens Johanne Aquilegiense presule assistente in honorem sancti Petri consecraverat, Pippini regis ob amorem«). Prim. H. D. KAHL, Zwischen Aquileia und Salzburg, v zborniku: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Hrsg. H. Wolfram — F. Dalm, Wien 1980, 55; drugače H. DOPSCH, Zur Missionstätigkeit des Patriarchats Aquileia in Kärnten, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1966, 59).

²⁶⁷ Domnevo je postavil J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja*, Dom in svet 15, 1902, 21, ki je prav tako domneval, da je bil Čedad v tem času »važno misijonsko središče«, od koder se je širilo krščanstvo v Posočje, prvi misijonarji pa naj bi prišli tudi na Kranjsko (str. 22). Viri, na podlagi katerih je prišel Gruden do teh sklepov, so nezanesljivi: ustno izročilo je kronološko težko opredeliti, toponimi v ustanovni listini samostana Sesto iz leta 762 so problematični (proti Grudnovemu predlogu prim. že P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 64 op. 2). Gruden je v nadaljevanju (str. 23) postavil bolj zadržan in v bistvu sprejemljiv sklep, da so bili »prvi vplivi krščanstva na Slovence... omejeni na podložnike langobardskega kraljevstva in njega bližnje sosed«. — O Kalistovem baptisteriju gl. kratko G. BERGAMINI, *Civiale del Friuli. L'arte*, Udine 1977, 26—31.

²⁶⁸ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 51 (cit. izd., 276); Podobne primere bega škofov pred Slovani na balkanskem področju navaja R. BRATOZ, *Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, ZC 44, 1990, 27 (z lit. za obravnavani primer).

²⁶⁹ Za proučevanje stika Slovanov s krščanskim romanskim prebivalstvom v Istri so temeljnega pomena arheološke študije, ki jih je objavil B. MARUSIC: *Istrien im Frühmittelalter*, *Pula 1969*, 15—24; *Banosrednjovjekovna nekropola na Vrhu kod Brkača*, *Historia Archaeologica* 10/2, *Pula 1979*, 111—142; *Prilog poznavanju ranosrednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta*, *Jadranski zbornik* 11, 1979—1981, 173—196, ital. verzija v *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 10, 1979—1980, 113—139; *Varia archaeologica prima*, *Historia Archaeologica* 11—12, 1980—1981, 31—57; *Povodom nalaza staroslavanske keramike u Istri*, *Starohrvatska prosvjeta* III/14, 1984, 41—76; *Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro poleso*, *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 14, 1983—1984, 25—53; *Miscellanea archaeologica Parentina mediae aetatis (kritički osvrt na neka ranosrednjovjekovna nalazišta Poreštine)*, *Zbornik Poreštine 2*, *Poreč 1987*, 81—87 (ital. verzija: *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 16, 1985—1986, 71—93); *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća*, *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (*Pula 1987*), 81—105, zlasti 91.

²⁷⁰ M. KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Ljubljana 1936*, zlasti 39 ss.; IDEM, *Krščanstvo med alpskimi Slovani, Srednjeveška... zgodovina Slovencev*, *Ljubljana 1985*, 192—199; H. WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Wien—Köln—Graz 1979*; IDEM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 143 ss.; S. VILFAN, *La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentale: organizzazione, resistenze, fondo sociale*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, *Spoleto 1982*, 889—923, zlasti 895 ss.; B. GRAFENAUER, *Spreobrne nje Bavarcev in Karantanec* — *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v publikaciji: *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih*, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, *Ljubljana 1985*, 9—43; H. D. KAHL, *Die Anfänge der Slawenmission im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Oberkärntens*, *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986*, 20—51 (z nekaterimi novimi, mestoma spornimi interpretacijami vira); F. GLASER, *Das Münster von Molzbichl*,

ska cerkev v odnosu do slovanskega sveta na vzhodu pasivna. O kakršnikoli misijonski akciji Virgilijevega sodobnika patriarha Sigvalda (756—786) ni znana nič zanesljivega.²⁷¹ Očitno je, da ta patriarh, ki je izhajal iz langobardske kraljevske družine in o katerem je malo ohranjenih virov,²⁷² ni mogel organizirati misijonske akcije v slovanski svet. Njegova vlada pade v kritičen čas zadnjega obdobja langobardske države (do 774) oziroma furlanskega vojvodstva (do 776)²⁷³ in v prvo obdobje karolinške oblasti. V Sigvaldovi dobi je prišlo do notranje krepitve oglejske cerkve, ki se je odražalo po eni strani v ustanavljanju novih samostanov (Sesto al Réghena, Salt),²⁷⁴ po drugi strani pa v razcvetu kulturnega življenja v samem Čedadu. Tukaj je obstajala šola s skriptorijem, tu sta preživljala mladost in »študijska« leta Pavel Diakon in kasnejši patriarh Pavlin.²⁷⁵

Vloga samostanov na langobardskem ozemlju (poleg prej omenjenih še Monastero in Beligna pri Ogleju, Škocjan ob Soči, S. Maria in Valle ter S. Pantaleone v Čedadu)²⁷⁶ kot morebitnih žarišč krščanstva v sosednji slovanski svet ni poznana. Samostan v Štivanu prav na robu slovanskega sveta, znamenit romarski kraj, je zelo verjetno odigral neko vlogo kot žarišče krščanstva v najbližji slovanski svet, vendar očitno ni sprožil večjih premikov.²⁷⁷ Neznana je vloga benediktinskih samostanov v bizantinskih lagunah (S. Andrea Apostolo pri Maranu, S. Giuliano, S. Pietro, Barbana pri Gradežu),²⁷⁸ prav tako benediktinskih samostanov v bizantinski (oziroma od srede 8. stoletja za dve desetletji langobardski) Istri (samostan pri cerkvi Marije Formoze v Pulju, Sv. Andrija na otoku pri Pulju, sv. Mihovil na Vrhu pri Pulju, Sv. Andrija na otoku južno od Rovinja, sv. Andrija v Betiki, sv. Marija na Brionih, sv. Marija v Balah, Sv. Mihovil na Limu).²⁷⁹

Vsekakor se zdi upravičena trditev, da je krščanstvo v predfrankovski dobi zajelo tako z langobardske (Oglej oziroma Cedad) kot z bizantinske strani (Gradež in istrske škofije) le tiste Slované, ki so prebivali znotraj omenjenih državnih tvorb. Gre za verjetno prav maloštevilne Slované, ki so prebivali na vzhodnem robu langobardske države,²⁸⁰ in za verjetno nekoliko številnejše v Istri, ki so prebivali na območju pod neposredno bizantinsko vojaško in civilno

das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I 179, 1989, 99—124 (s predstavitvijo enega najstarejših misijonskih centrov iz dobe po 772). Precizno sliko salzburškega misijona posreduje nazadnje H. DOPFCH, Die Salzburger Slawenmission im 8./9. Jahrhundert und der Anteil der Iren, v zborniku: Irland und die Christenheit — Ireland and Christendom (Hrsg. P. N. Chatháin — M. Richter), Stuttgart 1987, 421—444, zlasti 428 ss.

²⁷¹ Predalec je šel v svojih sklepih J. GRUDEN, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrševanja, Dom in svet 15, 1902, 21 ss.; prim. G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 45.

²⁷² Poleg zelo sumarne oznake v obeh kronikah oglejskih patriarhov (Chronicon Patriarcharum Aquileiensium; Chronicon alterum; B. M. De RUBELS, Monumenta, Appendix II (8); III (9)) gl. tudi njegovo omembo v ustanovni listini samostanov Sesto in Salt iz leta 762 (gl. op. 274) in patriarhovo fragmentarno ohranjeno pismo kralju Karlu (774—787; F. KOS, Gradivo I, 268 (297)); od epigrafskih virov naj omenimo napis na Kalistovem baptisteriju (G. BERGAMINI, o. c. (op. 267), 31. Prim. tudi G. C. MENIS, Cultura in Friuli durante l'età carolingia, AAAd 32, 1988, 15—42, zlasti 21 s.; Fig. 1.

²⁷³ G. BARNI, La conquête de l'Italie par les Lombards, Paris 1975, 190—211; kratko B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, 320; za Furlanijo gl. P. PASCHINI, Le vicende politiche, 2—4. Gl. tudi F. KOS, Gradivo I, 248 (281—282); 252—254 (284—288).

²⁷⁴ M. BROZZI, Il ducato longobardo del Friuli, Udine 1981², 76 ss.; 139—142 (ponatis ustanovne listine samostana v Sestu); P. ZOVATTO, Il monachesimo benedettino del Friuli, Quarto d'Altino 1977, 117 s.; 120—130.

²⁷⁵ Prim. P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 13 ss.; G. C. MENIS, Cultura in Friuli durante l'età carolingia, AAAd 32, 1988, 15—42, zlasti 18 ss.

²⁷⁶ P. ZOVATTO, Il monachesimo, 38 ss.; 112 ss.; 118 s.; 136 ss.; 141 ss.; 153 s.; M. BROZZI, Il ducato longobardo, 81 ss.

²⁷⁷ P. ZOVATTO, Il monachesimo, 35; 103—105; prim. tudi op. 80 in 112 (z lit. za poznoantično dobo). O slovanskih imenih v tako imenovanem Cedadskem evangeliju, ki naj bi po mnenju nekaterih izhajal iz štivanskega samostana, gl. F. KOS, Gradivo II, 328 (248—256); A. CRONIA, Revisione dei nomi slavi nell'antico codex Aquileiensis, Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1953, 357—371 (gre za imena iz 9. in 10. stoletja). O štivanskem samostanu gl. nazadnje G. CUSCITO, »Lacus Timavi« od antike do srednjega veka, v kolektivnem delu: Reka — Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke, Ljubljana 1990, 61—127, zlasti 111 ss.

²⁷⁸ Prim. op. 111.

²⁷⁹ Gl. op. 113.

²⁸⁰ Prim. M. KOS, K postanku slovenske zapadne meje, Srednjeveška ... zgodovina Slovencev, 174 s. in karta v prilogi; P. STIH — J. PERSIČ, Problem langobardske vzhodne meje, ZC 35, 1981, 338 s.; B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, 190 ss. (vsa tri dela s kritičnim upoštevanjem starejše literature).

upravo (zaledje obalnih mest od Trsta do Puče, nekatere bizantinske postojanke v notranjosti kot na primer Buzet in Motovun).²⁸¹ V odnosu do teh Slovanov je misijonsko prizadevanje iz cerkvenih središč, bodisi sedežev patriarhatov, škofij ali iz samostanov, možno ali celo verjetno. Ob popolnem pomanjkanju virov je težko reči, v kolikšni meri so se ti Slovani oprijemali krščanstva.²⁸²

Razširjen je langobardske oblasti nad Istro okrog leta 753 za okroglo dve desetletji, do propada langobardske države 774 (ali morda le do pred 772), ko so Istro ponovno zavzeli Bizantinci,²⁸³ je v deželi povzročilo velike spremembe. V začetni dobi gradeškega patriarha Vitalijana (755—767) je bila obnovljena škofija v Kopru.²⁸⁴ Že v začetni dobi gradeškega patriarha Janeza (767—803)²⁸⁵ je prišlo v letih 768—772 v Istri do hude krize. Langobardi so vladali v Istri približno dve desetletji s trdo roko. Izzvali so razcep v cerkveni organizaciji, saj so istrski škofje stopili na njihovo stran in so skušali izrabiti priložnost za to, da bi se ločili od gradeškega patriarha, ki je vladal na bizantinskem ozemlju v priobalni Benetiji. Cerkvenopolitične razmere naj bi se uredile do leta 772.²⁸⁶ Razvoj dogodkov nas navaja na sklepanje, da so Langobardi kot izražito kopenska sila za obvladovanje Istre imeli nadzor nad precej večjim ozemljem kot je ozko in ranljivo mostišče med Furlanijo in Istro ob ustju Timava. Lan-

²⁸¹ B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 334—341; L. MARGETIC, *Historica et Adriatica*, 145—154 (z nekoliko drugačnimi zaključki); za arheološke študije (B. MARUSIC) gl. op. 269 in kratko A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria nell'alto medioevo*, AAAD 2, 1972, 273—294, zlasti 288 ss. Izčrpno bibliografijo o slovanski naselitvi v Istri prinaša tudi J. FERLUGA, *Überlegungen* (kot v op. 260), 171 s.

²⁸² Arheološke raziskave zgodnjefolovanskih nekropol v Istri kažejo na prevlado poganstva ob sporadnih najdbah s krščanskimi simboli, ki so morda element močno barbariziranega romanskega elementa, morda tudi odraz rahlega stika Slovanov z romanskim krščanstvom. Prim. B. MARUSIC, *Istrien im Frühmittelalter*, 20 ss.; IDEM, *Breve contributo alla conoscenza della necropoli alomedioevali di Mejica presso Pinguente*, *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 10, 1979—1980, 113—139; IDEM, *Prilog poznavanju ranosrednjovekovne nekropole na Mejici kod Buzeta*, *Jadranski zbornik* 11, 1979—1981, 173—196; IDEM, *Skeletni grobovi v Bujah in Buzetu*. Prispavek k raziskovanju zgodnjega srednjega veka v Istri, *AV* 36, 1987, 331—362; prim. tudi A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 291.

²⁸³ O langobardski okupaciji bizantinske Istre v času kralja Aistulfa (749—756) po zavzetju Ravene 751 poroča samo »Chronicon Salernitanum«, ki ni zanesljiv vir (gl. F. KOS, *Gradivo* 1, 229 (269—270); prim. R. CESSI, *L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nei sec. VIII e IX*, *Atti del R. Istituto veneto di scienze, lettere ed arti. Classe di scienze morali e lettere* 100, 1941, 289—313; z novejšo ital. literaturo tudi A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 285 in M. BROZZI, *Il ducato longobardo*, 56 s. J. FERLUGA, *Überlegungen*, 169, označuje to okupacijo kot »domnevno, ie kratkotrajno«. Brez ozira na dolžino te okupacije je skoraj gotovo, da se v Istri ni razvil posebno istrsko vojvodstvo, kot bi mogli sklepati iz Dandulove kronike (»Desiderius... dux Istriae...«; F. KOS, *Gradivo* 1, 229 (270)). Prim. nazadnje S. ZITKO, *Politični in upravni razvoj Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja*, *Koper med Rimom in Benetkami*. Prispelvi k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 29—56, zlasti 32. Langobardske najdbe iz Istre (Brežac pri Buzetu) izhajajo iz časa okrog leta 600 (B. MARUSIC, *Istrien im Frühmittelalter*, 8 s., T. VI; M. BROZZI, o. c., 58 s.; A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 286 ss.) in ne osvetljujejo langobardske okupacije dežele v tretji četrtini 8. stoletja. Prim. tudi R. UDINA, *Il placito del Bisano*, *Archeografo Triestino* III, 17 (45), 1932, 1—84, zlasti 10 s.; A. KOLLAUTZ, *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien*, *Carinthia* I 155, 1965, 619—645, zlasti 625 ss.

²⁸⁴ F. KOS, *Gradivo* I, 228 (269); 230 (270); prim. nazadnje J. SASEL, *Koper, Koper med Rimom in Benetkami*. Prispelvi k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 8 (25); 11 s.; R. BRATOŽ — J. PERSIC, *Koprska cerkev skozi stoletja*, *ibidem*, 59.

²⁸⁵ F. KOS, *Gradivo* I, 237 (273).

²⁸⁶ V pismu papežu Stefanu III. (768—772) je gradeški patriarh Janez poročal o izredno težkih razmerah v istrski cerkvi pod langobardsko oblastjo (*Epistolae Langobardicae collectae* 19; ed. W. Gundlach, *MGH Epist.* III, 1957², 711—713; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 30 (46—49); v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 241 (276—277)). Langobardska oblast je povzročila v istrski cerkvi razcep (»... de tam crudeli et importabili ingentem malitia, quod gens perfida Langobardorum sanctae nostrae ecclesiae invaserunt hereditatem, insuper et fidem pastoralem rectitudinis in ipsa Histriensis provincia abdicarunt...«). »Ipsi saevissimi Langobardi« na ukaz vojvode kralja ne dovolijo, da bi gradeški patriarh v Istri pobiral davke in mu nagajalo na vse močnejše načine. Z Langobardi sodelujejo nekateri istrski škofje (»ipsi protrevi praevicatoratos episcopi magis magisque contumaces consistent et contraria gerunt.«). Zaradi tega je istrska cerkev rakropljena (»dispersa grex innocens Istriensis provinciae«). Patriarh prosi za to, da bi bila Istra osvobojena Langobardov (»ab ipsis perfidis Langobardis«) in ne bi trpela več pod njihovim jarmom (»horribile iugum«), temveč bi pod papeško oblastjo svobodno zadihala, tako kot Ravena in njeno področje. Tako bo konec neznošnega davčnega pritiska, ki ga nad ubožanim prebivalstvom izvajajo Langobardi. Papež je zatem pisal istrskim škofom (*Epistolae Langobardicae collectae* 20, cit. izd., 713—714; ponatis: R. CESSI, *Documenti*, 31 (50—51); v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 242 (277)). Strogo jim je zapovedal (»sub anathematis interpositionibus«), naj se odpovedo svojemu početju, da se namreč s pomočjo posvetne sile (t. j. Langobardov) skušajo izločiti iz gradeškega patriarhata in da se posvečajo med seboj. Z grožnjo izobčenja jim je zapovedal, da se ponižno vrnejo pod oblast patriarha. Nato je papež pisal še gradeškemu patriarhu Janezu (*Epistolae Langobardicae collectae* 21; cit. izd., 715; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 32 (51—52); v povzetku F. KOS, *Gradivo* I, 243 (278)). Sporočil mu je, da so se razmere uredile na podlagi sporazuma med Bizantinci, Franki in Langobardi (»... quoniam in nostro pacto generali, quod inter Romanos, Francos et Langobardos dignoscitur provenisse, et ipsa vestra Istriarum provincia

gobardi so od srede 8. stoletja dalje verjetno obvladovali tudi tržaško-komenški Kras in vsaj deloma Vipavsko dolino.²⁰¹ V prostorskem okviru take langobardske države, ki se je na jugovzhodu precej povečala čez langobardski limes,^{202a} so Slovani mogli priti v stik s krščanstvom. Vendar pa v tem obdobju, ko se je z bavarske strani iz Salzburga že začela intenzivna misijonska akcija proti karantanskim Slovanom, do česa podobnega iz langobardskega furlanskega vojvodstva na zahodu ni moglo priti, saj razmere v langobardski državi in posebej v furlanskem vojvodstvu tega niso dovoljevale.²⁰³

Zadnje obdobje bizantinske oblasti v Istri od 772/4 do 788 je prineslo nove napetosti v istrski cerkvi. Bizantinci naj bi skupaj z nekaterimi Istrani oslepili »istrskega škofa« Mavricija, po vsej verjetnosti škofa v Novigradu, češ da dela za frankovsko stran.²⁰⁹ Poročilo o tem dogodku v času, ko so po 776 postali Franki namesto Langobardov bizantinski sosed na severnem Jadranu, je zadnje, ki ga imamo za čas bizantinske oblasti v Istri. Poročilo kaže na obstoj profrankovske »stranke« v istrski cerkvi. Ta je ob prihodu Frankov v Istro očitno postala opora nove oblasti, ki ni urejala življenja v deželi po meri večinskih interesov istrskega prebivalstva. Poslanci istrskih mest so še na rižanskem zboru leta 804 ob sklicevanju na »dobre stare čase« pod Bizantinci zgrnili vrsto obtožb na račun novih oblastnikov. Za frankovskim vojvodom Janezom kot glavnim predstavnikom nove oblasti je bilo največ pritožb čez ravnanje cerkve: in sicer ne toliko čez ravnanje gradeškega patriarha kot čez početje istrskih škofov, ki so omejevali osebno svobodo, zlasti pa hromili gospodarsko življenje istrskega prebivalstva.²¹⁰

Frankovska osvojitev langobardske države 774 in nazadnje še furlanskega vojvodstva 776 ter bizantinske Istre 788 ter senzacionalne zmage proti Avarom v letih 788—796 so vzpostavili povsem nove politične razmere,²¹¹ ki so bile dosti bolj ugodne za misijonsko akcijo Ogleja (ter znatno manj Gradeža) proti svo-

constat esse confirmata atque annexa simulque et Venetiarum provincia.». Glede upornih istrskih škotov mu je sporočil, da jim je pisal ostro pismo, s katerim je razveljavil njihovo početje, ki je bilo v nasprotju s kanoni. Prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche, 277—280*. Na to dobo neurejenih razmer v istrski cerkvi se nanasa poročilo v zapisniku sinode v Mantovi 827, da so iz Pave, glavnega mesta Istre, poslali prošnjo k oglejskemu patriarhu Sigvaldu, da bi ta posvetil škofa, ki so ga bili izvolili (Concilium Mantuanum, ed. A. Werminghoff, *MGH Leges III, Concil. II, Hannoverae 1906, 586 v. 33—36*).

²⁰¹ Prim. P. STIH — J. FERŠIČ, *Problem langobardske vzhodne meje, 336 s.* in arheološko dokumentacijo, ki jo navajata T. KNIFIC, *Carniola in the early middle ages, Balcanoslavica 5, 1976, 111—121, zlasti 116 s.*; D. SVOLJSAK — T. KNIFIC, *Vipavska dolina, Ljubljana — Nova Gorica 1976, 80 s.*; T. KNIFIC — D. SVOLJSAK, *Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nove Gorice), AV 35, 1984, 277—292*; T. KNIFIC, *Carniola Sclavorum patria, XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1988, 201—207, zlasti 202 s.*

^{202a} Prim. V. SRIBAR, *Existente der langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowenischen ethnischen Baum?*, *Balkanoslavica 11—12, 1984—1985, 45—58*; IDEM, *ZC 41, 1987, 309—311*.

²⁰³ Prav v času po zatretju tretjega upora proti pokristjanjevanju in prihodu kneza Valtunka na oblast se je v letih 772—784 zvrstilo šest misijonov iz Salzburga (H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas, 145*); v tem času je doživelo svoj konec najprej langobardsko kraljestvo (774) in dve leti kasneje furlansko vojvodstvo (F. KOS, *Gradivo I, 248 (281 s.)*; 253—254 (284—288)). Prim. G. C. MENIS, *Storia del Friuli, 155—158*. V dobi razkroja države je neaktivnost na misijonskem področju razumljiva. Kralj Karel je ob prihodu v Rim spomladi 774 obljubil, da bo podaril papežu veliko mest in dežel v Italiji, med njimi tudi »universum exarchatum Ravennantium, sicut antiquitus erat, atque provincias Venetiarum et Istria« (*Liber pontificalis XCIV (Hadrianus), XLII, ed. L. Duchesne, Paris 1955², 498 v. 20—21*; prim. F. KOS, *Gradivo I, 247 (281)*). Do praktične uresničitve te obljube, ki bi povsem spremenila cerkvene razmere v obeh deželah, ni nikdar prišlo. O razmerah v oglejskem patriarhatu v tej dobi, ki so malo poznane, prim. tudi P. PASCHINI, *San Paolino patriarca, 25—29*.

²⁰⁹ Papež Hadrijan je v letih 776—780 pisal Karlu o primeru škofa Mavricija (»de episcopo Mauricio Histriense«), ki naj bi v Istri uveljavljal pravice papeža glede dajatev (prim. op. 288). Za to njegovo poslanstvo so zvedeli »nefandissimi Greci«; zatem so »zele ducti tam predicti Greci quamque de ipsius Histriensibus eius oculos eruerunt, proponentes ei, ut quae ipsius territorium Histriense vestrae (sc. Caroli) sublimi excellentiae tradere debuisset«. (*MGH Epist. III, ed. W. Gundlach, 590*; v povzetku F. KOS, *Gradivo I, 259 (292 s.)*). Ta škof je skoraj gotovo identičen s škofom Mavricijem, ki se omenja na napisu ciborija kristinice v Novigradu (G. CUSCITO, *Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria, Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria 3, 1984, 111—134*; IDEM, *Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 19, 1988—1989, 57—73, zlasti 63 ss.*).

²¹⁰ A. PETRANOVIC — A. MARGETIC — R. BRATOZ, *Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 82; 86 s.*; prim. R. UDINA, *Il placito del Risanò, Archeografo Triestino III, 17 (45), 1932, 1—84, zlasti 33 s.*; J. FERLUGA, *Überlegungen, 169. Gl. tudi zlasti A. GENTILE, Le Chiese istriane e il placito del Risanò, La porta orientale 25, 1955, 84—99*; A. GUILLOU, *La presenza bizantina nell'arco adriatico, AAAD 28, 1988, 407—421*.

²¹¹ H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas, 253 ss.*; W. POHL, *Die Awaren, 312 ss.*

jemu nekdanjemu ozemlju na vzhodu, ki je bilo prvič po dveh stoletjih ponovno združeno v okviru ene državne tvorbe.

Začetek sistematičnega pokristjanjevanja iz Ogleja pade šele v dobo patriarha Pavlina II. (787—802), ki je bil ne le eden vodilnih teologov, pesnikov in sploh intelektualcev svoje dobe, temveč tudi eden vodilnih organizatorjev cerkvenega življenja v frankovski državi, tesen sodelavec in osebni prijatelj tedanjih vodilnih posvetnih in cerkvenih dostojanstvenikov.²⁹²

Že pred odločilno zmago nad Avari leta 796 kažejo viri na začetne premike v smeri širjenja krščanstva iz frankovske Italije na vzhod. Pohoda frankovskega furlanskega vojvoda Erika proti Avarom tega leta se je udeležil tudi »Wonomyrus Sclavus«, slovanski knez v zgornjem Posavju, za katerega moremo po pravici reči, da je bil tedaj kristjan, sicer si njegovega sodelovanja na strani frankovske krščanske vojske v versko utemeljevani vojni proti poganskim Avarom ne bi mogli predstavljati.²⁹³ To je vsekakor odraz širjenja krščanstva na vzhod prek nekdanje langobardske meje na področje Kranjske. Ta proces se je lahko začel najkasneje poleti 791, ko so Franki po neuspelem avarskem vdoru v Italijo (tam so bili »premagani od kristjanov«),²⁹⁴ prvič prodrli na področje Kranjske in tam premagali Avare. Zmagovitega pohoda pod vodstvom Karlovega sina se je udeležil tudi neki škof.²⁹⁵ Z ozirom na to, da so bile slovanske politične tvorbe na obrobju avarske države proti koncu obstoja le-te praktično neodvisne in ob upoštevanju dejstva, da je salzburška misijonska akcija že intenzivno zajela Karantanijo, kjer je bil že v letih 769—772 strt zadnji odpor poganov, je možnost poskusov oglejskega misijona v osemdesetih letih 8. stoletja realna. Vendar pa se ni ohranilo o tem nobeno pričevanje, arheološke najdbe pa se ne dajo datirati na nekaj let natančno.²⁹⁶

Iz časa velike frankovske zmage nad Avari leta 796 je ohranjenih več Alkuinovih pisem, ki odražajo verskopolični koncept tega vodilnega misleca

²⁹² O Pavlinu II. gl. P. PASCHINI, San Paolino patriarca (kljub starosti še vedno pregled temeljnega pomena) in zbornik: *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato* (a cura di G. Fornasir), Udine 1988. O Pavlinovih odnosih s Karlom Velikim, vojvodom Erikom, Alkuinom in drugimi pomembnimi osebnostmi tiste dobe gl.: C. G. MOR, S. Paolino e Carlo Magno, *Atti del convegno* . . . , 17—34; ponatis v AAAD 32, 1988, 65—81; Y. M. DUVAL, Paulin d'Aquilee et le duc Eric, AAAD 32, 1988, 115—147; A. de NICOLA, La seconda lettera di Alcuino a Eanbaldo II nella elaborazione di Paolino di Aquileia, AAAD 32, 1988, 173—201; o Pavlinu II. kot teologu in pesniku gl. G. FORNASARI, Teologia e politica in Paolino d'Aquileia. *Atti del convegno* . . . , 119—134; G. CUSCITO, Il patriarca Paolino e la liturgia di Aquileia, AAAD 32, 1988, 149—172; A. de NICOLA, La dottrina spirituale del Liber exhortationis di S. Paolino di Aquileia, *Atti del convegno* . . . 35—118; P. TREMOLI, Stratigrafia e fusione culturale nel linguaggio poetico di Paolino d'Aquileia, AAAD 32, 1988, 203—234; G. PRESSACCO, Paolino d'Aquileia musicus (vel musicus?) connivens, AAAD 32, 1988, 235—254. O Ogleju v dobi Pavlina II. gl. G. C. MENIS, Cultura in Friuli durante l'età carolingia, AAAD 32, 1988, 15—42; S. TAVANO, San Paolino e la sede patriarcale, AAAD 32, 1988, 255—279. O Pavlinovi verski politiki in organizacijskem delu gl. G. FEDALTO, Il patriarca Paolina tra religione e regno franco, AAAD 32, 1988, 83—105; G. CUSCITO, Paolino di Aquileia nelle sinodi di Francoforte e di Cividale, *Atti del convegno* . . . 145—160. Od slovenskih avtorjev so pisali o Pavlinu II. J. GRUDEN, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja, *Dom in svet* 15, 1902, 96—101 in 148—154; F. KOS, *Gradivo I*, 269 ss. (297 ss.); *Gradivo II*, 1 ss. (3 ss.); M. MIKLAVČIČ — J. DOLENC, *Leto svetnikov I*, Ljubljana 1968, 148—153; J. POGAČNIK, *Il patriarcato di Aquileia e gli Sloveni*, *Quaderni di cultura anno III*, n. 10, serie II, Udine 1965—1966, 3—21, zlasti 8 ss.; F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, *Atti del convegno* . . . , 135—143 (moderen prikaz, kritičen od starejših tez v slov. zgodovinospiju).

²⁹³ *Annales regni Francorum A. 796* (post edit. G. H. Pertzii recogn. F. Kurze, Hannoverae 1895, 98; F. KOS, *Gradivo I*, 293 (325—327)). Mnenje, da gre za pokristjanjenega kneza, so izrazili J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 149; S. VILFAN, *La cristianizzazione* (kot v op. 270), 902 (z rezerv.); F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, 136. O Vojnomiru prim. tudi B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 538 in nazadnje W. POHL, *Die Awaren*, 319 (z domnevo, da je bil Vojnomir kot dober poznavalec Avarov celo vodja pohoda).

²⁹⁴ F. KOS, *Gradivo I*, 277 (304—305); prim. W. POHL, *Die Awaren*, 314.

²⁹⁵ F. KOS, *Gradivo I*, 281 (313—315). Prim. B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje*, 537 s.; nazadnje W. POHL, *Die Awaren*, 316. Zal vir ne navaja poimensko, kdo je bil v spremstvu mladega Pipina; »dux de Histria« je bil verjetno z rižanskega zbora poznani Janez, »ille episcopus« pa patriarh Pavlin ali kateri drugi škof iz oglejskega patriarhata (F. KOS, *Gradivo I*, str. 314 op. 1). Vsekakor kaže udeležba škofa na pohodu iz Italije (Furlanije) na današnje slovensko ozemlje na to, da so razmišljali tudi o bodoči cerkveni ureditvi osvojenih pokrajin.

²⁹⁶ Edino poročilo, ki bi se moglo nanašati na obstoj krščanstva med Slovani na področju današnje zahodne Slovenije že v tem času, je poročilo v omenjenem viru (op. 295), da so Franki državno mejo (Italije proti avarski državi) pred pohodom v zgornje Posavje poleti 791 očistili sovražnikov (»de salvatione confinum nostrorum illis partibus positus«), kar bi kazalo na to, da je bila med Slovani na področju današnje zahodne Slovenije poganska stran praktično brez moči. O krščanskih arheoloških najdbah prim. op. 325.

tiste dobe in Karlovega svetovalca v odnosu do pokristjanjevanja Avarov in z njimi tudi tistih Slovanov, ki so bili dotlej vključeni v avarsko državo. V pismu Pavlinu II. je oglejskega patriarha spodbujal k misijonski akciji, sklicevaje se na bližino misijonskega področja, na patriarhovo modrost in osebni ugled. Vsi potrebni pogoji za misijon so že izpolnjeni. Podvig sam bo resda težak, vendar uresničljiv za tistega, ki ima vero.²⁹⁷ V pismu salzburškemu škofu Arnonu je dal konkretne nasvete o poteku misijona: krst naj bo prostovoljen in hoten, pred krstom je treba vcepiti vero v srce, z desetino naj se prizanaša; vera se namreč poraja iz človekove volje, ne pa iz prisile, človeka je mogoče prisiliti h krstu, ne da pa se ga prisiliti, da bo veroval. Samega kralja Karla, državnega komornika Megenfrida in salzburškega škofa Arnona je opozarjal, naj se od pravkar pokorjenih ljudstev ne pobira desetina. Misijonarji naj bodo razglaševalci božje milosti in ne penilci.²⁹⁸

Po odločilni zmagi nad Avari leta 796 je bila poleti (pred 10. avgustom) še istega leta sinoda »ad ripas Danubii« v taboru frankovske vojske nekje v središču nekdanje avarske države.²⁹⁹ Sinode sta se udeležila poleg kralja Pipina tudi oglejski patriarh Pavlin (kot predsedujoči) in salzburški škof Arno, njegov prijatelj, skupaj z nekaterimi, po imenu in številu neznanimi škofi (»quorundam episcoporum reverendo collegio«). Zapisnik te sinode, ki ga je sestavil Pavlin, dokaj jasno slika cerkvene razmere v Panoniji v tej dobi. Osrednja tema sestanka je bilo vprašanje krsta tega »divjega, nerazumnega in povsem neukega ljudstva, ki je nepismeno in kasno ter stežka spoznava svete skrivnosti«, kot je Avare in Slovane, prebivalce nekdanje avarske države, slikovito označil oglejski patriarh ob primerjavi z Judi in pogani v antiki. Pred krstom je potrebna daljša kateheza, ki naj ne traja več kakor štirideset dni (da vnema ne opeša), pa tudi ne manj kot sedem dni. Pri tej naj ne bi grozili z nasiljem države, temveč le opozarjali na plačilo nebeškega življenja in na kazen pekla. Krst naj bo prostovoljen in ne nasilen, izvaja pa naj se izjemoma ne le na Veliko noč in na Binkošti, kot je v navadi, temveč vsako nedeljo, v primeru smrtno nevarnosti pa tudi na kak drug dan. Sedem dni pred krstom naj se katehumeni postijo. Pravilen postopek je trojna potopitev v vodo (»in nomine sanctae trinitatis trina mersio«), ki je bila blagoslovljena na sobotni večer pred krstom (»in vespere, sicut diximus, sabbati sanctificetur aqua«), ob tem da je katehumen izpovedal »credo« in se odpovedal hudiču (»se professus fuerit credere in Deum patrem omnipotentem et in Iesum Christum filium eius unicum, dominum nostrum, et in Spiritum sanctum et abrenuntiare se confiteatur diabolum et pompis eius«), duhovnik pa je izrekel krstno formulo (»Et ego te baptizo in nomine patris et filii et Spiritus sancti«).

Zapisnik omenja tudi krščevanje v deželi, ki so ga opravljali že pred tem sestankom, nekateri na sprejemljiv oziroma še dopusten način (»a sacerdotibus terrae istius«, ki so krščevali v imenu Sv. Trojice — v teh primerih se krst ne ponovi), drugi na pogojno sprejemljiv način (»a clericis« v imenu Sv. Trojice, v vodi, ki jo je blagoslovil duhovnik — v tem primeru se krst ne ponovi, pač pa se s polaganjem rok, »per solam manus inpositionem« podari duhovne darove). Poleg tega so opravljali krst tudi na nedopusten način (»ab inlitteratis clericis«) tako, da so po pripovedi enega od njih (»cuiusdam horum idiotarum professione«) krščenca samo potopili v vodo, ne da bi ta izpovedal »vero« in

²⁹⁷ F. KOS, *Gradivo I*, 299 (331–332); prim. kratko J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 150; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 45 s.

²⁹⁸ F. KOS, *Gradivo I*, 300 (332–333); 304–307 (342–345); prim. J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 150; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 46 s.

²⁹⁹ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii (796 aestate)* (ed. A. Werminghoff, *MGH Leges III, Concl. II, Hannoverae-Lipsiae* 1906, 172–176; v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 303 (340–342)). Prim. J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 151; P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 69–73; J. POGACNIK, *Aquileia e gli Sloveni*, 9 s.; G. FEDALTO, *Il patriarca Paolino*, 89; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 47 s.; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 137 s.; IDEM, *Misijonske metode Salzburga in Ogleja in njihove posledice za delo svetih bratov Cirila in Metoda*, *Bogoslovni vestnik* 45, 1985, 139–153, zlasti 146 s.

ne da bi krstitelj izgovoril pravilno formulo (»nec ille, qui baptizabat, dixit: ‚Baptizo te in nomine patris et filii et Spiritus sancti‘ nec ‚in nomine Iesu Christi‘«). V tem primeru je treba krst ponoviti, saj sama potopitev v vodo brez navzočnosti Sv. Duha nima nobene veljave.

Zapisnik sinode jasno kaže, da ta sestanek škofov ne pomeni prvega stika dežele s krščanstvom. Kdo so bili »sacerdotes«, »clerici« in »clerici inlitterati« oziroma »idiotae«, ne vemo. Domneve zgodovinarjev se gibljejo v trikotniku: misijonarji iz Salzburga — misijonarji iz Ogleja — duhovniki staroselskega prebivalstva iz antike, ki je po pričevanju arheoloških najdb in etnografskega gradiva preživelo dve stoletji avarske in slovanske oblasti. Zlasti zadnja skupina (»clerici inlitterati«, »idiotae«) skoraj gotovo pripada slednjim, saj si za salzburške in oglejske misijonarje ob koncu 8. stoletja ne bi mogli predstavljati, da bi bili »inlitterati« do tolikšne mere, da ne bi poznali v bistvu enostavnih krstnih obrazcev.³⁰⁰

Vsekakor je presenetljivo dejstvo, da na naslednjem cerkvenem zboru v Cedadu, ki mu je predsedoval patriarh Pavlin II., vprašanja misijona med Slovani in Avari niso niti načenjali, temveč so se posvetili predvsem vprašanju krščanske dogme (z določitvijo formule veroizpovedi), krščanske morale (zlasti v zvezi s sklenitvijo in ločitvijo zakonske zveze) ter cerkvene discipline (samostanski red, sobotni cerkveni obredi, cerkvena desetina).³⁰¹ Sklepi sinode izhajajo iz prakse in potreb povsem pokristjanjene družbe, kakršna je bila v romanskem delu patriarhata. Njihovega izvajanja bi si ne mogli predstavljati v razmerah, kakršne so vladale v vzhodnih predelih, kjer so krščanstvo šele spoznavali.³⁰²

Od dogodkov, ki so soustvarjali pogoje za utrditev krščanstva med Slovani na današnjem slovenskem ozemlju in v njegovem sosedstvu, naj omenimo pohod furlanskega vojvode Erika leta 799, ki se je končal z njegovo smrtjo v bitki pri Trsatu. Žalna pesem, ki jo je napisal njegov prijatelj patriarh Pavlin II., kaže sicer v pretirani obliki na prostorski okvir vojaških podvigov tega frankovskega vojskovodja — omenjajo se reke Timav, Sava, Tisa, Donava, Drava, Kolpa, Mura, Nadiža, Krka in Soča — podvigov, ki so ustvarili temelje bodočega oglejskega misijona.³⁰³ Zanimivo je vsekakor, da se tudi v tej pesmi, ob vsej geografski razgledanosti in vsestranski učenosti, ob evidentnem vplivu antične poezije, Slovani in Avari nikjer izrecno ne omenjajo.³⁰⁴ Tudi sicer v

³⁰⁰ P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 73 op. 2 (z mnenjem, da gre poleg salzburških misijonarjev tudi za misijonarje iz Ogleja, ki naj bi prišli v Panonijo po zmagah nad Avari 791 in 795; enako stališče zagovarja G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 48). Da gre za relikte cerkvenih struktur iz antike, menijo E. TOTH, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, Alba regia (Annales Musei Stephani regis Székesfehérvár 1977) 107–120, zlasti 111; 119; IDEM, *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, *Südosteuropa Jahrbuch* 17, 1987, 251–264, zlasti 262 ss.; R. BRATOZ, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ 35, 1981, 220 op. 108; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 140; W. POHL, *Die Awaren*, 204; prim. tudi L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 524 (z dvomi, da bi šlo za ostanke krščanskega prebivalstva iz antike).

³⁰¹ *Concilium Foroiulense (796 vel 797)* (ed. A. Werminghoff, *MGH Leges III, Concil. II*, 1906, 177–195; v povzetku F. KOS *Gradio I*, 308 (345–347)). Prim. P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 96–113; G. CUSCITO, *Paolino di Aquileia nelle sinodi di Francoforte e di Cividale*, *Atti del convegno...*, 145–160; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 138 s.; G. FEDALTO, *Il patriarca Paolino*, 92 ss.

³⁰² Nekoliko drugače F. M. DOLINAR, *Paolino*, 138 s. Če primerjamo sklepe čedadске sinode s sklepi sinode »ad ripas Danubii«, ki je bila največ eno leto pred tem, bi je v oči očitna razlika. Medtem ko je bil na sinodi ob Donavi izpostavljen problem poznavanja enostavne krstne formule celo pri duhovnikih, pa je čedadška sinoda zahtevala od vseh kristjanov poznavanje veroizpovedi (»Symbolum vero et orationem dominicam omnis Christianus memoriter sciat, omnis aetas, omnis sexus omnisque conditio, masculini, feminae, iuvenes, senes, servi, liberi, pueri, conjugati innuptaetque puellae, quia sine hac benedictione nullus poterit in caelorum regno percipere portionem«), ki je bila predložena v zelo izpopolnjeni obliki (*Concilium Foroiulense*, cit. izd., 187–189).

³⁰³ F. KOS, *Gradio I*, 329 (361–364); prim. J. SASEL, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'alto medioevo*. AAAd 32, 1988, 107–114, zlasti 113; Y. M. DUVAL, *Paulin d'Aquilee et le due Eric*, AAAd 32, 1988, 115–147.

³⁰⁴ Na pohode proti Slovanom in Avarom se nanašajo verzli:

»Barbaras gentes domuit sevissimas,
cingit quas Drauva, recludit Danubius, ...

Dalmatarum quibus obstat terminus. (F. KOS, *Gradio I*, str. 363 (VI)). Ostale oznake v pesmi (Azovsko morje, Kaspijska vrata itd.) so izraz očitnega pretravanja. O Pavlinovi pesniški tehniki gl. P. TREMOLI, *Stratigrafia e fusione culturale* (kot v op. 292), zlasti 212 (na str. 210–214 tekstnokritična izdaja pesmi).

Pavlinovem opusu najdemo le malo takih mest, ki bi se mogla nanašati na ponovno pokristjanjevanje nekdanjih vzhodnih pokrajin patriarhata. Očitno so bili interesi oglejskega patriarha usmerjeni bolj na druga področja (zlasti teologijo) kot v težko, tvegano in organizacijsko zahtevno misijonsko delo.³⁰⁵ V tem oziru je dosti zaostajal za bolj praktičnimi salzburškimi škofi. Medtem ko je za čas salzburškega škofa Virgilija (746/7—784, torej še pred nastopom Pavlina II. v Ogleju), poznanih kar deset misijonov iz Salzburga na karantansko področje, pod Arnonom (785—821) pa se je ta aktivnost nadaljevala še v večjem obsegu,³⁰⁶ poznamo iz Ogleja v Pavlinovi dobi le enega samega misijonarja, pa še ta pri svojem delu ni bil dosti uspešen.

Po letu 801 je misijonar Blandicius, ki je zelo verjetno prišel iz oglejskega patriarhata, eden Alkuinovih učencev, pisal iz svojega misijonskega področja ob Donavi in v gorati deželi, ki so jo poseljevali Slovani (*«citra Dannubii fluenta latitans, in Sclavorum montibus et abietum densitudine cubans»*) prijateljem v Italiji (*«Alpinis Ausonicisque partibus degentibus... Noricus (!) Italicis»*) obsežno pismo, ki kaže ob vsej retorski zamegljenosti na to, da se je težko privadil na misijonsko delo.³⁰⁷ Ni poznal jezika slovanskega prebivalstva (*«idiomate carens»*), kar kaže na to, da ni izhajal iz Čedad ali kakega kraja v bližini slovanskega sveta, temveč bolj z zahoda. Že v tem oziru se je bistveno razlikoval od salzburških misijonarjev irske misijonske »šole«, ki so se slovanskega jezika naučili.³⁰⁸ Dežela, v kateri se je nahajal Blandicius, je delovala nanj odbijajoče, v njej se je počutil kot tujec. Kot prileten človek je moral prenašati mraz, gore, močvirja, pustote..., počutil se je kot »regljajoča žaba v močvirju« (*«ranicula locis umentibus garriens»*), kot »čivkajoči slavec« (*«luscinia pippans»*), ki svojih misli ne more dvigniti v duhovne višine. Pismo slika težave starejšega, kultiviranega okolja navajenega človeka, ki je bil premalo pripravljen postavljen v okolje, v katerem se ni znašel in svojemu poslanstvu ni bil kos. Objektivno pa odraža ta vir počasno, z mnogimi nepredvidenimi težavami povezano napredovanje oglejskega misijona v slovanski svet.

Podobne razmere so z ozirom na odnos lokalne cerkve do poganskega slovanskega sveta vladale na področju gradeškega patriarhata v Istri. Gradeška cerkev je v frankovski dobi živel v znamenju problemov, podedovanih iz bizantinske dobe, katerim so se pridružile nove težave. Patriarh Janez (767—803), ki je bil povsem v senci svojega velikega oglejskega sodobnika Pavlina II., je leta 803 umrl nasilne smrti. Ubili so ga Benečani, ki so se vse bolj obračali proti Bizancu in so patriarhu, zamerili njegovo profrankovsko politiko.³⁰⁹ Nasledil ga je patriarh Fortunat (803—824), tako kot njegov predhodnik Tržačan po rodu, ki je v dveh desetletjih svoje vlade zgradil nekaj cerkva v Gradežu.³¹⁰ Kmalu po nastopu vlade ga je papež Leon III. spodbudil, naj s svojim zgledom pridobiva nevernike,³¹¹ cesar Karel pa mu je zaradi zaslug in zvestobe potrdil njegove škofije, gostišča in krstne cerkve in zmanjšal tista davčna bremena, ki so šla v državno blagajno.³¹² Noben vir ne poroča o pokristjanjevanju Slovanov na ozemlju Istre, ki so bili očitno v pretežni meri pogani. Na rižanskem zboru leta 804 so se zastopniki istrskih mest pritoževali, češ da vojvoda Janez, frankovski upravnik dežele, naseljuje na njihovem ozemlju »poganske Slované«, za katere so morali celo dajati skozi tri leta desetino, namenjeno gra-

³⁰⁵ Prim. F. M. DOLINAR, Paolino, 138.

³⁰⁶ Prim. op. 270 in H. WOLFRAM, Die Geburt Mitteleuropas, 206 ss.

³⁰⁷ F. KOS, Gradivo II, 2 (4); A. KOLLAUTZ, Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission, Carinthia I 150, 1966, 232—275, zlasti 233; L. WALDMÜLLER, Die ersten Begegnungen, 546 s.; H. WOLFRAM, Die Geburt Mitteleuropas, 262; F. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 50 ss.

³⁰⁸ F. M. DOLINAR, Misijonske metode Salzburga in Ogleja (kot v op. 299), 148; IDEM, Posebnosti delovanja Cirila in Metoda na področju anglosaškega misijona salzburške cerkve, Slavistična revija 34, 1986, 25—33, zlasti 27 (z izčrpnimi navedbami literature v obeh razpravah).

³⁰⁹ Gl. op. 285—286; F. KOS, Gradivo II, 13 (10—12).

³¹⁰ F. KOS, Gradivo II, 13 (10—12); 15 (13—14). Prim. S. TAVANO, Aquileia e Grado, Trieste 1986, 284 ss.; G. C. MENIS, Cultura in Friuli..., AAAD 32, 1988, 27. ss.

³¹¹ F. KOS, Gradivo II, 14 (12—13); P. F. KEHR, Italia pontificia VII/2, Berolini 1925, 40 s.

³¹² F. KOS, Gradivo II, 17—18 (15—16).

deški cerkvi.³¹³ Razmere v istrski cerkvi so bile v začetku 9. stoletja kritične, gradeški patriarh, bolj ali manj žrtev napetosti med Franki in Bizancem na severnem Jadranu,³¹⁴ pa je bil ogrožen in se ni mogel posvečati vprašanjem misijona med Slovani v Istri.

Morda je prav skromen uspeh Ogleja v primerjavi s Salzburgom poleg samega poteka vojn proti Avarom, ki so izpostavile strateški pomen Vzhodne marke (v primerjavi s Furlansko), eden od vzrokov za delitev misijonskega in s tem v perspektivi cerkvenoupravnega ozemlja med Salzburg in Oglej z mejo po Dravi. To delitev je najprej uveljavil Pipin po zmagi nad Avari na področju Panonije,³¹⁵ nato jo je potrdil cesar Karel »v navzočnosti mnogih zanesljivih prič« oktobra 803 v Salzburgu.³¹⁶ Dokončno veljavo in sicer vzdolž celotnega toka Drave pa je dobila ta delitev po sporu med salzburskim nadškofom Arnonom in novim oglejskim patriarhom Ursom oziroma njegovim naslednikom Maksencijem z odlokom cesarja Karla 14. junija 811 v Aachnu.³¹⁷ Ta meja je potekala po reki, ki teče »po sredi tiste dežele« (namreč Karantanije), kot izrecno pravi vir, vendar je že ob prvem pogledu na historično karto tiste dobe jasno, da je Salzburg dobil dosti več kakor Oglej. V zaostrenih odnosih med salzburskim nadškofom Arnonom in oglejskim patriarhom Ursom (802—811) in njegovim naslednikom Maksencijem (811—837) slednjima ni prav nič koristilo sklicevanje na nekdanji obseg patriarhata, ki je v antiki segal vse do Donave.³¹⁸ Večji uspehi Salzburga pri misijonskem delu in cesarjeva ter papeževa večja naklonjenost novi cerkveni metropoli (od 798 nadškofiji)³¹⁹ so odločilno vplivali na cerkveno ureditev vzhodnoalpskega in predalpskega prostora v naslednjih stoletjih.

Morda je šele neuspeh v cerkvenopolitičnem spopadu s Salzburgom spodbudil bolj energično misijonsko delo Ogleja na ozemlju, ki mu je bilo dodeljeno, s težnjo, da se popravi »krivica« iz leta 811. Viri različnega izvora odražajo težnjo Ogleja, da bi se uveljavil tudi severno od Drave. Za vzhodno Tirolsko in zgornjo Koroško odražajo to prizadevanje predvsem toponimi in patrociniji, ki so oglejskega izvora, kot na primer Patriasdorf pri Lienzu (Villa patriarche s cerkvijo sv. Andreja), Irschen (krajevno ime po patriarhu Ursu, s cerkvijo Dionizija Areopagita) in Berg (s cerkvijo sv. Mohorja).³²⁰ Liturgični viri in jezikovni ostanki pa zaenkrat ne dajejo trdnega izhodišča za proučevanje oglejskega vpliva severno od Drave.³²¹ Drobní predmeti (broše, luničasti

³¹³ A. PETRANOVIC — A. MARGETIC — R. BRATOZ, Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami, Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81—88, zlasti 85; 87; v povzetku F. KOS, Gradivo II, 23 (19—27, zlasti 26). Prim. tudi R. UDINA, Il placito del Risano (kot v op. 283), 58 s.

³¹⁴ F. KOS, Gradivo II, 27—31 (30—34); 33—34 (34—35); prim. A. CARILE — G. FEDALTO, Le origini di Venezia, Bologna 1978, 344 ss.

³¹⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (H. WOLFRAM, *Conversio*, 46—47; 105 ss.; Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, 1983, 21; 34). S to ureditvijo je dobila salzburska cerkev ozemlje v Panoniji med Rabo, Donavo in Dravo. Gl. tudi F. KOS, Gradivo I, 301 (334—338, zlasti 336) in M. KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936, 53 s.

³¹⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (iste navedbe kot v op. 315, poleg tega še F. KOS, Gradivo II, 21 (17—18)).

³¹⁷ *Diplomata Karolinorum* I, 211 (ed E. Mühlbacher, *Hannoverae* 1906, (282—283): »Nos autem audita atque discussa eorum contencione, ut in unam eos caritatem et concordiam revocaremus et ut in futurum tam inter ipsos quam et successores eorum omnis controversia atque disceptatio fulset penitus ablata, predictam provinciam Karantanam ita inter (se) dividere iussimus, ut Dravus fluvius, qui per mediam illam provinciam currit, terminus ambarum dyocesanon esset et a ripa australi ad Aquilegensis ecclesie rectorem, ab aquilonali vero ripa ad Iuvavensis ecclesie presulem pars ipsius provincie pertineret; ecclesie vero, que in utraque ripa fuissent constructe, ubicumque possessiones suas iuste sibi collatas habere noscerentur, absque contradictione et contencione ambarum parcium haberent, quia compertum habemus, quod quedam ecclesie in una ripa fluminis predicti sunt constructe, quarum possessiones in altera eiusdem fluminis ripa sunt constitute.« Prim. F. KOS, Gradivo II, 37 (36—39); G. CUSCITO, *Aquileja e la cristianizzazione*, 48; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit* (kot v op. 46), 57 s.; IDEM, *Die Salzburger Slavenmission* (kot v op. 270), 430 s.

³¹⁸ Prim. op. 46.

³¹⁹ F. KOS, Gradivo I, 314 (350—351); 318 (353); *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 8 (H. WOLFRAM, *Conversio*, 48—49; 107 ss.; Sveta brata Ciril in Metod, 22; 35 s.).

³²⁰ H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 63 ss.

³²¹ Prim. K. GAMBER, *Das Patriarchat Aquileja und die bairische Kirche*, *Studia patristica et liturgica quae edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense* 17, Regensburg 1967, zlasti 56 ss.; 76 ss.; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 68 s. (upravičeno kritičen do nekaterih preveč daljnosežnih Gamberjevih tez).

Slika 9 a-b: Reliefna plošča iz Hodiš (levo) in zgodnjekrščanski nagrobnik iz Ogleja (desno) (po E. Cevcu, gl. op. 324)

uhani) s krščansko simboliko kot na primer drevo življenja, križ, jagnje, golob, ter ostanki sakralne arhitekture v vrsti najdišč karantansko-kötlaske kulture severno od Drave kažejo na vpliv Ogleja na sever, na »kulturno ekspanzijo« na Koroško in deloma na Štajersko severno od Drave v 9. in 10. stoletju. Kulturni vpliv Ogleja naj bi bil v tem času na to področje močnejši od salzburškega, na vzhodu naj bi segel prek Drave na področje Spodnje Panonije.³²² Prizadevanje Ogleja, da bi se uveljavil severno od Drave, dokazuje posredno tudi navzočnost oglejskih misijonarjev na Velikomoravskem pred 862; kneza Rastislava najdemo med podpisniki v Čedadskem evangeliju, tlorisi cerkva na Moravskem kažejo na italske vplive, viri o Cirilu in Metodu omenjajo misijonarje iz Italije na Velikomoravskem, ki so lahko prišli le iz Ogleja.³²³

Okvirno v tem času, v dobi patriarhov Pavlina, Ursa in Maksencija, je potekalo pokristjanjenje iz Ogleja na ozemlju južno od Drave. Ta proces neposredno ne dokumentira noben sodoben pisan vir, kakršnega imamo s Konverzijo za salzburško misijonsko področje, pač pa več drugih zvrsti virov, ki so

³²² V. ŠRIBAR — V. STARE, *Drava — meja med oglejskim patriarhatom in salzburško nadškofijo v luči arheoloških najdb*, Slovensko morje in zaledje II/3, Koper 1979, 7–40; V. ŠRIBAR, *Der karantanisch-köttlacher Kulturkreis, Aquileia und Salzburg*, AN 54, 1983, 269–319; 55, 1984, 189–200; prim. tudi V. ŠRIBAR — V. STARE, *Od kod ketlaske najdbe v Furlaniji?*, AV 25, 1974, 462–482.

³²³ *Zitje Metoda 5 (Sveta brata Ciril in Metod . . .)*, 201; 220; prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 557 ss.; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 61 s.; Ch. HANNICK, *Die byzantinischen Missionen*, v zborniku: *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte II (Die Kirche des frühen Mittelalters)*, Hrsg. K. Schäferdiek), München 1978, 279–350, zlasti 287 ss.

kronološko, pa tudi vsebinsko težje opredelivi. Poleg maloštevilnih pisanih virov, ki odražajo ta proces na bolj ali manj posreden način, naj omenimo tudi materialne ostanke, ki postajajo z arheološkimi raziskavami vse številnejši in vse bolj proučeni. Kot najstarejši spomenik zasluži posebno pozornost relief iz Hodiš na Koroškem (severno od Drave), ki naj bi nastal po 772 ali po 785 z izrazitimi paralelami v oglejskem krščanstvu, kar pa seveda še ne dokazuje nujno njegovega izvora na oglejskem področju, pač na kaže na duhovne in stilne vplive v naizgodnejšem obdobju širjenja krščanstva.³²⁴ Omeniti velja cerkev na bleiskem Otoku, ki z najstarejšo fazo nade morda že na konec 8. stoletja in je s tem verjetno najstarejši sakralni objekt na oglejskem misijonskem področju.³²⁵

Proces širjenja krščanstva južno od Drave odražajo tudi ostanki sakralne arhitekture drugod (nepojasnjen objekt v Kranju, Slivnica pri Mariboru, Svete gore na Bizeliskem, Otok pri Dobravi, Sv. Primož nad Kamnikom, Batuje v Vipavski dolini, Padna pri Piranu), ki padejo v čas okvirno od konca 8. do 11. stoletja.³²⁶ Z morebitno izjemo kapele sv. Martina in kapele sv. Jurija na Svetih gorah na Bizeliskem ni bila karolinška cerkev nikjer zgrajena na temeljih cerkve iz pozne antike, kar jasno dokumentira dvestoletno cezuro v navzočnosti krščanstva na obravnavanem področju.³²⁷ V tem oziru se razvoj v vzhodnoalpskem in predalpskem svetu bistveno razlikuje od razvoja v romanskem svetu severnega Jadrana, kjer pride v karolinški dobi do številnih preureditev cerkva, ki so bile zgrajene v pozni antiki.³²⁸ Na širjenje krščanstva iz Ogleja kažejo ne nazadnje tudi značilnosti v duhovni in materialni kulturi Slovencev, ki so oglejskega izvora (na primer nekateri elementi ženitnega prava).³²⁹ Kljub masovnemu pokristjanjenju pokrajin južno od Drave iz Ogleja poganstvo ni bilo v celoti izkoreninjeno, saj ga zasledimo še v visokem srednjem veku na Dolenjskem (1228) in v zgornjem Posočju (1331).³³⁰

Če končno postavimo vprašanje, kdaj so bili pokristjanjeni karantanski Slovani na oglejskem področju, moremo dati le približen odgovor. Za čas pred zmago nad Avari leta 796 se omenjajo le posamični kristjani iz vrhov slovanske družbe, kot je bil na primer knez Vojnomir, frankovski zaveznik v vojni proti Avarom; samo za časovno predstavo velja omeniti, da ta omemba pade v obdobje približno štirih desetletij po pokristjanjenju karantanske knežje

³²⁴ E. CEVC, *Predromanski relief v Hodišah na Koroškem*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 15, Ljubljana 1986, 3–23 (z navedbami ostale literature), zlasti 19 (datiranje).

³²⁵ V. SRIBAR, *Bleiski otok, oris zgodovine*, Bled (1971), 12: 16. Prim. tudi V. SRIBAR, *Arheološki pregled 4. 1982, 240–245; Varstvo spomenikov 10. 1965, 154–159; IDEM, K dataciji zgodnjerednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem*, AV 23, 1972, 384–396, zlasti 388 ss. (*konec 8. ali zač. 9. stol.*); P. KOROSEC, *Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 22, Ljubljana 1979, 164 ss.; 277 s. (z datiranjem v 9. stol.); prim. tudi T. KNIFIC, *Bled v zgodnjem srednjem veku*, Ljubljana 1983 (tipkopijsna disertacija Filozofske fakultete), 59 ss.; A. PLETERSKI, *Zuna Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 30, Ljubljana 1986, 128 s.; 152 (z datiranjem v 9. stol.).

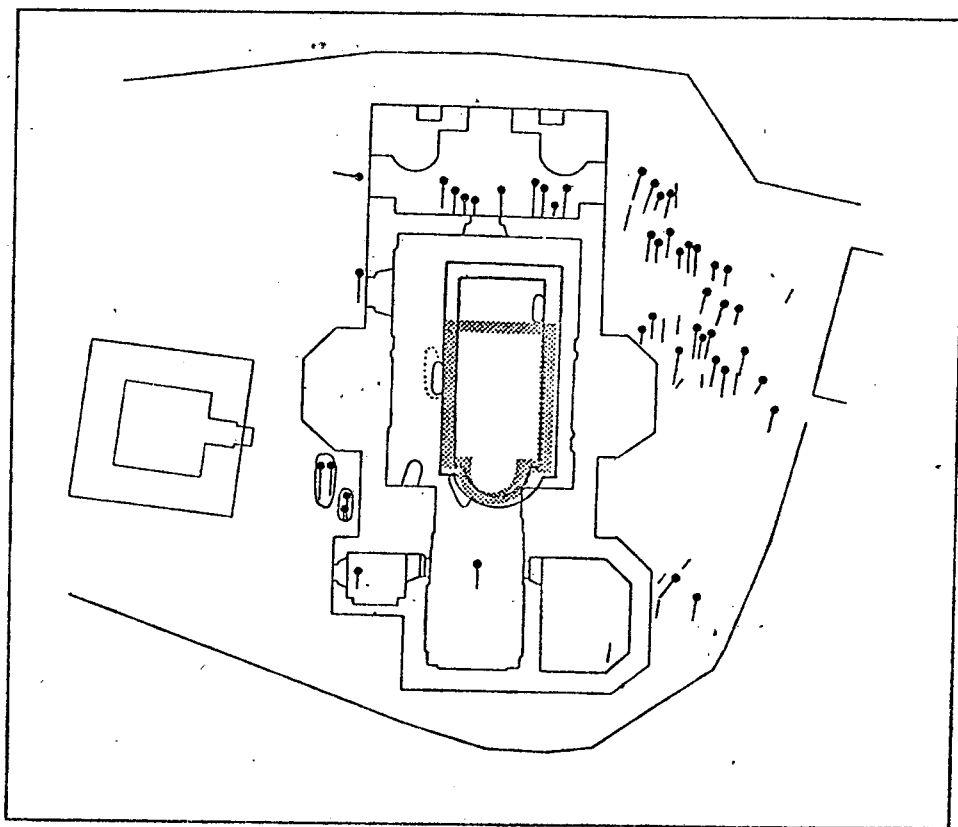
³²⁶ V. SRIBAR, *K dataciji zgodnjerednjeveške cerkvene arhitekture*; P. KOROSEC, *Zgodnjerednjeveška arheološka slika, 163–171* (ostanki zgodnjerednjeveških cerkva): 172–180 (ostanki kamnite cerkvene opreme: za Koroško prim. K. CZERWENKA-PAPADOPOULOS, *Die Entwicklung der vorromanischen Architektur und Bauplastik in Kärnten. Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 22–46*, Za Kranj prim. R. BRATOZ, *Razvoj zgodnjerednjeveških raziskav (kot v op. 34), 884 op. 22*, Stanje zgodnjerednjeveških arheoloških raziskav na Koroškem posreduje nazadnje *Archäologischer Atlas von Kärnten* (Hrsg. G. Piccottini) unter Mitarbeit von E. Wamböls, Klagenfurt 1989 (zlasti karta 9 (Frühmittelalter)).

³²⁷ P. KOROSEC, *Zgodnjerednjeveška arheološka slika, 276 s.* (z mnenjem, da so ponekod poznoantične cerkve kot desakralizirane stavbe ali kot grobne kapele preživele čas do ponovne gradnje cerkva); prim. S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen, 146 ss.; 175 ss.; IDEM, Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien, Südosteuropa — Jahrbuch 17, Berlin 1987, 285–286; za Koroško prim. F. GLASER, Die frühchristliche Bischofskirche (kot v op. 57), 2.*

³²⁸ Za Oglej prim. nazadnje S. TAVANO, *San Paolino e la sede patriarcale*, AAAD 32, 1988, 255–279; za Istro prim. A. SONJE, *Cerkvena arhitektura zapadne Istre, Zaereb — Pazin 1982, 61 ss.* in passim. Gl. tudi S. TAVANO, *L'alto medioevo fra Cividale e Pola*, AMSI n. s., 31, 1983, 197–216.

³²⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 24, Spoleto 1977, zlasti 372; 389.*

³³⁰ S. VILFAN, *Le tradizioni locali, 373* (z navedbo virov in starejše literature).

Slika 10: Tloris cerkve sv. Marije na Blejskem Otoku z najstarejšo fazo (šrafirano) s konca 8. ali začetka 9. stoletja (po V. Šribarju, prim. op. 325)

družine in po začetkih misijona iz Salzburga. V Pavlinovem času, v zadnjem desetletju 8. stoletja, se je pričelo sistematično pokristjanjevanje, ki pa ni dalo takoj dobrih rezultatov, saj še ni zajelo mas prebivalstva, oziroma je bil ta proces šele na začetku. V kolikšni meri so pri tem procesu sodelovali ostanki Romanov iz antike, je težko oceniti, in mnenja o tem so precej deljena. Vsekakor njihove vloge ne smemo zanemariti, zlasti če upoštevamo njihovo vlogo v salzburškem misijonu, kot nam kažejo raziskave pisanih virov in nedavna arheološka odkritja v Molzbichlu na zgornjem Koroškem.³³¹

Če bi si težko predstavljali, da bi bili že sklepi čedadске sinode 796/7 veljavni tudi za sveže pokristjanjeni slovanski svet,³³² pa se zdi, da je bilo že mogoče izvajanje Karlove cerkvene zakonodaje iz zadnjih let njegove vlade, okroglo petnajst let kasneje.³³³ Zdi se namreč, da pade glavnina pokristjanjevanja iz Ogleja v čas po Pavlinu, v prva desetletja 9. stoletja, v dobo patriarhov Ursa in Maksencija. Kakor so v času salzburškega misijona trije upori proti pokristjanjevanju slabi dve desetletji po začetku procesa začasno zavrli

³³¹ F. GLASER, Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 1–19, zlasti 11 ss.; K. KARPF, Molzbichl im Frühmittelalter, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 47–69; F. GLASER — K. KARPF, Ein karolingisches Kloster. Baiisches Missionszentrum in Kärnten, Wien 1989, zlasti 4 s.; F. GLASER, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I, 179, 1989, 99–124, zlasti 117.

³³² Prim. op. 302.

³³³ I. GRAFENAUER, Karoliška kateheza ter izvor Bržišnikih spomenikov (kot v op. 76), 137 ss.

misijonsko delo, tako sta na oglejskem ozemlju dobri dve desetletji po začetku ta proces začasno zaustavila najprej upor Ljudevita Posavskega proti Frankom (819—823), ki je zajel tudi današnji slovenski prostor, nato bolgarska invazija leta 827, ki pa ni segla tako daleč na zahod.³³⁴

Po teh začetnih zastojih je oglejska cerkev očitno brez večjih ovir nadaljevala s pokristjanjevanjem ozemlja južno od Drave s sporadičnimi poskusi poseganja na sever, tako da je bilo njeno ozemlje v času prihoda Cirila in Metoda vsaj v grobem pokristjanjeno.³³⁵ Le nekaj desetletij po izgubi ozemlja na severu z delitvijo misijonskega območja leta 811 pa so se Ogleju odprle nove perspektive v zvezi s pokristjanjenjem Hrvatov, pri katerem je odigral veliko vlogo — vlogo, ki bi jo mogli primerjati s pomenom Salzburga za pokristjanjenje karantanskih Slovanov.³³⁶

11. Preživeli ostanki krščanstva iz antike in vprašanje kontinuitete

Ostanki krščanstva iz antike so na vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru sorazmeroma skromni, kažejo pa se na različnih področjih. Te ostanke bomo na tem mestu le grobo skicirali; vprašanje kontinuitete krščanstva, ki je bilo doslej že večkrat načeto za vzhodnoalpski, manj pa za predalpski prostor,³³⁷ bi namreč zaslužilo posebno obravnavo.

V cerkveni arhitekturi je, kot je bilo že nakazano, kontinuiteta minimalna. Srednjeveške cerkve praviloma niso bile zgrajene na temelju antičnih, ki so propadle na prehodu iz 6. v 7. stoletje.³³⁸

Le prav redki izrazi v slovenščini kažejo na dediščino krščanstva iz antike. Omenimo naj izraz »krščenica« za deklo, ki ga nekateri razlagajo s tem, da so krščanski Romani prihajali v suženjsko razmerje do Slovanov, omenimo naj dalje toponim »Kršna vas« (ob vzhodni Sv. Heme na Koroškem), ki naj bi kazal na ostanke romanskega krščanskega prebivalstva.³³⁹ V slovenskem izrazoslovju, ki se nanaša na krščanstvo in cerkveno življenje, prevladujejo izposojenke iz latinščine. Vendar pa se na podlagi dosedanjih raziskav³⁴⁰ ne da ugotoviti, kdaj so ti izrazi prišli v slovenski jezik, ali iz Ogleja po letu 800, ali morda tudi od ostankov staroselskega krščanskega prebivalstva, ali pa tudi iz Salzburga, pri čigar misijonski dejavnosti so bili udeleženi številni Romani.³⁴¹

³³⁴ B. GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda I*, Ljubljana 1976⁸, 451 ss.; II, Ljubljana 1987⁵, 5 ss. O Ljudevitovem uporu prim. nazadnje A. PLETERSKI, *Sebenjski zaklad*, AV 38, 1987, 237—330, zlasti 290 s. Da se je oglejsko misijonsko delo med Slovani začelo »še po 795, da vsekakor postane bolj živahno po 802«, je upravičeno sodil B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje*, 517. Na tak razvoj kažejo tudi analize zgodneslovenskih grobišč južno od Drave (prim. M. SAGADIN, *Kranj — križišče Iskra* (nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovenskega obdobja), *Katalogi in monografije* 24, Ljubljana 1987, zlasti 66—69; 134—138, z ostalo relevantno literaturo) in retrogradne analize nastajanja prazupnijske organizacije (prim. J. HÖFLER, *O prvih cerkvah in prazupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1988, 9 ss.; 46 ss.).

³³⁵ F. M. DOLINAR, *Misijonske metode Salzburga in Ogleja* (kot v op. 299), 140 ss.

³³⁶ Prim. S. VILFAN, *La cristianizzazione delle campagne* (kot v op. 270), 806 ss.; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 54 ss.

³³⁷ O različnih vidikih kontinuitete v vzhodnoalpskem prostoru gl. *Alpes Orientales V* (*Acta conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis*), red. N. Kuret, Ljubljana 1969; H. D. KAHL, *Zwischen Aquileia und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderzeitlichen Binnen-Noricum, Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Hrsg. H. Wolfram — F. Daim), Wien 1980, 33—81; H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 333—340; za današnji slovenski prostor prim. S. VILFAN, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 24, Spoleto 1977, 347—396; IDEM, *La cristianizzazione* (kot v op. 270); B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 357 ss.; za ozemlje Panonije prim. E. TÓTH, *La survivance se la population romaine*; IDEM, *Bemerkungen zur Kontinuität* (obe razpravi kot v op. 300); W. POHL, *Die Awaren*, 232 ss.

³³⁸ Gl. op. 327.

³³⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 364; IDEM, *La cristianizzazione*, 893, F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, 140.

³⁴⁰ Prim. F. FERLUGA-PETRONIO, *La chiesa in Slovenia. Analisi filologica-etnologica della gerarchia ecclesiastica con particolare riguardo ai testi del Cinquecento*, *Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia* 14, Trieste 1984; EADEM, *Sui calchi dal greco e dal latino nella denominazione della Settimana Santa nelle lingue slave*, *Ziva antika* 33, 1983, 83—94; prim. tudi R. GUSMANI, *I più antichi contatti linguistici tra l'Italia nord-orientale e il mondo slavo*, *Atti dell'Accademia di scienze lettere e arti di Udine* 74, 1981, 131—139; IDEM, *Rapporti linguistici tra Aquileia e gli Slavi*, *AAAd* 26, 1985, 545—547.

³⁴¹ H. WOLFRAM, *Conversio*, 94 s.; IDEM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 144 s.

Nekateri elementi srednjeveške religioznosti na današnjem slovenskem ozemlju so po vsej verjetnosti antičnega izvora. Predstava, da se sv. Trije kralji človeku z globoko vero prikažejo tri dni pred smrtjo in mu napovedo dan smrti, da se lahko nanjo pripravi, ima paralelo pri Evgipiju: Severin je napovedal dan svoje smrti na dan Razglašenja Gospodovega, tri dni pred svojo smrtjo.³⁴³ Edini rokopis Kromacijeve pridige o Epifaniji se je ohranil na Bavarskem (tako imenovani Ps. Beda), nastal pa je na začetku 9. stoletja.³⁴⁵

Motiv slovenske ljudske pesmi o spokorjenem grešniku odraža zgodnje-krščanski pridržni zgled. Grešnikom je bila za najhujše grehe naložena najostrejša pokora s ponovnim sprejemom v cerkveno občestvo šele v smrtni uri. Medtem ko je bila zgodnjekrščanska praksa dosmrtna pokore drugod že v 4. stoletju omiljena, se je ohranila do konca 8. stoletja v oglejskem patriarhatu. S tem pridržnim zgledom so se seznanili Slovani zelo verjetno po izročilu krščanskih Romanov.³⁴⁴

Predstava o Kristusovem odhodu v podzemlje se ni ohranila samo v najstarejših slovenskih besedilih veroizpovedi, ki so se izoblikovala na podlagi karolinške kateheze, temveč tudi v stari slovenski velikonočni pesmi, očitno prek posredovanja krščanskih staroselcev.³⁴⁵ V ljudskih pesmih naletimo celo na motive, ki so odraz predkrščanske antične kulture (npr. Orestov motiv, Ojdipov motiv, dekle-vojak itd.).³⁴⁶ Prav tako vsebujejo elemente predkrščanske antične kulture nekatere etnološke posebnosti, kot na primer zoomorfna maska košute na Štajerskem.³⁴⁷

Različne lokalne tradicije v ženitnem pravu kažejo na vplive oglejskega izvora, ki so se razširili morda tudi s posredovanjem krščanskega romanskega prebivalstva, na primer pravica do ponovne poroke šele sedem let po smrti moža, sedem let pokore za »fornicatio« s sužnjo.³⁴⁸

Vprašanje preživetja ostankov krščanstva iz antike na jugovzhodnem predalpskem prostoru je bilo doslej načeto v celi vrsti historično usmerjenih znanosti (poleg zgodovine v ožjem smislu tudi v pravni zgodovini, umetnostni zgodovini, literarni zgodovini, arheologiji, etnologiji, lingvistiki), ki doslej še niso predložile splošno sprejemljive rešitve.³⁴⁹ To vprašanje, vsekakor eno najtežjih v proučevanju krščanstva v dobi prehoda iz antike v srednji vek, bo rešljivo samo v interdisciplinarno zasnovani raziskavi.

³⁴³ EUGIPPIUS, *Vita sancti Severini* 41 (izd. R. BRATOŽ, Ljubljana 1982, 280 s.; 398 s.).

³⁴⁴ J. LEMARIE v: SC 164, 1971, 181 ss.; CCSL 9 A, 1974, XVI; 155 ss.

³⁴⁵ I. GRAFENAUER, *Spokorjeni grešnik, Studija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-hrvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede 19, Ljubljana 1965, 117 ss. in 165–168.

³⁴⁶ I. GRAFENAUER, »Ta stara velikonočna pejsen« in še kaj, *Literarnozgodovinski spisal*, Ljubljana 1980, 235–314, zlasti 242; 252.

³⁴⁷ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 387 s.

³⁴⁸ N. KURET, *Košuta — cervula*, AV 29, 1978, 495–504; prim. tudi R. BRATOŽ, ZC 43, 1989, 451–453.

³⁴⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 369–372; 389.

³⁴⁹ Stanje raziskav do 1980 posreduje S. VILFAN, *La cristianizzazione; za stanje raziskav v arheologiji prim. op. 327.*

Viri in literatura

a) Izbrani viri in literatura

- CESSI, Roberto, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I, Secoli V—IX*, Padova 1940.
- CHROMACE d'Aquilée, *Sermons I—II*, Introduction, texte critique, notes par J. Lema-rié, traduction par H. Tardif, Sources Chrétiennes 154; 164, Paris 1969; 1971.
- CHROMATIUS Aquileiensis, *Opera*, cura et studio R. Etaix — J. Lemarié, Corpus Chri-stianorum. Series Latina IX A, Turnholti 1974.
- Concilium Foroiulense 796. vel 797.*, Monumenta Germaniae historica, Legum sectio III. Concilia II. (Concilia aevi Karolini I.), rec. A. Werminghoff, Hannoverae-Lip-siae 1906, 177—195.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii 796. aestate.* Monumenta Germaniae histo-rica, Legum sectio III. Concilia II. (Concilia aevi Karolini I.), rec. A. Werming-hoff, Hannoverae-Lipsiae 1906, 172—176.
- Cronache Veneziane antichissime*, pubblicate a cura di G. Monticolo, vol. 1, Fonti per la storia d'Italia, Scrittori — Secoli X—XI, Roma 1890.
- DANDULUS Andreas dux Venetiarum, *Chronica per extensum descripta aa. 46—1280 d. C.*, a cura di E. Pastorello, Rerum Italicarum scriptores XII/1, Bologna 1938 ss.
- Epistolae Langobardicae collectae.* Monumenta Germaniae historica, Epistolae III (Epi-stolae Merovingici et Karolini aevi I), ed. W. Gundlach, Berolini 1957², 691—715.
- EVGIPIJ (EUGIPIIUS), *Zivljenje svetega Severina (Vita sancti Severini)*, Uvod, pre-ved' in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1982.
- Gesta episcoporum Aquileiae adversum haereticos arrianos*, rec. M. Zelzer, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 82/3, Vindobonae 1982, 315—368.
- GREGORIUS I Papa, *Registrum epistolarum I—II*, edd. P. Ewald et L. M. Hartmann, Monumenta Germaniae historica, Epistulae I—II, Berolini 1957².
- ed. D. Norberg, Corpus Christianorum. Series Latina 140—140 A, Turnholti 1982.
- JAFFÉ, Philippus, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII, Tomus primus* (a s. Petro ad a. MCXLIII), editio-nem secundam correctam et auctam auspiciis G. Wattenbach curaverunt S. Lo-ewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald, Lipsiae 1885.²
- KEHR, Paulus Fridolinus, *Italia Pontificia, vol. VII (Venetiae et Histria), I—II*, Bero-lini 1923—1925.
- KOS, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga (l. 501—800); Druga knjiga (l. 801—1000)*, Ljubljana 1902; 1906.
- KOS, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave znanstvenega dru-štva v Ljubljani 11, historični odsek 3*, Ljubljana 1936.
- Liber pontificalis, Tome premier*, Texte, introduction et commentaire par L. Duchesne, Paris 1955².
- MONTICOLO: gl. *Cronache*.
- Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)*, a cura di R. Cessi, Roma 1933.
- PAVEL DIAKON (PAULUS DIACONUS), *Zgodovina Langobardov (Historia Lango-bardorum)*, prevedli F. Bradač, B. Grafenauer, K. Gantar, opombe napisala B. Gra-fenauer in K. Gantar, spremna besedila B. Grafenauer, Maribor 1988.
- PELAGIUS I Papa, *Epistolae quae supersunt (556—561)*, edd. P. M. Gassó — C. M. Batlle, In abbatia Montiserrati 1958.
- PETRANOVIC, Anamari — MARGETIC, Anneliese — BRATOŽ, Rajko, *Il Placito del Risano — Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra*, Ljubljana 1989, 81—88.
- Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, Ljubljana 1985.
- WOLFRAM, Herwig, *Conversio* (gl. v seznamu literature).

b) Izbrana literatura

- BARNI, Gianluigi, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975.
- BARTON, Peter F., *Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmittel-europa bis 788*, Wien-Köln-Graz 1975.
- BERG, Heinrich, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert, Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Hrsg. H. Wolfram — A.

- Schwarzcz), Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften Bd. 179, Wien 1985, 61-108.
- BERTOLINI, Ottorino, *Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del sec. VII in Italia*, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 5, Spoleto 1958, 733-789.
- BOGNETTI, Gian Piero, *L'età longobarda I-IV*, Milano 1966-1968.
- BOVINI, Giuseppe, *Antichità cristiane di S. Canzian d'Isonzo, S. Giovanni al Timavo e Trieste*, Bologna 1973.
- *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna 1974.
- BRATOŽ, Rajko, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ 35, 1981, 205-221.
- *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen*. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften Bd. 165, Wien 1983.
- *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, ZČ 37, 1983, 259-272.
- *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986.
- *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZČ 40, 1986, 363-395.
- *Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986*, ZČ 41, 1987, 681-697.
- *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekršćanske cerkve v Istri (4.-6. stoletje)*. Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 13-26.
- *Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja*, 23. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1987, 105-120.
- *The Development of the Early Christian Research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon ... 1986), Collection de l'École française de Rome 123, Roma 1989, 2345-2388.
- BROZZI, Mario, *Il ducato longobardo del Friuli*, Udine 1981².
- CARILE, Antonio, *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*, AAAd 27, 1985, 107-129.
- CATTANEO, Enrico, *Il governo ecclesiastico nel IV secolo nell'Italia settentrionale*, AAAd 22, 1982, 175-187.
- CESSI, Roberto, *Le origini del ducato veneziano*, Collana storica IV, Napoli 1951.
- CEVC, Emilijan, *Predromanski relief v Hodišah na Koroškem*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Razprave 15, Ljubljana 1986, 3-23.
- CHEVALIER, Pascale, *Les baptistères paléochrétiens de la province romaine de Dalmatie*, Diadora 10, 1986, 111-163.
- CIGLENEČKI, Slavko, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 31, Ljubljana 1987.
- *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien*, Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Hrsg. B. Hänsel, Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 265-286.
- CUSCITO, Giuseppe, *La diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, AAAd, 9, 1976, 299-345.
- *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre capitoli*, AAAd 12, 1977, 231-262.
- *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3, Trieste 1977.
- *La fede calcedonese e i concili di Grado e di Marano*, AAAd 17, 1980, 207-230.
- *Il primo cristianesimo nella »Venetia et Histria«*. Indagini e ipotesi. AAAd 28, 1986, 259-309.
- *Fede e politica ad Aquileia*. Dibattito teologico e centri di potere (secoli IV-VI), Udine 1987.
- *Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII-IX*. Un problema storiografico, AMSI 36 n. s. (88), 1988, 37-75.
- DOLINAR, France M., *Misijonske metode Salzburga in Ogleja in njihove posledice za delo svetih bratov Cirila in Metoda*, Bogoslovni vestnik 45, 1985, 139-153.
- *Paolino e gli Sloveni*, Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato, Udine 1988, 135-143.
- DOPSCH, Heinz, *Zur Missionstätigkeit des Patriarchats Aquileia in Kärnten*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 52-76.
- *Die Salzburger Slawenmission im 8./9. Jahrhundert und der Anteil der Iren*, v zborniku: *Irland und die Christenheit — Ireland and Christendom* (Hrsg. P. Ni Chatháin — M. Richter), Stuttgart 1987, 421-444.

- DUVAL, Noël, *Quelques remarques sur les »églises-halles«*, AAAd 22, 1982, 399—412.
- DUVAL, Yves-Marie, *Aquilee et Sirmium durant la crise arienne (325—400)*, AAAd 26, 1985, 331—379.
- *Paulin d'Aquilee et le duc Eric*, AAAd 32, 1988, 115—147.
- EGGER, Rudolf, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum, Sonderschriften des Österr. archäol. Institutes in Wien*, Bd. 9, Wien 1916.
- *Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung*, Klagenfurt 1948.
- *Römische Antike und frühes Christentum I—II*, Klagenfurt 1962.
- FEDALTO, Giorgio, *Ambrogio e la chiesa metropolitana di Aquileia*, *Paradoxos politica. Studi patristici in onore di Giuseppe Lazzati*, Milano 1979, 389—405.
- FERLUGA, Jadran, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35/2, 1987, 164—173.
- FERLUGA-PETRONIO, Fedora, *La Chiesa in Slovenia. Analisi filologico-etimologica della gerarchia ecclesiastica con particolare riguardo ai testi del Cinquecento*. Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia 14, Trieste 1984.
- FRIEDRICH J., *Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom Jahre 591 und die Synode von Gradus zwischen 572 und 577*, *Sitzungsber. d. philosophisch-philologischen und der hist. Kl. d. K. B. Akademie d. Wiss. zu München* 1906, 327—356.
- GALLISTL, Erich, *Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius und die Bistümer Binnen-Noricums*, *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 32, 1982, 117—124.
- GAMBER, Klaus, *Das Patriarchat Aquileia und die bairische Kirche. Gesammelte Studien*, *Studia patristica et liturgica quae edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense Fasc. 17*, Regensburg 1987.
- GLASER, Franz, *Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«*, *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten* 1986, 1—19.
- *Die Erforschung der frühchristlichen Bischofskirche in Teurnia*, *Carinthia I* 177, 1987, 63—86.
- *Rimska naselbina Juena in zgodnjekršćanske cerkve na Sv. Hemi, Celovec* 1989.
- *Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens*, *Carinthia I* 179, 1989, 99—124.
- GRAFENAUER, Bogo, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, *Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela* 7, Ljubljana 1952.
- *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, *AV* 21—22, 1970—1971, 17—32.
- *Zgodovina slovenskega naroda. I. zvezek. Od naselitve do uveljavljenja frankovskega reda*, Ljubljana 1978¹.
- *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, *ZČ* 41, 1987, 5—18.
- GRAFENAUER, Ivan, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in čina nad ispedajaštilm se*, *Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani* 13, *Filol. lingv. odsek* 2, Ljubljana 1936.
- *Literarnozgodovinski spisi*, Ljubljana 1980.
- GRUDEN, Jožef, *Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja*, *Dom in svet* 15, 1902, 19—23; 96—101; 148—154; 218—222; 289—294.
- HAGENER, Othmar, *Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert, Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*, *Nationes* 5, 1985, 201—235.
- HÖFLER, Janez, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1986.
- KAHL, Hans-Dietrich, *Zwischen Aquileia und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderzeitlichen Binnen-Noricum*, *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Hrsg. H. Wolfram — F. Daim, Wien 1980, 33—81.
- KARWIESE, Stefan, *Die Franken und die Suffragane Aquileias*, *Jahreshefte des Österr. archäol. Institutes in Wien* 51, 1976—77, 173—191.
- KELLY, John Norman Davidson, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, Berlin 1971.
- KNIFIC, Timotej, *Carniola in the early middle ages*, *Balcanoslavica* 5, 1976, 111—121.
- *Carniola Sclavorum patria*, 24. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1988, 201—207.

- KOLLAUTZ, Arnulf, *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien, Carinthia I* 155, 1965, 619—645.
- KOROŠEC, Paola, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 22, Ljubljana 1979.
- KOS, Franc, *Izbrano delo*, Izbral in uredil B. Grafenauer, Ljubljana 1982.
- KOS, Milko, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*, Izbral, uredil in opombe napisal B. Grafenauer, Ljubljana 1985.
- LIPPOLD, Adolf, *Romanisierung und Christianisierung des Ostalpenraumes um 400 n. Chr.*, Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike (Hrsg. H. Graßl), Wien-Graz-Köln 1985, 80—92.
- MARGETIC, Lujo, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, Živa antika 32, 1982, 53—82.
- *«Hlstria» u dvije vijesti iz prve polovine VII stoljeća*, Živa antika 32, 2, 1982, 171—176.
- *Histrice et Adriaticae. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Centro di ricerche storiche — Rovigno, Collana degli atti n. 6, Trieste 1983.
- MARUSIC, Branko, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Kulturno-povjesni spomenici Istre VI, Pula 1967.
- *Istrien im Frühmittelalter*, Pula 1969.
- *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, AV 29, 1978, 549—572.
- *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća*, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (Pula 1987), 81—105.
- MARUSIC, Branko — ŠASEL, Jaroslav, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj*, AV 37, 1986, 307—342.
- MENIS, Gian Carlo, *I confini del patriarcato d'Aquileia*, Società filologica Friulana, 41° Congresso, Trieste 1964 (separat: 12 strani in 3 historične karte).
- *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità*, AAAd 4, 1973, 271—294.
- *La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi Orientali*, AAAd 9, 1976, 375—420.
- *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, AV 29, 1978, 368—178.
- *Cultura in Friuli durante l'età carolingia*, AAAd 32, 1988, 15—42.
- MIRABELLA ROBERTI, Mario, *Scritti di archeologica (1943—1979)*, AMSI n. s., 27—28, 1979—1980.
- MOR, Carlo Guido, *Bizantini e Longobardi sul limite della laguna*, AAAd 17, 1980, 231—264.
- NEŽIĆ, Dragutin, *Sveti Flor, biskup romanskog Opitergijuma, vjerovjesnik istarskih Hrvata?*, Croatica Christiana periodica 16, 1985, 94—106; 18, 1986, 57—65; 19, 1987, 17—25.
- NOLL, Rudolf, *Frühes Christentum in Österreich. Von den Anfängen bis um 600 nach Chr.*, Wien 1954.
- *Neuere Funde und Forschungen zum frühen Christentum in Österreich (1954—1974)*, Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25, 1974—1975, 195—216.
- PASCHINI, Pio, *San Paolino patriarca († 802) e la chiesa Aquileiese alla fine del secolo VIII*, Udine 1906.
- *Le vicende politiche e religiose del territorio friulano da Costantino a Carlo Magno (secc. IV—VIII)*, MSF 7, 1911, 177—225; 8, 1912, 49—64; 152—186; 233—280; 9, 1913, 1—13.
- *Storia del Friuli I. Dalle origini alla metà del duecento*. Udine 1953².
- PETRU, Peter — ULBERT, Thilo, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 12, Ljubljana 1975.
- PILLINGER, Renate, *Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, ZČ 39, 1985, 173—183.
- *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia, Carinthia I* 179, 1989, 81—97.
- *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974—1986)*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon... 1986), Collection de l'École française de Rome 123, Roma 1989, 2089—2124.

- PLESNIČAR-GEC, Ljudmila, in sodelavci, *Starokrščanski center v Emoni*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 21, Ljubljana 1983.
- POGAČNIK, Josef, *Il Patriarcato di Aquileia e gli Sloveni*, Quaderni di cultura anno III, n. 10, ser. II, Scuola cattolica di cultura, Udine 1965—1966 (separat 21 strani).
- POHL, Walter, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr.*, München 1988.
- REINDEL, Kurt, *Die Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter*, *MIÖG* 72, 1964, 277—310.
- ROSSI, Ada Vilotta, *Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (sec. IV—VI)*, *MSF* 43, 1958—1959, 61—143.
- SAGADIN, Milan, *Kranj — kržišče Iskra (nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja)*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 24, Ljubljana 1987.
- SCHREINER, Peter, *Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu*, *ZČ* 41, 1987, 399—407.
- SÖRRIES, Reiner, *Frühes Christentum in Tirol. Eine Bestandaufnahme*, *Der Schlern* 63, 1989, 243—260.
- SPINELLI, Giovanni, *Ascetismo, monachesimo e cenobitismo ad Aquileia nel sec. IV*, *AAAd* 22, 1982, 273—300.
- STOCKMEIER, Peter, *Die spätantike Kirchen-Organisation des Alpen-Donauraumes im Licht der literarischen und archäologischen Zeugnisse*, *Jahrbuch 1963 für altbayerische Kirchengeschichte*, 40—76.
- SUIC, Mate, *Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 426, *Knjiga 24 Razreda za društvene znanosti*, Zagreb 1986, 213—278.
- SVOLJŠAK, Drago — KNIFIC, Timotej, *Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča*, *Situla* 17, Ljubljana-Nova Gorica 1976.
- SASEL, Jaroslav, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlung* 78. *Studien zur Ethnogenese* Bd. 2, 1988, 97—106.
- SONJE, Ante, *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, *Analecta Croatica Christiana* 13, Zagreb-Pazin 1982.
- SRIBAR, Vinko, *K dataciji zgodnjesrednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem*, *AV* 23, 1972, 384—396.
- SRIBAR, Vinko — STARE, Vida, *Drava — meja med oglejskim patriarhatom in salburško nadškofijo v luči arheoloških najdb*, *Slovensko morje in zaledje* II/3, *Koper* 1979, 7—39.
- STIH, Peter — PERŠIČ, Janez, *Problem langobardske vzhodne meje*, *ZČ* 35, 1981, 333—341.
- TAGLIAFERRI, Amelio, *Il Friuli e l'Istria nell'altomedioevo*, *AAAd* 2, 1972, 273—294.
- TAVANO, Sergio, *Aquileia*, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Supplement-Band 1, 1986, 522—553.
- *Aquileia e Grado, Storia — arte — cultura*, Trieste 1986.
- *San Paolino e la sede patriarcale*, *AAAd* 32, 1988, 255—279.
- TOTH, Endre, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, *Alba regia. Annales Musei Stephani regis Székesfehervár* 1977, 107—120.
- *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Hrsg. B. Hänsel), *Südosteuropa-Jahrbuch* 17, 1987, 251—264.
- UBL, Hansjörg, *Frühchristliches Österreich, Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, *Linz* 1982, 295—336.
- UDINA, Ramiro, *Il Placito del Risano. Istituzioni giuridiche e sociali dell'Istria durante il dominio bizantino*, *Archeografo Triestino* III, 17 (45), 1932, 1—84.
- VIKIC-BELANČIĆ, Branka, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj*, *AV* 29, 1978, 588—606.
- VILFAN, Sergij, *La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto 1982, 889—918.
- *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 24, Spoleto 1977, 347—393.

- WALDMÜLLER, Lothar, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Enzyklopädie der Byzantinistik Bd. 51, Amsterdam 1976.
- WOLFF, Hartmut, *Die Anfänge des Christentums in Osträtien, Ufernoricum und Nordwestpannonien: Bemerkungen zum Regenwunder und zum hl. Florian, Ostbairische Grenzmarken* 31, 1989, 27—45.
- WOLFRAM, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien—Köln—Graz 1979.
- *Die Geburt Mitteleuropas, Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378—907*, Wien 1987.
- ZIBERMAYR, Ignaz, *Noricum, Baiern und Österreich*, Horn 1956¹.
- ZOVATTO, Pietro, *Il monachesimo benedettino del Friuli (Introduzione e repertorio)*, Quarto d'Altino 1977.

Zusammenfassung

EINFLÜSSE DER AQUILEISCHEN KIRCHE AUF DEN OSTALPEN- UND VORALPENRAUM IN DER ZEIT VOM 4. BIS ZUM 8. JAHRHUNDERT (2. Teil)

Rajko Bratož

Vom Höhepunkt des aquileischen Schismas zur Zeit der Synode zu Grado bis zum Tod Papst Gregors des Grossen 604 erfuhr die schismatische Bewegung schwere Schläge im Kampf mit der byzantinischen Macht und mit dem Papst und überlebte praktisch nur auf dem langobardischen Gebiet. Als wesentliche Begrenzungen markieren diesen Kampf folgende Ereignisse: das Vorgehen der byzantinischen weltlichen Macht gegen die schismatischen Bischöfe in den achtziger Jahren des 6. Jahrhunderts, ferner die Synode von Marano von 590 und die Bittschriften der betroffenen Bischöfe an Kaiser Mauricius. Die an den Kaiser gerichtete Bittschrift der venetischen und rätischen Bischöfe, die als einzige erhalten ist (591), bildet die zentrale Quelle für die Kenntnis der kirchenpolitischen Verhältnisse auf dem Gebiet der Nordadria und der Ostalpen beim Ausgang der Antike.

Das Verhältnis der aquileischen Kirche, seit 607 in zwei Patriarchate geteilt (das von Grado auf byzantinischem Gebiet, seit 628 ständig katholisch, und das aquileische schismatische auf langobardischem Gebiet) zur angrenzenden heidnischen Slawenwelt ist nicht bekannt. In den aus Grado und Aquileia stammenden Quellen vom 7. Jahrhundert werden die Slawen fast gar nicht erwähnt, dagegen treten sie mehrfach in Quellen päpstlicher Herkunft auf. Bis um das Jahr 680 können die Beziehungen zwischen der slawischen Welt und der Kirche von Grado bzw. Aquileia nur feindlich gewesen sein. In dem Brief der Lateran-Synode (680) an den byzantinischen Kaiser zur Zeit der Vorbereitung auf das 6. ökumenische Konzil im Zusammenhang mit der Lösung des monotheletischen Streits werden die päpstlichen Gesandten »in medio... Sclavorum« erwähnt, doch die Bezeichnung ist so allgemein, dass man nicht weiss, auf welche Slawen sie sich bezieht (an der östlichen Adriaküste, in Histria oder vielleicht sogar im Voralpenraum). Die Erwähnung des Bischofs Andreas von Celeia unter den Unterzeichnern der Synode ist der letzte Beweis eines (mehr oder weniger fiktiven) Bestehens einer antiken Kirchenorganisation im Ostalpengebiet.

Der monotheletische Streit hinterliess keine dauernden Spuren in der christlichen Kultur der Romanen und Slawen der folgenden Jahrhunderte, erheblich mehr Spuren hinterliess dagegen das aquileische Schisma, das mit der Synode von Pavia 698 endete. Die sofort darauf folgende Missionsarbeit in den gebirgigen Gebieten Norditaliens hat die Slawen sicher nicht berührt. Längerwährende Spuren hinterliess auch der ikonoklastische Streit; der Widerstand gegen den Druck des ikonoklastischen Kaisers äusserte sich in der Tatsache, dass die Schöpfer der Legenden über die aquileischen Märtyrer den Christenverfolgern griechische Namen gaben. Die Synode von Rom 731 ist mit Hinblick auf den umstrittenen Charakter des erhaltenen Dokuments, das eher die Beilegung des Streits zwischen Aquileia und Grado widerspiegelt als die Verurteilung des Ikonoklasmus, eigentlich ein weniger bekanntes zentrales Ereignis der ikonoklastischen Zeit an der Nordadria.

Im 7. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts war der Einfluss der Kirche von Aquileia und Grado auf die slawische Welt nicht nennenswert. Die

Slawen waren zu dieser Zeit noch »rohe Heiden«, unempfänglich für das Christentum, dessen äussere Attribute, vor allem das Bestehen der Kirchenorganisation, ihnen mindestens in groben Zügen bekannt waren (wie eine Episode von Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 5,23 beweist). Zu näheren Kontakten zwischen den heidnischen Slawen und den christlichen Romanen kam es laut archäologischen Funden nur in Istrien, auf byzantinischem Gebiet, wo die Slawen als Kolonisten oder als byzantinische Söldner lebten.

Als nach der Mitte des 8. Jahrhunderts die Missionierungsaktion Salzburgs gegen die karantanischen Slawen begann, blieb die aquileische Kirche in ihren Beziehungen zu der angrenzenden slawischen Welt inaktiv. Über die Mission des Patriarchen Sigwald (756—786) liegt keine verlässliche Quelle vor, ebenso unbekannt bleibt die Rolle einer Reihe von Benediktinerklöstern in der Nähe der Slawenwelt, sowohl im langobardischen Friaul als auch in Istrien. Das Christentum erfasste, von Westen sich ausbreitend, von der Mitte des achten Jahrhunderts an teilweise nur die Slawen innerhalb des byzantinischen und des langobardischen Staates, der für etwa zwei Jahrzehnte (ca. 753—772/4) auch Histria einschloss.

Der Beginn einer systematischen Christianisierung von Aquileia aus fällt in die Zeit des Patriarchen Paulinus II. (787—802), jedoch mit anfangs ziemlich bescheidenen Ergebnissen. In dieser Zeit nahmen die ersten slawischen Stammesführer das Christentum an (etwa 4 Jahrzehnte später als die karantanische Fürstenfamilie unter dem Einfluss Salzburgs). Nach den Siegen über die Awaren (an der Operation aus Friaul im Jahre 791 nahm auch ein Bischof teil, an dem entscheidenden Feldzug von 796 beteiligte sich als fränkischer Verbündeter der offenkundig christianisierte Fürst Vojnomir aus dem oberen Savagebiet) wurden organisatorische Vorbereitungen auf die Christianisierung eines grossen Gebiets eingeleitet. Auf dem Treffen der Bischöfe »ad ripas Danubii« im Sommer 796 traten die schweren Bedingungen der Missionierungsarbeit klar zutage. Der offensichtliche Misserfolg und die zu geringe Bereitschaft der aquileischen Kirche für das schwierige Werk gehen aus dem Brief des Missionars Blandicus nach 801 hervor.

Ähnlich lagen die Verhältnisse im Gebiet des Patriarchats von Grado in Histria. Versuche, das Christentum unter der slawischen Bevölkerung zu verbreiten, sind nicht bekannt, im Gegenteil, auf der Versammlung von Risano (804) brachten die Vertreter der istrischen Städte eine ganze Reihe von Beschwerden über die »heidnischen Slawen« vor.

Der geringe Erfolg Aquileias war einer der Gründe für die Aufteilung des Missions- (und künftig auch Kirchenverwaltungs-) gebiete zwischen Salzburg und Aquileia mit der Grenze an der Drau im Jahr 811, was (vor allem im Hinblick auf den Zustand in der Antike) einen ausgesprochenen Misserfolg der aquileischen Kirche bedeutet. Spätere Versuche, den Einflussbereich über die Drau hinweg nach Norden auszudehnen, waren zwar in einem gewissen Zeitraum erfolgreich, doch der durch die Grenze von 811 geschaffene Zustand konnte nicht mehr geändert werden.

Im ganzen betrachtet blieb die Mission aus Aquileia in die Slawenwelt sowohl mit ihrem Einsetzen als auch durch ihre Intensität um eine ganze Generation hinter der Mission aus Salzburg zurück. Eine weitere Entfaltung erlebt die aquileische Mission erst in der Zeit der Patriarchen Ursus und Maxentius im ersten Drittel des 9. Jahrhunderts.

Die Frage des Fortbestands des Christentums von der Antike bis zur Epoche der zweiten Christianisierung ist noch immer wenig erforscht. Gesichert ist nur, dass die Kontinuität auf dem Gebiet des Kirchenbauwesens minimal war, wurden doch die karolingischen Kirchen (bis auf eine mögliche Ausnahme) nicht auf den Fundamenten der spätantiken erbaut.

Die Überreste des Christentums aus der Antike sind in einigen Vorstellungen und Bräuchen im Volke erkennbar, ausserordentlich schwer sind sie aber auf dem Gebiet der kirchlichen Terminologie festzustellen.

(prevedla Madita Setinc)

* Razprava dr. Rajka Bratoža je izšla kot posebna publikacija v 8. zvezku Zbirke Zgodovinskega časopisa.

* Die Abhandlung von dr. Rajko Bratož ist als Sonderdruck Nr. 8 in der Reihe Zbirka Zgodovinskega časopisa erschienen.

Mladen Ančić

LJETOPIS KRALJEVA HRVATSKE I DALMACIJE

(Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)

Tko je i kada, odnosno kako i zašto, prevodeći jedan dio onoga što se danas naziva *Ljetopis popa Dukljanina*, zapravo načinio posve novo djelo, što će ga Marko Marulić s punim pravom nazvati *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije*, jedna je od onih zagonetki što ih se s mnogo razloga može nazvati »intelektualnom nasladom« profesionalnog historičara. Naime, ovo se djelce po prvi put spominje 1510, u vrijeme kada su ga patriciji splitskog kulturnog kruga pronašli, prepisali i preveli, tražeći, pored ostalog, i u njemu odgovore na pitanja o svojim korjenima i identitetu. No, nedvojbeno ranijeg postanka, taj sastavak izrađa iz tame »jedne knjige stare«, pronađene u kući knezova Kačića-Markovića u makarskom primorju, bez ikakvih bližih naznaka o vremenu nastanka i autorstvu, stavljajući današnjeg historičara pred složen zadatak. Jedini način koji preostaje u pokušaju da se odgovori na postavljena pitanja jeste da se kroz pomnu analizu i više ili manje vjerojatne konjektуре preciznije odrede prostorne, duhovne i vremenske koordinate u kojima je živio autor, pri čemu se na tom klizavom terenu usporednih analiza i nesigurnih oslonaca u sačuvanim izvorima kao najveća opasnost pokazuje apodiktičnost i isključivost stavova i zaključaka, kako se to jasno zrcali u literaturi posvećenoj ovom problemu.

Pokušaj da se načini iscrpan osvrt na literaturu nastalu oko pitanja postavljenih na početku ovog teksta pokazao bi dosta čudne rezultate. Naime, osim Črnčićeva »Pripomenka«, opsegom nešto manje ali i nekritičnije rasprave D. Mandića i par stranica, u dva navrata, iz pera N. Klaić,¹ nitko se, zapravo, nije sustavno bavio Hrvatskom redakcijom *Ljetopisa popa Dukljanina* ili *Ljetopisom kraljeva Hrvatske i Dalmacije*, što mi se čini prikladnijim naslovom za ovo djelo, kao cijelinom. Nasuprot tomu, u mnoštvu rasprava posvećenih načinu smrti kralja Zvonimira,² izrečeno je onako uzgred dosta različitih sudova o autorstvu *Ljetopisa kraljeva*, odnosno onoga njegova dijela u kojem je riječ o Zvonimirovu ubojstvu, a da se pri tomu autori nisu potrudili da svoje hipoteze bar provjere, makar i površnom analizom cijeline djela. Rezultat svega toga je upravo nevjerojatno šarenilo stavova i zaključaka, koji se šire u lepezu na čijem jednom kraju stoje Jelić i Mandić, s teorijom o prvobitnom postanku *Ljetopisa kraljeva*, koji bi onda pop Dukljanin preveo na latinski i nastavio od XXIV glave dalje,³ a na drugom Jagić i Črnčić, koji su držali, na temelju jezičke analize, da je tekst nastao istom u drugoj polovici XV ili na samom početku XVI st.,⁴ odnosno N. Klaić, koja je u jednom trenutku ustvrdila kako je »sva prilika« da je autor »živio daleko od Hrvatske«.⁵ Ostavljajući, međutim, po strani ekstremne stavove, najšire prihvaćenim čini se ono shvaćanje po kojem je *Ljetopis kraljeva*, ili Hrvatska redakcija *Ljetopisa popa Dukljanina*, djelo anonimnog sve-

¹ Črnčićev »Pripomenka« pretiskao je F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd 1928, 259—285. Mandićev tekst tiskan je u: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1863, 443—469. Konačno stavovi N. Klaić izloženi su u radu: *O legendarnoj smrti kralja Zvonimira*, *Istorijski zapisi*, knj. XX/2, god. XVI/1963, 241—249, te u djelu *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975², 17—22.

² Relevantne bibliografske preglede, u sklopu rasprave o tom pitanju, daju Klaić, *O legendarnoj smrti...*, a potom i S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* 3, Zagreb 1975, 171 i d. Najnoviji rad o tom problemu predstavlja I. Goldstein, *Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira?*, *Radovi*, Institut za hrvatsku povijest, 17/1984.

³ L. Jelić, *Duvanjski sabor*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n. s. X/1908—1909; Mandić, o. c.

⁴ V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb 1867; Črnčić, *Pripomenak*.

⁵ Klaić, *Povijest Hrvata*, 22.

ćenika, koji je živio u drugoj polovici XIV, odnosno u prvoj polovici XV st., negdje u okolici Splita.⁶

* * *

Zbog svega ovog čini se uputnim krenuti od samog početka i konstatacije da je *Ljetopis kraljeva* nedvojbeno nastao tako što su prevedene i prerađene prve 23 glave teksta koji se danas nalazi u *Ljetopisu popa Dukljanina*, i potom dopunjene pričom o nasilnoj smrti posljednjeg hrvatskog kralja, Zvonimira. Da se u prvom dijelu doista radi o prijevodu s latinskog na hrvatski, i to teksta koji se nalazi u djelu barskog svećenika, a ne obrnuto, kako su držali Jelić, Mandić, te djelomično i Mošin,⁷ može se dokazati relativno lako. Primjerice, »provincia Praevalitana« Dukljaninova teksta u II glavi, kod prevodioca postaje »Prilivit«, koji je »u Bosanske strane«; Raška (Srbija), u kojoj kralj Kranimir sakuplja vojsku za gušenje pobune u Bijeloj Hrvatskoj, postaje u prijevodu »istrijska zemlja«; ugarski »princeps Kys« originala preveden je kao »ovi herceg«, pri čemu je ono »Kys« čitano najvjerojatnije kao »hic«,⁸ itd.

No, ništa manje važnim od konstatacije da se radi o prijevodu s latinskog, ne čini se ni pitanje provenijencije tog latinskog teksta. Ono što je u tom pogledu nedvojbeno, i što je dokazao već Šišić,⁹ jeste to da je još u XIII st. Dalmacijom kolao tekst bar jednog dijela onoga što danas predstavlja *Ljetopis popa Dukljanina*, te da je taj tekst dospio i do Venecije, gdje ga je ekscerpirao, upravo u doba mletačke vlasti nad dalmatinskim gradovima, kroničar Andrija Dandolo. No, ono što na istom mjestu nije dokazao Šišić, a ni bilo tko poslije njega, jeste to da je u uporabi bio cjelovit tekst što se pripisuje barskom svećeniku. Dapače, postoje dobri razlozi da se pretpostavi kako je samo jedan dio teksta bio poznat kako u Dalmaciji tako i mletačkom kroničaru, što se prije svega odnosi na način na koji splitski kroničar, Toma arcidjakon, koji je posve sigurno čitao Dukljanina, donosi legendu o postanku Dubrovnika. Naime, u Dukljaninovo verziji legende, nastanak Dubrovnika je rezultat integracije rimskih pratilaca povratnika, kralja Bela/Pavlimira, i izbjeglog stanovništva Epidaura, koji je razoren od strane Saracena, dok kod Tome sami Rimljani, prispjevši na istočnojadransku obalu, razaraju Epidaur, da bi se potom tamošnje stanovništvo pomiješalo s njima u novopodignutom gradu Dubrovniku.¹⁰

Tomu valja sada dodati i to da *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije* prati Dukljanina upravo do trenutka kada ovaj prelazi na legendu o osnutku Dubrovnika, no u njemu te legende nema, kao što nema, začudo, ni dijelova XXVIII, XXIX i XXXI glave, u kojima su vijesti o Hrvatskoj mnogo pouzdanije i koherentnije od onih što ih u nastavku donosi *Ljetopis kraljeva*. Naprosto je nevjerojatno da naš Anonim, koji prazninu od smrti Seislava/Časlava do kraljeva Krešimira i Zvonimira popunjava domišljanjem o povratku kralja Radoslava i njegovu sinu Kolomanu (sic!), preskačući tako najmanje stoljeće, a možda i dva, u odnosu na kronologiju svog izvornika, ne bi donio podatke o hrvatskim vladarima iz spomenutih glava, da mu je taj tekst stajao na raspolaganju. Nije zgoreg ovdje dometnuti još i to da je *Ljetopis kraljeva* najvjerojatnije nastao na temelju istog onog teksta što su ga koristili Toma arcidjakon i Andrija Dandolo, pa da se čitav ovaj ekskurs završi prilično pouzdanim zaključkom kako su Dalmacijom kolale samo prve 23 glave onoga što se danas naziva *Lje-*

⁶ Tako, primjerice, N. Radojčić, *Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira*, Glas SKA 171/1936; Goldstein, o. c.

⁷ Vidi bilj. 3. V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, MH, Zagreb 1950, 33–4, ne određuje se posve precizno o prvenstvu latinske ili hrvatske redakcije, ali iznosi vrlo vjerojatnu hipotezu »da je u hrvatskoj kronici sačuvana prvobitna redakcija prvoga sastavnog dijela Dukljanina«.

⁸ Navedena mjesta u *Ljetopisu kraljeva* i tekstu koji se pripisuje barskom svećeniku usporodi prema Mošin, *Ljetopis*, 42–3; 59; 64.

⁹ Šišić, o. c. 49 i d.

¹⁰ Usp. Mošin, *Ljetopis*, 70–1, i Thomas archidiaconus: *Historia Salonitana*, priredio F. Rački, JAZU, Zagreb 1894, 30. Šišić, o. c. 50, unatoč ovako bjelodanoj razlici, drži da je Toma poznavao i ovaj dio Dukljaninova teksta.

topis popa Dukljanina. No, time se, za neku drugu prigodu, opet otvara rasprava o tomu na koji je način i kada ovo izvanredno djelo doista nastalo, budući da je takav stav u koliziji s dosadašnjim rezultatima analize Dukljaninova teksta.¹¹

S druge strane, dopisana priča o Zvonimirovu ubojstvu također nije, kako se čini, originalna tvorevina autora *Ljetopisa kraljeva*. Črnčić je odavno, ali skoro bez ikakva odjeka, upozorio na to da se i u ovom dijelu teksta dađu detektirati tragovi prevodilačkog posla, ali isto tako i samostalne gramatičke konstrukcije.¹² Opstojanje priče, pak, neovisno o *Ljetopisu kraljeva* dosta solidno zasnjeđuje kako pojava tog motiva u *Ugarsko-poljskoj kronici*, o kojoj će nešto niže biti više riječi, tako i čitav niz domaćih izvora što se koriste istim ključnim točkama/događajima kod organizacije izlaganja povijesti srednje Dalmacije i njena zaleđa, i koje čitav niz elemenata povezuje u koherentnu cijelinu. No, kako bi raspravi o vremenu i okolnostima postanka te skupine izvora /*Qualiter*, *Anonimna splitska kronika*, *Historia Salonitana maior*, pa i *Pripisi sumpetarskog kartulara*/, moglo još štošta da se doda, a to bi od ovog rada načinilo nešto što on u početku nije ni trebalo da bude, cijeli ću taj kompleks ostaviti, zasad, po strani. Različite verzije što ih u dva od ovih sastavaka dobija epizoda o Zvonimirovoj smrti čini se da, ipak, daju solidan temelj za pretpostavku da niti jedno od tih djela nije matica iz koje su onda drugi preuzimali priču, a to ja za raspravu o autorstvu i vremenu postanka *Ljetopisa kraljeva* ujedno i najvažnije.

Da je ta matica bila nešto starija, zaključak je koji se može izvući iz indicija što ih pruža činjenica da se motiv ubojstva hrvatskog kralja pojavljuje i u *Ugarsko-poljskoj kronici*, djelu za koje se može reći sve prije no da je jednostavno za dešifrirati.¹³ Ono što je, pak, za ovu prigodu o njemu osobito interesantno naglasiti, jeste uvjerenje da je autor, ili je možda riječ o više njih, imao uvid u neke naše kroničarske sastavke, što se može zaključiti iz sljedećih elemenata: a) prikaz sukoba ugarskog kralja Aquile sa Slavenima i Hrvatima u toj kronici strahovito podsjeća na ono što se čita kod Dukljanina u II glavi o sukobu Ostroila i kršćanskih starosjedilaca na čelu s dalmatinskim i istarskim kraljevima;¹⁴ b) *Ugarsko-poljska kronika* proglašava Kolomana Ladislavljevim sinom, na isti način kako to čini *Qualiter*, sastavak naknadno umetnut u *Kroniku* Tome arcidjakona;¹⁵ c) kronika smješta hrvatskog kralja u Sipleth (Split), ne razdvajajući ovaj od stare Salone; d) kronika koristi motiv ubojstva hrvatskog kralja, kojemu, međutim, daje poljsko ime; e) konačno, tu se rabe neobični oblici Chrwacia, Chrwati, Sipleth, za koje je teško povjerovati da su posredovani tekstem sastavljenim u kojem od dalmatinskih gradova, gdje se pisalo Chroacia, Chroati, Spaletum.

Sve ovo pokreće neka krupna pitanja, na koja odgovore može dati tek dalje istraživanje, no, u čitavoj ovoj šumi nejasnoća, koja započinje već na pitanju predložka iz kojeg je preveden *Ljetopis kraljeva*, kao da se daje naslutiti postojanje nekih fantomskih tekstova, što nisu sačuvani do naših dana. Ma kako fantastično zvučala takva pretpostavka, kojom dosta nekritično barata čitava jedna historičarska škola, valja ovdje upozoriti na to da čak i arhivski spisi znaju uputiti na postojanje danas zagubljenih tekstova, pa stoga nije zgoreg citirati primjer što ga pruža jedan spor vođen pred zadraskom Curia maior civilium, 16. 3. 1360. Naime, na tom je sudu stanovita »gospođa Ana, udovica gospodina kneza Budislava« tražila od »Radovana iz Modruše, pisara (profesionalnog prepisivača)«, da joj vrati »librum unum vocatum *Pribe*«, što ga je Radovan od

¹¹ Za mišljenje slično gornjem usp. Mošinov navod u bilj. 7.

¹² Črnčić, o. c. 280—1.

¹³ Izdanje J. Deér, *Cronicon Hungarico-Polonicum*, u *Scriptores rerum Hungaricarum II*, ur. E. Szentpetery, Budapestini MCMXXXVIII, 289—320. Pregledan komentar daje C. A. Macartney, *The medieval Hungarian historians*, Cambridge 1953, 173—182.

¹⁴ Macartney, o. c. 178.

¹⁵ Macartney, o. c. 178, ne zamjećujući razliku između Tomina teksta i onoga što donosi *Qualiter*, pripisuje ovu filijaciju samom Tomi.

kneginje preuzeo »pro scribendo seu exemplando ab eo librum alium materie eiusdem«. Radovan, sa svoje strane, nije osporio tvrdnju kneginjina advokata, ali je zatražio rok od 15 dana, unutar kojeg će vratiti knjigu, koju, inače, »Segniam destinasse«. ¹⁶ Što je taj »liber *Priba*« uistinu bio, teško je pretpostaviti, no činjenica je da ga je profesionalni prepisivač uputio u Senj, ne poduhvaćajući se toga da sam prepisuje tekst, što bi upućivalo na njegovu izvanrednu atraktivnost. Suhoparni sudbeni zapisnik ostaje tako tek odskočna daska, s koje se, međutim, može krenuti u različitim pravcima, no, kao posve izvjesno stoji to da je kulturna baština našeg srednjovjekovlja, u kasnijem vremenu devastirana iz raznih razloga, bila znatno bogatija od onoga što nam se danas nudi.

• • •

Bilo kako bilo, vraćajući se *Ljetopisu kraljeva Hrvatske i Dalmacije* može se s velikom dozom sigurnosti ustvrditi kako on predstavlja kompilaciju najmanje dva, provenijencijom različita teksta, od kojih je jedan nedvojbeno, a drugi posve vjerojatno, i ranije postojao u pisanom obliku. No, unatoč tomu, on još uvijek funkcionira kao zasebna cjelina, koju je netko zamislio i ostvario upravo takvom, sumirajući svoja znanja i predstave o određenom problemu. Utvrditi, pak, koji je to problem u centru pažnje autora *Ljetopisa kraljeva*, nije tako lako, premda se već naslovom koji za djelo koristim relativno jasno određuje njegov sadržaj. Cijeli taj posao oko lociranja problema koji postavlja zasad anonimni autor, mogao bi dati valjanih plodova i pomoći u ocrtavanju njegova duhovnog profila, što će uvelike olakšati i konačno identificiranje, a pri tomu je najbolje početi od analize prevodilačkog postupka, odnosno od jednostavnog upita koji se može formulirati po prilici ovako: na čemu počiva dosljedno kroatiziranje Dukljaninova teksta, ¹⁷ i u kojoj mjeri ono mijenja njegov smisao.

Na to se pitanje odgovor čini dosta teškim, te ne čudi što je, primjerice, Radojčić svojedobno, mada samo pitanje nije postavio, na njega pokušao odgovoriti tvrdnjom kako je naš autor znao »vrlo malo« činjenica »i iz hrvatske i iz opšte istorije«. ¹⁸ No, kako bi dalje elaboriranje takvih postavki imalo slabih izgleda da nas odvede bilo kuda, red bi bio obrnuti poredak stvari, i kao prvo postaviti pitanje, što su to »činjenice hrvatske i opće povijesti« za ljude s kraja srednjeg vijeka na onom prostoru koji se određuje kao zavičaj našeg autora. Prvi i zacijelo najrašireniji priručnik tih »činjenica« u srednjoj Dalmaciji je *Kronika splitskog arciđakona Tome*, kojega se u XIV i XV st. naveliko čita i prepisuje u kulturnim središtima što gravitiraju Splitu, kao duhovnom i gospodarskom centru. Tomino se djelo, tako, u XV st. može naći u knjižnici trogirске biskupije, ¹⁹ a njegov duhovni utjecaj se daje raspoznati, kako će domalo biti pokazano, i kod šibenskog humaniste Jurja Šižgorića. Među »historijskim činjenicama« Tomina djela, ona koja je ovdje za dalje razglabanje najvažnija, i koja je bitno utjecala na shvaćanja o ranijoj povijesti ovog prostora tijekom kasnog Srednjeg vijeka, jeste postavka po kojoj su Hrvati starosjedioci na ovom prostoru, starosjedioci koje napadaju Goti /Slaveni, da bi u dugačkom procesu simbioze na kraju ti Goti/Slaveni bili integrirani u hrvatsku masu, što u XIII st. okružuje Tomin Split. ²⁰ Recepciju te »činjenice« iz Tomina djela, pri čemu se time ne prejudicira rasprava o njenoj globalnoj distribuciji neovisno od splitskog kroničara, može se ogledati na primjeru što ga nudi gotovo doslovno reproduciranje kod već spominjanog Jurja Šižgorića, čije djelce *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, inače, obiluje citatima antičkih pisaca i ocrtava humanistički obrazovana autora, a kako će se usvajanje te »činjenice« u daljem izlaganju pokazati dosta važnim, nije zgoreg to potkrijepiti usporednim citatom:

¹⁶ Historijski arhiv Zadar, Curia maior civitatis Jadrensis, kut. II, fasc. 5, fol. 27ro.

¹⁷ Kroatiziranje, kao bitnu značajku, naglašava Klaić, o. c. 21.

¹⁸ Radojčić, o. c. 56.

¹⁹ HAZd, Trogirski arhiv, kut. 2, sveš. 15, fol. 3, 11. 12. 1452.

²⁰ Thomas, o. c. 25—6.

Toma arcidjakon²¹

Chroaita est regio montuosa, a septentrione adheret Dalmatie. Hec regio antiquitus uocabatur Curetia, et populi, qui nunc dicuntur Chroate, dicebantur Curetes uel Coribantes.

Juraj Šižgorić²²

Haec provincia Dalmatia a septentrione habet Curetiam, quae hodie dicitur Croatia, a qua Curetes dicuntur populi... qui vulgo dicuntur Crovatini.

Čini se da je upravo ovakvo shvaćanje daleke prošlosti ključno za razumijevanje načina na koji prevodilac/autor *Ljetopisa kraljeva* iščitava i prevodi latinski tekst što je stajao pred njim, a što se bjelodano zrcali na mjestima koja se otkrivaju tek pažljivim čitanjem, kao u priči o pobjedi Gota nad udruženim kršćanima/starosjediocima. Razlika između latinskog izvornika i hrvatskog prijevoda, koja se pri letimičnom čitanju čini tek nijansom, zapravo ocrta razliku u temeljnim kategorijama kojima operiraju dva autora, i zato zaslužuje da se istakne usporednim tekstom:²³

Ljetopis popa Dukljanina

ceciditque pars christianorum et interfectus est rex Istriae et multa milia hominum christianorum in ore gladii mortua sunt et plurima captiva ducta sunt.

Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije

i prez izma bi pobijena strana krstjanska i ubijen bi kralj istri/ja/nski i mnogo tisuć krstjani po dobitju bi pod mač obraćeno i **vele Hrvat bi pobijeno.**

Usvajanje ove ključne »historijske činjenice«, odnosno onoga što se provizorno može nazvati Tominom verzijom »etnogeneze« Hrvata, navelo je autora *Ljetopisa kraljeva* da geografiju latinskog izvornika prisposodi takvoj koncepciji i dobije slijed koji bi vodio do slike hrvatskih zemalja, kako ju je on shvaćao. Samo se na taj način mogu objasniti promjene koje su dovele do toga da »provincia Praevalitana« latinskog izvornika u prijevodu postane »Prilivit«, koji je u »Bosanske strane«,²⁴ odnosno da se promijeni put kojim su Goti prispjeli u svoja nova staništa, gdje će se stopiti s »Hrvatima/starosjediocima«. Razlike koje nastaju ovakvim intervencijama prevodioca/autora jasnima se ukazuju tek ako se i jedan i drugi tekst razlože na faze i tako usporede, pri čemu se dobija sljedeća slika.²⁵

Ljetopis popa Dukljanina

- 1) Goti, napavši Panoniju,
- 2) prelaze u **Templanu.**
- 3) Dalmatinski i istarski kraljevi, izašavši u susret Gotima, gube odlučni boj.
- 4) Pobjednici Goti se dijele, nakon čega Ostroil osvaja Iliriju,
- 5) potom **Dalmaciju,**
- 6) da bi se zaustavio u Praevalitani.
- 7) Nakon Ostroilove smrti, na kraljevski se tron uspinje Svevlad, koji vlada zemljom od »Vinodola do **Poljske**«.

Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije

- 1) Goti, napavši Ugarsku,
- 2) prelaze u **Trnovinu.**
- 3) Dalmatinski i istarski kraljevi, s kojima su i Hrvati, izašavši u susret Gotima, gube odlučni boj.
- 4) Pobjednici Goti se dijele, nakon čega Stroil osvaja Iliriju,
- 5) potom **Prilivit/Bosnu,**
- 6) i, konačno, **Dalmaciju,** s gradovima od **Narone do Skradina.**
- 7) Nakon Stroilove smrti, na kraljevski se tron uspinje Sviolad, čije su kraljevstvo »Bosna i Valdein (očigledno ne kao greška za Vinodol — op. aut.)« do Poljske.

Ono što se postiže ovakvim prevodilačkim intervencijama usmjereno je na to da se »novu domovinu Gota« smjesti na prostor što ga ocrta zamišljena linija povučena od Neretve ka sjeveru, pri čemu se u zemlje što su ih Goti za-

²¹ Thomas, o. c. 25.

²² Juraj Šižgorić Šibenčanin, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku* (priredio V. Gortan), Šibenik 1981, 24.

²³ Tekst donešen prema Mošin, o. c. 41—2. Kurziv autorov.

²⁴ Mošin, o. c. 43.

²⁵ Latinski tekst II i III glave u: Mošin, o. c. 41—3. Hrvatski tekst *Ljetopisa kraljeva* na istom mjestu, 40—3.

posjeli uključuje i Prilivit/Bosna. Takva zamisao, na koju se onda nastavlja ideja o stapanju »Cureta/Hrvata« i »Gota/Slavena«, međutim, u punoj je suptrotnosti s temeljnim postavkama latinskog izvornika, koji, mada ih oboje izričkom ne spominje, Hrvate i Srbe raspoređuje horizontalno u odnosu na jadransku obalu. Pri tome ostaje ne baš posve jasno da li tu intenciju latinskog teksta prevodilac/ autor *Ljetopisa kraljeva* shvaća u cijelosti, no, on je u preradbi do kraja dosljedan, kako se to vidi na primjeru izlaganja o saboru kod razrušene Dalme, gdje je kralj Budimir podijelio svoju zemlju na oblasti. Naime, našavši se na tom mjestu pred nekim, u najmanju ruku za njega nejasnim pojednostima, što su kolidirale i sa »historičarskim« autoritetima i sa suvremenim stanjem stvari, prevodilac/autor, koji inače bez izuzetka kroatizira čitav tekst, navednom u prijevodu izbacuje Crvenu Hrvatsku, od Dalmacie superioris pravi Donju Dalmaciju,²⁶ a Srbiju izjednačuje s »velikom rikom Dunaj«, te njegova podjela Budimirova kraljevstva dobija nešto drugačiji izgled u odnosu na izvornik.²⁷

Ljetopis popa Dukljanina

Primorje

Bijela Hrvatska/donja Dalmacija
(od Omiša do Vinodola)
Crvena Hrvatska/gornja Dalmacija
(od Omiša do Valone)

Zagorje/Srbija

Bosna
(od Drine do Borove planine)
Raša
(od Drine do Laba)

Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije

Primorje

Hrvati Bili/Dalmatini Nižnji
(od Dalme do Valdemina)
Donja Dalmacija
(od Dalme do Drača)

Zagorje/Surbija/velika rika Dunaj

Bosna
(od Drine do gore Borave)
Raša
(od Drine do Lipa)

Cijeli ovaj sklop različitih shvaćanja postaje mnogo jasnijim uzme li se u obzir vremenska razlika što dijeli latinski izvornik od hrvatskog prijevoda. Najveći se dio historičara, naime, slaže u konstataciji da je *Ljetopis popa Dukljanina* nastao najkasnije u drugoj polovici XII st.,²⁸ pri čemu se onda postanak prve 23 glave može pomjeriti još dublje u starinu, ukoliko se pokaže da je taj dio teksta, za koji je dokazano da je kolao po Dalmaciji, nastao zasebno, kao prvobitno jezgro Dukljaninova spisa. S druge strane, *Ljetopis je kraljeva*, kako je već rečeno, nastao najranije duboko u drugoj polovici XIV ili prvog XV st., što prijevod udaljuje od izvornika za oko dva i pol stoljeća. Ta se vremenska razlika, međutim, u pravom svjetlu ukazuje tek onda kada se uzme u obzir da upravo to vrijeme ispunjava dugotrajni proces usijecanja kulturne/civilizacijske granice na južnoslavenskom prostoru, proces koji će svijetu kasnog Srednjeg vijeka na tom prostoru nametnuti novi okvir za smještanje slike o samom sebi i svojoj povijesti. Ukratko, ono što je, osobito u prvim glavama Dukljanina, svodljivo na svijest o tomu da su »jezik« i »narod« sinonimi, i iz čega je izrasla ideja o »Kraljevstvu Slavena« (koje, čak, ne mora neminovno biti samo plod nečije mašte), vremenom, odnosno taloženjem povijesnog iskustva, nadopunjeno je u novo shvaćanje. Suština je tog novog shvaćanja da su »jezik« i »narod« dosta sinonimi, ali sada već samo unutar više-manje čvrsto određenih kulturnih/civilizacijskih granica. Dakako, ovim se u dobroj mjeri zabacuje relevantnost *Ljetopisa kraljeva* kao izvora za vrijeme o kojem on govori, da bi se istodobno to djelo ukazalo kao tim interesantniji izvor za vrijeme u kojem je nastalo.

Nije, stoga, zgoreg ovdje napraviti jedan ekskurs, s ciljem da se pokaže kako prevodilac/autor *Ljetopisa kraljeva* nije u svom dobu bio usamljen u na-

²⁶ Sišić, o. c. 399, a po njemu i Mošin, o. c. 54, ispravljaju izvornik, smatrajući da je »Donja Dalmacija« greška prepisivača, i da je tu trebalo da stoji »Gornja Dalmacija«, što se u svjetlu svega rečenog, ne čini baš posve izvjesnim.

²⁷ Odnosni tekstovi u: Mošin, o. c. 53—5.

²⁸ Usp. Mošin, o. c. 23 i d.

činu na koji je čitao i shvaćao prve 23 glave Dukljaninova teksta. Na gotovo je istovetan način, gledajući u njemu nekakav Ljetopis kraljeva Hrvatske, taj tekst čitao i anonimni autor *Pripisa sumnetarskom kartularu*, s tim da su njegova shvaćanja povijesne geografije bila tek unekoliko različita. Namjera je, naime, autora *Pripisa* bila da unese stanovita povijesno-zemljopisna objašnjenja, koja su, no njegovimazorima, spadala u doba nastanka kartulara, u kojem se, to valja osobito naglasiti u kontekstu raspre o priči o nasilnoj smrti, spominje kralj Zvonimir. Danas se, pak, dosta precizno dađu rekonstruirati izvori autorova znanja, pri čemu je važno istaknuti da se on, između ostalog, oslanjao na latinski tekst bar one prve 23 glave Dukljanina, na što je upozorila N. Klaić, temeljeći opravdano svoj zaključak na obliku imena kralja Svetopelega, kako ga rabi autor *Pripisa*.²⁹ I baš ta činjenica da on kralja Svetopelega smješta u niz vladara »kraljevstva Hrvata« bjelodano svjedoči da je i njegovo tumačenje latinskog predloška počivalo na istim temeljima kao i ono prevodioca/autora *Ljetopisa kraljeva*. Štoviše, i soisak banova koji su, po autoru *Pripisa*, birali kralja u tom »kraljevstvu« pokazuje slično odstupanje u odnosu na Dukljaninov izvornik, iskazujući već uočeni dvojni princip istovetnosti »jezika« i »naroda« s jedne, i dobro usječene kulturne/civilizacijske granice s druge strane (po *Pripisu*, kralja su birali ovim redom: ban Hrvatske, bosanski ban, te banovi Slavonije, Požege, Podravine, Albanije i Srijema).³⁰

Činjenica, pak, da se na popisu našao i »ban Albanije«, unoseći osjetan element prostornog diskontinuiteta, zanimljiva je utoliko ukoliko pokazuje kakvim su se dovijanjima i konstrukcijama u »historijskim« razglabanjima služili obrazovani ljudi potkraj Srednjeg vijeka. Naime, uspostavljanjem »banovine Albanije« razrješuje se kontradikcija između onog što se čita kod popa Dukljanina, na jednoj, i Tome arcidjakona, na drugoj strani. Riječ je, zapravo, o tomu da su Dukljaninove Bijela i Crvena Hrvatska, od Vinodola do Valone, neprispodobive s Tominim izričajem da je Dioklecijan utemeljio grad Dokleju »u zemlji Geta/Gota koja se sada zove Srbija ili Raša«.³¹ U nastojanju da premoste takve diskrepancije što su se znale javljati u »literaturi« kojom su se koristili, našim je »historicima« ostajalo, u nedostatku drugih i drugačijih obavještenja i bez osjećaja za historijsku dimenziju svekolikih promjena kroz koje je prolazio svijet što ih okružuje, samo da se, poput skolastičara, dovijaju različitim kombinacijama, od kojih je ova s »banovinom Albanijom« jedna od duhovitijih. Njenim uvođenjem u raspru otpada potreba da se posve zabaci Crvena Hrvatska na račun Tomina autoriteta, kako je to uradio prevodilac/autor *Ljetopisa kraljeva*, budući da se time ona samo pomjera iza »zemlje Geta/Gota koja se sada zove Srbija ili Raša«.

Vraćajući se sada na postavljeno pitanje o kroatiziranju prijevoda i tim postupkom uvjetovanim promjenama, ostaje nakon svega rečenog da se zaključiti kako ovdje ipak imamo posla prvenstveno s preradbom latinskog teksta, i to s takvom preradbom koja izvornik mijenja sukladno shvaćanjima obrazovanog svijeta hrvatskog kasnog srednjovjekovlja. Preradba je bila utemeljena na korpusu »činjenica« kojima je raspolagao, to još jednom treba naglasiti, obrazovan čovjek naših krajeva u XIV i XV st., pri čemu valja voditi računa o tomu da je ono što je historiografija označila kao »kroatiziranje« izvučeno kao prirodna konsekvenca razglabanja takvog korpusa »činjenica«. To »kroatiziranje« sam prevodilac/autor *Ljetopisa kraljeva*, kao ni njegovi suvremenici, nije shvaćao kao preradbu, no, s druge je strane on očigledno svjesno prerađivao ona mjesta koja su stajala u kontradikciji sa slikom hrvatskih zemalja, onako kako ju je obuhvaćao pogled kroz njegove »naočale«.

²⁹ Klaić, O legendarnoj smrti, 244.

³⁰ Najbolje izdanje *Pripisa* priredio je V. Novak, *Supetarski kartular*, JAZU, Zagreb MCMLII, 230—1, nr. 100 i 101.

³¹ Thomas, o. c. 10—1. Šišić, o. c. 50, daje ubjedljivo objašnjenje za ovaj Tomini izričaj, no, valja naglasiti da »historicima« XIV i XV st. stvari nisu bile ni izdaleka tako jasne.

Analiza se, međutim, prevodilačkog postupka ne bi trebala zaustaviti na ovim rezultatima, budući da je iz nje moguće izvući neke nedvojbene zaključke i o pitanju odnosa prevodioca/autora spram tradicije svijeta u zaleđu dalmatinskog grada. Naime, u svom poslu, zasad anonimni pisac, ne preza ni od svjesnog izvrtanja smisla teksta izvornika, kada nastoji priskrbiti povijesne argumente za pravovjernost slavenskog bogoslužja. Jasni izričaj izvornika o tomu da je Konstantin uredio misu na slavenskom jeziku »po načinu Grka«, prijevod po sve izvrće pripisujući papinski autoritet Konstantinovu prevodilačkom poslu i ispuštajući misao o grčkom uzoru, a rezultat se takve preradbe jasno zrcali u usporednom tekstu:³²

Ljetopis popa Dukljanina

commutavit evangelium Christi atque Psalterium et omnes divinos libros veteris et novi testamenti de graeca litera in sclavonicam, nec non et missam eis ordinans more Graecorum, confirmavit eos in fide Christi.

Stav, pak, prevodioca/autora spram stanovništva zaleđa na još jednom mjestu također bitno utječe na njegov prevodilački postupak, no, tu su promjene koje on unosi u odnosu na izvornik mnogo suptilnije, i dađu se iščitati tek pažljivom analizom, stalno vodeći računa o onomu što je već rekonstruirano kao vladajuće shvaćanje obrazovana svijeta XIV i XV st. o »etnogenezi« Hrvata. Naime, iz teksta VII i IX glave Dukljanina ljetopisa može se izlučiti zaokružena priča o stradanju kršćana (Latina-starosjedilaca) pod »gotskim« kraljevima prije uspona na prijestol kralja Svetopelega, u kojoj je naglasak na patnjama gradskog stanovništva, dakako, shodno provenijenciji samog autora, prvenstveno onog iz obalnih naselja. U hrvatskom *Ljetopisu kraljeva*, međutim, naglasak se, unutar priče koja se i ovdje može izlučiti kao zaokružena cjelina, pomjera na stanovništvo planina i utvrđenih mjesta, koje je spremno patiti u čvrstoći svoje vjere, dok se drugim »kršćanima«, bez izričitog lociranja, u stanovitoj mjeri i spočitava što javno zabacuju svoju vjeru i pristaju uz pogane. Ključ za shvaćanje poimanja i Dukljanina i anonimnog prevodioca/autora nalazi se u posljednjoj rečenici izlučene priče gdje je izvorni izričaj »kršćanima, koji su rabili latinski jezik« preveden kao »svim, koji latinski govorahu«. Iz toga jasno proizlazi da prevodilac/autor ne shvaća, ili jednostavno ne prihvaća Dukljaninovu identifikaciju »starokršćani — Latini«, i zapravo ju dopunjuje svojim »starosjediocima/kršćanima/Curetima/Hrvatima«, preuzetim od Tome arcidjakona ili iz nekog drugog zasad nepoznatog izvora, da bi onda u prijevodu simpatije prenio na ove druge, kako to pokazuje usporedni tekst:³³

Ljetopis popa Dukljanina cap. VII

Attamen diebus eorum (sc. »gotskih« kraljeva — op. aut.) multi christianorum ex maritimis et transmontanis regionibus, nollentes se inquinare eorum pollutis moribus fugiebant quotidie undique iungebant se illis, qui in montanis et in locis fortioribus manebant, eligentes magis cum eis sustinere persecutiones et penuriam et salvare animas suas, quam gaudere ad tempus cum gentilibus et in eorum (societate — dodaje Šišić) perdere animas.

Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije

istumači evanjelja i sve pistule crkvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papnim dopušćenjem, i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu.

Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije cap. VII

I tako mnogi krstjane ne mogahu trpiti i mnozi stisnuti od nevolje k poganom se pričinjahu i k njih zakonom pristavahu. A ki u vrsih i tvrjavah obraše i voliše trpiti onu tugu i nevolju prijimati i njih progonjenje, ko jest vrime nje nego li u vike dušu izgubiti.

cap. IX

[Kostanc, na putu za Rim, potvrđuje kralja Budimira u vjeri, i krsti još nekrštene podanike]

³² Tekst donešen prema Mošin, o. c. 49. Kurziv autorov.

³³ Tekst VII glave prema Mošin, o. c. 47, a IX glave na l. m. 50. Kurziv autorov.

cap. IX

[Konstantin, na putu za Rim, pokrštava kralja Svetopelega i njegov puk] Tempore isto facta est laetitia magna et christiani descendentes de montanis et locis abditis, quo dispersi erant, caeperunt nomen domini laudare et benedicere, qui salvos fecit sperantes in se. Post haec Svetopelek rex iussit christianis, qui latina utebantur lingua, ut reverterentur unusquisque in locum suum et reaedificarent civitates et loca, quae olim a paganis destructa fuerunt.

I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju krstjani i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg/ši/ strah. I svi ki bihu progonjeni vratitše se i počese slaviti ime Isusa propetoga. I tako kralj Svetoga-puka zapovidi svim, koji latinski govorahu, da se vrata svi u mista svoja i da podvižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani.

Ovakvo, u najmanju ruku, bezrezervno pristajanje uz tradicije svijeta u zaleđu dalmatinskog grada, predstavlja za naše dotadašnje sačuvano srednjovjekovno kroničarstvo posve neuobičajen uklon, što u jednom bitnom segmentu jasno ocrtava autorov duhovni profil. Naime, *Ljetopis se kraljeva* sada ukazuje kao proizvod duha što bjelodano ne participira u onom kulturnom miljeu koji je svoje korijene i tradiciju tražio u kontinuitetu s ranokršćanskim središtima na istočnoj obali Jadrana, i koji je sam sebe označavo »latinskim«, kako se to, primjerice, očituje kod već spominjanog Jurja Šižgorića, ali i mnogo drugih suvremenih pisaca. Taj se kulturni identitet još od ranog Srednjeg vijeka gradio u opoziciji spram »barbarskog — hrvatskog/gotskog/slavenskog« kulturnog miljea zaleđa, kojega netko u *Ljetopisu kraljeva* po prvi put sustavno pokušava rehabilitirati i osloboditi te »barbarske« hipoteke.

To što se kulturni »background« prevodioca/autora *Ljetopisa kraljeva* definira na ovakav način, čini se da, konačno, otvara put i za odgovor na pitanje kako se i zašto u njegovu djelu našla priča o nasilnoj smrti kralja Zvonimira. Shvaćajući, kako se pokazalo, onaj dio *Ljetopisa popa Dukljanina* koji je stajao pred njim, sukladno suvremenim nazorima, kao povijest raspada jedinstvenog »hrvatskog kraljevstva« na zemlje »imenovane« na saboru kod Dalme, autor je tom tekstu nastojao priskrbiti logičan završetak time što će objasniti gubitak, na srednjovjekovni način shvaćene samostalnosti onog dijela kraljevstva što je zadržao hrvatsko ime.³⁴ Taj se gubitak samostalnosti u *Ljetopisu kraljeva* precizno definira izričajima da Hrvati nemaju »od svoga jazika gospodina«, odnosno da su od »slobodnih u rabotu obrati«,³⁵ a čini se da je razloge tomu prevodilac/autor nalazio prije svega na moralnoj ravni, što je jasno izraženo idejom o »neviri Hrvata« i kvalifikacijom da su oni »vazda bolji bili prid strahom i pitomiji pod silom, nere vladani dobrotom dobrimi«. ³⁶ Krunski je dokaz takvo shvaćanje imalo upravo u priči o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, koja je, kako je pokazano, više no vjerojatno postojala i prije no što ju je na ovaj način i ovako uobličenu upotrijebio prevodilac/autor *Ljetopisa kraljeva*.

Analizirajući tu priču, kao i većina prethodnika, bez rasprave o tomu u kojoj je mjeri ona originalna tvorevina autora *Ljetopisa kraljeva*, I. Goldstein je u njoj nedavno prepoznao tipično kršćanski motiv »ispaštanja za počinjeni grijeh«. Iz te je točne konstatacije, koja korespondira i s netom izrečenim sudom o razlozima unošenja motiva Zvonimirove nasilne smrti u prerađeni Dukljaninov tekst, ali, kako je to davno primijetio Radojčić, i s duhom samog Dukljaninovog teksta, oslanjajući se i na slično Šišićevo mišljenje, pokušao, međutim, izvući i dalekosežnije zaključke, formuliravši to tako da se »može pretpostaviti da je i pisac Hrvatske/ R/edakcije/ bio svećenik«, što bi, po Goldsteinu, potvrđivala i osjetna protužidovska nota unutar priče.³⁷ Susret je, zapravo, s takvim

³⁴ Slično tumačenje daje Radojčić, o. c. 84, a prihvaća i Klaić, o. c. 249–9.

³⁵ Takve formulacije hrvatskog teksta *Ljetopisa kraljeva* vidi u: Mošin, o. c. 68.

³⁶ Mošin, o. c. 62.

³⁷ Radojčićevo mišljenje iskazano u članku Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku po Barskom rodoslovu, *Glasnik Skopskog naučnog društva* 15–16/1936, 25. Šišić, o. c. 162–3, tvrdi »da je neki nepoznat nam pisac iz okoline splitske, svakako svećenik« autor prijevoda. Goldstein, o. c. 44 i d.

postavkama znak da se načinja i posljednji sloj u raspri o duhovnom profilu i identitetu zasad još anonimnog prevodioca/autora, te odmah valja naglasiti kako se Šišić/Goldsteinov zaključak čini preuranjenim. Razlog, međutim, što se na njega pozivam ne svodi se samo na to da ga smatram netočnim. Problem je, naime, u tomu što takav zaključak počiva na vladajućim shvaćanjima naše historiografije, na jednom od onih stavova što ih se može smatrati općim mjestima, a koji sam Goldstein precizno formulira izričajem da su u Srednjem vijeku »osim malobrojnih patricija i ponekog notara, svećenici jedini bili pismeni«. ³⁸

Kao protivargument moglo bi se sada dosta dugo redati mnoštvo činjenica koje bi pokazale nešto drugačiju sliku, unutar koje se pismenost, u onom smislu u kojem ju shvaća i Goldstein, definira kao privilegij društvene elite, što će biti narušen tek pojavom Gutenbergova tiskarskog stroja i korespondirajuće Reformacije. ³⁹ Za ono što nas, međutim, ovdje zanima u već naznačenim vremenskim i prostornim koordinatama, dovoljno je zabilježiti pojavu općinskih škola po gradovima Dalmacije, ⁴⁰ ili takve primjere raširenosti pismenosti u vladajućim feudalnim krugovima što ih daju već spominjana »knjiga zvana *Priba*« u posjedu udovice kneza Budislava, Ane, odnosno izvanredni primjer posve humanističke epistolarne vještine u pismu što ga je 1400. Butko Kurjaković uputio Pavlu Šubiću Zrinskom. ⁴¹ Sve je to bilo potrebno naglasiti upravo stoga što i sam *Ljetopis kraljeva* funkcionira u takvim okvirima, kao povijest društvene elite pisana za tu istu elitu, u što uvjerava i ono što je dosad izrečeno o duhovnom profilu njegova autora. Zaključak, pak, koji bi bio suprotan onomu što su ga izvukli Šišić i Goldstein, naime da prevodilac/autor nije bio svećenik, čini se dobrano utemeljenim već i stoga što je on kod prevođenja Dukljaninova teksta posve izostavio dio izlaganja o saboru kod Dalme, u kojem je riječ o podjeli crkvenih jurisdikcijskih područja, ⁴² što bi za jednog svećenika bilo posve neuobičajeno i neočekivano. Samim tim se i korišćenje kršćanskog motiva »ispaštanja za počinjene grijehe«, kao i biblijski paralelizam, što se ne ograničava samo na protužidovski stav, ⁴³ ukazuju u drugačijem svjetlu, kao posljedica prožetosti cjelokupnog života srednjovjekovnog društva kršćanstvom, koje funkcionira kao jedinstveni temelj svjetonazora, unutar kojeg se, inače, iskazuje široki spektar heterogenosti. Uostalom i sam autor *Ljetopisa kraljeva* može poslužiti kao lijep primjer takve heterogenosti, pri čemu se u njegovim stavovima daje nazrijeti stanovita rezerviranost spram zvanične crkvene hijerarhije u gradu, gdje, po svemu sudeći, i sam obitava, što će se u pokušaju njegova identificiranja pokazati dosta pouzdanim putokazom.

No, prije nego što, na temelju nešto arhivskog materijala, pokušam konačno identificirati autora *Ljetopisa kraljeva*, valja sumirati sve ono što se može utvrditi pažljivim čitanjem njegova djela. Polazeći od sigurnih pokazatelja, naznačiti je na prvom mjestu da on sam pobliže određuje svoje mjesto boravka prevodeći formulaciju latinskog izvornika »contra meridianam plagam« kao »s ovu stranu gore k moru«, ⁴⁴ što nedvojbeno upućuje na Dalmaciju kao stalno boravište. K tomu bi sustavna jezička analiza pridodala zacijelo izvanrednih rezultata, no već i površnji uvid u tekst jasno će na površinu izbaciti kao temeljnu odliku diglosiju, razliku između jezika govora i pisanja. Čini se, već i na

³⁸ Goldstein, o. c. 45.

³⁹ Takve stavove zastupa, primjerice, C. Ginzburg, *Sir i crvi (Izv. Il formaggio e i vermi, prijevod F. Cale)*, Zagreb 1989.

⁴⁰ Posljednji je o školama pisao I. Voje, *Vplivi Italije na školstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji ter v Dubrovniku v srednjem veku*, *Zgodovinski časopis* 37/3/1983.

⁴¹ Pismo od 28. 9. 1400. objavio je u obliku regesta E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár II/1*, *Akademiai kiado*, Budapest 1956, 63–4. Izvornik je u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti, pod signaturom DL 33.102, i vrijedilo bi ga integralno objaviti upravo zbog autorove epistolarne vještine.

⁴² Ispušteni latinski dio teksta usp. kod Mošina, o. c. 54.

⁴³ Usp., primjerice, Mošin, o. c. 67: »kako pismo govori: Oci zobaše kiselo grožđe, a sinovi zubi utrnuše«.

⁴⁴ Mošin, o. c. 53.

temelju Črnčićevih opaski,⁴⁵ da je moguće zaključiti kako je autorov jezik pisanja rezultat učenja u nekom od sjeverojadranskih glagoljaških centara, dok se nesustavno provedeno ikaviziranje očitava kao utjecaj maternjeg dijalekta. Time se samo potvrđuje već naglašena obrazovanost za pojmove hrvatskog kasnog srednjovjekovlja, što je autoru omogućilo da sitnijim zahvatima iz Dukljaninova teksta načini povijest svog »jezika/naroda«, otjelotvorenog po njegovoj zamisli u »kraljevstvu Hrvata«. Taj je posao obavljen sukladno vladajućim shvaćanjima i na temelju onih »činjenica« što su mu stajale na raspolaganju, a osobni je pečat djelu dalo inzistiranje na kršćanskoj ideji o historijskom gibanju kao realizaciji moralne pouke.

* * *

Nit, koja je do ovog trenutka omogućavala da se koliko-toliko pouzdano, kroz sam *Ljetopis kraljeva*, prati trag do njegova autora, na ovom se mjestu prekida. Na sljedećim ću stranicama pokušati dokazati da njen nastavak treba tražiti u sačuvanim spisima trogirске općine, danas pohranjenim u Historijskom arhivu u Zadru, točnije u nevelikoj skupini dokumenata što su nastali kao rezultat djelovanja stanovitog magistra Nikole pok. Jurja iz Krajine. Naime, »egregius vir magister Nicolaus Georgij de Crayna ciuis Tragurii«, kako je naslovljen u oporuci sastavljenoj 25. 5. 1448., pojavljuje se u trogirskim spisima, dakako onim sačuvanim, po prvi put 1416., dakle skoro stotinu prije no što će Dmine Papalić u kući Markovića-Kačića u Krajini naći *Ljetopis kraljeva*. U tom prvom sačuvanom dokumentu on je naveden kao »magister Nicolaus de Craina, rector scholarum gramatice«,⁴⁶ dakle ravnatelj trogirске općinske škole, u kojoj se, po običaju onog doba, vjerojatno predavao »trivium« (gramatika, retorika, didaktika), a na čijem se čelu Nikola nalazio najkasnije od 3. januara iste godine. Za obnašanje te funkcije, magister Nikola je zacijelo morao posjedovati i neku formalnu kvalifikaciju, pri čemu jedan bilježnički instrument od 9. 1. 1421. daje naslutiti da je ta formalna kvalifikacija u ovom slučaju podrazumijevala obrazovanje liječnika. Naime, u rečenom je instrumentu među svjedocima naveden i stanoviti »magister Nicolaus de Craina medicus«,⁴⁷ osoba koja se na takvi način ne pojavljuje ni prije ni poslije toga u trogirskim spisima. To što je magister Nikola eventualno bio obrazovanjem liječnik koji je u trogirskoj općini obnašao funkciju ravnatelja škole ne bi trebalo da bude iznenađenje, uzme li se, primjerice, u obzir da je u Splitu do 1359. djecu podučavao općinski liječnik.⁴⁸ No, kako je već rečeno, magister Nikola svoj posao u školi nije obavljao uzgred, već kao ravnatelj u punom smislu, te će se kao takav uvijek i navoditi u svim prigodama. Bilo kako bilo, on je bio jedan od rijetkih domaćih ljudi što su, na izmaku Srednjeg vijeka, po dalmatinskim gradovima u općinskim školama podučavali djecu. Poblize nepoznata podrijetla, ovaj je liječnik/učitelj najvjerojatnije potjecao iz kakve plemenitaške obitelji, budući da je, shodno našem današnjem znanju, samo takva sredina mogla na razmeđu XIV i XV st. u Krajini priskrbiti sredstava za školovanje mladića, koji je za takvo što pokazivao sposobnosti i sklonosti.

Za više od 30 godina što ih je proveo u Trogiru, magister Nikola je relativno rijetko dolazio u priliku da mu ime bude zapisano u službenim dokumentima sačuvanim do naših dana, tako da se sve što je o njemu zabilježeno svodi

⁴⁵ Črnčić, o. c. 269 i d., pokušava razabrati što je djelo samog autora prijevoda/preradbe, a što kasnijih prepisivača.

⁴⁶ I. Pederin, *Acta politica et oeconomica cancellarie communis Tragurij in saeculo XV*, *Starine JAZU* 60/1987, 163, 25. 8. 1416. Tiskarskom greškom, u ovoj su publikaciji svi unesci u knjigu rashoda trogirске općine zavedeni pod godinom 1426., dok je u izvorniku (HAZd, T. A., kut. 71, sveš. 3) jasno naznačena godina 1416. Sve eventualne dileme oko određenja pojma Krajina davno je raščistio Črnčić, o. c. 260 i d.

⁴⁷ HAZd, T. A., kut. 68, sveš. 31, fol. 33. Ne čini se nevjerojatnim da je u prvo doba nakon uspostave mletačke vlasti u Trogiru općinska škola bila zatvorena, što bi magistra Nikolu ponukalo da se bar privremeno vrati liječničkoj praksi.

⁴⁸ G. Novak, *Povijest Splita I*, MH, Split 1957, 380-1.

na kupoprodaje i davanje vinograda u zakup. Pri tomu je u rasponu od svega tri godine, i to upravo u vrijeme kada je, kako izgleda, napustio položaj ravnatelja škole,⁴⁹ njegov društveni status promijenjen utoliko što je od titule »magister Nicolaus quondam Georgij rector scollarum de Craina« iz 1436. došao do toga da ga se 1439. oslovi kao »virum peritissimum magistrum Nicolaum«.⁵⁰ Jedini stvarno osobni pečat u svim dokumentima što ga spominju, ostavio je magister Nikola u već spominjanoj oporuci od 25. 5. 1448.,⁵¹ te ona stoga postaje jedinim sigurnim osloncem za kakvo-takvo ocrtavanje njegove ličnosti. Legati što ih određuje ovaj bivši »rector scollarum« pokazuju svu neobičnost tek u usporedbi s drugim oporukama koje su u to doba sastavljali Trogirani,⁵² pri čemu bi detaljnija analiza tog materijala zahtijevala mnogo više prostora no što ovdje stoji na raspolaganju. Uglavnom, magister Nikola nije imao svog stalnog ispovjednika, kako je u to doba bio običaj, te je stoga 40 solida ostavio »onom svećeniku kojemu se bude ispovijedio na samrti«. Uz obaveznih po 10 solida za izgradnju zidina predgrađa i za hospital sv. Duha, te naručenih 10 misa u crkvi u kojoj bude sahranjen, to bi bilo skoro sve. U oporuci nema ni traga zavjetnim hodočašćima sv. Jakovu u Galiciji, sv. Mariji u Rekanatu ili u Rim, što je bio uobičajeni način traženja »spasa duše« Trogirana preminulih sredinom XV st. Obrazovani Krajinjanin nije ništa ostavio ni bilo kojoj od vjerskih institucija svog drugog zavičaja, mada se u oporukama njegovih suvremenika nerijetko mogu naći dugi spiskovi crkava i samostana kojima su ostavljani legati »pro fabrica«, ili za kupovinu i izradu različitih ukrasa. Magister Nikola je, međutim, sav svoj posjed ostavio stanovitom ser Ivanu Mundi i njegovoj ženi Mareli, koja je ujedno bila i Nikolina »rodica (attinens)«, no, s jednom klauzulom koja pokazuje da je nekadašnji ravnatelj općinske škole ipak vodio računa o »budućnosti« svoje duše. Naime, klauzula je proviđala da ser Ivan i njegova žena, a potom i svi njihovi nasljednici, moraju od prihoda s Nikolinih posjeda u njegovom domu dovijeka uzdržavati po jednog siromaha. Naslijedeni se posjedi nisu ni u kom slučaju smjeli otuđivati, a u slučaju da ravnatelji zaklade ne bi obdržavali ono što je oporuka nalogala, bilo je predviđeno da im se kompletan posjed oduzme i preda općinskom knezu, koji bi se pobrinuo za ispravno realiziranje legata.

Nakon ovakvog uvida u škrti izvorni materijal što je preostao od tridesetgodišnjeg djelovanja magistra Nikole iz Krajine u Trogiru, samo se od sebe nameće pitanje na čemu pisac ovih redaka temelji postavku da je upravo ovaj nekadašnji ravnatelj općinske škole bio ta osoba koja je prevela i preradila prva 23 poglavlja *Ljetopisa popa Dukljanina*, i potom dopisala priču o ubojstvu kralja Zvonimira. Elementi na kojima se može graditi identifikacija magistra Nikole Jurjevog kao autora *Ljetopisa kraljeva* nisu beznačajni, a čini se da pri tomu treba krenuti od činjenice da je razina obrazovanosti koja ga je kvalificirala za funkciju koju je obnašao podrazumijevala sposobnost da se poduhvati posla oko prevođenja/preradbe Dukljaninova teksta. Takvoj identifikaciji na ruku idu i kronološki okviri Nikolina djelovanja (1416.—1448.), dakle upravo ono doba za koje se većina historičara slaže da bi odgovaralo nastanku *Ljetopisa kraljeva*. Ne treba smetnuti s uma ni podrijetlo iz Krajine i, vjerojatno, plemeniške obitelji, dakle upravo onakve sredine u kakvoj je Dmine Papalić našao »jednu staru knjigu«. Takav bi opis, inače, odgovarao predmetu starom između

⁴⁹ U ispravi kojom se registrira zamjena vinograda između magistra Nikole i trogirskog kanonika Blaža Hercegovića, ovaj prvi je naveden kao »prudens et circumspectus vir magister Nicolaus condam Georgij de Craina olim rector scollarum in ciuitate Tragurii« (Kaptolski arhiv Trogir, Pergamene, škrinja 2, nr. 165, 25. 1. 1438.). U kasnijim prigodama ovo »olim« neće više biti rabljeno, tako da nije baš posve jasno da li je magister Nikola doista napustio službu ravnatelja općinske škole.

⁵⁰ Podatak iz 1438. u HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 2, fol. 27vo, 30. 5. 1438., a onaj iz 1439. na 1. m., kut. 67, sveš. 3, fol. 236vo i 237, 9. 5. 1439.

⁵¹ HAZd, T. A., kut. 46, sveš. 6, fol. 24vo—25.

⁵² Izvanredan materijal za usporedbe proviđa upravo sveščić naveden u bilj. 51, gdje su unošene samo oporuke i inventari posjeda u to doba preminulih Trogirana.

70 i 100 godina, odnosno takvom stanju u kakvom bi bio rukopis da ga je Nikola poslao u sredinu iz koje je potekao.

No, indicije za preciznije atribuiranje *Ljetopisa kraljeva* ne ograničavaju se samo na ove spoljne znake. Naime, činjenica da je autor *Ljetopisa kraljeva* iz svog djela izostavio opis podjele crkvene hijerarhije na saboru kod Dalme, kao i stanovite rezerve spram kršćana dalmatinskih gradova, na koje je ukazano, čini se da mogu biti protumačene tako da korespondiraju s podatkom da magister Nikola iz Krajine nije imao svog osobnog ispovjednika, odnosno da nije ostavio novac ni za jednu od uobičajenih vjerskih zaklada. S druge, pak, strane, duboka prožetost autora *Ljetopisa kraljeva* kršćanstvom, što se očituje u zamisli o moralnoj pouci koja se realizira u historijskom gibanju, odnosno s tim povezani motiv »ispaštanja za počinjeni grijeh«, može se dosta precizno uskladiti sa zamišlju o stvaranju zaklade iz koje će se do vijeka izdržavati po jedan siromah. Sve to, zapravo, može poslužiti kao skup komplementarnih fragmenata iz kojih se daje sastaviti, poput mozaika, vrlo jasan i precizan osobni stav u kojem važno mjesto zauzimaju nedvojbene simpatije za crkvu slavenskog bogoslužja, odnosno za čitav onaj kulturni kompleks što je usvajanjem obrazovanjem kakvo podrazumijeva autorova diglosija.

Sve bi to predstavljalo interesantan, mada ne i historijski osobito važan, pečat osobnosti jednog obrazovana stanovnika dalmatinskog grada prve polovice XV st., kada ne bi postojala mogućnost da se i na drugim mjestima u isto doba nađu vrlo slične stvari, koje omogućuju da se iz naizgled osamljenih točki povuku niti što će ubrzo ocrtati mrežu historijski relevantnog općeg stava. Dakako, detaljna rekonstrukcija sličnih stavova bi podrazumijevala mnogo više prostora i vremena za analizu pravog mora različitih izvora, što bi rezultiralo uvidom u dinamiku širenja i način manifestiranja jednog općeg raspoloženja, no, za ovu prigodu čini se da će dostajati jedan od zacijelo najupečatljivijih primjera, onaj što ga zrcali djelatnost zadarskog trgovca i veleposjednika Grgura Mrganića. Grgurove se simpatije za slavensko bogoslužje dadu jasno dokumentirati činjenicom da je utemeljio dva samostana za glagoljaše franjevce trećeg reda, u zadarskom predgrađu i na Dugom otoku,⁵³ a oporučni legati kojima vraća nekad kupljene zemlje stanovnicima neposrednog zaleđa signaliziraju da mu ni rustični hrvatski svijet nije bio emotivno dalek, pri čemu u dva slučaja ponovljene klauzule o zabrani daljeg otuđivanja tih istih posjeda,⁵⁴ može da se dekodira kao želju za njegovim perpetuiranjem. S druge strane, nepovjerenje spram gradskog svećenstva što je službu božiju obavljalo na latinskom jeziku bjelodano se ispoljava u oporuci, klauzulama koje preciziraju obveze što se, kao u kakvu trgovačkom ugovoru, nameću dominikancima i redovnicama samostana sv. Dimitrija, koji su trebali moliti za dušu oporučitelja i njegove svojte. Razlika u tretmanu klera latinskog i slavenskog bogoslužja u oporuci je tako upadna da ju je naprosto nemoguće ne zamijetiti, osobito onda kada se dotični legati izluče iz cjeline dokumenta:

Glagoljaško redovništvo⁵⁵

redovnicima samostana sv. Mihovila i sv. Ivana legati pripadaju dok borave na tim mjestima i službuju u rečenim crkvama;

redovnicama samostana sv. Katarine po 2 libre za psaltire što će ih izreći.

Latinsko redovništvo⁵⁶

dominikanci dobijaju 100 kvarti žita na godinu »s tim da su rečena braća zauzvrat dužna i obvezana zauvijek« služiti određeni broj misa;

redovnice samostana sv. Dimitrija dobijaju po 4 libre i »svaka od njih treba i dužna je« da iščita pet psaltira.

⁵³ O djelatnosti Grgura Mrganića opširno piše R. Jelić, Grgur Mrganić, Radovi Instituta JAZU u Zadru 6-7/1960, koji je objavio i Grgurovu oporuku.

⁵⁴ Jelić, o. c. 504: »Item reliquid Johani Toglienovich de Mirane omnes terras quas ipse testator emit ab ipso Johane et a quondam Stipatio Toglienovich eius patre, existentes in villa Zapozane cum hac conditione: quod dicte terre nulla causa possint vendi, donari, impignari seu quomodocumque alienari sed quod in perpetuo vadant et ire debeant de hereditibus in heredes masculini sexus ipsius Johannis Toglienovich. Item, cum predicta conditione, reliquid Petro Clarich de Mirane omnes terras, quas dictus testator ab eo emit«.

Opombi 55 in 56 sta na strani 534.

No, kršćanski se duh Grgura Mrganića nije ograničio samo na vjerske zaklade, te je i on, poput magistra Nikole iz Krajine i sukladno svom mnogo boljem materijalnom stanju, iskazao i pravu kršćansku skrb za nemoćne, bolesne i siromašne, obvezavši svoj posjed u selu Gušić da zadarskom leprozoriju dostavi 20 modija vina i 10 kvarti žita, odnosno, što je mnogo važnije, utemeljivši hospital/ubožnicu u samom Zadru.⁵⁷

Ono, međutim, što osobito privlači pažnju među oporučnim uredbama koje reguliraju upravu hospitala/ubožnice u budućnosti, jeste klauzula kojom se određuje da nikad i ni pod kakvim uvjetima u toj upravi ne mogu sudjelovati svećenici.⁵⁸ I upravo taj gotovo grubi izraz nepovjerenja spram klera u cijelini, i to u onoj domeni koja tvori srž kršćanstva, doziva u sjećanje najotvoreniji napad na korumpiranu Crkvu u našem srednjovjekovlju, napad što ga sadrže stihovi pjesme *Svit se konča*.⁵⁹ Paralela između stihova te pjesme, »Grđinali, biskupi i opati / misle, Boga ostavivše, lè o zlati / Duhovna reč ot njih se ne more imati / ako im se penezi prije ne plati«, i izričaja Grgurove oporuke da su dominikanci »zauzvrat (onih 100 kvarti žita) dužni i obvezani« služiti točno određeni broj misa, nameće se sama od sebe, i otkriva istu misaonu podlogu na kojoj su nicalle ove ideje. No, na ovom se mjestu treba bar na trenutak zaustaviti i ukazati na one čimbenike što jasnije situiraju te iste ideje u kontekst njihova vremena. Prije svega valja držati na umu da ovakvi iskazi nepovjerenja nisu, bar koliko se može utvrditi analizom oporuka kroz duže razdoblje,⁶⁰ poprimili oolježje masovne pojave. Stanovnici su dalmatinskih gradova i obližnjih sela po pravilu imali svog ispovjednika, a destinatarima su svojih brojnih vjerskih zaklada ostavljali mnogo više slobode u njihovu trošenju no što je to slučaj kod trogirskog ravnatelja općinske škole i zadarskog trgovca. S druge je strane vazno naglasiti da u dobu kada po Evropi cvatu različite »hereze« (od Wycliffa u Engleskoj, preko Husa u Češkoj do »crkve bosanske« u zaleđu dalmatinskih gradova), niti u jednom od tri navedena slučaja, magistra Nikole, Grgura Mrganića, pa i anonimnog tvorca pjesme *Svit se konča*, nije pređena ona tanka crvena nit što dijeli razočaranog ali pravovjernog kršćanina katoličke crkve od »heretika«. Naime, nitko od njih nije zanjekao oficijelnom svećenstvu, unatoč svijesti o njihovoj korumpiranosti ovozemaljskim brigama, moć podjeljivanja sakramenata i time doveo u pitanje konstrukcije na kojima je počivala zgrada »svete matere Crkve«.

Pa ipak, u nastojanju da se historijskom gibanju očuva ona punoća što ju dokumenti ponekad znaju oduzeti stoga što se, bar naizgled, u njima trajno fiksira nešto tako fluidno i promjenljivo kao što su nazori i shvaćanja ljudi, valja upozoriti i na nijanse koje se dadu uočiti u tri navedena slučaja. Tako, magister

⁵⁷ Jelić, o. c. 503: »Item reliquid heremitis seu fratribus de penitentia tertii ordinis sancti Francisci, comorantibus apud ecclesiam sancti Michaelis in Insula Magna« stanovite posjede, »et hoc donec et quamdiu dicti heremite in dicto loco stare et habitare et dictam ecclesiam officiare voluerint. Item dari voluit quolibet anno heremitis seu fratribus dicti tertii ordinis comorantibus in loco sancti Johannis prope Jadram, quamdiu in dicto loco habitabunt et dictam ecclesiam ornabunt, decem quartas frumenti et quinque modia vini, pro anima sua et suorum.« Jelić, o. c. 504: »Item reliquid cuiuslibet moniali sancte Catharine de Jadra libras duas parvorum pro psalterio dicentis pro anima sua.« (Podvlačenje autorovo)

⁵⁸ Jelić, o. c. 504: »Item voluit et ordinavit dictus testator quod sue due possessiones... sint et esse debeant perpetuo obligate ad dandum omni anno fratribus sancti Dominici de Jadra quartas centum frumenti cum hoc quod dicti fratres versa vice teneantur et obligati sint in perpetuum ad celebrandum qualibet ebdomada quolibet anno duas missas in supradicta capella sancte Dominice et quolibet anno facere quatuor anniversaria pro anima sua et suorum, ... Item reliquid cuiuslibet moniali monasterii sancti Demetrii de Jadra libras quatuor parvorum et quod quilibet ipsarum debeat et teneatur dicere seu legere quinque psalteria pro anima sua.« (Podvlačenje autorovo)

⁵⁹ Oporučni legat za leprozorij u: Jelić, o. c. 504. O utemeljenju hospitala/ubožnice vidi na i. m. 489 i d.

⁶⁰ Jelić, o. c. 506: »Item voluit et ordinavit dictus testator quod nullus prelatus neque clericus cuiuscumque conditionis, honoris, gradus et dignitatis existet, tam secularis quam regularis, cuiuscumque religionis et ordinis, nullo modo possit neque valeat se impedire de regimine et gubernatione dicti hospitalis, nec in parte nec in toto, neque dicto neque facto seu quocumque modo.«

⁶¹ Ovu, više no često citiranu pjesmu, koristio sam prema izdanju u: Hrvatska književnost srednjega vijeka; Pet stoljeća hrvatske književnosti knj. 1, pr. V. Stefančić i suradnici.

⁶² Kao kontrolni uzorak može se uzeti materijal trogirskih oporuka iz razdoblja 1370.—1450. (HAZd, T. A., kut. 46, sveš. 1—6).

Nikola iz Krajine, ukoliko se prihvati teza o njegovu autorstvu *Ljetopisa kra-ljeva*, svoju osudu klera latinskog bogoslužja, ali i njihove pastve, prenosi do- brim dijelom u historijsku dimenziju, optužujući ih za hipokriziju u doba »bar- barske« invazije. Istodobno on nastoji, u kontrastu spram onoga što se, primje- rice, čita kod Tome arcidjakona o nastanku slavenskog bogoslužja,⁶¹ priskrbiti tom bogoslužju autoritet papinske potvrde i skinuti s njega eventualnu mrlju »heretičnosti« izbacivanjem podatka o uređenju mise po grčkom uzoru. To ga, pak, ne priječi da Hrvate, kao pastvu tako opravdanog klera, optuži za »neviru« i u tomu nađe uzrok njihovu »ropstvu i podložništvu« gospodaru koji nije »od njihova jezika«.

Grgur Mrganić utemeljuje glagoljašima dva samostana, iskazujući i u opo- ruci više povjerenja u njihovu kršćansku dosljednost nego što ga ima spram klera latinskog bogoslužja, ali, ipak, u krajnjoj instanci izražava generalno ne- povjerenje spram svećenstva, odstranjajući ga zauvijek iz uprave hospitalia/ ubožnice. S druge strane, u mjeri u kojoj se može zaključivati na temelju opo- ruke kao definitivnog suda o svijetu koji okružuje njena autora, Grgur iskazuje jasne i nedvojbene simpatije spram ruralnog hrvatskog miljea, nastojeći ga održati i osigurati od pauperiziranja.

Konačno, anonimni autor *Svita* piše doduše svoje stihove hrvatskim jezi- kom i glagoljicom, no, ne pokazuje nimalo naklonosti prema bilo kom dijelu službene crkve. U njegovoj verziji i »Mala bratja i koludri, predikavci / reme- tani, karmeliti, kavčenjaci / vsi popove, koludrice i vsi đaci / vsi se nazad obra- tiše kako raci«. ⁶² Štoviše, u stihovima »Mnozi ot njih ki ako bi v svete stali / skot bi pasli i kopali i orali«, ⁶³ osjeti se odbojnost i spram ruralnog svijeta i ma- nualnog rada, a poštivanje i udivljenje rezervirano je samo za onog s visokim moralnim i duhovnim standardom »Ki bi hotel božju pravdu održati / i njegova sina Isusa sledovati / u pokori i ubožastvi greh plakati«. ⁶⁴

Takva nijansiranost stavova, što se opire grubim nastojanjima naknadnog historičarskog razglabanja da stvori stereotipe pogodne za potkrepljivanje ova- kvih ili onakvih generalnih zamisli, nastalih obično na fonu historičarove su- vremenosti, zapravo je kompleksan rezultat bogatstva društvenog života i selek- tivnosti ljudskog duha u odbiru činjenica na kojima se tvori iskustvo. Stoga je i razumljivo zašto je svaki od navedenih stavova lako mogao naći uporište u stvarnosti, kako ju bilježe sačuvani izvori, odnosno, zašto su, primjerice, iz per- spektive dalmatinskog grada i tu vladajuće crkvene hijerarhije, glagoljaši, što su služili u predgrađima i okolnim selima, doista mogli izgledati dosljednim sljedbenicima apostolske kršćanske ideje. Da bi se to dokazalo dostatno je kon- trapunktirati životopis i karijeru trogirskog kanonika Lukše Ivanovog Škoba- lja, kako ih ocrtavaju dokumenti sačuvani u kaptolskom arhivu njegova rodnog grada, i ono što se po bilježničkim spisima daje sabrati o »svećenicima hrvat- skog jezika« koji su službovali u približno istim kronološkim okvirima.

U Lukšinom životopisu i karijeri ključne točke tvore izbor za kanonika 1412., sukob zasad nepoznate prirode i s tim u vezi »objeda«, kako je to nazna- čeno u jednom kasnijem dokumentu, od strane trogirskog biskupa Tome 1428., kada je već zauzimao položaj primicera trogirske crkve. Nakon te »objede« sli- jede godine izgnanstva u Trstu, gdje prvo postaje »javni bilježnik s carskim autoritetom«, da bi 1435. dobio položaj »vikara u duhovnim stvarima« tamoš- njeg biskupa i postao kanonik tršćanskog kaptola. Prijateljstva sklopljena za boravka na sjevernom Jadranu pokazat će se korisnima po povratku u Trogir, gdje će Lukša, nakon izravne papinske intervencije što ju je u njegovu korist ishodio porečki biskup Angelus, 1439. zauzeti mjesto arcidjakona, istiskujući

⁶¹ Thomas, o. c. 49 i d.

⁶² Hrvatska književnost, o. c. 372, gdje su, u bilješkama, data objašnjenja na pripadnike ko- jih redova se odnose pojedini izrazi.

⁶³ Hrvatska književnost, o. c. 372.

⁶⁴ Hrvatska književnost, o. c. 373.

drugog kandidata koji je već bio preuzeo tu dužnost, Nikolu Kristoforovog.⁶⁵ Život je, dakle, gradskog svećenika latinskog bogoslužja u dalmatinskom gradu, kako se vidi, bio ispunjen intrigama, svađama, objedama, što je sve izviralo iz borbe za višu čast u hijerarhiji kaptola i nastojanja da se prisvoje unosni beneficiji. Korumpiranost svjetovnim životom bila je uzrokom da je svakodnevica svećenika bila sve prije no uzorita,⁶⁶ čemu je nemali doprinos u XV st. dala i mletačka vlast, svojim nastojanjem da se na nadbiskupske i biskupske časti namještaju Mlečani, koji su onda znali godinama iz bivati iz svoje diocese, brinući se samo za prikupljanje prihoda. Tako je, primjerice, čast splitskog nadbiskupa od 1426. pripadala samo Mlečanima, koji su rijetko dolazili u svoju nadbiskupiju, određujući uglavnom vikare,⁶⁷ a rezultati zanemarivanja crkvenih poslova ubrzo su dosegli razinu na kojoj je bilo potrebno da intervenira sam dužd. On je to doista i učinio 1446., određujući da se, poradi pomanjkanja »paramentis, libris, ornamentis ac ceteris rebus« u splitskoj crkvi, do čega je, kako se u samom dokumentu navodi, došlo zbog nadbiskupove nebrige, izdvoji dio nadbiskupskih prihoda za kupovinu istih stvari.⁶⁸

Ovakve i slične pojave, što ih bilježe dokumenti sačuvani po arhivama, ipak nisu morale biti poznate i puku, koji je svećenstvo imao priliku sresti uglavnom prigodom bogoslužja, u ispovjedaonici ili na procesijama po gradskim ulicama, gdje je sve, dakako, izgledalo drugačije. No, ljudi poput predstojnika općinske škole, čije su prostorije bile smještene u prizemlju komunalne palače,⁶⁹ i koji je i sam predstavljao jedan od stupova društvenog života, ili, pak, uglednog i utjecajnog trgovca, što je stajao na čelu pučke bratovštine sv. Jakova u Zadru,⁷⁰ zacijelo su znali što stoji iza sjaja svećeničkih odora. S druge strane, ti su ljudi isto tako znali i to da glagoljaši na selu sjede na čestici zemlje, pa je i sam Grgur Mrganić, na ždrijebu što ga je posjedovao u selu Veliki Jošani, imao naseljenog svećenika tog sela.⁷¹ Glagoljaški su se svećenici, k tomu, tijesno vezivali uz bratovštine nastale od pastve njihove crkvice, bratovštine koje su se, poput pravih kršćanskih zajednica, brinule za prostor i opremu potrebnu za bogoslužje, ali isto tako i za svoje bolesne i na drugi način hendikepirane članove.⁷² Sam se, pak, svećenik brinuo, na tipično srednjovjekovni način i nasuprot kaptolskoj školi u gradu, za svoj podmladak, uzimajući »naučnika« ili više njih, i starajući se da on, po isteku naučničkog roka, od crkvenih vlasti dobije

⁶⁵ Djelatnost dom Lukše Ivanovog izvanredno je bogato dokumentirana izvorima što se danas čuvaju u Kaptolskom arhivu Trogir, a za ovu je prigodu korišten sljedeći materijal: KAT, Pergamene, škrinja 2, nr. 129, 28. 2. 1412.; nr. 130, 4. 3. 1412.; nr. 131, 6. 3. 1412.; nr. 148, 12. 10. 1429.; nr. 150, 18. 6. 1431.; nr. 156, 28. 2. 1435.; nr. 159, 28. 10. 1436.; nr. 169, bez datuma.

⁶⁶ Za predmet kojim se naša historiografija bavila jako rijetko, mnogo izvanrednog i neiskorištenog izvornog materijala i danas se može naći kod D. Farlati, *Illyricum sacrum III—VI, Venecija 1763—1800*. Vrijedne rezultate daju M. Sunjić, *O dalmatinskom kleru u kraja srednjeg vijeka*, Radovi, Filozofski fakultet u Sarajevu VI/1970—1971, i I. Pederin, Rab u osvjet humanizma i renesanse, Rab MCMLXXXIX, 27—43.

⁶⁷ G. Novak, *Povijest Splita II*, MH, Split 1961, 353.

⁶⁸ Kaptolski arhiv Split, svezak 23, fol. 33, 27. 8. 1446.

⁶⁹ KAT, Pergamene, škrinja 2, nr. 144, 6. 4. 1426.: »Actum Tragurii in stacione scholarum sub palatio communis«.

⁷⁰ Jelić, o. c. 498.

⁷¹ Jelić, o. c. 503: »Item reliquid... unam suam sortem terre... positam in Gelsane Magne, super qua ad presens residet presbiter dicte ville«.

⁷² Seoske su bratovštine u našoj historiografiji gotovo nezamjećena pojava, pa bi za tole ozbiljniju analizu njihova djelovanja trebalo neusporedivo više prostora no što ga nudi jedna bilješka. Pa ipak, tek za potkriju gore navedenih riječi, vrijedi navesti nekoliko podataka, kako iz literature, tako i iz arhiva, s namjerom da se otvori dalja diskusija o ovom problemu. Stav jednog glagoljaškog svećenika prema tim zajednicama ilustrira oporučni legat dom Vuika de Paprachiano, koji je bratovštini sv. Nikole iz Novog (fratella s. Nicolai de Nouo) ostavio »vnum missale in littera sclauonica dicti condam presbiteri Uolchi pro anima dicti condam presbiteri Uolchi cum hac conditione quod dicta fratella teneatur dictum missale tenere et saluare in usum et comodum dicte fratelle et ipsam nunquam vendere, subpignorarare, alienare uel aliqua aliter malignare« (HAZD, Spisi zadarskih bilježnika, Busta II, fascicolo 21, fol. 1-1vo, 8. 6. 1383.). Za seosku zajednicu (bratovštinu koja kao kolektiv kupuje obrednu knjigu usporedi primjer što ga navodi T. Raukar, *Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću*, *Historijski zbornik XXXVIII/1985*, 84 bilj. 19, i rad P. Runje, naveden u bilj. 89. Za skrb zajednice oko seoske crkve, pri čemu nerijetko zajednica tu funkciju preuzima od prvobitno privatnog fundatora/patrona, vidi I. Petricoli, *Prilog zadarskim graditeljima XIV i XV stoljeća*, Radovi, Filozofski fakultet Zadar, 20/1982, 31 i d., te N. Jakšić, *Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17/1987, 115 i d. Za utemeljenje i društvene funkcije seoske bratovštine usporedi dokumente u HAZD, Šibenski notarijat, svezak 3/II-j, fol. 76, 3. 5. 1423.; svezak 3/III-a, fol. 122vo-3, 1. 9. 1433.; svezak 3/III Battista de Ponte, fol. 82, juni 1438.

svećenički red.⁷³ U samom, pak, dalmatinskom gradu, svećenici su »hrvatskog jezika« do kraja ostali ne baš posve integrirani, što se bjelodano očituje već i u činjenici da je u bilježničkim spisima po pravilu njihov status posebno naglašavan sintagmom »presbiter littera slauica/croatica«.

No, takva se slika života glagoljaša može smatrati tek jednom stranom istine, budući da su oni, primjerice, u Zadru uspjeli za sebe ishoditi čak i mogućnost ulaska u kaptol,⁷⁴ dok su, s druge strane, bili uvučeni u sve pore svakodnevnog života u gradu, brinući se da što bolje iskoriste izvore prihoda iz kojih su se izdržavali.⁷⁵ Tamo, pak, gdje su glagoljaši tvorili veći dio, odnosno cijelinu crkvene hijerarhije, vezane dobrim dijelom i uz velike feudalne gospodare, njihovo sudjelovanje u svjetovnoj sferi društvenog života zajednice bilo je neusporedivo jasnije izraženo,⁷⁶ te nije ni bilo razloga da ih se diferencira u odnosu na kler latinskog bogoslužja, kako se to očituje i u *Svitu*, nastalom, po svemu suđeci, tamo gdje je glagoljanje bilo preovlađujući oblik bogoslužja.

* * *

I dok je tako u tkivu historijskog gibanja bilo relativno lako raspoznati one elemente kršćanskog nazora na kojima se temeljilo preferiranje glagoljaške crkve kod magistra Nikole iz Krajine, najvjerojatnije autora *Ljetopisa kraljeva*, i onih njegovih suvremenika koji su razmišljali na sličan način, neke druge dimenzije stavova iskazanih u tom djelu jako je teško pratiti u izvorima što danas stoje na raspolaganju historičaru. Tu prvenstveno mislim na onaj osjećaj društvenosti, zapravo identitet, koji je sobom nosilo pripadanje »zajednici jezika«, koja se kao koncept jasno daje uočiti u *Ljetopisu kraljeva*. Valja odmah naglasiti da nije lako odrediti u kojoj se mjeri identitet »kultne zajednice« glagoljaškog miljea preklapao s identitetom što je nastajao iz »zajednice jezika«. Cini se, idući tim pravcem, da je moguće naslutiti, upravo na primjeru autora *Ljetopisa kraljeva* ili, pak, Jurja iz Slavonije, čovjeka koji je skoro čitav život proveo u Francuskoj, gdje je, prepisujući Jeronimove *Komentare na psalme*, na dvije stranice izložio osnovne informacije o glagoljici nazivajući ju »hrvatskim alfabetom«,⁷⁷ kako je školovanje glagoljaša doista pogodovalo stvaranju identiteta označenog pridjevom »hrvatski«. Pri tomu, ipak, treba biti dosta obazriv, budući da još nema pouzdanih rezultata koji bi rasvijetljavali način školovanja glagoljaša na cijelom prostoru koji su oni osvojili. No, bez obzira na tu »rupu« u našem znanju, pretpostavku o sustavnom školovanju tvore više no vjerojatnom kako činjenica da je, primjerice, već spominjanom Jurju iz Slavonije pret hodno obrazovanje omogućilo pohađanje nastave na pariškom sveučilištu, tako, još i mnogo preciznije, postojanje profesionalnih pisara/prepisivača glagoljaških tekstova, od kojih su neki, kao Bartul Krbavac, ostavili za sobom trajan i jasan trag.⁷⁸ Ono što se može smatrati gotovo sigurnim, jeste uvjerenje da ni

⁷³ E. Hercigonja, Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća, *Croatia* 2/1971, 51. Autorov zaključak potvrđuje i bilježnički materijal, iz kojeg se vidi da je stupanje na svećenički nauk tretirano kao i svi slični ugovori. Tako 28. 4. 1392. »Cultico Stancouich bastasius habitator Jadre dedit et locauit Martinum fillum suum ibidem presentem et uolentem ad standum, manendum et habitandum cum presbitro Crisano litere croatice de insula Yeci hinc ad annos decem«, za koje vrijeme će Martin vjerno služiti popa Križana. Sa svoje se strane pop obvezuje dobro postupati, hraniti i odijevati Martina »secundum morem famulorum, ac literas croaticas fideliter instruendo et in fine dicti termini donare vnam socram drapi croatici nigri et vnum iustaneum nouos cum uno caputeo pani lanti et uno pari calligarium pani drapi albi omnia noua. Et si ambo viuerent videllzet dictus presbiter et dyaconus, suis expensis ad ordinem sacerdotalem eidem Martinum facere consecrare et ordinare« obećaje pop Križan (HAZd, SZB, Jordanus de Nosedrogn, Busta I, fascicolo 1, fol. 35).

⁷⁴ J. Bezić, Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području, Zadar 1973, 124–5.

⁷⁵ Tako, primjerice, »presbiter Creseuanus condam Drasoy littere croatice« zajedno s Petrom Mihovilovim podiže »molendinum ab oleo« u zadarskoj okolini (HAZd, SZB, Jordanus de Nosedrogn, Busta I, fascicolo 1, fol. 11vo, 3. 7. 1391.).

⁷⁶ Usp. opširno o tomu Hercigonja, o. c.

⁷⁷ F. Sanjek, Crkva i kršćanstvo u Hrvata, KS, Zagreb 1988, 177 i d., s tamo navedenom literaturom.

⁷⁸ O Bartulu, kao zacijelo danas najpoznatijem od brojnih pisara što su od druge polovice XIV st. nalazili uhljebjenje u Zadru (vidi ovdje tekst uz bilj. 16), usp. M. Pantelić, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Staroslavenskog instituta 5/1964, i P. Runje, Pisac Bartol iz Krbave spominje se u Zadru od 1410. do 1440., Slovo 38/1988. Da je u glagoljaškoj »kultnoj zajed-

Juraj iz Slavonije, ni magistar Nikola iz Krajine, ukoliko je on doista autor *Ljetopisa kraljeva*, pa ni većina profesionalnih pisara/prepisivača, nisu obrazovane stekli uz kakvog seoskog popa glagoljaša, kako je to bio običaj u ruralnom zadarskom okolišu, u sredini koju, zbog relativnog obilja sačuvanih izvora, po najbolje poznamo.

Bilo kako bilo, »hrvatski« identitet, kojemu je »zajednica jezika« posve sigurno tvorila srž, iskazivao se i na marginalnim područjima glagoljaškog miljea, u dalmatinskim gradovima na prijelomu XIV i XV st. U raspravi, međutim, o tom predmetu valja voditi računa o jednom bitnom čimbeniku srednjovjekovnog mentaliteta, što je presudno utjecao i na formiranje identiteta, kako ih se dađe razabrati iz izvora X do XV st. upravo na onom prostoru što ga ovdje autor stavlja pod istraživačku lupu. Riječ je, naime, o partikularnoj svijesti, koja je okvire svog svjetonazora postavljala sukladno političkim okvirima života, što je osobito značenje poprimalo u komunalnim društvima izraslim u fizičkoj i duhovnoj ljušturi kasnoantičkog grada na istočnojadranskoj obali. Ograđena tvrdim zidom, unutar kojeg se mikrokozmos formirao sukladno rasporedu katedrale, općinske palače, luke te pojedinih gradskih crkva, a komuniciralo složenim trojezičnim sustavom (latinski kao jezik uprave i dokumentacije; talijanizirani romanski kao jezik poslovnog života; hrvatski kao jezik svakodnevnice), srednjovjekovna je »civitas/communitas« svoj identitet gotovo neometano gradila sve do sredine XIV st., uspijevajući kulturno integrirati doseljenike bez ikakvih teškoća, namećući im svoj sklop običaja, svjetonazor i kolektivni društveni identitet.⁷⁹ No, od sredine XIV st. prorijeđeno stanovništvo komune, desetkovano sukcesivnim epidemijama kuge, od kojih je zacijelo najstrašnija i najpogubnija bila ona što je Dalmacijom harala 1348., nije više moglo tako lako integrirati doseljenike iz zaleđa, koji su u sve većem broju pristizali na obalu. Gradska je »posuda« vrlo brzo ispunjena i preko one crte koja označava optimum, a migrantska je matica, pokrenuta na prostoru što ga grubo ograničava linija povučena od Zagreba do Požege, usmjerena na drugu obalu Jadrana.⁸⁰

Nemogućnost da se tako brzo promijeni identitet tako mnogo ljudi koji su se trajno naselili u gradu, iskazivat će se već na razini one dokumentacije što je registrirala gradsku svakodnevnicu. Naime, u bilježničkim će se spisima po dalmatinskim gradovima od sredine XIV st. po pravilu, čak i u onim slučajevima kada je naseljenik i formalno integriran dobijanjem civiteta, uz ime do-

nici« postojao i jedan segment koji su tvorili oni, za svoje doba, visokoobrazovani, bjelodano svjedoci i sljedeći primjer. Stanoviti »Antonius heremita de monte ecclesie s. Michaelis de Sibenicis«, spremajući se za hodočašće preko mora, prodao je svećeniku Andriji Vlatkovom iz Kolvevrata »vnum suum breularium de littera sclauonica« za 12 dukata, uz uvjet da mu Andrija, po povratku s hodočašća, vrati »vnum psalterium de dicto breulario, illum qui est pure interpretatus per linguam sclauonicam per olim magistrum Gregorium de Modrussia (HAZD, S. N., svezak 3/II-a, fol. 42°, 3. 3. 1415. — podvlačenje autorovo).

⁷⁹ U našoj se historiografiji i danas barata pojmom »etnički odnosi« u dalmatinskim komunama, što se čini dosta problematičnim već i zbog vremenskog raspona što dijeli doba slavenskog naseljenja (VII st.) i doba stvaranja komunalnih društava na istočnojadranskoj obali (razmeđe XII i XIII st.). Riječ je, dakle, o razdoblju od gotovo pola milenija, doduše slabo pokrivenom sačuvanim pisanim spomenicima, iz kojih se, ipak, dađe naslutiti da su gradovi i njihov okoliš zarana naseljen slavenskim svijetom (N. Jakšić, Constantinus Porphyrogenitus as the source for destruction of Salona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77/1984), održavali tjesne kontakte, uključujući i jednosmjerna migracijska gibanja. Rezultat toga, kako sam pokušao dokazati u nazalost još neobjavljenom referatu s Kongresa jugoslavenskih povjesničara u Pristini 1987., jeste nastajanje socio-kulturnih identiteta »latinskog« i »slavenskog« svijeta, kako ih otkrivaju već nešto brojniji izvori XI i XII st. Dokazni materijal za takve zaključke u dobroj je mjeri dostupan u brojnim raspravama iz pera P. Skoka, V. Jakić-Cestarić, C. Fiskovića, I. Petricića i L. Berića, a nedavno publicirana radnja L. Steindorfa, Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 16/1988, ukazuje na jedan od elemenata koji će postati bitnim duhovnim osloncem tog socio-kulturnog identiteta u gradovima, na zajedničku zakletvu koja je vezivala sve punopravne sudionike komunalnog života. S druge strane, pravne uredbe kojima su komunalna društva regulirala integraciju doseljenika u zajednicu posebno je analizirao T. Raukar, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, Historijski zbornik XXIX—XXX/1976—77.

⁸⁰ Pored već u prethodnoj bilješci citiranog rada T. Raukara, za bibliografsku orijentaciju vidi: isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, Historijski zbornik XXX—XXXIV/1980—81, 154 i d.; isti, Zadar u XV stoljeću, Zagreb 1977, 22 i d.; F. Gestrin, Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću, Radovi, Institut za hrvatsku povijest, 10/1978.; Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente. Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV—XVI (a cura di S. Anselmi), Quaderni di Proposte e ricerche, nr 3, Ancona; Atti. Giornata di studi Malatestiani, Rimini, 7/1980.

seljene osobe navoditi i mjesto podrijetla, od čega se neće odstupati ni onda kada su u pitanju bili patriciji iz susjedne komune.⁶¹ No, identitet se u tim prigodama označavao prvenstveno po načelu partikularne svijesti, tako da se nerijetko doseljenikov zavičaj precizirao do imena sela,⁶² dok se šira odrednica (»de Croacia«, »de Sclauonia«, »de Bosnia« itd.) rijetko rabila. Tu se, međutim, pojavljuje gotovo nerješiv problem, koji proizlazi iz činjenice da se danas vrlo teško može utvrditi na koji je način bilježnik, po pravilu Talijan, od stranke koja bi došla pred nega tražio da iskaže svoj identitet, odnosno kako je zapisivao ono što bi mu bilo priopćeno. U ponekom se slučaju, ipak, može utvrditi da je doseljenik iskazivao snažnu svijest o svom širem društvenom identitetu, što ću pokušati ilustrirati na primjeru stanovitog Mavre pok. Grgura iz Zrina, osobe ne baš visoka društvenog ranga, što jasno proizlazi iz sadržaja dva dokumenta u kojima se on spominje. Naime, 10. 6. 1384. Mavro je u Zadru sklopio ugovor s ankonitanskim trgovcem naseljenim u tom gradu, Andrijom Nutii, po kojemu je bio dužan poći u Ankonu i tamo dvije godine služiti kod stanovitog Franje Menegucii. U bilježničkom instrumentu kojim je registriran taj ugovor,⁶³ Mavrino je podrijetlo označeno formulacijom »de Srigno de Crohacia«, što je ponešto neuobičajeno u odnosu na praksu zadarskih bilježnika do uspostave mletačke vlasti 1409., koji su u takvim prigodama obično koristili formulu »de Sclauonia«. Da je ono »de Crohacia« najvjerojatnije posljedica Mavrina inzistiranja, pokazuje drugi ugovor s istim Ankonitancem sklopljen skoro dva mjeseca kasnije. Po svemu sudeći Mavro je pošao u Ankonu, no, tamo je nešto krenulo naopako, te se on početkom augusta opet obreo u Zadru, da bi 2. 8. 1384. sklopio novi ugovor o služenju, ovaj put kod samog Andrije Nutii, i to počev od dana kada je sklopljen prvi ugovor, od 10. 6. 1384.⁶⁴ No, ono što je od osobita interesa u kontekstu ove rasprave, tom je prigodom Mavro u dokumentu označen kao »Maurus condam Gregorii de Srigno Crohatinus«.

Valja, međutim, odmah naglasiti i to da je ovako napadno iskazani osjećaj identiteta doista velika rijetkost u masi migranata što se u drugoj polovici XIV i prvoj polovici XV st. slijevala u Zadar i druge gradove, te da je, zapravo, i slučaj Mavre Grgurovog autoru ovih redaka time naprosto »zapeo« za oko. Čini se stoga uputnim pokušati na jednom drugom primjeru pokazati kako na taj način iskazani identitet tvori jednu od dimenzija društvenosti, ali da ta dimenzija ni u kom slučaju nema primat nad drugim oblicima iskazivanja društvenosti kod iste osobe, odnosno da se ona tek sporadično i po načelima koja je danas teško odgonetnuti, pojavljuje u izvorima. Odabrani se primjer, također iz zadarskog bilježničkog materijala, odnosi ovaj put na jednog pripadnika plemićkog staleža, koji se nikad nije ni naselio u dalmatinskom gradu, ali je u njega bio ipak čvrsto vezan i nerijetko je u njemu boravio. U jednom trenutku našao se upletenim u vrlo kompliciran spor, nastao iz fiktivne trgovine nekretninama, kojom se, inače, po dalmatinskim gradovima uobičajavalo prikrivati davanje kredita uz zabranjene kamate. U tri dokumenta napisana rukom istog bilježnika u rasponu od godinu i pol dana, a koja se odnose na ovaj spor, identitet je našeg »junaka« svaki put drugačije određen. Prvi put, 15. 2. 1390., on je jednostavno naveden kao »ser Paulus de Pseto«, drugi put, 2. 1. 1391., isti je bilježnik

⁶¹ Tako se, primjerice, u Splitu spominju »Mise Zanis de Ragusio habitator et ciuis Spaleti« i »Michaeli Johannis de Ragusio ciuis et habitator Spaleti« (V. Rimondo, Pomorski Split druge polovine XIV st. Notarske imbrevijature, Izdanje muzeja grada Splita 5/1954, 28, nr. 11, 12. 7. 1362.; 56, nr. 69, 3. 3. 1369.). S druge strane, splitski patricij Toma de Lucharis dobio je dubrovačko građanstvo pod uvjetom da preseli u Dubrovnik, odakle je onda otišao čak u Srbiju, imenovan, u jednom sporu, čak i za dubrovačkog konzula u Rudniku, ali se uz njegovo ime uvijek navodilo i ono »de Spaletu« (Historijski arhiv Dubrovnik, Reformationes, svezak 29, fol. 45vo, 14. 6. 1392.; svezak 33, fol. 140vo, 11. 3. 1410.; fol. 159vo, 14. 9. 1410.).

⁶² Od desetina sličnih primjera, odabrao sam one u kojima se spominju stanoviti Urban sin Lukacijev iz Brića u Sanj, koji je u Zadru sklopio ugovor o trogodišnjoj službi (HAZd, SZB, Vannes gm. Bernardi de Firmo, Busta I, fascicolo 2, fol. 388, 9. 8. 1403.). Odnosno Radoslav Radovanić »de Hillna de loco Bistrice«, koji je u Trogiru naukovao kod krznarskog obrtnika (HAZd, T. A., kut. 66, sveš. 30, fol. 2. 24. 2. 1412. — Bistrice u Trogiru naukovao kod krznarskog obrtnika).

⁶³ HAZd, SZB, Petrus de Serçana, Busta II, fascicolo 2, fol. 12.

⁶⁴ Isto, fascicolo 23, fol. 7.

zapisao ime stranke kao »ser Paulus Croatus de Pseto«, da bi treći put, između 8. i 18. 5. 1391., bilo navedeno »ser Paulus condam Petri de Pseto«. ⁸⁵ Teško je, dakako, reći tko je, zaderski bilježnik ili pak sam »gospodin Pavao«, mijenjao način bilježenja identiteta, ali se ipak čini da ovaj primjer dosta precizno ocrta duhovni prtljag što ga je doseljenik iz hrvatskog zaleđa unosio u svoje novo prebivalište, gradsku komunu.

Konačno, bilježnički spisi pokazuju da ne treba prebrzo i olako suditi i o tomu što ga je, kao duhovna stvarnost, tamo čekalo. Da stereotipna shvaćanja, što počivaju na dihotomiji Jirečekovih razglabanja o »romanstvu« patricijata i »slavenstvu« puka, ⁸⁶ nemaju baš čvrsto uporište u historijskoj zbilji gradskog života, čini se da će najbolje potvrditi ono što se može pročitati kod prve dvojice zaderskih bilježnika domaćeg podrijetla čiji su spisi sačuvani, Jordana Nozdrone i svećenika Matije Salašića. Jordan, iz patricijske obitelji de Nosdrogna, čiji sačuvani spisi pokrivaju kratko razdoblje od aprila 1391. do juna 1392., dosljedno u svakoj prigodi rabi pridjev »hrvatski« tamo gdje su talijanski bilježnici po pravilu pisali »slavenski«, te se tako kod njega pojavljuju »gonjaji hrvatske mjere«, »svećenici hrvatskog pisma«, koje se opet kao takvo, »hrvatsko«, i uči. ⁸⁷ S druge strane, svećenik Matija, nepoznata podrijetla, kojega je inače u »bilježnika s carskim autoritetom« proizveo u Zadru 1390. biskup Drivasta, ⁸⁸ i čiji sačuvani spisi teku od 1400., nasuprot Jordanu, dosljedno rabi odrednicu »slavenski« u svim onim prigodama kada je riječ o svećenicima toga »pisma«, mjerama što važe van gradskog distrikta itd., mada, primjerice, naselje Karin jasno locira u Hrvatsku. ⁸⁹ Čini se da upravo ovo tanano distingviranje »hrvatskog« i »slavenskog« identiteta zrcali dva različita shvaćanja što već od ovog doba usporedo egzistiraju u dalmatinskom gradu. Naime, određujući jezik, mjere itd. kao »hrvatske« Jordan Nozdrone jasno daje do znanja da i sam participira u onom društvenom entitetu što sam ga već označio kao »zajednicu jezika«, zajednicu koja prelazi političke/kulturne okvire što ih je stoljećima perpetuirao feudalni partikularizam, inzistiranjem na univerzalnoj vrijednosti razlika proizašlih iz podijeljenih jurisdikcija. S druge strane, svećenik Matej Salašić, rabeći u istim prigodama odrednicu »slavenski«, vezuje se na tradiciju srednjovjekovnog shvaćanja o suprotstavljenim kulturnim identitetima nediferenciranog slavenskog okružja i komunalne zasebnosti, utjelovljene u »latinskoj« gradskoj kulturi.

Upravo ovaj primjer dvojice obrazovanih Zadrana i njihova odnosa spram identiteta svijeta koji ih okružuje vraća raspravu, na stanoviti način, tamo odatle je ona i krenula, naime na skup ideja fokusiranih u *Ljetopisu kraljeva*, kojega sam autorstvo pripisao magistru Nikoli iz Krajine. Iz svega što je ovdje rečeno jasno proizlazi da je na prijelomu XIV i XV st. duhovna klima dalmatinskog grada, usljed vrlo intenzivnih gospodarskih i društvenih promjena, postupno počela napuštati okvire što ih je nametala srednjovjekovna komunalna svijest. U potrazi za identitetom, što se otvarala samim promjenama u svim domenama društvenog života, komunalno jedinstvo i zatvorenost prema spoljnom okružju nisu se više mogli održati pred prodorom svijesti o zajedništvu sa svijetom što se prostirao van granica gradskog distrikta. ⁹⁰ Sagledan u tom svjetlu,

⁸⁵ HAZd, SZB, Articutus de Rivignano, Busta II, fascicolo IV, fol. 91-1vo; fascicolo V, fol. 57vo; fascicolo VI, fol. 12vo-3.

⁸⁶ Usp. K. Jireček, Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka (izv. Die Romanen in den städten dalmatiens während des Mittelalters — prijevod S. Stojanovića), Zbornik Konstantina Jirečeka II, SANU, Beograd 1962.

⁸⁷ HAZd, SZB, Jordanus de Nosdrogna, Busta I, fascicolo 1, fol. 15-5vo, 5. 9. 1391. Usp. i bilj. 73 i 75.

⁸⁸ HAZd, SZB, Articutus, Busta II, fascicolo V, fol. 31-1vo, 20. 8. 1390.

⁸⁹ HAZd, SZB, Presbiter Matheus Salassich, Busta I, fascicolo I, fol. 11vo, 9. 10. 1400.: »Ser Andreas Merdessich nobilis de Croatia videlitzet de Carino«; fol. 17vo, 24. 11. 1400.: »presentibus disscretis viris presbitro Grisogono condam Drasoy dicto Osstrizo lictere sclauice«, itd. Usp. i P. Runje, O vrijednosti i ugledu glagoljskih knjiga u 15. stoljeću, Slovo 37/1987, 181.

⁹⁰ Usp. T. Raukar, Komunalna društva, 177 i d., s preciznim podnaslovom — Dinamika kroatizacije.

Ljetopis je kraljeva, kako je već rečeno, najstariji sačuvani tekst u kojem se sustavno pokušava skinuti hipoteka »barbarstva« s hrvatskog okružja grada, hipoteka što ju je nametala upravo srednjovjekovna komunalna ideologija. Samo je dokidanje tog »barbarskog okružja« kao »diferenciae specificae«, koja možda nije ni bila tako široko prihvaćena kako se to čini pa i uporno dokazuje isključivo na temelju *Kronike Tome arcidjakona*, bilo preduvjet za širenje »hrvatskog« identiteta u gradu, pri čemu ne treba, unatoč stanovitoj sinkroniji i sličnosti, cijeli taj proces posmatrati zanemarujući razlike što su se javljale od grada do grada.

U kojoj je mjeri taj proces zahvatio Trogir jako je teško govoriti budući da fond sačuvanih izvora iz razdoblja potkraj XIV i prve polovice XV st. nije veliki, no, čak je i u njemu bilo moguće naći dovoljno elemenata da se bar djelomično ocrta duhovni kroki magistra Nikole iz Krajine, kroki koji se u dobroj mjeri podudara i nadovezuje na ono što se o duhu autora moglo izvući iz samog *Ljetopisa kraljeva*, unatoč činjenici da, bar naizgled, u izvorima iz kojih su crpljene informacije nema ništa o predmetu o kojem se upravo raspravlja. Ne treba, međutim, zanemariti saznanje da je upravo u Trogiru dinamika gospodarskih, pa i društvenih gibanja, bila, najvjerojatnije, najslabije izražena u odnosu na druge dalmatinske gradove,⁹¹ čime bi se mogla objasniti stanovita nota izoliranosti i suprotstavljenosti komunalnom svijetu kao cijelini kod autora *Ljetopisa kraljeva*. U takvoj je situaciji, s druge strane, stalna veza sa svijetom hrvatskog okruženja nadomještala nepostojanje šireg kruga sumišljenika u onom mišlju u kojem se autor svakodnevno kretao, što bi u daljoj konsekvenci moglo objasniti kako je Nikolin rukopis, kako se on može nazvati ako se prihvati atribuiranje autorstva, našao svoj put do kuće Markovića-Kačića u Krajini. Nastavljajući istraživanje u tom pravcu nije bez značenja napomenuti da je i jedina osoba za koju se moglo utvrditi da je bila u tijesnim vezama s magistrum Nikolom, Ivan Munda, muž njegove rodice, na ovaj ili onaj način održavao jake kontakte sa svijetom »hrvatskog« okružja suvremenog Trogira.

O samoj obitelji Munda ne može se reći gotovo ništa, i svakako je indikativno da, primjerice, o njima pod tim imenom nema niti jednog slova u Lucićevim *Povijesnim svjedočanstvima o Trogiru*. Otac, pak, Ivanov, Juraj Munda, pojavljuje se u bilježničkim spisima iz posljednjih desetljeća komunalne slobode kao trgovac stokom i poslovni partner stanovitog Olivera Gojšića, Vlaha naseljenog u Trogiru, jednog od aktivnijih trgovaca koji su više-manje redovito odlazili s robom u Hrvatsku i Bosnu.⁹² Sam Ivan se tridesetih godina XV st. bavio trgovinom vinom na veliko, te zakupljivao velike zemljišne posjede crkvenih institucija u gradu.⁹³ No, za ovu je prigodu osobito interesantno naglasiti da je upravo Ivan Munda bio ta osoba kojoj su se glavari devet sela trogirskog distrikta (Razice, Vresina, Gusterna, sanctus Angelus, Vinischia, Dobrouiza, Suinze, Chnegignin dub i Crastouaz) obratili u januaru 1437., tražeći pozajmice u žitu koje bi ima omogućile preživljavanje do sljedeće žetve. S predstavnicima svakog od tih sela ponaosob, Ivan je sklopio posebne ugovore, registrirane kod gradskog bilježnika, kojima se predviđala isplata cijene prodanog žita do kraja juna tekuće godine.⁹⁴ Teško je reći što je prouzročilo glad u ovim selima, osim ako to nije bila posljedica uništavanja usjeva u doba sukoba između Ivana

⁹¹ Raukar, o. c. 160 i d. Usp., također, Isti, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća*, *Historijski zbornik XXXV/1982*, 164 i d.

⁹² Za Jurja Mundu: HAZd, T. A., kut. 66, sveš. 29, fol. 15-5°, 16. 11. 1416. Za novac što je Jurju bio dužan »Aluierius Golsich Vlachus habitator burgi Tragurii« na i. m., kut. 1, sveš. 12, fol. 4°, 11. 6. 1413. U istoj knjizi presuda trogirskog općinskog suda iz koje je citiran prethodni podatak, jasno se zrcali i Oliverova trgovačka djelatnost: fol. 1, 29. 3. 1413.; fol. 2, 17. 5. 1413.; fol. 4, 4. 6. 1413.; fol. 10, 20. 8. 1413.

⁹³ Ser Ivan Munda unajmljuje brod koji će za njegov račun prevesti vino u Veneciju (HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 1, fol. 85, 5. 7. 1435.). Usp. i bilj. 97.

⁹⁴ HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 2, fol. 99, 18. 1. 1437.; fol. 99°-100, 17. 1. 1437.; fol. 101, 19. 1. 1437.; fol. 102-2°, 20. 1. 1437.

Frankopana i Matka Talovca, kada su doista stradavala i dobra Trogirana,⁹⁵ no, činjenica da su se stanovnici ovih devet sela obratili za pomoć upravo Ivanu, a ne kojemu drugom bogatijem i utjecajnijem Trogiranu, kakvih nije bilo malo, daje za pravo da se pretpostavi kako su s njim veze održavali i ranije. Što se, pak, identiteta tog stanovništva, pa, zapravo, i čitava njihova svijeta, tiče, čini se da o tomu jasno govori činjenica da se čak i njihovo vino zvalo »hrvatskim«,⁹⁶ što s druge strane, obzirom na to da se takvo određenje svaki put posebice naglašavalo, daje naslutiti da se u samom gradu čuvalo dosta jako jezgro komunalnog identiteta.

No, raspon se veza s hrvatskim okruženjem Trogira u krugu unutar kojeg se kretao magister Nikola znatno širi sagleda li se djelatnost glavnog poslovnog kompanjona Ivana Munde, veletrgovca Jakova Klapčeva. Naime, Ivan i ser Jakov, uz čije se ime taj dodatak veže tek u kasnijim godinama života, zajedno su nastupali kao zakupci velikih zemljišnih posjeda u trogirskom distriktu,⁹⁷ ali je Jakov k tomu spadao i među najaktivnije trgovce u svom gradu. Njegovo je podrijetlo u dobroj mjeri pokriveno tamom nedostatka izvora, pojavom karakterističnom, inače, za život nižih slojeva komunalnog stanovništva, no, ipak se može utvrditi da mu se otac zvao Klapac Dražojević, pri čemu bi se moglo pomišljati da obitelj potječe iz Poljica, čemu u prilog govori i činjenica da se Klapčev unuk i Jakovljević sin Nikola kitio titulom kneza,⁹⁸ što ne bi bilo bez stanovitog značenja. Sam Jakov se pojavljuje kao trgovac tkaninama i drugom robom što je dolazila iz i odlazila u bliže i dalje zaleđe, još u predmletačkom razdoblju,⁹⁹ a pod sam kraj tog razdoblja počinje igrati aktivnu ulogu i u političkim gibanjima, pa neposredno pred konačni pad Trogira pod mletačku vlast boravi na dvoru kralja Sigismunda i čak biva imenovan kapetanom kraljevske galije sa zadatkom da se bori protiv Venecije.¹⁰⁰ Nakon uspostave mletačke vlasti 1420., u želji da se vrati u svoj grad, Jakov pristaje da neko vrijeme bude konfiniran u Veneciji, a potom dobija dozvolu za povratak u Trogir,¹⁰¹ gdje se opet posvećuje trgovini i razgranava poslove sa zaleđem do te mjere da je trgovao i s jednim od najmoćnijih feudalnih velikaša svog doba, gospodarom Cetine i bivšim banom, Ivanišem Nelipčićem, od čijih je nasljednika 1437. pokušavao utjerati neka potraživanja.¹⁰² Takva je i poslovna i politička orijentacija ostala obiteljskom tradicijom, pa je Jakovljević sin Nikola, isti onaj što se kitio titulom kneza, prvo postao »dikarom« (neke vrsti poreznika) u Senju,¹⁰³ a potom i glavnim poslovnim partnerom bosanskog kralja Stjepana Tomaša, koji ga je, kao nešto

⁹⁵ O sukobu Ivana Frankopana i Matka Talovca vidi V. Klaić, Krčki knezovi Frankapani, MH, Zagreb 1901, 225 i d. U oktobru i novembru 1436. u Trogiru su se imenovali prokuratorzi za potraživanja nastala iz štete pričinjene Trogiranima od strane ljudi »magnifici comitis Angeli Cetine et Clissie«, odnosno štete pretrpljene »dum (oštećeni — op. aut.) Iret de campo hostis magnifici domini comitis Matchonis« (HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 2, fol. 62, 16. 10. 1436.; fol. 73°, 11. 11. 1436.).

⁹⁶ Pederin, Acta politica, 161, 18. 6. 1416. (za datum usp. bilj. 46): »domino Blasio Andree pro vino croatico ab ipso accepto quando dicti nobiles iuerunt ad Mezzinam libras XIII soldos IIII« (podvlačenje autorovo).

⁹⁷ Ser Jakov Testa i ser Ivan Munda zakupljuju od Ivana de Mugla prihod crkava sv. Marije od Otoka i sv. Petra »de castello«, po cijeni od 29 dukata na godinu (HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 1, fol. 21°, 10. 3. 1435.). Ista dvojica zakupila su »introitus vini monasterii s. Johannis Baptiste« po cijeni od 1400 libara na godinu (na 1. m., sveš. 2, fol. 3, 18. 2. 1436.).

⁹⁸ »Klapac Drasojević« pojavljuje se kao svjedok kod prodaje posjeda u selu Ostrog (HAZd, T. A., kut. 66, sveš. 15, fol. 1, 17. 12. 1385.). O »knezu Nikoli« vidi M. Šunjić, Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH XXIX/1989, 139 i d.

⁹⁹ Jakovljevo se ime jako često pojavljuje u suvremenim bilježničkim spisima, zrcaleći djelatnost kojoj bi se mogla posvetiti čitava rasprava. Za ovu je prigodu, međutim, dostatno naznačiti da je do 1417. Jakov imao trgovačko društvo s braćom Ivanom, Baltazarom i Jakovom pok. Beltrama iz Venecije, te da je pri savravljanju računā s njima isplatio stanovitu sumu za sve ono što je primio »in pannis et aliis mercancijs« (HAZd, T. A., kut. 68, sveš. 30, fol. 42, 16. 9. 1417.).

¹⁰⁰ I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru II (Izv. Memorije istoriche di Tragurio ora detto Traù — prijevod J. Stipišića), CS, Split 1979, 903 i d.

¹⁰¹ Lucić, o. c. 954 i d.

¹⁰² Ser Jakov Testa je 9. 1. 1437. imenovao prokuratora koji je trebalo da utjera sva njegova dobra u Klisu i drugdje, od nasljednika Ivaniša Nelipčića, Blaža Ratetića, te od svih ostalih »in partibus illis« (HAZd, T. A., kut. 67, sveš. 2, fol. 96-6°).

¹⁰³ Dj. Surmin, Hrvatski spomenici, JAZU, Zagreb 1898, 179, 3. 2. 1449.: »muž' vazmožni knez Nikola Trogiranić dikari sen'nski«. (Podvlačenje autorovo)

kasnije i njegov nasljednik, posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, koristio i kao političkog emisara.¹⁰⁴

No, ono što se čini ovom prigodom bitnim naglasiti u tom sustavu veza šireg kruga Trogirana među kojima se kretao magister Nikola nije bilo zabilježeno u onim izvorima iz kojih su crpljeni gornji podaci, izuzimajući, dakako, jasne naznake političke orijentacije. Riječ je o tomu da način na koji je dalmatinski srednjovjekovni trgovac vodio svoje poslove, to znači pregovarao, sklapao sporazum i savnjivao račune sa svojim kompanjonima, rijetko izlazi na površinu u sačuvanim izvorima, a i to se, gotovo po pravilu, dešava samo u sudbenim spisima. Tek iz te rijetke skupine dokumenata izlazi na vidjelo atmosfera u radnji ili trgovčevu domu, odnosno na gradskom trgu ili u luci, gdje se na okupu obvezatno nalazilo više osoba, i u okružju neobaveznog prepričavanja i prenošenja različitih informacija, odvijao tzv. »poslovni život«.¹⁰⁵ U kolikoj su mjeri, inače, za dalmatinsku komunu trgovci bili važan izvor informacija o životu zaleđa, ponajbolje se vidi na primjeru Dubrovnika, gdje neizmerno bogatstvo sačuvanih arhivalija omogućuje najdublji uvid u sve pore svakodnevnice. Upravo zahvaljujući tomu znamo da su dubrovačke vlasti svoje diplomatske uspjehe dobrim dijelom temeljile na manipuliranju informacijama što su ih s putovanja donosili trgovci, i formalno obvezani da svoju vladu izvijeste o svim novostima što su ih usput pokupili.¹⁰⁶

Čini se da nije presmjelo pokušati upravo u takvoj atmosferi, za kakvu se može pretpostaviti da je vladala i u domovima i radnjama Ivana Munde i ser Jakova Klapčeva Teste, uz koje je, odnosno bar uz jednog od njih, magister Nikola bio vezan čak i rodbinskim vezama, tražiti odgovor na pitanje otkud u *Ljetopisu kraljeva* ideja o »nevjernim Hrvatima« koji nemaju »od svoga jezika gospodara«. Uzimajući u obzir silinu vrenja na prostoru »hrvatske jezičke zajednice« u prvoj polovici XV st., u eksploziji feudalne anarhije, pospješene srazom različitih političkih čimbenika, od duždeve palače u Veneciji, preko dvorova u Budimu i u Bosni, sve do »nevjernačke kuge« u obličju Turaka, koji su se, poput »božijeg biča«, sve češće pojavljivali na tom prostoru, jasno se ocrtava situacija u kojoj je doista bilo teško očuvati dosljednost opredjeljenja i vjernost bilo kakvom principu.¹⁰⁷ Polazeći korak dalje, nije teško zamisliti kako su se vijesti o stalnim sklapanjima i razvrgavanjima saveza, promjenama orijentacija i odsutstvu bilo kakva centra moći koji bi bar na trenutak uspio ujediniti većinu snaga, sklapale u čudovišan mozaik koji, zacijelo, nije mogao ostaviti »hladnim« krug Trogirana što su već na razini političkog angažmana i poslovnih veza nedvojbeno iskazivali jasno opredijeljene simpatije za svijet zaleđa. U usporedbi sa svim tim, kakav stari tekst o vladavini dobrog hrvatskog kralja Zvonimira, čije se postojanje, prisjetimo se, dosta jasno naslućuje, doista je mogao dočarati »zlatno doba«, a »grieh« što je proizlazio iz kraljoubojstva, u ne baš koherentnoj predstavi vremenske sukcesije zbivanja, precizno se ukazivao kao uzrok »božijeg gnjeva«, što se spustio na glave »nevjernih Hrvata« i uvjetovao postojeće stanje.

¹⁰⁴ Lucić, o. c. 960 i d.; usp. 1 bilj. 98.

¹⁰⁵ Trgovačku »topografiju« Zadra razrađuje T. Raukar, *Prilozi o trgovačkom životu u Zadru XV stoljeća*, Spomenica Josipa Matasovića (1892–1962), Zagreb 1972. Atmosferu u radnji magistra Petra novčara, zadarskog veletrgovca, u trenutku kada je tu sklapan pomirbeni sporazum između trgovaca Stagli filii Antonij de Firmo i Johannis Betti de Bononia dočaravaju izjave date pred zadarskom Curia consulum et maris (HAZD, SZB, Curia consulum et maris, Busta I, fascicolo II, fol. 8-9vo, 15. 9. 1387.). Kako su se u kući Petra, sina Venture iz Cesene, zadarskog građanina, savnjivali računi između njega i Liparelli qm, Georgij mercarj de Ancona, zrcali se u iskazima trojice nazočnih svjedoka, datim pred Curia maior civillum Jadrensis (HAZD, Curia maior civillum Jadrensis, kut. 1, svezak II, sveščić 1, fol. 20-21vo, 9. 3. 1395.).

¹⁰⁶ B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A city between East and West*, Norman, University of Oklahoma Press, 1972, 147 i d.

¹⁰⁷ Za politička gibanja prve polovice XV st. još uvijek je relevantno ono što je davno napisao V. Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. 3, MH, Zagreb 1972³, 53 i d. Usporedi, također, i djelo istog autora citirano u bilj. 95, ali isto tako i *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Napredak, Sarajevo 1942, 413 i d., odnosno S. Čirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd 1964, 192 i d. Bibliografsku orijentaciju za novije radove o tom razdoblju posljednji je dao T. Raukar, *Društveni razvoj*, 75 bilj. 2.

* * *

Pokušavši na prethodnim stranicama utvrditi temeljne značajke djela koje se s punim pravom može nazvati *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije* nastojao sam istodobno, u mjeri u kojoj je to moguće u jednom kraćem tekstu, ocrtati duhovna gibanja i atmosferu iz kojih proizlazi i sve ono što se, kao skup ideja, fokusira u tom sastavku. Utvrdivši usporednom analizom da je *Ljetopis kraljeva* podjednako i prijevod i preradba prve 23 glave teksta koji se danas naziva *Ljetopis popa Dukljanina*, kojemu je pridodat drugi tekst nepoznate provenijencije, po svemu sudeći također preveden i preraden, i u kojemu je riječ o vladavini i ubojstvu hrvatskog kralja Zvonimira, ustvrdio sam da on može i mora da se posmatra kao cjelovito djelo, u kojem netko sumira svoja znanja i predstave o »procesu raspadanja jedinstvenog hrvatskog kraljevstva«, i o gubitku, u srednjovjekovnom smislu shvaćene, državne nezavisnosti upravo onog dijela tog »kraljevstva« koji je zadržao hrvatsko ime.

Na temelju kompleksnosti same zamisli i instrumentarija kojim je provedena preradba, može se zaključiti da je autor tog posla morao posjedovati za svoje doba zavidnu razinu obrazovanosti, praćenu dubokom prožetošću kršćanskim idealima, što se najjasnije očituje u shvaćanju historije kao realizacije kršćanske moralne pouke. Na tu se kršćansku ideju kod autora *Ljetopisa kraljeva* nadovezuje stanovita rezerviranost spram gradskog klera latinskog bogoslužja i nedvojbeno iskazane simpatije za kulturne obrasce hrvatskog okruženja grada, u kojima centralno mjesto svakako zauzima glagoljaška tradicija slavenskog bogoslužja. Dokazujući da se takvim shvaćanjima mogu naći paralele u dalmatinskim gradovima prve polovice XV st., pokušao sam autorstvo *Ljetopisa kraljeva* atribuirati magistru Nikoli pok. Jurja iz Krajine, ravnatelju općinske škole u Trogiru, koji je u tom gradu boravio od 1416. do 1448.

Polazeći od činjenice da se ono što neveliki sačuvani materijal arhivskih izvora otkriva o ličnosti magistra Nikole iz Krajine dobrim dijelom poklapa i nadovezuje na autorski pečat, očitao u analiziranom djelu, pokušao sam rekonstruirati krug unutar kojeg se on kretao, stavljajući u prvi plan djelatnost dvojice »poslovnih« ljudi s kojima je ravnatelj općinske škole bio rodbinski povezan i, najvjerojatnije, održavao društvene kontakte. Upozoravajući na to da bilježnički materijal, na kojem se temelji analiza veza ove dvojice »poslovnih« ljudi s hrvatskim okruženjem Trogira, ne može u punoj mjeri osvijetliti atmosferu i način distribuiranja informacija koje su se, samom prirodom trgovačkog posla, slijevale u radnje i domove ovih ljudi, pokušao sam dokazati da su upravo iz tog kruga, odnosno iz uvida u stvarnost života suvremene Hrvatske, nikle ideje o »nezahvalnim Hrvatima« i njihovoj »nevjeri«, dakle one ideje kojima autor *Ljetopisa kraljeva* objašnjava »tragičan« tijekom hrvatske povijesti do njegova vremena.

Konačno, završavajući na prethodnim stranicama vođenu raspravu, čini se da nije na odmet upozoriti na eventualni dalji pravac istraživanja, utemeljenih na ovdje postignutim rezultatima, o luku duhovnih gibanja što, rasponom od skoro dva stoljeća, povezuje nastanak i procvat raznorodnih tekstova na kojima se temelji i u kojima se ogledao »hrvatski« identitet u dalmatinskim gradovima. Taj se luk svojim starijim krakom oslanja na dopune i pripise, koji su trebali »pojasniti« stvari u starim tekstovima (*Qualiter, Pripisi sumpetarskom kartularu*), a mlađim na krug humanističkih autora što su u prvoj polovici XVI st. po tim istim gradovima stvarali neke od najljepših stranica hrvatske književnosti (Marko Marulić, Petar Zoranić itd.). Materijal za takvu raspravu je više no obilatan i uključuje, pored »historiografskih« radova kakav je i ovaj kojim sam se bavio na prethodnim stranicama, i već razvijenu književnu produkciju, te mnoštvo dokumenata rasutih po brojnim bilježničkim knjigama imbrevijatura i pergamenama smještenim danas po raznim arhivima. Dio toga dokumentarnog obi-

lja ugrađen je, bilo izravno bilo neizravno, u razglabanja na prethodnim stranicama, i već na temelju toga moguće je upozoriti da dvije gore postavljene granične točke nisu povezane »pravom linijom razvoja«. Čini se da najbolju ilustraciju toga na što mislim priskrbljuje sam *Ljetopis kraljeva*, odnosno način na koji se taj tekst pojavljuje i nestaje na obzoru splitskog intelektualnog kruga tijekom ovog razdoblja. Riječ je, naime, o tomu da je latinski izvornik u rasponu od jednog stoljeća na posve oprečan način shvaćen i ekscerpiran kod Tome arcidjaka i anonimnog autora *Pripisa sumpetarskom kartularu*, da bi potom nedvojbeno bio zagubljen i ponovno otkriven u hrvatskom prijevodu početkom XVI st., što će pobuditi veliku pažnju u humanističkom krugu oko Mar-ka Marulića, a njega samog ponukati da se poduhvati prevođenja na latinski radi lakšeg distribuiranja u suvremenom obrazovanom svijetu Evrope. Već i ovaj primjer jasno ukazuje na to da u budućim analizama sličnog materijala treba postupati krajnje pažljivo, vodeći računa o tomu da su distribucija i prihvaćanje određenih ideja u dalmatinskim gradovima, sve do šireg prodora tiskane knjige, uvelike ovisili o sudbini pojedinačnih rukopisa, koji su se lako gubili i teško pronalazili.

Summary

»THE CHRONICLE OF THE KINGS OF CROATIA AND DALMATIA«

(On the origins and the authorship of Croatian redaction of The Chronicle of presbiter of Dioclea)

Mladen Ančić

In the paper dedicated to the 900th anniversary of the death of Croatian king Zvonimir the author submitted to the thorough analysis previously well known historiographic text which was among historians entitled »Croatian redaction of The Chronicle of presbiter of Dioclea«. After reasserting former title given to the text by the 16th century Croat poet Marko Marulić (The Chronicle of the kings of Croatia and Dalmatia), the author asserts the fact that »The Chronicle of the kings« was composed in a such way that the Croatian translation and re-making of the first 23 chapters of the Latin text known as »The Chronicle of presbiter of Dioclea« were complemented with another text, probably also translated and re-made, which tells the story of the king Zvonimir's violent death. Thereafter the author proceeds with allegation that despite its twofold composition »The Chronicle of the kings« is still well defined and one and same work whose author tried to explain how and why the kingdom of Croatia lost independence in its medieval sense. In his explanation anonymous translator/writer is bent upon the christian morals and insists on the idea of »expiation of the sins«. The long list of the sins committed by »ungrateful Croats« ends with the murder of the »good and pious« king Zvonimir, whose curse that Croats never again »should have the king of their language« was materialised with the advent of the Hungarian king. But, contrary to all earlier chroniclers and most of »historians« from Dalmatia, the author of this chronicle shows great simpaties for »Croat« cultural traditions (i. e. glagolitism), rejecting at the same time »Latin« cultural traditions deeply rooted in Dalmatian cities. The analysis of the method of translation and re-making showed also that the anonymous translator/writer who, it is proved beyond any reasonable doubt, lived somewhere in Dalmatia in the first half of the 15th century was well educated and under the strong influence of the historical works and the way of »historical thinking« of his age.

Such an picture of the author of »The Chronicle of the kings« is then contrapunctuated with small group of archival data about some »magister Nicolaus de Craina« who was »rector scholarum gramatice« in the city of Trogir. Born in the medieval region of Krajina, between city of Omiš and river Neretva, homeland of Croat noble house of Kačići and at the same time precisely the place where the only manuscript of »The Chronicle« was found in the beginning of the 16th century, Nicolaus probably got his university degree of »medicus« somewhere in Italy and around 1416. started his career as »rector scholarum«. His testament, drafted in the may of 1448.

and preserved in the archives of the city of Trogir, shows the same kind of piety as was discerned in »The Chronicle of the kings« while at the same time maintains note of disrespect for the »Latin« clergy of his town.

At this point the author ventures into discussion on the subject of notions of socio-cultural identities as they were articulated in the cities of Dalmatia at the time preceding the coming of »The Chronicle«. The results of discussion enabled the author to conclude that »magister Nicolaus de Craina« was by no means isolated in his opinions. After pinpointing the lack of wider range of relevant historical sources for this specific period (i. e. chronicles, as well as other sorts of literal works) the author concludes his discussion on the subject with an attempt to discern the grounds on which »magister Nicolaus«, supposedly translator/writer of »The Chronicle of the kings«, formulated his remarks on the »ungratefulness« of the Croats. In order to do so, the author reconstructed the circle of »magister's« relatives and friends, chiefly the rich merchants of the city of Trogir, who were closely connected by the means of business and political ties with the Croat hinterland. Such a network of ties provided good flowing through of informations about political grievances in the hinterland, where at this time raged feudal anarchy. This body of informations concerning treacherous acts, seemingly unprovoked petty wars and whole lot of similar facts might have deep impact on a pious and pessimistic mind of school's master so that he felt urge to find »deeper« causes for such a state of affairs.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko študijo.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

Jože Smej

PREGLED SREDNJEVEŠKE ZGODOVINE
MURSKÉ SOBOTE:
PREDSTAVITEV NOVEGA MESTNEGA GRBA

Predavanje na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti 2. oktobra 1990.

Slovenska bogoslovna akademija v Rimu je v dneh od 17. do 21. septembra 1984 priredila v papeškem zavodu Slovenik znanstveni simpozij o dr. Francu Ivanocyju. Udeleženci smo si lahko v dvorani Slovenika ogledali grbe slovenskih mest. Grbi v raznih barvah, eni lepši od drugih. V Sloveniku je manjkal menda samo grb soboškega mesta. To dejstvo me je nagnilo, da sem napisal razpravo z naslovom Prizadevanje Sobočanov za mestne pravice od leta 1366. Razprava, dokumentirana z dotlej še večidel neobjavljenimi in v opombah navedenimi listinami in rokopisi, je bila prebrana v Soboti 21. aprila 1989 na zboru pomurskih zgodovinarjev in objavljena v Pomurskem vestniku.

Ob predstavitvi grba soboškega mesta bom najprej podal kratek povzetek omenjene razprave, nato pa ga bom skušal dopolniti iz prav tako še neobjavljenih listin in drugih rokopisov.

I

Prvi zgodovinski podatek o soboški cerkvi sv. Nikolaja in potemtakem tudi o kraju Sóbota je iz leta 1297. Listino je objavil Georgius Wencel v: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus X. zv., str. 250—1. Toda letnici, ki sta bili nekoč vzdani v steno stare soboške cerkve, to sta letnici 1071 in 1252, nam narekujeja ta zgodovinski podatek pomakniti še za kako stoletje ali vsaj za nekaj desetletij nazaj. Sóbota kot »civitas«, kot mesto pa se prvič omenja leta 1366: »civitas Murazumbota in districtu Beelmura«, mesto Murska Sobota v okrožju Beelmura.

Da je lahko neki kraj tudi uradno postal mesto, je bilo potrebno predvsem troje: a) da je bil kraj oproščen vseh bremen in rabot tlačanskega jarma; b) da je bil obdan z močnim obrambnim zidom in utrdbam; c) da je imel svobodne sejemске pravice in pravico pobirati pristojbino od mimogredočih trgovcev.

Prvi pogoj, da je lahko kraj Sóbota postal mesto, je bil izpolnjen takole: Leta 1365 je dalmatinsko-hrvaški ban in pozneje še palatin Nikolaj de Széchy dobil kot kraljevi fevd zemljišče Lyndwa. Ko je naslednje leto — 1366 — uradno prevzel gornjelendavsko zemljiško posest, se v listini omenja, da mu pripada tudi belmurski distrikt s petnajstimi naselji, med njimi tudi »civitas« Murska Sobota. Od takrat so bili Széchyji — imenovali so se Rima-Széchyji ali gornjelendavski Széchyji — dolga leta lastniki Gornje Lendave in Sóbote. Istoimenski najmlajši sin pravkar omenjenega Nikolaja de Széchyja je leta 1476 oprostil Sóboto vseh plačil, dajatev, pristojbin, kakor tudi vseh vrst bremen in rabot v kakršnikoli obliki. Te izjemne pravice soboškega mesta so potem zaporedoma potrdili grof Aleksij Thurzo de Bethlenyfalwa z listino, izdano v Požunu (Bratislavi) 17. junija 1540, Margareta Széchy dne 15. avgusta 1569 in Ladislav Poppel 23. maja 1572. V teh štirih listinah se prebivalce soboškega mesta ne imenuje »coloni« (podložniki) niti »oppidani« (tržani), marveč »cives« (meščani). Ko so novi gospodarji soboškega mesta hoteli Sobočane vpreči v tlačanski jarem (iugum coloniale), so ti leta 1767 pisali cesarici Mariji Tereziji med drugim tudi tole: »Naša sedanja zemljiška gospoda, presvetla grofa Emerik de Battyán

in general Peter Szápáry sta po svojem fiškališu uvedla proti nam urbarialni postopek, s katerim hočeta nas izenačiti z drugimi svojimi podložniki . . . Ker torej od leta 1476 nismo nikoli nosili tlačanskega jarma . . . in ker se preživljamo z obrtništvom (arte mechanica) . . . prosimo vaše apostolsko kraljevo veličanstvo, da ohranimo svoje svoboščine.«

Obrambni zid, kot drugi pogoj, da je neki kraj mesto. V listini, datirani 6. aprila 1633 v Spodnjem soboškem gradu ali Rakičanu (in inferiori Castello Muraj Szombat, aliter Rakicsán), so omenjeni obrambni okopi, zidovi, jarki, notranje in zunanje obrambno zidovje, utrjeno s posebnimi utrdbami. Omenjen je tudi dolg most prek jarka ali okopov. Ob obrambnem zidu so se vrstila stražarska mesta. V listini je omenjen slovenski izraz »strása«. Zakaj ni danes sledu o teh obrambnih zidovih? Za obrambni zid je v listini uporabljen izraz »palánk«. Kako nastane palánk? Debele hlode ali kole spodaj priostrijo in jih v dveh vzporednih vrstah zabijejo globoko v trdna tla. Nato kole prepletejo z močnim žilavim šibjem, vmes pa nasujejo zemljo, kamen, pesek, razpadajočo opeko in vse to stoptajo. Razumljivo je, da takšen zid ne more kljubovati vremenskim neprilikom, dežju, snegu, poplavam skozi stoletja.

Tretji pogoj za mesto: Svobodne sejemske pravice in pravico pobirati ustrezno pristojbino je dal Sóbota kralj Matija Korvin z listino, izdano v Olomoucu 6. avgusta 1479.

II

Po tem kratkem povzetku omenjene razprave skušajmo dopolniti in osvetliti iz drugih, prav tako še neobjavljenih listin in rokopisov pogoje, ki so potrebni, da je lahko starodavna Belmura ali Sóbota postalo mesto.

a) Po padcu Kaniže leta 1600 so Turki kljub premirju, sklenjenem leta 1606 ob ustju reke Žitve, leto za letom vdirali v Prekmurje. Kaniški Turki so izrecno izjavili, da jih to premirje ne veže. Teh mirovnih pogodb naj se držijo v Konstantinoplu in na Dunaju, če že hočejo (pismo Istvána Karpachicha generalu Adamu Bathányju z dne 12. decembra 1649).¹ V letih od 1600 do 1. decembra 1649 se je nad 100 prekmurskih krajev iz Železne županije, se pravi iz Gornjega Prekmurja in Porabja, ne vštévši Dolnjega Prekmurja, uklonilo kaniškim Turkom. Naj navedem samo en primer: Sebeborski vaščani (Szent Biborczy falubeliek) so se uklonili (hodultanak megh) leta 1632 agi Palotayju. Od 27 hiš so plačevali 12 forintov, 5 forintov ognjiščine (davek so terjali od gospodinjstva, ognjišča, ne od kmetije), 15 pintov masla, darilo kaniškemu paši poldrugi forint, 3 voze z vprego in poleg vsakega voza še po štiri pešce, delavce. Ko je omenjeni kaniški turški gospodar umrl, so prešli v last ispajju Czivanu, ki jim je dajatev zvišal za eno tunjko medu, 15 funtov lanu, kebel moke, kebel suhega sadja, 8 gosi, 8 kopunov, 8 kokoši, dve vedri vina, dve lisičji koži in za en voz. V letu uklonitve so jih Turki trikrat oropali. S seboj so odvedli 26 ljudi; izmed teh se je odkupil Gregor Nemet, in sicer za 40 srebrnih tolarjev, drugi so še sedaj tam.²

Kako je prišlo do uklonitve teh 100 prekmurskih krajev v Porabju in Gornjem Prekmurju? Iz Kaniže so páše in begi po krvnikih poslali k prebivalcem vasi pismo, s katerim so jih pozvali, naj se jim uklonijo. Vas se je zbala turškega maščevanja, zato je v spremstvu nekaterih uglednih vaščanov poslala k Turkom v Kanižo svojega župana. Po dolgem barantanju so določili dajatve. O uklonitvi in plačevanju davka so Turki izdali vsakemu kraju zagotovilno pismo, ki je prebivalcem uklonjene vasi zagotovilo svobodno gibanje.

Od vseh krajev se edino Sóbota ni uklonila Turkom, se pravi, ni se uklonilo niti notranje niti zunanje soboško mesto, čeprav so Turki zunanje mesto več-

¹ Magyar Országos Levéltár, Budapest (Madžarski državni arhiv) štev. 25821 (Navajam OL).

² Anno 1649 die prima Decembris . . . Spisek Turkom uklonjenih krajev, v madžarskem jeziku. Hranil OL P. 1315.

krat oplenili. Iz pisma Blaža Temlina generalu grofu Adamu Batthányju namreč zvemo, da so Turki 23. aprila 1649 zunanje soboško mesto oplenili, šestim možem so vzeli glavo, en otrok je v ognju zgorel, 32 ljudi so odvedli s seboj, zgorel je tudi Štefan Siarto, in sicer po svoji slepi predrznosti, saj mu je bila ponujena hiša znotraj obzidja, pa ni hotel.³ Soboško mesto se torej ni podredilo Turkom. Notranje mesto je bilo dobro zavarovano in utrjeno z obrambnim zidom, okopom, utrdbam in vzdiznimi mostovi. Poleg tega je veljala mirovna pogodba ob ustju reke Žitve (1606). Po tej pogodbi so plemiške pravice ostale nedotaknjene. Take pravice je imela Sóbota, zato Turki od nje niso zahtevali nobenih dajatev.

b) O zunanjem in notranjem obzidju soboškega mesta govori tudi Blaž Temlin v pismu grofu Adamu Battyányju z dne 3. aprila 1641. Palanko, ograjo s koli in šibjem ter s stolčeno zemljo, bi bilo nujno utrditi s kamnom in opeko, piše Temlin.⁴

c) Pravice soboškega mesta, ki jih je 6. avgusta 1479 dal kralj Matija Korvin, posredno potrjuje tudi njegova žena Beatrika, hči neapeljskega kralja. Listina se začne: »Beatrix, Dei gratia Regina Hungariae, Bohemiae etc.,« t. j. »Beatrika, po milosti božji kraljica Ogrske, Češke itd.« V listini se venomer ponavljajo besede: »Nicolaus de Zeech«, »oppidum Muraizombat« in »antiqua consuetudo«, torej »Nikolaj de Séchy«, mesto »Sobota« in »pradaven običaj«. Listina je datirana takole: »Datum Budae, feria quarta proxima ante dominicam Jubilate anno millesimo quadringentesimo octogesimo tertio; Re Beatrix, manu propria.« Po naše: »Dano v Budi, v sredo pred nedeljo Jubilate, leta tisoč štiri—sto triinosemdesetega. Kraljica Beatrix, svojeročno.« Nedelja Jubilate je tretja po veliki noči. Tisto leto je bila ta nedelja 20. aprila. Sreda pred to nedeljo pa je bila 16. aprila. Torej je bila listina izdana 16. aprila 1483.⁵

Tudi cesar Ferdinand II. v dopisu vasvárskemu kapitlju potrjuje izjemne pravice, dane mestu Murski Soboti. Listina se začne z besedami: »Ferdinandus Secundus, Dei gratia electus Romanorum Imperator . . . ac Germanie, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae . . . rex . . . Capitulo Castriferreo Salutem et Gratiam. Expositum est Majestati Nostrae, Nominibus, et in Personis Fideiurum nostrorum Prudentum et circumspectorum, iudicis, et juratorum, ceterorumque universorum Civium et inhabitatorum, totisque universitatis Oppidi Muray Szombath, aliter Olchincz nuncupati . . .« »Ferdinand II., po božji milosti izvoljeni rimski cesar in kralj Germanije, Ogrske, Češke, Dalmacije, Hrvaške itd. vasvárskemu kapitlju pozdrav in vse dobro. Našemu veličanstvu so razložili v imenu in osebi naših zvestih, modrih in uglednih državljanov, župana, zaprišeženih prisednikov in vseh drugih meščanov ter prebivalcev mesta Murska Sobota, ki se imenuje tudi Olchinc . . .« Listina se končuje takole: »Dano v našem svobodnem kraljevskem mestu, v Požunu, v petek takoj po prazniku sv. apostola Andreja, v Gospodovem letu tisoč šeststo osemindvajsetem.« V letu 1628 je 30. november, praznik sv. Andreja, padel na četrtek. Torej je bila listina izdana v petek, 1. decembra.⁶

Za svoje mestne pravice so se Sobočani borili od časa do časa, predvsem od leta 1765. V latinskem sočasno spisanem poročilu, obsegajočem kar 30 strani, je poudarjeno tole: »V imenu privilegiranege mesta Murska Sobota je nastopil plemič, svobodnjak, nobilis Joannes Cheörgheö in izjavil, da je Sóbota privilegirano mesto, mesto nekoč tako slavnega imena in dobrega znamenja za prihodnost (Privilegiatum oppidum, famosi Nominis, et magni condam ominis). Nadalje je poudaril, da je Grof Nikolaj de Széchy Sobočane leta 1476 popolnoma osvobodil in jim dal izjemne pravice, in sicer za vse večne čase (per Dominum

³ OL 48887

⁴ OL 48749

⁵ OL 100989

⁶ Prepis listine v Zupanijskem arhivu v Sombotelu (Vas Megyer levéltár, Szombathely).

Comitem Nicolaum Széchy plenarie libertati et privilegiati fuerint . . . pro perpetuis temporibus). Nikolaj de Széchy Sobočane imenuje meščane, ne podložnike (non Coloni sed Cives appellati sunt).⁷

Pomen soboškega mesta poudari posredno tudi oskrbnik rakičanskega gradu Blaž Temlin, ki v svojih dopisih grofu Adamu Battyányju od časa do časa imenuje Rakičan kar Spodnja Murska Sobota: Datum in alsó Muraiszombat 2 Maii 1644.⁸

III

Po teh slikah iz zgodovine soboškega mesta pridemo sedaj k vprašanju: Kakšen naj bi bil grb mesta Sobote? Na voljo imamo več možnosti:

a) Da si sposodimo grb od starodavne grofovske rodovine Széchyjev, ki so Sobočane osvobodili tlačanskega jarma in dali Soboti tako rekoč pravico privilegirane mesta. Grb rodovine Széchyjev: dvoglavi orel, podoben krilatemu levu ali zmaju ali drugi bajeslovni ptici, izvira iz časa križarskih vojn. V starejši madžarski heraldiki (grboslovju) dvoglavi orel sploh ne nastopa, tako da je to na Madžarskem edini primer. Torej na Madžarskem edino Széchyji imajo v grbu dvoglavega orla. Predniki grofov Széchyjev so prišli iz Nemčije, iz Turingije in so se naselili v dolini ob potoku Balogu v županiji Gömör (sedaj na Slovaškem). Sčasoma so se ti velikaši razdelili v dve veji, eni so se imenovali Balogi, od potoka Baloga (slovaško Blh), drugi pa Széchyji od kraja Rimaszécs (slovaško Rimavská Seč). Najstarejši ohranjen pečat je od Dionizija Széchyja iz leta 1328: dvoglavi orel brez štita. Pečat Mikloša Baloga, dvoglavi orel, pa je iz leta 1357.

Naj takoj tu omenimo, da se je plemiška rodbina Balogov kot veja Széchyjev ohranila dolgo časa v Soboti. Soboški velikaš Peter Balogh je imel podložnike, in sicer v Puconcih Mihaela Bükviča, v Mladetincih (Mlajtincih) pa Mikloša Ozvalda.⁹

Soboško plemstvo (Muraiszombati nemességh) je poslalo 22. julija 1683 h grofu Kristofu Battyányju v Német Ujvár (Güssing) blagorodna junaška vojščaka Petra Beri Balogha in Franca Baboša, naj bi Soboti in okolico zavaroval pred Turki. Ko so se (najbrž) isti soboški velikaši leta 1642 pisno pritožili grofu Adamu Battyányju, da jim je Turek ugrabil mladeniča Raba, je grof 9. novembra 1643 zjafirkljivo odgovoril iz Rohonca: »Zelo prav je, da prosite za mladeniča Raba, toda če vaše soboške milosti ne bi nosile mečev in pušk lepo shranjenih v mehkih pernicah, svojih kopij pa hranile ob peči ali pa jih ne bi uporabljale za prečne drogove v kurnikih, se z mladeničem Rabom in in drugimi mnogimi mladeniči ne bi bilo zgodilo to, kar se je . . . Torej če se vaše milosti hočejo v bodoče izogniti takim nezgodam, potegnite meče in puške iz pernic, kopja pa izvlecite iz kurnikov, in če se pokaže Turek, se zakadite za njim« . . .¹⁰

Dvoglavi orel v grbu Balogov in Széchyjev ima nad glavama včasih krono, včasih pa tudi ne. Iz raznih poslikav lahko določimo tudi barve grba Balogov in Széchyjev. Dvoglavi orel je črn, krona lilijsko bela, štít v zlatem okviru pa je svetlo rdeče, rožnate barve.¹¹

b) Druga možnost je, da si sposodimo grb od slovenske soboške plemiške rodovine Tratnjakov. Ivan Tratniaky je leta 1615 dal svojima sinčkoma postaviti nagrobnik, v katerem je grb plemiške družine Tratnjakov: dva jelena z rogovi. Spomenik z grbom je vzdian v severno steno rimskokatoliške cerkve. Ivan

⁷ Poročilo se začenja z besedami: »Anno 1765 Die 28^a Mensis 9^{-bris} in oppido Murai = Szombath I. Comitatu Castriferreo adjacenti . . .« »Dne 28. novembra 1765 v mestu M. Sobota, ki je v Železni županiji . . .« Rokopis v Županijskem arhivu v Sobotelu.

⁸ OL 48802

⁹ Pismo Blaža Temlina grofu Adamu Battyányju z dne 23. junija 1641. — OL 48758.

¹⁰ OL P. 1315

¹¹ Prim. József Csoma, Magyar nemzetségi czimerek, Budapest 1904, str. 35—38.

in Mikloš Tratnjak nastopata poleg drugih »soboških poštenih rihtarjev, valpotov in ládavcev« v Martjanski pogodbi, napisani 1. januarja 1643. Pogodba, čeprav večidel spisana v kajkavščini, je del prekmurske slovstvene tvornosti.

c) Tretja možnost pa je morda najbolj idealna. Grba si ni treba sposojati, ker ga je soboško mesto že imelo. V sombotelskem županijskem arhivu je ohranjen odtis pečata soboškega mesta iz leta 1838. Pečat (bakrorez) je zelo obrabljen, zato odtis pečata ni preveč jasen.

Pečat je okrogle oblike. Napis zgoraj v polkrogu se glasi: MURASZOMBAT MEZÖVÁROS. Spodaj je letnica 1838. V sredini pečata je grb soboškega mesta: snop pšeničnih klasov, ob snopu na levi so senene vile (razsohe), na desni cepí (orodje za ročno mlačev), spodaj na desni pa je plug z ročicama in dvema kole-soma.¹² Izraz »mezöváros« ali podeželsko mesto (oppidum) pomeni več kakor trg, »piackörzet«. Odvisno je bilo od tega, kako so si meščani znali priboriti zakonite pravice mest.

č) Četrta možnost. Izdelati nov grb z elementi, vzetimi iz zgodovine soboškega mesta. Npr. portal soboškega srednjeveškega gradu z zvonom, ki ima letnico 1371 (zvon je ohranjen v zvoniku); ali atlant s portala soboškega gradu, t. j. kip orjaka, ki podpira element, figuralno okrašen kapitél; nad kapitélom pa štokrljino gnezdo, seveda ne prazno, marveč s štokrljami; znamenje, da Sobočani nočejo izumreti; za ozadje obeh grbov naj bi bilo sinje modro nebo.

Vsekakor naj bi grb združeval soboško zgodovinskost s sodobnostjo, toda brez današnjih ali včerajšnjih ideološko obremenjenih znamenj ali znakov, ki so slovenskemu človeku vsiljeni in zato tuji. Projektant, umetnik mora imeti nekoliko religioznega čuta, čuta za sveto, kajti grb je za vsako mesto njegova svetinja in se ne sme spreminjati, pa naj se oblast ali svet zavrtita tako ali drugače. Na podlagi projektantove skice bo heraldik umetnik pri izdelavi grba znal pravilno uporabiti harmonijo barv, oblik in tudi optimizem, t. j. vertikalno, simboličen dvig k sinjemu nebu.

Zusammenfassung

EINE ÜBERSICHT DER MITTELALTERLICHEN GESCHICHTE VON MURSKA SOBOTA: DIE DARSTELLUNG DES NEUEN STADTWAPPENS

Jože Smej

Die Tatsache, daß in der päpstlichen Stiftung Slovenicum in Rom von den alten slowenischen Städten nur das Wappen von Sobota fehlt, bewog den Autor des vorliegenden Artikels dazu, auf der Grundlage von Urkunden und Handschriften eine Übersicht der Geschichte der Stadt Sobota zu liefern und einige Vorschläge für ein Wappen dieser Stadt zu machen.

Im ersten Teil werden vom Autor drei Bedingungen angeführt, durch deren Erfüllung Murska Sobota (kurz: Sóbota) zu einer Stadt wurde. Vom Grundherrn Nikolaj de Széchy wurde Sóbota im Jahre 1476 von allen Belastungen und Roboten des Untertanenjoches befreit. Dies wurde auch von seinen Nachfolgern bestätigt. In den einschlägigen Urkunden werden die Einwohner von Sóbota als »cives« bezeichnet. Aus anderen Urkunden ist es wiederum ersichtlich, daß Sóbota eine Wehrmauer, Wälle, Gräben und Brücken hatte. Das Recht, freie Jahrmärkte abzuhalten und Abgaben einzutreiben, erhielt Sóbota von Matthias Corvin im Jahre 1479.

Durch andere Urkunden und Handschriften beleuchtet und untermauert der Autor im zweiten Teil die Erfüllung der im ersten Teil erwähnten Bedingungen.

Im dritten Teil sind die Möglichkeiten für ein Stadtwappen von Murska Sobota angeführt: das Wappen derer von Széchy mit der Jahreszahl 1476, das Wappen des Adelsgeschlechts Tratnjak aus dem Jahre 1615, das Wappen, das Sóbota als Landstadt im Jahre 1838 führte oder ein neu zu entwerfendes Wappen mit Elementen aus der Geschichte von Murska Sobota.

¹² Pismo dr. Marije Kliss, bivše ravnateljice Županijskega arhiva v Sombotelu z dne 6. septembra 1990.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo R Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Soba, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Janez Cvirn

CELJSKI NEMCI IN JUGOSLOVANSKO VPRAŠANJE PRED PRVO VOJNO

»Es ist also klar: Weder Kultur, noch Industrie, noch wirtschaftliche Kraft im allgemeinen, noch Zahl oder Stärke berechtigen die Slowenen zu irgend einer Bedeutung. Einzig die um so *unerbittlicher aufgetauchte südslawische Frage, einzig der zum ersten Schlage ausholende südliche Panslawismus hat aus den Slowenen eine kleine Macht gemacht* ... Die südslawische Frage hat sich gemeldet. Für das Deutschtum ist sie in erster Linie eine slowenische Frage.«¹ S temi besedami je glavni ideolog štajercijanskega gibanja Karl Linhart² leta 1910 izrazil gledanje spodnještajerskega nemštva na jugoslovansko vprašanje, ki je po aneksiji Bosne in Hercegovine, zlasti pa po balkanskih vojnah, vse bolj postajalo središčno vprašanje političnega življenja v monarhiji. Vedno glasnejše zahteve po preureditvi monarhije in formiranju posebne upravno politične enote, ki naj bi zajela tudi slovenske dežele, so med avstrijskim nemštvom naleteli na silovit odpor, saj so bile v popolnem nasprotju z vladajočo politiko prodora proti jugovzhodu in gradnje mostu na Jadran. Ne le velikonemci in nemški nacionalci, ki so poskušali s silo premakniti nemško jezikovno mejo vse do Jadrana, tudi nemški krščanski socialci, proklamirani zagovorniki trialističnih reformnih zamisli, so odločno nasprotovali kakršnikoli državni tvorbi v mejah monarhije, ki bi obsegala tudi Slovence. »Če že pride do trializma«, je 16. junija 1909 v državnem zboru z velikim poudarkom izjavil govornik krščanskih socialcev Miklas, »potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako ... da bi bile k trialistični velikohrvatski državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska itd. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in sudetske dežele, zaprla pot k morju.«³

Nemško nasprotovanje trialističnim konceptom slovenske politike⁴ ni izhajalo le iz strahu pred izgubo dohoda na Jadran, temveč tudi iz ogroženosti nemškega posestnega stanja v slovenskih deželah, ki bi mu ustanovitev jugoslovanske države zadala dokončen udarec. Zaradi tega je poleg volilne reforme 1907 prav jugoslovansko vprašanje bistveno vplivalo na politično orientacijo spodnještajerskega nemštva, ki se je v najrazličnejših reformnih kombinacijah počutilo direktno ogroženo. Še več. Nemštvo iz alpskih dežel, zlasti iz Spodnje Štajerske in Koroške, je bilo pri opozarjanju na »jugoslovanski panslavizem« najbolj glasno in tako bistveno pripomoglo k promociji jugoslovanskega vprašanja kot problema, ki je spričo svojega splošno državnega značaja za Nemce in državo večjega pomena kot dosega češko-nemške nagodbe. Zahteve Jugoslovanzov po ustanovitvi samostojne državne tvorbe, ki bi obsegala tudi slovenske dežele, ne ogrožajo le dualizma in nemškega gospodarstva na Jadranu, temveč so neposredno uperjene zoper nemško posestno stanje na Slovenskem. To pa pomeni, da za spodnještajersko nemštvo jugoslovansko vprašanje eksistira predvsem kot slovensko vprašanje (glavna ovira protidualistični jugoslovanski politiki, ki zapira Nemcem dohod na Jadran, so nemški jezikovni otoki v slovenskih deželah). Nemci ga lahko rešijo v svojo korist le s sočasnim in složnim delovanjem na dveh frontah: z vztrajanjem na ohranitvi obstoječe državne oblike

¹ Karl Linhart: Der Abwehrkrieg des unterländischen Deutschtums, Ptuj 1910, str. 8.

² O Linhartu glej: SBL I, Ljubljana 1925-1932, str. 672.

³ Janko Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, v: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 216.

⁴ Prav tam.

(sporazuma med Nemci in Madžari) in z odločnim bojem zoper slovenske rušilne, protidržavne in protinemške težnje.

V kontekstu nemškega gledanja na jugoslovansko vprašanje so še posebej zanimiva stališča celjskega nemštva, ki se je spričo vidnega napredka Slovencev v mestu v desetletju pred prvo svetovno vojno počutilo vse bolj ogroženo, v reakcijah na resnične in namišljene nevarnosti pa postajalo iz leta v leto bolj radikalno. V celjski Deutsche Wacht, ki sicer že od osemdesetih let prejšnjega stoletja ob različnih priložnostih opozarja na jugoslovansko in panslovansko komponento v slovenski politiki, se začenjajo pogosteje pojavljati članki, ki se s tega ali onega zornega kota dotikajo ideje o (jugo)slovanski vzajemnosti, že leta 1903. Vendar je očitno, da je poročanje o dogodkih v Makedoniji, o ukrepih represivnega sistema v banski Hrvatski in o spremembah na srbskem prestolu izrazito deskriptivno. V večini člankov, ki se dotikajo balkanskih razmer, namreč zaman iščemo globljih analiz jugoslovanske razsežnosti dogodkov. Umor Aleksandra Obrenovića obsojajo predvsem iz moralnih vidikov, medtem ko jih jugoslovanska usmerjenost Petra Karađorđevića, o kateri na veliko piše slovensko časopisje, sploh ne vznemirja. Negativna reakcija na solidarnostno gibanje Slovencev zoper zatiralske ukrepe bana Khuen-Hedervarya izvira predvsem iz dejstva, da organizira protestno zborovanje tudi celjski slovenski tabor. Ob zborovanju na Lanovžu 2. 6. 1903 Deutsche Wacht sicer ugotavlja, da se je v glavah sklicateljev tega shoda zopet pojavilo staro »ilirsko mišljenje« o skupnem nastopu jugoslovanskih narodov zoper Nemce in Italijane, vendar jo bolj kot ogorčenje nad protinemško izjavo, ki so jo na predlog dr. Vekoslava Kukovca sprejeli pod krinko solidarnosti s Hrvati, razveseljuje dejstvo, da se je zborovanja udeležilo le kakšnih 800 ljudi (in ne 6000, kot navaja slovensko časopisje); v tem vidi dokaz, da so »prvaki« na Spodnjem Štajerskem dokončno opravili.⁵

Bistveno večjega interesa za jugoslovansko vprašanje ne zasledimo niti v člankih, ki poročajo o hrvatsko-srbski koaliciji 1905 in o carinski vojni s Srbijo, čeprav se od časa do časa v listu pojavijo tudi komentarji, ki so uglašeni na opozarjanje pred slovansko nevarnostjo in na nevzdržnost slovanskih zahtev po federalistični preureditvi monarhije. Po mnenju Karla Prölla, katerega članke Deutsche Wacht redno objavlja, bi bila slovanska federalistična Avstrija z dodatkom balkanskih dežel (ein slavisch-föderalistisches Oesterreich mit Balkanländer-Zusatz) velikanski krater slovanskih rušilnih teženj zoper nemške državne in kulturne interese, zato so razmišljanja o »pravičnejši ureditvi monarhije« naperjena proti Nemcem, ki v Avstriji že tako in tako nazadujejo.⁶ Pri tem je zanimivo, da je v takšnih in podobnih člankih vseskozi prisotna ideja o misiji Avstrije na vzhodu (Avstrija kot nosilka kulture na Balkan) in tudi zahteva po takšni zunanji politiki, ki bo monarhiji zagotovila odločujoč vpliv na dogajanje na Balkanu.

Deutsche Wacht se začinja intenzivneje in bolj analitično ukvarjati z jugoslovanskim vprašanjem šele leta 1908 in sicer sprva v obliki reakcij na vedno močnejše neoslovansko gibanje, kasneje pa v sklopu vprašanj ureditve statusa Bosne in Hercegovine po aneksiji. Po Hribarjevem romanju v Rusijo in pred neoslovansko konferenco v Pragi opozarja list zlasti na odkrite panslavistične težnje slovenskih politikov vseh barv (tudi JSDS), ki so uperjene zoper državo in Nemce. Pri tem že na samem začetku stoji na stališču, da je jugoslovansko vprašanje (težnje Jugoslovanov po ustanovitvi lastne države na jugu) za Nemce enako ali še bolj pomembno kot dosega češko-nemške nagodbe, okoli katere se že desetletja vrti celotna nemška politika v Avstriji. Od takšne ali drugačne rešitve jugoslovanskega vprašanja je namreč odvisna usoda dvojne monarhije in avstrijskih Nemcev, zato ga nemška politika ne sme več zanemarjati.⁷ Po

⁵ Deutsche Wacht, 4. 6. 1903.

⁶ Deutsche Wacht, 23. 4. 1905.

⁷ Deutsche Wacht, 16. 5. 1908; 13. 6. 1908; 27. 6. 1908.

mnenju Deutsche Wacht ima tudi neoslavizem en sam namen: širjenje panslovanske propagande med slovenskimi narodi v Avstro-Ogrski (zlasti med Jugoslovani) in sicer z obilno podporo Rusije, ki ima svoje interese na Balkanu.⁸ Zato si list po neoslovanski konferenci v Pragi prizadeva zlasti dokazati agresiven in protinemški značaj neoslovanskega gibanja, ki ga za razliko od starega »političnega panslavizma« ne gre obravnavati le kot sanjarjenje. Realno nevarnost za Nemce vidi zlasti v ideji ustanovitve slovanske banke, ki je direktno naperjena zoper gospodarske pozicije nemštva v Avstriji,⁹ v peterburškem programu pa je po njegovem mnenju treba iskati izhodišče neke nove politike Slovanov v Avstriji, iz katere bi morali Nemci končno potegniti pravilne zaključke.¹⁰

V večini člankov, ki se dotikajo neoslavizma in »jugoslovanskega panslavizma« kot njegove posledice, Deutsche Wacht ostro napada veleizdajalsko politiko slovenskih liberalcev in je zlasti naperjena zoper ljubljanskega župana Ivana Hribarja. V njegovi aktivni podpori neoslovanskemu gibanju vidi namreč glavni vzrok za povečano jugoslovansko propagando na Slovenskem in za zaostrovanje nacionalnega boja na Spodnjem Štajerskem. Lep primer takšnega gledanja je tudi resolucija celjskega občinskega odbora z dne 2. 10. 1908, ki v ljubljanskih in celjskih septembrskih dogodkih¹¹ ne vidi ničesar drugega kot posledico načrtne in dobro pripravljene politike v službi velikojugoslovanske iredente:

»Der Gemeinderat der deutschen Stadt Cilli gibt seiner Entrüstung darüber Ausdruck, dass die deutschen Bewohner der Stadt Laibach dem verbrecherischen Treiben des slovenischen Pöbels schutz- und rechtlos preisgegeben sind, und bedauert es auf das tiefste, dass die Staatsgewalt durch ihre Schwäche diesem verbrecherischen Treiben Vorschub geleistet hat. Der Gemeinderat der Stadt Cilli verwahrt sich auf das entschiedenste gegen die Abhaltung panslavistischer Hetzfeste in den deutschen Städten. Dadurch wird die deutsche Bevölkerung, welche über die traurigen Vorfälle in Laibach und über die Fortdauer des rechtlosen Zustand hochgradiger Erbitterung versetzt, die sich naturgemäß in leidenschaftlicher Abwehr Luft gemacht hat. Es muss aber nachdrücklich darauf verwiesen werden, dass die Volksbewegung, welche die Austilgung des Laibacher Deutschtums bezweckt, von den Machthabern des slovenischen Volkes von langer Hand planmässig vorbereitet ist und ohne Zusammenhang mit irgend welchem untersteirischen Ereignisse nur im Dienste der grossüdslawischen Bestrebungen steht. Die hohe Regierung wird aufgefordert, den Deutschen der Stadt Laibach volle Gleichberechtigung angedeihen zu lassen und ihnen die Sicherheit des Eigentums und den ungeschmälerten Genuss ihrer nationalen Rechte zu gewährleisten.«¹²

Deutsche Wacht sprejema aneksijo Bosne in Hercegovine kot nekaj samo po sebi umevnega, presoja pa jo z vidika t. i. kuferashev. Res je, pravi list, da so Srbi, Hrvati in Muslimani vsak na svoj način sprejeli aneksijo, vendar so povsem napačna mnenja tistih, ki pravijo, da bi morali odločilni krogi v državi glede aneksije poprej vprašati tamkajšnje prebivalstvo. V Bosni in Hercegovini namreč živi še en pomemben faktor, to so kuferasi, strokovnjaki, ki so po letu 1878 prišli v deželo in prinesli s seboj kulturo in civilizacijo. In glede na to, da so kuferasi, ki so v glavnem Nemci, pozdravili aneksijo, tudi po mnenju Deutsche Wacht ni razloga, da bi Nemci v monarhiji gledali drugače.¹³

Seveda pa se list v dneh, ko se na severu in jugu države sliši »vseslovanska bojna pesem Hej Slovani« ogorčeno sprašuje, kdaj se bodo končno predramili Nemci v monarhiji in v nemškem rajhu. Na Spodnjem Štajerskem in na Sudetskem vlada stanje, ki spominja na divji zahod, le nekaj ur od jezikovnih meja

⁸ Deutsche Wacht, 27. 6. 1908.

⁹ Deutsche Wacht, 15. 7. 1908.

¹⁰ Deutsche Wacht, 5. 9. 1908.

¹¹ O celjskih septembrskih dogodkih glej: Deutsche Wacht, 23. 9. 1908.

¹² Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), Mestna občina Celje 1848–1918, fasc. 124, št. 11224; Deutsche Wacht, 3. 10. 1908. V osnutku resolucije občinskega odbora je namesto »im Dienste der grossüdslawischen Bestrebungen steht« zapisano: »im Dienste der südslawischen Irredenta steht«.

¹³ Deutsche Wacht, 10. 10. 1908.

(zlasti na Dunaju) pa se Nemci obnašajo tako, kot da se ni nič zgodilo.¹⁴ Zato se odtlej *Deutsche Wacht* na vse pretege trudi dokazati, kako so vodilni slovenski politiki, zlasti slovenski liberalci z Ivanom Hribarjem na čelu, v tesni zvezi z Beogradom in Cetinjem, z analizo člankov v Slovenskem Narodu in drugih časopisih, ki grede celo tako daleč, da gledajo v srbskih težnjah po delu Bosne in Hercegovine upravičeno zahtevo, pa dokazuje veleizdajalsko in protidržavno usmerjenost celotne slovenske politike.¹⁵ Na »veleizdajalsko« komponento slovenske jugoslovanske politike opozarja tudi celjski poslanec Richard Marckhl, ki med proračunsko debato decembra 1908 poudarja, da je bilo romanje v Rusijo izvedeno, da bi onemogočilo politiko trojne zveze, v Hribarjevem pozivu, naj ruski kmetje obiščejo Slovenijo, pa vidi očiten znak veleizdaje. Po Marckhlovem mnenju se je po Hribarjevem obisku Rusije v slovenskih deželah bistveno povečala panslavistična propaganda, ki je direktno naperjena zoper Nemce, kar se še posebej kaže na gospodarskem področju v obliki slovenskega bojkota.¹⁶

Z zahtevami po trialistični preureditvi monarhije, ki postajajo po aneksiji Bosne in Hercegovine vse bolj aktualne,¹⁷ se *Deutsche Wacht* sprva skoraj ne ukvarja, odločno pa zavrne resolucijo kranjskega deželnega zbora, ki aneksijo pozdravlja v trdni nadeji, »da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«. ¹⁸ Res je, pravi list, da je aneksija Bosne in Hercegovine monarhijo pahnila v smer trializma, vendar je tudi na dlani, da lahko Hrvati svoj državnopravni program uresničijo le s pomočjo avstrijskih Nemcev. Na nemško pomoč pa morejo računati le v primeru, če se bodo v svojih zahtevah omejili na združitev z Bosno in Hercegovino in Dalmacijo, medtem ko bo vsaka razširitev tega programa proti severu naletela na odločno nasprotovanje Nemcev.¹⁹

Ob avstroogrsko-turškem sporazumu glede odškodnine za anektirano področje *Deutsche Wacht* ugotavlja, da se je mednarodna situacija bistveno izboljšala in da je ves svet zadovoljen, le posamezni razdiralni elementi v Angliji, Rusiji in v Srbiji še vedno nočejo priznati aneksije.²⁰ Med veliko politično krizo v februarju in marcu 1909, ko grozi vojna s Srbijo, pa v številnih člankih od vlade zahteva, naj nasproti Srbiji vodi politiko moči (nobenih pogajanj ali mednarodnih konferenc), saj lahko monarhija le na ta način obdrži svoje pozicije na Balkanu in v Evropi.²¹ Zato tudi ostro napade resolucijo občinskega odbora občine Kokarje z dne 1. 3. 1909, ki od zunanjega ministra zahteva, da se Avstro-Ogrska v nobenem primeru ne spusti v vojno s Srbijo.²² Celjski poslanec dr. Richard Marckhl pa na seji državnega zbora 17. 3. 1909 še z večjo gorečnostjo zavrača izvajanja Ivana Hribarja, ki svari vlado pred vojno s Srbijo, sam pa v Ljubljani vodi odkrito panslavistično in protidržavno politiko, ki je neposredno naperjena proti Nemcem.²³

Konec marca 1909 začneja *Deutsche Wacht* objavljati obsežen podlistek z naslovom: *Die Radikalen Slovenen und Serbien*,²⁴ ki poskuša s citati iz Slovenskega Naroda dokazati v politiki slovenskih liberalcev globoko zakoreninjene panslavistične in veleizdajalske namene. Anonimni avtor spisa (*Austriacus*), ki sredi aprila 1909 izda svoj umotvor tudi v samostojni brošuri z naslo-

¹⁴ *Deutsche Wacht*, 14. 10. 1908.

¹⁵ *Deutsche Wacht*, 31. 10. 1908.

¹⁶ *Deutsche Wacht*, 12. 12. 1908.

¹⁷ Na splošno o tem: Janko Pleterski n. d.: *Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914*, v: *Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967. Ponatis v knjigi istega avtorja, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972.

¹⁸ *Deutsche Wacht*, 23. 1. 1909.

¹⁹ *Deutsche Wacht*, 17. 2. 1909.

²⁰ *Deutsche Wacht*, 16. 1. 1909.

²¹ Npr. *Deutsche Wacht*, 20. 3. 1909.

²² *Deutsche Wacht*, 6. 3. 1909.

²³ *Deutsche Wacht*, 24. 3. 1909.

²⁴ *Deutsche Wacht*, 27. 3. 1909; 31. 3. 1909; 3. 4. 1909.

vom: Von Laibach nach Belgrad,²⁵ že v uvodu ugotavlja, da je bolj ali manj odkrita panslovanska in prosrbska usmerjenost slovenske radikalne (liberalne) stranke najboljše razvidna iz pisanja Slovenskega Naroda, lista, ki ima že od nekdanj določen državi sovražni naboj. Med okupacijo Bosne in Hercegovine se je zavzemal za Bosance, desetletja in desetletja se je navduševal nad Rusijo (ne glede na carski despotizem in nezdrave socialne razmere) in jo podpiral tudi med vojno z Japonsko, po vojni pa je pričel s propagiranjem jugoslovanske ideje. Že sredi leta 1905 je Slovenski Narod začel objavljati originalna poročila iz Srbije (balkanska pisma), v katerih je Milan Plut na moč hvalil novi srbski režim in poskušal pri bralcih vzbuditi simpatije za Srbijo in Karađorđeviče. V času carinske vojne s Srbijo je list v številnih člankih izjavljal, da so simpatije vseh Slovencev in ostalih slovanskih narodov monarhije na strani Srbije, in izražal upanje, da bo Srbija iz tega boja prišla kot zmagovalec. Istočasno je list podrobno poročal o dejavnosti kluba Slovenski jug (o njem je bilo govora tudi na zagrebškem veleizdajalskem procesu), in celo predlagal, naj se v Ljubljani odpre srbski konzulat, v Beogradu pa urad ljubljanske trgovske zbornice. Po mnenju pisca so se sadovi jugoslovanske propagande pokazali že leta 1906 v obliki agitacije za t. i. gospodarsko emancipacijo Slovencev (na ljubljanskem vseslovenskem trgovskem shodu 20. 10. 1906 je Majaron navrgel parolo: Svoji k svojim), gospodarski bojkot pa se je povečal zlasti po ljubljanskih septembrskih dogodkih 1908. Pri tem je zanimivo, da tudi oblasti niso poskušale preprečiti agitacije za bojkot nemških trgovcev in obrtnikov ter denarnih zavodov. Spogledovanje slovenskih liberalcev s Srbijo se je z nezmanjšano močjo nadaljevalo tudi po aneksijski Bosne in Hercegovine, ko se je Slovenski Narod povsem postavil na srbsko stran. V postaneksijem obdobju pa je začela propagirati jugoslovansko idejo tudi slovenska klerikalna stranka, ki sicer ni tako radikalna kot so Hribarjevi pristaši. Medtem ko se slovenski radikali (liberalci) zavzemajo za velikojugoslovansko državo s Srbijo na čelu, je klerikalna stranka zagovornica povezovanja jugoslovanskih dežel v monarhiji pod katoliško-hrvatskim vodstvom. Na žalost pa se, pravi pisec, tudi iz izjav dr. Kreka zrcali slovenska trauma, naj bodo v bodoče trialistično upravno telo združene tudi »slovenske dežele«. Seveda pa na takšno »rešitev« jugoslovanskega vprašanja Nemci ne morejo pristati.

Vedno glasnejša jugoslovanska propaganda in trialistični reformni načrti večajo strah celjskega nemštva in Deutsche Wacht 1. 9. 1909 resignirano ugotavlja, da so poleg Čehov glavni nosilci panslavizma v Avstriji prav Slovenci. Poleg Prage, kjer že desetletja sistematično slavizirajo prastaro nemško posest, je v zadnjih letih postala središče panslovanskih teženj tudi Ljubljana. Čehi želijo sedaj osvojiti še Dunaj (»največje slovansko mesto«) in iz njega narediti most med Prago in Ljubljano. Pri tem je najbolj žalostno, da si pred slovansko nevarnostjo tudi nekateri nemški politiki zatiskajo oči in celo izjavljajo, da so panslavistični cilji v Avstriji neuresničljivi. Takšno gledanje pa je po mnenju lista zmotno, saj nikakor ne gre le za fantaziranje peščice nezadovoljnejšev, temveč za široko in dobro organizirano gibanje, ki se mu Nemci lahko uprejo le s složno in odločno politiko.²⁶

Popolno zavračanje slovenskih in jugoslovanskih zahtev se zrcali tudi iz resolucije celjskega občinskega odbora z dne 17. 12. 1909, ki vidi v slovanski obstrukciji v državnem zboru in v zahtevah po jugoslovanskem ministru rojaku vnovičen poskus odločilnega udarca nemštvu na jugu države:

»Der Gemeinderat der Stadt Cilli verurteilt auf das schärfste die von den slavischen Parteien eingeleitete Obstruktion gegen die geordnete Tätigkeit des Abgeord-

²⁵ Deutsche Wacht, 17. 4. 1909; Narodni dnevnik, 9. 4. 1909: »Von Laibach nah Belgrad«! se imenuje brošurica, katera vsebuje znane denuncijantske članke tukajšnje »vahtarice« in ki jo izda tukajšnja nemška tiskarna v 15 tisoč številkan. Napisal jo je »austriacus«. Brošurica zlasti blati ljubljanskega »župana Hribarja« in »Slovenski Narod«...

²⁶ Deutsche Wacht, 1. 9. 1909.

netenhausen. In der Erwägung dass durch diese Obstruktion nicht nur die konstitutionelle Freiheit gefährdet wird, sondern Forderungen erzwungen werden sollen, die den Bestand des Staates erschüttern und die Rechte des deutschen Volkes bedrohen und in der Erwägung, dass insbesondere durch die Forderung der Südslawen nach Ernennung eines südslawischen Landsmannministers ein wichtiger Schlag gegen das Deutschland in den südlichen Ländern geführt werden soll, richtet der Gemeinderat der Stadt Cilli an die deutschen Abgeordneten die Aufforderung, den Postulaten der Slawischen Union ein entschiedenes Nein entgegenzusetzen, und im Kampfe um die Arbeitsfähigkeit des Parlamentes auszuharren, insbesondere ist dies auch behufs endlicher Regelung der Handels- und Verkersbeziehungen mit dem Auslande erforderlich, die eine nur allzuberechtigte Förderung der heimischen Industrie, wie des Handels und Gewerbes bildet.«²⁷

Opozarjanje na jugoslovansko nevarnost in zahteve po odločni in enotni nemški politiki dajejo tudi v letu 1910 ton pisanju celjske Deutsche Wacht. Če bi bil trialističen program le trauma dr. Kreka, piše list, potem Nemci ne bi imeli za kaj jadikovati. Vendar so na žalost tudi med Nemci špekulanti (klerikalci, z dr. Gessmannom na čelu in krščanski-socialci), ki podpirajo zahteve po rešitvi jugoslovanskega vprašanja, vključno z zahtevo po jugoslovanskem ministru rojaku, s tem pa razbijajo nemško enotnost.²⁸ Deutsche Wacht se zdi nerazumljivo, kako nekateri nemški politiki še vedno ne uvidijo, da trialistični koncept slovenskega tabora ne pomeni le nevarnosti za izgubo dohoda do Trsta in Jadrana, temveč tudi realno nevarnost za izgubo nemškega posestnega stanja na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem.²⁹ Prvi korak k uresničitvi trializma pa list vidi tudi v slovenskih zahtevah po delitvi štajerskega deželnega šolskega sveta³⁰ in presoja slovensko obstrukcijo v štajerskem deželnem zboru z vidika »nevarnih vseslovanskih naklepov«³¹

Po zatišju v letu 1911 se leta 1912 v Deutsche Wacht znova pojavi več člankov, ki opozarjajo na naraščajočo jugoslovansko nevarnost, v komentarjih aktualne jugoslovanske politike pa list razvije tudi nekatere nove poglede na jugoslovanske zahteve. Deutsche Wacht 2. 3. 1912 komentira izvajanje poslanca Rybača v Wiener Wochenschrift, ki izhaja iz stališča, da je hrvaško-srbska koalicija na Hrvaškem še vedno enotna in da lahko ogrska vlada zatre jugoslovansko gibanje le z represijo. Vendar se s tem jugoslovansko vprašanje ne bo rešilo, zato Avstrija ne bi smela stati ob strani, saj je konsolidacija razmer na jugu države tudi v njenem interesu. Deutsche Wacht meni, da je Rybačevo razmišljanje, naj bi se Nemci povezali z Jugoslovani zoper Madžare, popolnoma napačno. Stvar je namreč treba postaviti drugače. Ogrska nima apetitov do Trsta in avstrijskega Primorja, enako kot tudi Nemci nimajo teženj po germanizaciji področij od Koroške do Jadrana (sic!). Zahtevajo le tisto, kar jim pripada: da jim ostane odprta pot do Jadrana. Ravno nasprotno pa so zahteve jugoslovanskega gibanja, ki je tako direktno naperjeno zoper Nemce in Madžare. Zato bi bilo za Nemce enako samomoru, če bi podprli Slovane proti Madžarom. Po mnenju Deutsche Wacht jugoslovansko gibanje, ki želi ustvariti državo na področju vse do štajerskih Alp, nikakor ni interna zadeva Ogrske, temveč je v prvi vrsti eksistenčno vprašanje Avstrije. Zaradi tega je potrebno v izhodišče razmišljanj postaviti interesno skupnost Nemcev in Madžarov, ki morajo pri tem vprašanju nujno sodelovati.³² Takšno gledanje, ki je predvsem posledica povezovanja slovenskih klerikalcev s hrvaškimi pravaši, se v Deutsche Wacht v naslednjih mesecih še večkrat pojavi, izrazi pa ga tudi celjski poslanec dr. Richard Marckhl v svojem dolgem govoru pred delegacijama 11. 10. 1912 proti trializmu.³³

²⁷ Deutsche Wacht, 18. 12. 1909.

²⁸ Deutsche Wacht, 19. 2. 1910.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Npr. Deutsche Wacht, 22. 1. 1910; 26. 1. 1910; 5. 2. 1910; 6. 4. 1910; 9. 4. 1910.

³¹ Deutsche Wacht, 23. 2. 1910; Narodni dnevnik, 17. 2. 1910.

³² Deutsche Wacht, 2. 3. 1912.

³³ Deutsche Wacht, 18. 10. 1912.

Ob izbruhu prve balkanske vojne Deutsche Wacht ostro napade avstrijsko social-demokratsko stranko in njeno parolo Balkan balkanskim narodom ter zahteve po nevmešavanju v vojno. List meni, da je razglas socialdemokracije panslavističen in direktno naperjen proti interesom Avstrije na Balkanu. Seveda je Avstriji več ali manj vseeno, če Srbija osvoji nekaj ubogih vasi na jugu. Vendar po mnenju lista obstaja realna nevarnost zasedbe Sandžaka, ki lahko pripelje do srbsko-črnogorske obkolitve Avstrije. S tem pa bi se na široko odprla vrata ruskemu vplivu na Balkanu.³⁴

Se z večjo ostrino Deutsche Wacht napade resolucijo, sprejeto na shodu predstavnikov Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v Ljubljani 20. 10. 1912, saj meni, da le-ta kaže na globoko zakoreninjeno panslavistično gibanje med Jugoslovani v monarhiji. List opozarja, da je nekdanja romantika mladoliberalnih sanjačev že postala oficialen program vseh, tudi najbolj konservativnih strank in da se v notranjepolitičnem oziru panslavizem kaže v obliki trializma. Trialistični koncept po mnenju Deutsche Wacht pomeni le etapo k združitvi celotnega slovanskega sveta od Neve do Zlatega roga in od Triglava do Bajkalskega jezera. Če bo šlo v tej smeri, »dann werden die Slawen, die heute den »kranken Mann« am Marmarameere aufteilen, sich mit aller Seelenruhe an den »kranken Mann« an der Donau heranmachen«. Seveda pa po mnenju Deutsche Wacht ne gre računati na ustanovitev neke vseslovsanske tvorbe, saj je v samem panslovsanskem gibanju preveč notranjih nasprotij, med severne in južne Slovane pa je zabit močan klin, ki se ga ne da na lahek način uničiti. Tega se zavedajo tudi najbolj vročekrvni slovanski politiki, zato lahko ugotovimo, da spada politični panslavizem v sfero utopij. S trializmom pa je stvar drugačna. Trializem je iz teoretičnih izhodišč kmalu prešel v področje prakse in zahteva po trialistični preureditvi monarhije ni nič drugega kot popolen, politično-praktičen jugoslovanski panslavizem. Da je trializem resnično jugoslovanski panslavizem, je pokazalo tudi zborovanje v Ljubljani, kjer so se pogovarjali o državni združitvi vseh Jugoslovanov, o novi državni tvorbi, ki bi obsegala tudi del Koroške in Štajerske. Zato Deutsche Wacht na koncu meni, da je ljubljansko zborovanje očitno veleizdajalsko, ne glede na stare melodije o pritiskanju Slovanov v monarhiji, in ostro kritizira vlado, ki je takšno zborovanje sploh dopustila.³⁵

Od tega časa se članki s podobno vsebino kar vrstijo, Deutsche Wacht pa še posebej natančno spremlja pisanje slovenskega časopisja in izkoristi vsako priložnost, da lahko prikaže protidržavno razpoloženje Slovencev. V komentarju Šušteršičevega govora v delegacijah v začetku novembra 1912, ki je od Avstro-Ogrske zahteval priznanje srbskih zahtev po albanskem morju in ustanovitev jugoslovanske državne tvorbe, ki naj deluje kot protiutež velikosrbske države, Deutsche Wacht pravi, da Jugoslovani vodijo nenačelno in hinavsko politiko, ki zase terja samostojno državo, medtem ko interese drugih narodov, zlasti Albancev, prepušča na milost in nemilost Srbom.³⁶ List se čudi, kako je lahko Šušteršič kot eksponent katolicizma zagovornik ekspanzionistične politike Srbije, obenem pa je mnenja, da pozablja na nasprotja med katoličani in pravoslavci, ki se vidno krepijo.³⁷ Ob vsem tem Deutsche Wacht ugotavlja, da dogodki zadnjih let pred Avstrijo vse bolj postavljajo vprašanje, ali bo končno nastopila kot veslesila, saj je odnos Srbije do monarhije že prekoračil meje tolerance. Zaradi arogantne izjave srbskega ministrskega predsednika, da se je Srbija o položaju luk pripravljena pogovarjati šele po končani vojni, in napada na hišo avstrijskega konzula Prohaske, bi monarhija morala reagirati. Seveda pa po mnenju

³⁴ Deutsche Wacht, 19. 10. 1912.

³⁵ Na splošno o tem: Janko Pieterski: Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letu 1911–1913, v: Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981. Deutsche Wacht, 26. 10. 1912.

³⁶ Deutsche Wacht, 13. 11. 1912.

³⁷ Deutsche Wacht, 16. 11. 1912.

Deutsche Wacht leži nevarnost v tem, da se avstrijski Jugoslovani solidarizirajo s Srbijo. Deželni zbor v Sarajevu se je javno izrekel za Srbijo, iz istega razloga sta bila razpuščena občinska odbora v Splitu in Šibeniku. Tudi na Reki in v Zagrebu je prišlo do prosrbskih demonstracij, enak pa je sklep ljubljanskega občinskega odbora o finančni podpori srbskemu Rdečemu križu. Evidentno je, da so avstrijski Jugoslovani sovražno razpoloženi do lastne države in v primeru vojne s Srbijo tiste enote, v katerih so Jugoslovani, gotovo ne bi hotele nastopati proti »bratom Srbom«. Zato, pravi Deutsche Wacht, stoji na strani domovine, ki so jo Jugoslovani definitivno zapustili, le še nemški narod, ki pa nima nobenih koristi od svoje platonske zvestobe.³⁸

Dne 23. 11. 1912 objavi Deutsche Wacht daljši članek poslanca Franza Perka z naslovom *Adria und Deutschland*, ki vidi edino orožje proti jugoslovanskim konceptom v politiki sile in v načrtnejši gradnji nemškega mostu do Jadrana. Perko v uvodu ugotavlja, da »srbski kraljevski morilci« s podporo avstrijskih Jugoslovancev že dolgo časa sanjajo o Veliki Srbiji in o prodoru na Jadran, pri čemer ne dajejo nobenih pravic Albancem, za katere Nemcem ne more biti vseeno. Nato analizira svetovno imperialistično politiko in pravi, da je nemški rajh v zadnjih štiridesetih letih v tekmovanju z Angleži v boju za kolonije in svetovni trg resnično bistveno napredoval, vendar bi ga izguba Jadrana ponovno potisnila za nekaj korakov nazaj. Tej nevarnosti se morata Nemčija in Avstro-Ogrska odločno upreti, zato Nemci nikoli ne smejo privoliti v imperialistično preureditev monarhije, t. j. v ustanovitev jugoslovanske države, v okviru katere bi bile tudi jadranske luke. Varovanje nemških interesov samo s silo pa seveda ni dovolj. Njej ob strani mora teči kolonizacija ob južni železnici. Trst bo namreč postal slovanski, če Nemci ne bodo premaknili jezikovne meje vse do Jadrana. To velikansko nalogo pa lahko realizira le skupna nemška politika in sicer tako, da se Nemci iz Ogrske, Rusije in Galicije preselijo na južno in vzhodno jezikovno mejo v srednji Evropi. Po Perkovem mnenju so to že stari in znani cilji Nemcev, ki se bodo lahko realizirali le v svetovni vojni, do katere bo gotovo moralo priti že v bližnji prihodnosti. V njej se bo odločalo o gospostvu v Evropi in tudi na Jadranu. Zato se po njegovem mnenju Nemci morajo oborožiti ne le z orožjem, temveč tudi moralno in kulturno-politično, da ne bodo ponovno preseñeni.³⁹

Med zaostrovanjem srbsko-avstroogrškega konflikta ob koncu leta 1912 in v začetku 1913 posveča Deutsche Wacht ponovno največ pozornosti opozarjanju na protinemško in protimadžarsko usmerjenost jugoslovanskega gibanja in je prepričana, da se preko Srbije vmešava v notranje zadeve monarhije tudi Rusija.⁴⁰ Na eni strani je Rusija zainteresirana za Galicijo in si tam pomaga s plačanimi agitatorji in neomejenimi količinami rubljev, pri podpiranju srbske protiavstrijske politike pa lahko računa na nekaj milijonov Jugoslovancev v Avstro-Ogrski, ki so odkrito prosrbsko usmerjeni. Dokaz za to Deutsche Wacht ne vidi le v različnih protiavstrijskih demonstracijah, temveč tudi v obstrukciji Slovencev v državnem zboru, ki v težki politični situaciji onemogoča delo parlamenta. Zato po njenem mnenju ni nobenega dvoma več, da Nemci stojijo sredi panslaviistične plime, ki je nevarnejša od prepiranja o položaju Albanije in južnih jadranskih luk.⁴¹ Jugoslovanska nevarnost je namreč po mnenju lista realnost, proti kateri se je potrebno boriti z vsemi sredstvi in na vseh nivojih. Zato Deutsche Wacht z vidnim odobravanjem sprejme resolucijo spodnještajerskega nemškega sveta z dne 1. 12. 1912 (formuliral jo je dr. Otto Ambroschitsch), ki vidi v jugoslovanskem gibanju nevarnost ne le za Nemce, temveč tudi za državo:

»Der Deutsche Volksrat für Untersteiermark sieht sich auf seiner am 1. Dezember 1912 in Marburg abgehaltenen Jahrestagung veranlasst, auf die grosse Gefahr der

³⁸ Deutsche Wacht, 20. 11. 1912.

³⁹ Deutsche Wacht, 23. 11. 1912.

⁴⁰ Deutsche Wacht, 23. 11. 1912.

⁴¹ Prav tam.

südslawischen Bewegung für den deutschen Besitzstand im Süden Oesterreichs hinzuweisen. Er ruft daher alle deutschen Volksgenossen auf, gemeinsam gegen diesem Ansturm anzukämpfen. Die südslawische Bewegung bedeutet aber infolge ihrer Deutschfeindlichkeit auch eine grosse Gefahr für den Staat. Wir richten daher an alle deutschen Abgeordneten die Aufforderung, bei der Staatsregierung darauf hinzuwirken, dass unter Aufrechterhaltung der gegenwärtigen Staatsform dem Vordringen des Südslawentum mit allen Kräften entgegengetreten werde.⁴²

V času premirja se Deutsche Wacht iz številke v številko sprašuje, kako dolgo bo še vlada tolerirala protidržavno in naravnost izdajalsko politiko Čehov in Jugoslovancev, katerih vodilni politiki odkrito pozivajo vojake svoje nacionalnosti, naj se v primeru vojne s Srbijo ne pokoravajo ukazom.⁴³ Srbske in bolgarske zmage so pri avstrijskih Jugoslovanih in celo pri Čehih prebudile najhujši šovinizem in Deutsche Wacht se sprašuje, kje je sedaj tolikokrat proklamirani patriotizem avstrijskih Slovanov, ter dodaja: »Bei den Südslawen wie bei den Tschechen haben die Siege der Serben und Bulgaren nichts anders als hochverrätherische Gesinnung ausgelöst.«⁴⁴ Pri tem je zanimivo, da je bil v času aneksije Bosne in Hercegovine na udaru Deutsche Wacht predvsem Ivan Hribar, medtem ko se sedaj list z vso ostrino zaganja v politiko Ivana Šušteršiča. Prvaka slovenskih klerikalcev imenuje »der Römling und Landeshauptmann, Slowene, Trialist und Patentösterreicher« ali »der Kautschukmann«.⁴⁵ Seveda pa je po mnenju Deutsche Wacht kameleonstvo v politiki nasploh slovenska značilnost, zato list Slovence kot celoto označi za »patentne patriote«, ki hlinijo lojalnost dinastiji, čeprav so v resnici protidržavno usmerjeni.⁴⁶

Enako kot Deutsche Wacht zavrača kakršnokoli trialistično preureditev Avstro-Ogrske, nasprotuje tudi različnim drugačnim predlogom sprememb obstoječega dualističnega ustroja države. Zato list 5. 3. 1913 energično zavrne vse-nemškega poslanca Ira in njegov koncept preureditve Avstro-Ogrske v nekakšen pet državni sistem, ki bi obsegal Nemško Avstrijo, Ogrsko, Galicijo z Bukovino, Jugoslavijo in Češko. Po mnenju Deutsche Wacht je Irova ideja o nemški Avstriji kot trdnjavi nemštva, ki bi lahko v miru in prijateljstvu živela s svojimi sedanjimi sovražniki, le navadno fantaziranje, njegovo zavračanje germanizacije, ki se v praksi ni potrdila (»Našim vsenemškim ciljem se lahko približamo le po poti nacionalne avtonomije«), pa nov dokaz zgrešene schönereijanske razdiralne politike. Zato list vedno znova opozarja, da so Nemci proti kakršnimkoli spremembam obstoječe državno-pravne ureditve države in da se interesi Nemcev in monarhije povsem prekrivajo. Ali, kot je povedal celjski poslanec dr. Richard Marckhl na zborovanju celjskega nemškega društva 27. 3. 1913, »Der Dualismus sei unter den gegebenen Verhältnissen die einzige Staatsform, in der die Interessen des Deutschtums möglichst gewahrt werden können und in der die Donaumonarchie sich ihre Machtstellung und ihren Einfluss auf die Gesamtentwicklung in Europa am besten sichern könnte. Auch hier laufen die Interessen der Deutschen mit denen der Monarchie parallel.«⁴⁸

Čeprav celjsko nemštvo pozdravlja apel deželnega poslanca Franza Perka iz Češke, ki na zborovanju v Celju zahteva popolno solidarnost Nemcev na severu in jugu (kajti, kot Nemci na jugu sami niso dovolj močni, da zavarujejo pot do Jadrana, tudi Nemci na Češkem sami ne morejo doseči nacionalne samouprave),⁴⁹ pa se že od aneksije Bosne in Hercegovine Deutsche Wacht predvsem trudi dokazati, da je jugoslovansko vprašanje za Nemce bolj pomembno kot dosega češko-nemške pogodbe na Češkem. Alarmiranje nemške javnosti in slikanje črne prihodnosti nemškega naroda pa postane še posebej intenzivno pred

⁴² Deutsche Wacht, 4. 12. 1912.

⁴³ Deutsche Wacht, 7. 12. 1912; 4. 1. 1913.

⁴⁴ Deutsche Wacht, 8. 1. 1913.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam; Deutsche Wacht, 2. 4. 1913.

⁴⁷ Deutsche Wacht, 5. 3. 1913.

⁴⁸ Deutsche Wacht, 29. 3. 1913.

⁴⁹ Prav tam.

in med drugo balkansko vojno, ko tudi štajerska Narodna stranka na številnih zborovanjih zahteva pravičnejšo ureditev države.⁵⁰ V številnih člankih, ki razkrivajo »jugoslovansko zaroto«, se Deutsche Wacht vedno bolj sprašuje tudi po možnih oblikah rešitve jugoslovanskega vprašanja in prihaja do prepričanja, da je rešitev možna le ob sodelovanju Nemcev in Madžarov. Tako 18. 6. 1913 na dolgo predstavi govor koroškega poslanca Dobernigga, ki je dan poprej v državnem zboru poudaril, da se jugoslovansko vprašanje nikakor ne more rešiti na tleh parlamenta. Po njegovem mnenju se lahko jugoslovansko vprašanje reši le v dogovoru med Nemci in Madžari, s tem, da morajo Madžari končno priznati, da znotraj Ogrske žive tudi drugi narodi (Nemci, Romuni, Srbi, Hrvatit), ki so bili dosedaj tlačeni. Za Nemce, pravi Dobernigg, je dualizem bistveno slabši kot pravi centralizem, vendar neprimerno boljši kot trializem (ali celo federalizem), ki ga zahtevajo ekstremni Jugoslovani. Trialistična ureditev države bi pomenila propad nemške manjšine na jugu, izgubo Jadrana in Trsta, ki je za državo neprecenljivega pomena, zato se s trializmom Nemci nikakor ne morejo strinjati. Dejstvo pa je, zaključuje Dobernigg, da je rešitev jugoslovanskega problema možna le s strinjanjem Nemcev, seveda pa morajo biti Nemci popolnoma enotni.

V komentarju Doberniggovega govora se Deutsche Wacht strinja z glavnimi poudarki njegovih izvajanj in še sama ponovi, da je sporazum med Nemci in Madžari nujnost, ne le zaradi notranjih in zunanjepolitičnih, temveč tudi zaradi perečih gospodarskih problemov.⁵¹ Bistveno bolj skeptična je do ideje nemško-jugoslovanskega sporazuma, ki se poleti 1913 porodi v nemško-nacionalnih krogih in ki jo poslanec Dobernigg formulira takole: v okviru dualistične ureditve, z najtesnejšim sodelovanjem Nemcev in Madžarov, bi se Jugoslovonom priznale pravice v njihovih zgodovinskih mejah. Če pa bi Jugoslovani zahtevali Koroško, Štajersko, Gorico in Trst in Nemcem ne bi priznali gospodstva na Jadrani, potem bodo Nemci odločno proti rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Deutsche Wacht že ob predstavitvi tega načrta meni, da Jugoslovani nikoli ne bodo pristali nanj in da je za obvarovanje nemškega posestnega stanja potrebno voditi le boj na vseh frontah.⁵² V tem kontekstu list presoja tudi avstrijsko zunanjo politiko. Protiruska politika grofa Berchtolda je po mnenju Deutsche Wacht popolnoma napačna, saj je v interesu reda na Balkanu, za katerega je monarhija še posebej zainteresirana, z Rusijo nujno potrebno doseči sporazum.⁵³ Po mnenju lista pa je še bolj žalostno dejstvo, da v Nemčiji na jugoslovansko vprašanje gledajo le z očmi trgovca, čeprav to vprašanje zadeva politično existenco Avstro-Ogrske. Tako kot se jugoslovanskega vprašanja ne da zreducirati na nasvet »Man hat sich mit den Leuten da unten besserzustellen«, je tudi težko postavljati vprašanje vojne s Srbijo, saj se takoj postavlja novo vprašanje, kaj storiti z okupirano Srbijo. Zato je nujno, da pokaže Nemčija več interesa za probleme na Balkanu in da pride do tesnejših diplomatskih zvez med Nemčijo in Avstro-Ogrsko.⁵⁴ Po mnenju Deutsche Wacht je problem jugoslovanskega gibanja izredno kompleksen, vendar pa morajo Nemci gledati predvsem na to, da se ne oslabi nemško posestno stanje na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in v Trstu.⁵⁵ V težkem obrambnem boju je nujno vzajemno jamstvo vseh Nemcev v monarhiji (Deutsche Gemeinbürgschaft). Zato Deutsche Wacht pozdravi ustanovitev Nemškega narodnega združenja kot podzveze Nemške nacionalne zveze, v katerega se je združilo 19 poslancev iz alpskih dežel, ki vidijo največjo nevarnost za Nemce prav v jugoslovanskem vprašanju.⁵⁶ Ustanovitev tega združenja

⁵⁰ Npr. Deutsche Wacht, 11. 6. 1913.

⁵¹ Deutsche Wacht, 21. 6. 1913.

⁵² Deutsche Wacht, 2. 7. 1913.

⁵³ Deutsche Wacht, 19. 7. 1913.

⁵⁴ Deutsche Wacht, 20. 9. 1913.

⁵⁵ Deutsche Wacht, 24. 1. 1914.

⁵⁶ Deutsche Wacht, 14. 3. 1914.

pa s posebno resolucijo pozdravi tudi celjsko Nemško društvo na predlog dr. Otta Ambroschitscha:

»Die Hauptversammlung des Deutschen Vereines in Cilli nimmt den Bericht des Herrn Reichsratsabgeordneten Richard Marckhl von der Gründung der Deutschvölkischen Vereinigung mit grosser Befriedigung zur Kenntnis und erblickt in der neugegründeten Parteigruppe eine hochwichtige Vereinigung zur Bekämpfung des südslawischen Ansturmes. Da dieser nur durch einmütiges planmässiges Vorgehen aller Vertreter der beteiligten Gebiete wirksam bekämpft werden kann, erwarten wir auch vertrauensvoll von dem neuen parlamentarischen Verbände, dass er im Einvernehmen mit den politischen Organisationen der bedrohten Gebiete dem trialistischen Ansturme mit allem Nachdrucke entgegenzutreten werde.«⁵⁷

Po zborovanju slovenskih liberalcev dne 26. 4. 1914 v Mariboru, na katerem je dr. Ravnihar zavrnil kakršenkoli sporazum z Nemci, Deutsche Wacht še enkrat odločno opozarja, da se tisti nemški politiki, ki menijo, da je možna razmejitev nacionalnih interesnih sfer na jugu, motijo. Takšen sporazum bi za Nemce namreč pomenil dokončen poraz, zato Deutsche Wacht pravi, da se lahko nemštvo na jugu obdrži le s stalnim bojem v parlamentu in z velikopoteznim delom nemških obrambnih organizacij.⁵⁸ Odločno vztrajanje pri obrambi nemškega posestnega stanja pa je razvidno tudi iz resolucije, ki jo je na predlog dr. Otta Ambroschitscha sprejel nemški narodni dan v Celovcu dne 21. 6. 1914: »Die Deutschen Inner- und Südösterreichs sehen nur in der strengen Wahrung der Gemeinsamkeit aller deutschen Volksgenossen die Bürgschaft für den Erfolg ihres Kampfes und sind fest entschlossen, ihn mit unbeugsamer Kraft bis ans Ende zu führen, den alten deutschen Boden der Alpenländer zu verteidigen und den Weg zur Adria für das deutsche Volk freizuhalten.«⁵⁹ Odločnost, ki izhaja iz prepričanja, da bi nacionalna avtonomija v smislu jugoslovanskega gospostva ne bila nič drugega kot »slawische Despotie und Unterdrückung alles dessen, was deutsch ist.«⁶⁰ S tega vidika ni niti presenetljivo, če Deutsche Wacht ne komentira izbruha prve svetovne vojne le s srbskim rovarjenjem proti Avstro-Ogrski, temveč vidi vzroke za spopad v dolgotrajnejšem procesu, ki mora prinesiti odločitev, komu gre gospostvo v Evropi, Slovanom ali Germanom. Pri tem pa dodaja, da so to vprašanje aktualizirali Slovani (s svojo panslavistično propagando) in ne Germani.⁶¹

Zusammenfassung

DIE DEUTSCHEN IN CELJE (CILLI) UND DIE JUGOSLAWISCHE FRAGE VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG

Janez Cvirn

Die jugoslawische Frage wurde nach der Annexion Bosniens und der Herzegowina, vor allem aber nach den Balkankriegen zur Kernfrage des politischen Lebens in der Monarchie. Die immer lauter werdenden Forderungen nach Umgestaltung der Monarchie und Gründung einer besonderen jugoslawischen verwaltungspolitischen Einheit, die auch die slowenischen Länder umfassen sollte, stießen unter dem österreichischen Deutschtum auf heftigen Widerstand, weil sie im krassen Gegensatz zu der herrschenden Politik des Vordringens nach Südosten und der Errichtung einer Brücke zur Adria standen. Nicht nur die Großdeutschen und Deutschnationalen, die die deutsche Sprachgrenze mit Gewalt bis zur Adria versetzen wollten, sondern auch die deutschen Christlichsozialen, deklarierte Befürworter der trialistischen Reformpläne, traten jeglicher Staatsform, die auch die Slowenen einschließen würde, mit aller Schärfe entgegen.

⁵⁷ Deutsche Wacht, 18. 3. 1914.

⁵⁸ Deutsche Wacht, 29. 4. 1914.

⁵⁹ Deutsche Wacht, 24. 6. 1914.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Deutsche Wacht, 5. 6. 1914.

Die deutsche Ablehnung der trialistischen Konzeptionen der slowenischen Politik beruhte aber auch auf dem bedrohten Besitzstand der Deutschen in den slowenischen Ländern. Gerade das Deutschtum in der Untersteiermark (und in Kärnten) hob den »jugoslawischen Panslawismus« besonders stark hervor und trug daher wesentlich dazu bei, die jugoslawische Frage als ein Problem zu präsentieren, das wegen seines allgemeinstaatlichen Charakters für die Deutschen und den Staat von einer größeren Bedeutung sei als die Erreichung des tschechisch-deutschen Ausgleiches.

Im Zusammenhang mit den deutschen Stellungnahmen zur jugoslawischen Frage sind besonders die Ansichten des Deutschtums in Celje interessant, die sich im Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg wegen des sichtbaren slowenischen Fortschreitens in der Stadt immer mehr bedroht fühlt, in seinen Reaktionen auf reale und fiktive Gefahren aber von Jahr zu Jahr radikaler wird. Die Analyse der »Deutschen Wacht«, die sich im Jahre 1908 intensiver mit der jugoslawischen Frage auseinandersetzen beginnt, beweist, daß sich das Deutschtum in Celje entschieden den allgemeinen, vor allem aber den slowenischen trialistischen Konzeptionen widersetzt. Obwohl das Blatt unmittelbar nach der Annexion betont, daß die österreichischen Deutschen nicht gegen eine Verwirklichung des kroatischen staatsrechtlichen Programms seien, d. h. gegen die Vereinigung der Banschaft Kroatien mit Bosnien und der Herzegowina sowie mit Dalmatien, sondern gegen die Versuche einer Ausdehnung dieses Programms nach Norden, geht aus den Berichten hervor, daß jegliche trialistische Konzeption unannehmbar sei. Obwohl nach der Meinung des Deutschtums in Celje der Dualismus viel schlimmer sei als der Zentralismus, sei er in der gegebenen Situation noch immer die einzige Staatsform, in der die Deutschen wenigstens bis zu einem gewissen Grade ihre Interessen wahrnehmen könnten. Aus diesem Grunde sei die einzige Möglichkeit für die Lösung der jugoslawischen Frage ein Ausgleich zwischen den Deutschen und den Ungarn, dabei sollten die letzteren endlich den Völkern, die bisher unterdrückt waren, ihre nationalen Rechte zuerkennen. Die slowenischen trialistischen Konzeptionen seien vor allem deswegen unannehmbar, weil sie unmittelbar in die deutsche Diaspora in den slowenischen Ländern eingreifen. Denen könnten sich die Deutschen nur durch eine organisierte und entschlossene politische Aktion in allen Gesellschaftsbereichen entgegensetzen, vor allem aber durch die Politik der Stärkung des deutschen Besitzstandes in den slowenischen Ländern.

CELJSKI ZBORNIK

Najstarejši zbornik za krajevno zgodovino na Slovenskem lahko kupite v knjižnici Edvarda Kardelja v Celju, telefon: (063) 26 731.

Na razpolago so Vam tudi skoraj vsi letniki od leta 1951 naprej po simbolični ceni.

V Celjskem zborniku 1990 so za zgodovinarje posebej zanimive razprave, med drugim:

- Ignacij Voje: Celjski grofi in Dubrovnik
- Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grb mesta Celja
- Marjan Smolik: Dvestoletnica celjskega tiskarja Jenka
- Milko Mikola: Zaplembe premoženja v celjskem okrožju v letih 1945—1948
- Janez Cvirn: Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892—1907 (I. del)

Taras Kermauner

MRAKOVA DRAMATIKA O — FRANCOSKI — REVOLUCIJI

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomin nanjo«, ki ga je priredila Slovenska matica v Ljubljani 20. in 21. novembra 1989.

1.

Ivan Mrak, sam mi je pripovedoval o tem, se je odločil že med vojno, da upodobi obe revoluciji: francosko — t. i. veliko — in slovensko. *Marata* je kot prvo dramo iz cikla dram o Francoski revoluciji — vse štiri je izdal pod skupnim naslovom *Revolucijska tetralogija leta 1970* — poslal med Slovence že leta 1944, v samozaložbi. S tem je kršil zapoved kulturnega molka. S tem se je dejavno odločil za določeno mesto v realni slovenski revoluciji. Maratovcem in robespirovcem se ni hotel podrediti; ohranil je simpatije kvečjemu do Mirabeauja, še posebej do Cheniera. Do prvega kot do skesanca, kot do človeka, ki po predsmrtnem uvidu v lastno življenje vstopi ponižen v (katoliško) Cerkev in jo brani, do drugega pa kot do pesnika. Do obeh kot do tragičnih likov, ki ju najprej zaprede samoslepilo revolucije, nato pa spoznanje njene vprašljivosti, vsekakor pa nasilnosti in ubijavskosti.

Marat je radikalna kritika ljudskega, plebejskega, populističnega, lumpenističnega momenta v revoluciji, tistega, ki ga je Mrak odklanjal tudi v dramah o Slovenski revoluciji: v *Razsulu Rimljanovine* itn. V *Maratu* je Mrak napovedal teror ceste, kakor se je na Slovenskem dogajal že med vojno, posebej pa po vojni. V *Razsulu* se soočamo ne le z nacionalizacijami premoženja bivših lastnikov, ampak tudi s sodbami, ki jih nad njimi izreka nahujšana ulica, dno družbe, sile, ki so v mirnih dobah pritajene, pritisnjene k tlom, a se v prelomnih trenutkih družbenega kaosa dvignejo in skušajo zavladati. Vladajo seveda le delno in začasno, ker njihov namen ni trdno trajno vladati, ampak uničevati; v uničevanju uživajo, pripravljene so celo čim prej propasti, le da si izborijo čim večji užitek v destruktiji. To je užitek množičnih umorov. Danes vemo, da je vršičil prav v obdobju tik po vojni — umori vrnjenih, zvezanih, brezbrambnih domobrancev. *Razsulo* se dogaja natančno v tem času: tik po koncu vojne. *Marat* pa leta 1944 že slika ta konec; lik *Marata* množične likvidacije napoveduje in izreka. Za njim jih izreka njegov duhovni dedič, Robespierre. Drama *Marat* se konča z jasnim sporočilom lumpenrevolucije — Robespierre: »Le eden ga« — *Marata*, ki je umorjen — »zmore nadomestiti, da rešimo domovino... Teror, in še enkrat: teror.«

Marat na Slovenskem še ni bil uprizorjen; tudi ta podatek je pomenljiv. Slovenska revolucija, ki se je imela ne le za ponovitev in za nadaljevanje, ampak za stopnjevanje francoske, se v *Maratu* ni hotela prepoznati. Najprej se je skrivala za narodnoosvobodilnim bojem (NOB, enobe), nato za nacionalno revolucijo: že v med vojno napisanih dramah, v Zupanovem *Rojstvu v nevihti*, v Borovih *Raztrgancih* in v tik povojnih, v Miheličeve (Pucove) *Svetu brez sovrastva*. Mlajša generacija povojnih slovenskih dramatikov pa je že konec 50. let začela objavljati radikalno kritično podobo vsakršne revolucije — Kozakovi *Dialogi* in *Afera*. V začetku 70. let pa je prišel na oder Ljubljanske drame, tja sem ga spravil jaz, *Mirabeau*; žal ga je sam Mrak omilil, vzel mu je tisto najostrejšo katoliško poanto, v kakršni ga je napisal tik po vojni. *Marat* ni našel poti na oder, pa čeprav je njegovega duha pripravljala vrsta tekstov mlajših slovenskih dramatikov; predvsem Božič s poudarjanjem lumpenelementa (v *Komisarju Krišu*).

Zelo dobro poznamo spor, ki se je vršil okrog Kocbeka v letih 1951/52, ob zbirki novel *Strah in pogum*. Skoraj nič pa ne poznamo spora, ki je temu neposredno sledil. Partija ga ni hotela napihovati. Obračun s Kocbekom ji je zadoščal. Kocbek je bil splošen simbol neke politične usmeritve; recimo civilne komponente v revoluciji, čeprav je tudi to le deloma res, saj je Kocbek med vojno podpiral tudi militaristično in teroristično likvidacijsko komponento slovenske revolucije; a se je začel od nje polagoma oddaljevati in se zavzemati vse bolj le za civilno, za tisto, v imenu katere se je OF in NOB pridružil.

Mrak pa ni bil simbol politike; kvečjemu simbol nevpregljivega bohemstva, s stališča leninizma simbol ideoloških in razrednih ostankov stare družbe, ki se niso hoteli dati prevzgojiti. Mrak je bil sin ljubljanskega gostilničarja, obenem pa svobodni umetnik, ki ni hotel podpirati partijske politike v kulturi oziroma ideologije v družbi. Z dramami, ki jih je v 40. in 50. letih pisal, je dajal kritiko revolucije. Torej je vztrajal pri avtonomnem stališču do vladajočega družbenega toka. Zato ga je bilo treba opozoriti in mu vpliv preprečiti. Ker pa ni imel za sabo ne veliko somišljenikov — le nekaj vprašljivih kulturnikov — in v javnosti ni užival ne socialnega ne političnega ne osebnega ugleda, so bila sredstva, ki se jih je pri onemogočenju Mrakove dejavnosti odločila uporabljati Partija, bistveno lažja od tistih, ki jih je morala uporabiti pri likvidaciji primera Kocbek.

Mraku so po kratki javni kampanji — vodil jo je Mile Klopčič — onemogočili uprizorjanje dram. Začelo se je s škandali ob uprizoritvi *Rdečega Logana*, drame iz leta 1942, ki podaja civilne momente v slovenski nacionalni revoluciji, nadaljevalo in končalo pa s preprečitvijo nadaljnjih uprizoritev *Robespierra*, celo le bralnih, in z onemogočenjem postavitve drame *Marija Tudor* na oder kranjskega gledališča. Mrak se ni imel možnosti braniti; a se tudi najbrž ne bi politično branil, saj je bila njegova drža vseskoz apolitična. Hotel je biti umetnik: odslikavati svet — tudi slovensko družbo in zgodovino —, a na način umetnosti, ne s političnimi cilji.

Tudi Kocbek v osnovi ni bil politik. Vendar pa je dejavno sodeloval v revoluciji in enobeju, v spreminjanju slovenske družbe in zgodovine, medtem ko se je Mrak držal ob strani. Ni šel niti v partizane, čeprav so ga nekateri učenci k temu pregovarjali. Svojega peresa ni dal v službo revolucijsko enobejevske propagande in agitacije, kot sta ga dala Bor in Zupan. Ostal je hote v sredi med vojskujočima se blokoma; prek žene kiparke Karle Bulovčeve je ohranjal celo tesen stik s škofom Rožmanom. S svojim literarnim delom pa je revolucijo odslikaval tako, da ji to ni bilo všeč, saj jo je razkrinkoval. Ni jo napadal politično, z nasprotnega brega, pač pa je kazal njeno nasilno, zločinsko, tragično plat. Kar sami revoluciji, ki se je avtoheroizirala in podajala kot čista, kot brezmadežno popolna, seveda ni moglo biti niti najmanj všeč.

Podatki o sporu na začetku 50. let, o katerem govorim, so deloma v časopisju, deloma bi jih morali najti v kakšnem partijskem arhivu, še neobjavljenem, deloma pa se da o njih poučiti iz Bartolovega znamenitega dnevnika o Mraku — iz *Mrakijad* —, kjer Bartol zadevo kar precej natančno popiše.

Mrakova kritika revolucije v *Robespierru* je bistveno hujša od Kocbekove v *Strahu in pogumu*; in je tudi, če upoštevamo letnico nastanka *Marata*, napisan je bil v letih 1943/44, starejša, bolj pristna. Res pa je, da govori Kocbek direktno o slovenski revoluciji, medtem ko slika Mrak v *Maratu* francosko. A Mrak se, kot sem že omenil, ni skrival za francosko. Partija je bila zagotovo obveščena o drugih Mrakovih dramah, o njegovi radikalni kritiki revolucije ne le v *Razsulu*, ampak v *Rdeči maši*. *Maša* je bila napisana — v nasprotju z današnjimi mnenji, tudi sam Mrak se je pred smrtjo o letnici nastanka motil — že med vojno; pred nedavnim sem našel svojo (seveda neobjavljeno) kritiko *Maše* z jasno letnico nastanka kritike: poleti 1945!

V francoski revoluciji je Mrak reflektiral slovensko, v slovenski francosko. Obe je kritično upodabljal ob istem času. Zadnji tekst te serije je bil *Chenier*,

iz začetka 60. let. Je pa še prav na koncu življenja Mrak temeljito predelal *Blagor premagancev*. Se pravi, da se je z revolucijo ukvarjal vse življenje, ne le v 40. in 50. letih.

2.

Marksistično-leninistična in/ali stalinistična ideologija, ki je pripravljala, organizirala, sprožila in izvajala slovensko revolucijo ali revolucijo na Slovenskem, je sama sebe razlagala drugače, kot jo je razumel Mrak; kaj šele, kot so jo razumeli, doživljali in trpeli njeni nasprotniki, recimo tisti, ki so izdajali v medvojni Ljubljani Črne bukve. Prva značilnost njene samorazlage je bila trditev, da je francoska revolucija udejavnila meščansko fazo revolucije, ob tem tudi nacionalno, ni pa bila sposobna preiti v proletarsko (in internacionalno), čeprav jo je z nekaterimi momenti — prav z Maratom — napovedovala; tudi z Babeufom in drugimi komunisti v času Termidorja. Marksizem je trdil, da čas ob koncu 18. stoletja pač še ni bil dovolj dozorel za proletarsko revolucijo; horizont zgodovine je bil zanjo še preozek.

Druga značilnost samorazlage je bila, kar je razumljivo, samopovzdigovanje revolucije. Teror — do množičnega morjenja — je bil smatran za nujno, dejansko za humano sredstvo zgodovine, da se zbudi, spodbudi in pride sama k sebi. Teror jakobincev da je bil le začasen, le moment nasilnega prevrata — revolucije —, medtem ko je bil teror ancien régime strukturalen, trajen; tudi v številkah izraženo neprimerno večji. Samorazlaga ni priznala, da se teror v revoluciji nadaljuje in stopnjuje. Čeprav je svoj teror oblast po revoluciji dejansko krepila, se je delala, kot da ga ne, saj da ga aplicira le na tiste, ki govore neresnico: ki revolucijo moralno in celo politično spodbijajo, ker ji očitajo teror. Kar bi bil komičen paradoks, če ne bi bil tako krvav. Recimo paradoks v duhu Gombrowiczeve percepcije in recepcije revolucije v *Opereti*.

Samorazlaga je torej pojmovala teror kot postransko, nepomembno, le za zločince veljavno potezo revolucije. Bistvena poteza revolucije da je historična rešitev antagonističnih protislovij človeške družbe, ukinitve razrednosti, izkoriščanja, zatiranja; uresničenje vsaj pogojev idealne človeške družbe, če ne že te družbe same: nastanek socializma in njegov prehod v komunizem.

V *Svetu* in/ali *Raztrgancih* je teror — likvidacije nasprotnikov — skorajda angelsko zaslužno delo, početje vojaško nastrojenih ljudskih nadangelov Mihaela in Gabrijela. Zmaguje proletariat-ljudstvo; v *Svetu* vsi tlačeni sloji, v *Raztrgancih* še posebej kmetje, v *Rojstvu* direktno delavci. Rojeva se družba-svet, ki je že v naslovu dram idealna: svet brez sovraštva, torej brez terorja in likvidacij; v nevihti revolucije se rojeva povsem — strukturalno — Novi svet, v tem ko fizično do kraja uniči sovražnike (raztrgance, skrivače, lažnivce). Zavlada resnica kot taka.

V Mrakovih dramah o slovenski in/ali francoski revoluciji pa obeh trditev samorazlage ni oziroma sta odklonjeni kot fikciji, samoslepili, kot sredstvi ideološke propagande. V *Maratu*, a tudi v vseh drugih dramah Revolucijske tetralogije, se proletariat kaže z najslabše strani: kot nerazsvetljena, nasilna, pohlepna, ubijavska množica. Vlada proletariata pa kot ohlokratija; pojem in ime sta znana že iz grškega polisa. V zadnjih dveh stoletjih evropskega razvoja torej ne nastaja nič zgodovinsko novega, še manj pa absolutna razrešitev družbeno človeških problemov. Ponavlja se le spor med različnimi socialnimi razredi in politikami: med aristokrati, ki so nosivci tradicionalnega hierarhičnega reda (simbolizira jih angleška katoliška kraljica Marija Tudor), demagogi in lumpenrevolucionarji (Marat, Kogoj iz *Maše* itn.) pa različnimi ljudmi, ki poskušajo najti v sporu med obema sovražnikoma tretjo pot, bodisi civilno revolucijo (captain Compton iz *Logana*), bodisi versko držo krščanstva (pater Ambrozij iz *Maše*) ali anticipirano new age držo (Fedja iz *Maše*) ali svetniško bebčevsko (Gomizelj iz *Blagra*) ali pesniško (Chenier).

Mrak simpatizira s temi zadnjimi, s tretjo varianto. Prvi dve ima prav tako za tragični: Marija in Marat. Vsi, ki živimo, smo tragični; celo Bog, bogočlovek, Jezus — Ješua iz *Procesa*. Tragedija je neogibna za vse, ki živimo na tem svetu, v telesih, v zgodovini in družbi. Se jo pa da premagati: s himničnostjo, z vero v transcendenco, v Boga. Te vere so različnih oblik, tudi različnih stopenj, a usmerjene so v isto: v absolutno. Fedja je bližji panteizmu, budizmu, evforičnemu subjektivnemu — ne institucionalnemu — krščanstvu; Gomizelj čuti transcendenco na iracionalen način, Chenier kot pesniški zanosni uvid v božje, Compton kot etično solidarnost. Revolucionarji se zlomijo v svoji zagledanosti v imanenco; Mirabeau, ki pa je — nota bene! — civilni revolucionar, se odpre KC. Tudi Robespierre — v drami *Robespierre* — zasluti, da ni vse imanenca, vprašanje oblasti in terorja; da je nekaj onkraj. Enako nasilni aristokrati: Marija Krvava.

Osnovna vrednostna struktura Mrakovih dram je religiozna, medtem ko je revolucija v marksistični samorazlagi ateistična, celo bojevito zoperkrščanska in antitranscendenčna. Revolucija, kakršna se je utemeljevala v francoski in slovenski, je sama po sebi antitranscendenčna, zoperbožja, saj se z Bogom izključuje. Bog objublja nebesa po smrti, marksizem jih udejanja, tako trdi, v tem svetu-družbi. Prav revolucija je fizično in intelektualno sredstvo tega udejanjanja. Bog — posebno krščanski — uresničuje nebesa, t. j. idealno stanje odrešenega človeka z milostjo, s čudežem. Vendar je več oblik čudežnega. Ena je, bi rekel, tradicionalno katoliška. V 30. letih so jo v slovenski literaturi podajale legende; tako Bevkove *Legende* kot Lovrenčičeve — *Tiho življenje* — ali Magajnovne — *Oživelci obrazi*. Po svetu hodijo Bog in/ali svetniki in delajo čudeže. Čudežev niso deležni le dobri, požrtvovalni, spokorni, ponižni, ampak tudi zločinci, celo najhujši. Bog je neskončno usmiljen, vzvišen je tudi nad zlom; zato ga more razumeti z logiko, ki je nad etično.

Mrak se od te variante razločuje. Čeprav gre v *Blagru* za čudež — Valentin vstane od smrti, po modelu Lazarja —, gre v večini drugih dram za etiko. Mrak je neznansko zahteven. Odrešitev je mogoča šele tedaj, če človek neznansko trpi in če se tudi neznansko trudi, da bi izpolnjeval božjo brezpogojno terjatev; če res vse pusti, kar je tosvetnega, tudi očeta in mater in nacionalno domovinske dolžnosti — v revoluciji je to še posebej težko —, in sledi Gospodu (v *Procesu*, v *Herodesu Magnusu*, a tudi v *Maši*). Fedja sliši klic transcendence, ki mu je višji od klica domovine; gre za patrom Ambrozijem, ta pa direktno za Bogom; ne priznava niti institucije — Cerkve —, ker je ta posrednica med človekom in Bogom.

Chenier je revolucionar, ki se začenja oddaljevati od revolucije, ker začenja vanjo dvomiti. Vidi, da je postaja revolucije vse bolj teror; da so revolucionarji krivi preroki: da je obet idealne družbe, ki jo izdeluje radikalna revolucija, lažen; da je mogoče doseči Boga le po drugi poti: po verski. Tudi umetniškost se tako izkaže v jedru kot verska, kot odslikavanje absolutnega (Ajshil, Calderon, Claudel), ne pa socialnega, razrednega.

Med revolucijo in krščansko vero se odvija verska vojna; kajti revolucija je psevdoreligija, ki ob sebi ne dopušča nobene konkurentke. Je absolutna, a v pomenu totalitarnosti: da je edina, ki se ima za sposobno razlagati idealno družbo in jo udejanjati. Vse, kar ji ni podrejeno, je zločinsko, zoperrevolucijsko, zoperčloveško, torej podvrženo in namenjeno izkoreninjenju. Teror je osnovno sredstvo dokončne humanizacije družbe.

Mrak torej razkriva, da se revoluciji ni mogoče umakniti ali izmakniti. Ker je totalitarna, terja vsega človeka. Ker pa je človek božji otrok in je v njem živa božja zapoved in klic k odrešenju krščanskega tipa, se človek, če se noče zavreči, revoluciji ne more podrediti. Variante, ki iščejo rešitev z ukinitvijo vsakršne transcendence in tostranske totalitarnosti, pomenijo Mraku le podreditev novemu hudiču: liberalističnemu, uživaškemu, tistemu, ki ga je predlagal po

koncu radikalne faze revolucije Termidor (Tallien in dr.). V slovenski porevolucijski dobi ga je utelešal ludizem in karnizem, Jesihove drame, *Grenki sadeži pravice*, Rudolfove; te so tematično antirevolucijske, a tudi zoperkrščanske (*Veronika*, *Kserkses* . . .).

Karnistično-ludistična varianta je morda celo najmanj vredna; najbrž zato Mrak ni vzel za osrednjo figuro kake svoje revolucijske drame Dantona, simbol uživaštva ali liberalne svobode. V liberalizmu vidi Mrak najmanj tragičnosti. Od Dantona je bolj tragičen Robespierre, ker misli zares; hoče, da bi postal ta svet pravičen in resničen. Robespierre odklanja Dantona prav zato, ker mu postaja prijatelj simbol neresnične drže, poskusa, da bi človek prevaril absolutnost in si o(s)mislil na tem svetu ugodno existenco; t. j. existenco užitkarske svobode — kar je cilj liberalizma in razsvetljenstva (Holbacha, Helvetija).

Danton in Robespierre, a tudi Chenier in Mirabeau pa Marat gredo skupaj zoper stari režim, a vsak iz svojega vidika, interesa, cilja, vizije. Marat: da bi vzpostavil enakost kaotične ulice. Robespierre: da bi vzpostavil abstraktno pravico zakona nad ljudmi. Chenier: da bi zavladalo solidarnostno in toplo človeško čustvo; na koncu spozna — začuti —, da je to čustvo mogoče le iz Boga in za Boga. Danton: da bi vzpostavil družbo čim bolj razširjenega in vsem pripadajočega užitka, utilitarizma. Mirabeau: da bi vzpostavil ustavno monarhijo, t. j. spoj modre tradicije in političnega nadzora; na koncu se mu zasvita, da je to premalo, če spoj ne počiva na Bogu; tudi na Cerkvi.

Stari režim je resničen, a krivičen. V sebi ima strašno moč tradicionalne oblasti, utemeljene na fanatični veri; Marija Tudor je strašna, ubija enako kot revolucija. Je lik kontrarevolucionarke — s tem tudi kritika slovenske kontrarevolucije. Ubija ne le v imenu starega reda, ampak še bolj v imenu absolutne točke, na kateri počiva stari red: tradicijskega Boga. Zoper njo in njen teror nastopajo tri drže: revolucijska, ki s terorjem uveljavlja absolutno oblast imanence (Marat, Robespierre); liberalistična, ki se odreka terorju, ker teror preprečuje civilne užitke (Mirabeau in Danton) oziroma omogoča le perverzne (užitke v ubijanju, *Kserkses*); in krščanska (Chenier, Ambrozij, Valentin), ki uresničuje Novi svet brez nasilja, zunaj užitka, le z vero, ki je na absolutnem temelja skrajno zahtevnostna etika.

Zato je Mrak že vnaprejšnji radikalni kritik današnjega slovenskega liberalizma oziroma tistega toka, ki izhaja iz francoske revolucije kot osvobojanje tosvetnih vezi. Ko Mrak odklanja totalitarno radikalizacijo revolucije v leninizmu in kontrarevolucijo v klerikalizmu ali klerofašizmu, ne pade v past liberalizma.

3.

Zavest družbe o sebi se oblikuje neenakomerno. Splošna zavest večine Slovencev o naravi slovenske revolucije je šele danes ali v zadnjem letu prišla v bližino tiste zavesti, ki je bila Mraku jasna že med vojno; povrh vsega le enemu delu dramatikove zavesti: kritiki radikalne lumpenrevolucije. Pozitivna rešitev vprašanj revolucije pa je pri današnji slovenski večinski zavesti prav nasprotna Mrakovi. Mrak je že spočetka odklonil liberalizem kot teorijo in prakso užitkarsko demokratične imanence. Že med vojno in pred njo je videl rešitev v krščanstvu, kakršno se je oblikovalo po drugem vaticanskem koncilu; zato je leta 1945 slikal idealnega duhovnika še kot od uradne KC anatemiziranega, ekskomuniciranega.

Liberalno užitkarska zavest je obstajala že med vojno; koliko Slovencev jo je delilo, je težko reči. V vojni se civilni užitek zmerom zmanjša, saj se oblikuje več herojev, vernikov; položaj terja večjo resnost; bližina smrti naredi užitke bolj vprašljive — ali pa bolj perverzne. V dramatici naj omenim dva primera medvojnega liberalizma. Prvi je Reharjeva drama *September*, napisana v duhu avtorjevega medvojnega romana *Rina*: vprašanje družine, telesne erotike, ne-

zvestobe, nadaljevanje Bevkove zadevne usmeritve — *Partija šaha* — ali Govekarjeve. Sadóvi te smeri so vidni kasneje pri Jesihu, *Brucka* ali Rudolfu, *Debele sanje*.

Drugi je globlji. Mislim na Bartolovo dramo *Empedokles*, ki direktno polemizira s tistim momentom v revoluciji, brez katerega revolucija ni mogoča; tudi francoska ni bila. Bartola je že pred vojno zanimal in privlačeval lik karizmatične osebnosti, vodje, zapeljivca, človeškega boga (v *Alamutu* in *Al Arafu*). Ta lik, ki ga je enobejevska drama skrivala pod masovnostjo ljudstva, a ga je kasneje razkrila in kritizirala drama sentimentalnega humanizma (Zupanov *Aleksander praznih rok*) in avtodestruktivizma humanizma (Kozakova *Afera*, lik Komisarja), je Bartol podal v Empedoklu, pesniškem filozofu, čudodelniku, čarovniku, ki ga imajo ljudje za boga. Seveda je ta lik spodbil: pokazal, da je ranljiv, smrten, ničemer, bister človek, ki si že za življenje pripravlja nesmrtno slavo oziroma deifikacijo. (Kot so si jo voditelji francoske revolucije, a še bolj Napoleon.) Ta človek je dejansko prevarant. Je užitek, ki mu gre za njegovo zasebnost; filozofija — ideologija itn. — so mu le sredstva za zasebni uspeh.

Mrak je razumel revolucijo globlje. Medtem ko so bile Bartolu — revolucijske — ideje in dejanja zgolj sredstva zasebnega premočevanja (kot taka so se razkrila in razvila dejansko šele po vojni, v času avtodestrukcije revolucije), vidi Mrak v revolucionarjih ljudi, ki si verjamejo; ki imajo vizije; ki iskreno zaupajo tem vizijam; ki se v procesu udejanjanja teh vizij izpostavljajo skrajnim nevarnostim, jemljejo nase breme svojega ravnanja in zanj tudi plačujejo. So velike osebnosti. Mrak je občudoval velike osebnosti, čeprav jih je tudi spregledal oziroma jih razdelil na pristno velike, te so verske, in pogojno velike, te so državniško politične; a bolj ko te uporabljajo nasilje, manj so velike oziroma bolj so v nasprotju z verskimi vrednotami, z radikalno, na transcendenci utemeljeno etiko.

Zato je Mraku blizu tragedija. Tragedija je model, ki opisuje samoslepečega se človeka — medtem ko slepi Empedokles le druge, sam pa dobro ve, da ni bog in da ne zmore uresničiti tega, kar obljublja. Mrakove revolucijske osebnosti propadejo, ker verjamejo sebi in tvegajo svojo eksistenco. Ker umrejo mlade, v vzponu svojih sil in revolucije, so veličastne, čeprav so negativni zgledi. So pravi antični heroji, prenešeni v sodobni evropski svet.

Eno od bistev obeh revolucij, francoske in slovenske, je prav to: da sta kritiki in negaciji že začenjajoče se liberalizacije, kapitalizacije, demokratizacije, t. j. družbe, ki ne pozna več ne herojev ne velikih ciljev ne žrtev ne spopada s smrtjo ne težnje po uresničenju idealnega sveta. Revolucija, tudi angleška Cromwellova, a tudi že vnaprejšnja »kontrarevolucija« Marije Tudor, je človekova odločitev, da ne dopusti razcveta: zgolj relativizma, zgolj imanentizma, zgolj vrednot tega sveta in epikurejstva ali skepticizma (vse te je spajal Bartol).

Za Bartola je Mrak novodobni don Kihot, ki konstruira v meščansko banalnem svetu — Govekarjevih *Naših gruntarjev* ali Roševih *Mokrodolcev* — stari svet etične aristokracije, plemiške pravljčnosti. Mrak mu je smešen, ker pri tem ne uporablja nasilnih sredstev; ker je »naiven«; ker je prepričan, da bo s svojo etično močjo brezpogojne terjatve — vere v Ješuo oziroma Ješuiine vere v Boga — »premagal« ta svet. Mu pa niso smešni revolucionarji, saj ve, da ti uresničujejo svoje smotre z ubijanjem. Bartol stoji med njimi, ki se jih kot liberelec boji, in Mrakom, ki ga, skeptika, kot komična figura privlačuje, saj čaka, kdaj se bo ta novi don Kihot zavedel svoje izmišljije, snel masko in se priznal kot malomešan.

Mrak tega ni — nikoli — storil. Mrakove drže ni mogel razumeti niti Pirjevec. Ko je Pirjevec razlagal don Kihota, je odkril, da se ta nazadnje ove sebe in svoje iluzijskosti; pred smrtjo postane realist, stvarna oseba don Kihano, privatnik. A človek: edini pristni človek, ki je človek v ponižnosti pred smrtjo. Pirjevec je menil, da je vsaka človekova veličina, ki sega nad to pristno skrom-

nost (simbolizirana je v Cankarjevem Hvastji — *Hlapci*), izmišljena, napuhnjena, lažna, zločinska: revolucionarna. Pirjec ni uvidel Calderonovega in/ali Mrakovega, pa tudi ne Claudelovega in/ali Eliotovega modela krščanskega heroizma. Ni bil še dovolj kristjan, da bi našel na dnu vsega božjo moč. Ta pa ni le človeška ponižnost pred smrtjo ali bitjo-ničem, pač pa je še v večji meri sila božje navzočnosti na svetu: vera v Boga, ki je nobena kontrasila ne more spodnesti, ker ni vera v ta svet in na tem svetu tudi ne dokazljiva ali ovrgljiva.

Cervantesov Don Kihot se mora ozavestiti svojega samoslepila, ker posnema junake iz pravljic. Je etičen, dober, požrtvovalen, plemenit, a v okviru vračajočega se — renesančnega — poganstva. Naj je še tako herojski in plemenit, nič mu ne pomaga; kajti človek ne more premagati smrti. Kristjan pa se s to ugotovitvijo ne zadovolji. Mrak bi dodal: če človek veruje v Boga in je po Kristusu božji otrok, potem krščansko jedro v njem — duša — »premagaja« smrt; premaga jo Kristus, ki — ko — vstane od mrtvih.

Tega tudi Bartol ni razumel; ne Zupan. Pač pa Mrak. Ko se Chenier zave, da ga bo dozdašnji prijatelj Robespierre dal giljotinirati, ne postane človek, kot bi v Pirjecvem ontološkem humanizmu, nekje med Zupanovim Aleksandrom in Šeligovo Ano (v drami *Ana*); ampak postane kristjan. Odpre se v vero v Boga. Odpre se mu, da bo živel večno, če bo veroval in ko že veruje v Boga. Če lahko govorimo o tem, da padajo maske, potem pade kvečjemu maska revolucije, ki je zločinska donkihoterija, to spozna Chenier, ne pade pa »maska« krščanskega heroja ali heroizma. Tudi ne more pasti, ker ta drža ni maska; ker ni samoslepilo.

Prej bi se dalo reči nasprotno: prej je samoslepilo na človeku njegova človeškost — vsekakor pa njegov humanizem —, ki je ontologizirana ideologija. Kajti kar je na njem človeško tostranskega, bo ob smrti odpadlo. Meso je enako iluzija kot revolucijske sanje; je enako ubijavsko, poželjivo in gnijoče. Kar ob smrti ne bo odpadlo — kar je absolutna bit —, je tisto, kar je človeku dal Bog kot neumrljivo: duša. Tudi sanje duše, a ne kot tosvetne duševnosti, pač pa kot hrepenenje po absolutnem. Kot — krščanska — vera.

V tej točki premagata Mirabeau in Chenier ta svet in smrt. Odpadejo njune iluzije: prepričanje, da se da premagati smrt z uživanjem ali z revolucijo. Enako odpade Marijina zmotna misel: da se da smrt premagati s telesno slo — po Filipu — in s krvavim terorjem nad protestanti, z versko vojno.

4.

Poleg revolucijsko enobejevske in liberalistične dramatike obstajata dva, ki pišeta prav med vojno drugačno dramatiko: Mrak in Majcen. Vendar se njuni dramatiki ne pokrivata.

V eni drami Majcen pristane na čudež. V *Bogarju Mehu in Mariji* se umirajočemu podobarju prikaže Marija; tako pride človek v neposreden stik z nadnaravnim, z onstranskim. V drugi drami dramatik utrjuje krščansko solidarnostno etiko — *Matere* —, medtem ko je v ostalih dveh nekje med Mrakom in Bartolom, med absolutno vero in skepticizmom — kar je silno težavna drža. Skeptičen ni le do institucije, celo do KC — v drami *Brez sveče* —, kjer zagovarja držo kar najbolj družbeno pohujšljive, tvegane, a pristne krščanskosti na meji med grehom in svetniškostjo (lik Marije Magdalene, karizmatične svetnice, ki zanosi in naredi samomor — skandalon kot tak!); skeptičen je celo do svetniške askeze, odpovedi temu svetu, žrtve za drugega, do duhovništva — v »želarski« drami *Ženin na mlaki*. Vendar radikalna skepsa Majcna ne zapelje v liberalizem Reharjevega ali Bartolovega tipa. Fanatizem tipa Miheličeve in Bora mu je skrajno tuj. Mrakova drža se mu zdi preveč patetična. Mrak res nima posluha za humor, Majcen pa vsako svojo dramo spodkoplje z groteskno (samo)-ironijo.

Med vojno Majcen problematizira KC direktno — čeprav v imenu pristnega, celo že subjektiviziranega — krščanstva; to kritiko lahko beremo kot kritiko Partije oziroma revolucije, lumpenizirane linčarske množice (*Bogar*), navivne vere v moč ustanov (*Zenin*), čeprav ni eksplicirana. Pol desetletja za tem pa napiše Majcen dramo, ki ima za témo in v naslovu *Revolucijo*. V nji direktno nadaljuje Mrakovega *Marata*, t. j. radikalno kritiko lumpenrevolucije, ohlokratije, a tudi *Rdeče maše*, *Razsula*, *Gorja zmagovalcev*, *Blagra premagancev*, *Talcev* pa ostalih delov Revolucijske tetralogije. Tako dobimo direktno linijo slovenske dramatike, ki se ukvarja z revolucijo kritično: *Marat — Revolucija — Pisana žoga* (Torkar) — *Afera — Delavnica oblakov* (Remec) ali *Norci* (Jovanović) — *Krst pri Savici* (Smole) — *Legenda o svetem Che* (Kozak) — *Tumor* (Jovanović) — *Ana* (Šeligo) — *Volčji čas ljubezni* (Šeligo); časovne razdalje med posameznimi omenjenimi dramami so po pet let. (Seveda bi lahko naštel še veliko drugih, enako ilustrativnih primerov.)

Vse to kaže, da je revolucija ena osnovnih tém slovenske povojne dramatike (in literature). Kar je razumljivo. Če povojna slovenska družba izhaja iz revolucije — nacionalne, civilne, razredne —, in če je bila njena glavna težava v tem, da se revolucije ni mogla pravočasno odkrižati, potem se je morala z revolucijo nenehoma soočati in to v kar najrazličnejših oblikah. Jo na najrazličnejše načine razčlenjevati, a se različno do nje tudi obnašati, ji postavljati po robu različne rešilne in osvobajevalne drže. Francoska revolucija služi ves čas kot skoraj identičen dvojček slovenske (ali ruske).

Temeljna razlika med Mrakovim razmerjem do revolucij(e) in razmerji do nje, kakor jih razodevajo drame povojnega slovenskega rodu, je v tem, da drame povojnih rodov težijo v nihilizem, Mrakove v krščansko tragedijo. Jovanovičeve, Šeligove itn. (tudi Jančarjevi dram *Arnož* in *Dedalus*) pa so nihilistične prav zato, ker izhajajo iz revolucije, a ne najdejo v nji absolutne točke, ki bi mogla premagati nič, že v začetku vanjo kot prazni temelj — prepad — vložen. Takšna absolutna točka je lahko le zunaj revolucije kot tosvetno historično totalitarne. Osvoboditev od revolucije je mogoča — v liniji nihilizma — le kot osvoboditev od totalitarističnega fanatizma, od direktnega terorja, od magične ideologije, ki praznoveruje v tosvetni paradiž in tisočletno kraljestvo. A kaj ostane, ko ta samoslepila odpadejo? Nič oziroma užitek v tosvetnosti, telesnosti, psihologiji; interesi, pogodbe med užitkarskimi interesi. Ostane liberalizem, pa čeprav socialnega tipa. Ostane karnizem in ludizem.

Kdor hoče premagati nihilizem, v vseh oblikah, tudi v užitkarski, se mora že spočetka postaviti onkraj zgoljtosvetnosti: v držo transcendence — pač po kanalu razodete božje besede. To storita Majcen — v *Revoluciji* — in Mrak v vrsti revolucijskih dram. Oba začneta s subjektivnim krščanstvom kot notranjo in zunanjo kritiko institucionalnega oziroma celo klerikalnega. Polagoma pa spoznata, da subjektivno krščanstvo ne zadošča; da vodi nujno tudi sámo v liberalizem, v to, da si postavlja Boga človek svobodno in ustvarjalno sam. S tem človek Boga kot absolutno moč — kot svojega roditelja — ukinja.

Oba dramatika se tedaj odpreta Cerkvi kot nujni instituciji. Moč Cerkve nad ostalimi ustanovami in organizacijami tega sveta je v tem, da je ni ustanovil človek (skupina), ampak Bog; zato je božja, ne le sveta. Majcen zagovarja to držo v samogovorih starega Stvarnika, univerzitetnega profesorja in očeta sinu Vanje, ki se bori zoper revolucijo z orožjem v rokah, kot domobranec. Majcen — Stvarnik — navaja iz Svetega pisma. Mrak gre še dlje.

Danes sta vitalni dve drži: nihilistična, t. j. tista, ki ne veruje v Boga, obenem pa ve, da človek sam česa zares trajnega — večnega — ne more ustvariti; in krščanska, ki pa v človeka in njegovo ustvarjalnost bistveno bolj zaupa, saj veruje, da je človeku dana po Bogu. Obe drži revolucijo odklanjata, vendar jo prva občuduje zaradi njenega vitalizma, tveganja, izzivaštva, prometejsko dionizične htoničnosti in energetskosti, druga pa jo obravnava resnobno, ker spo-

štuje v nji veličastno človekovo trpljenje; ker ve, da je za grehom samoslepila človekova muka, to pa odrešuje ravno krščanski Bog s svojim usmiljenjem.

Nihilistična linija ni usmiljena; kvečjemu razume, v tem ko analizira. Je fascinirana z velikimi zločini; zato jo revolucija nenehoma privlačuje (*Ana, Volčji čas, Osvoboditev Skopja*). Mraku pa je demonija bolj sumljiva. Išče, koliko je v Mirabeauju, Robespieru, Mariji Tudor in drugih božje navzočnosti, kajti le ta more premagati diabolijo. Bog je najbolj usmiljen s tem in tedaj, ko se revolucionarju prikaže: razpre (Mirabeauju od daleč, Chenieru neposredno). S tem ga odreši, ker mu ponotrani odrešenjsko razsežnost. Tako kristjaniziran revolucionar naenkrat ni več le žrtev totalitarizma, naključij zgodovine, strasti voditeljev, fizike mas, ampak je onkraj vsega tega odrešen božji otrok.

Zato revolucija pri Mraku ni zgolj ubijavska, ni zgolj tok, ki vodi historično k Napoleonu, k cezarizmu, k novi obliki totalitarizma in/ali prek novega samoslepila — Proletariata in Partije (v Krefтови drami *Leto 1905* že v 20. letih) — v novo in še hujšo obliko terorja in uničevanja (*Volčji čas, Ana*). Revolucija je za Mraka le zunanja zgodovinsko empirična oblika — obleka, ki je dostikrat zastrupljena ali pretesna ali raševinasta —, znotraj katere se dogaja resnica. Resnica pa je odgovor, kako človek v revoluciji ravna: ali se ji pusti potegniti za sabo, ker ga fascinirajo samoslepila o samoosvoboditvi človeštva, ali pa prevzame že v začetku do nje kritičen odnos oziroma se temu odnosu polagoma, zaradi strašnih intimnih izkustev, odpre, a ne obupa, ampak odkrije, da je vsaka navezava na stvari tega sveta začasna, relativna, slepilna, nična; da je mogoče premagati ta svet in vsakršno noro revolucionarnost v njem le tedaj, če smo poslušni božji besedi. Ta seveda ne utemeljuje nikakršne revolucije, čeprav govori o človekovi enakosti, pravici, blagru zatiranih in ponižnih. Krščanska enakost se dosega drugače kot revolucionarna.

Nekaj pa veže Mraka na revolucionarje in ga oddaljuje od liberalcev in/ali nihilistov. Mrak ve, da je revolucija obupen, napačen, a iskreno pristen — veličasten — poskus priti do resnice, živeti polno resničnost sveta, medtem ko pomeni bivati v liberalno demokratično civilno uživaško interesno zasebnem simuliranju življenja, videzovanje, praznina, prehodnost, minljivost, malovrednost, ničnost. Zato Mrak sooča revolucijo s krščanstvom; da bi odkril pravo resnico in resničnost: večno.

Medtem ko soočajo Šeligo in drugi revolucijo z ničem oziroma s hudičem. Tako odkrivajo le temeljno — strahotno — neresničnost sveta, obup, zlo(čin). In jih žene že spet v konstrukcijo nove revolucije; recimo civilne. Ustanavljanje pravne države, civilne družbe, kapitalistične ekonomije, politizma ipd. imajo za takšno revolucijo, ki pa da je prava, saj omogoča namesto ene več strank, namesto dogovorne tekmovalno ekonomijo, namesto partijske pravno državo, namesto despotske psevdopolitike pristno politiko. Ne vedo, da se gibljejo v istem zaprtem krogu tosvetnosti, ki zmerom znova spodbuja samoslepilne ideje o revolucijah ali temeljnih spremembah kot prebojih temnice, kot optimalnih ureditvah tega sveta, kot dajanju smrti v oklepaj, če že ne premaganju konca. Ne vedo, da je treba izstopiti iz tega začaranega kroga menjave; ne ga prebijati s tosvetno — politično, ekonomsko itn. — prakso, ampak zavzeti do njega drugačno razmerje, ga drugače oceniti: slediti drugačnim vrednotam in te drugačne cilje tudi v praksi uresničevati.

To spoznanje je jedro Mrakovih revolucijskih dram. To spoznanje je bilo enako dostopno že v francoski revoluciji, kot je v ruski in slovenski. Že analiza francoske revolucije bi Slovencem odprla oči. A koliko Slovencev je bilo, ki so ustrezno prebrali Revolucijsko tetralogijo oziroma njene posamezne dele že pred 40. leti?

Ne pravim, da je prišlo do notranjega zloma slovenske revolucije v drugi polovici 80. let brez vpliva Mrakovih in podobnih idej. A ta vpliv je bil dejansko mnogo manjši, kot pa bi mogel biti, če ne bi tako skrajno prevladala nihili-

stično liberalna linija. Ali še točneje rečeno: današnja linija slovenskega liberalizma je le novo samoslepilo, ki ne upošteva Mrakove analize in Mrakovega nasveta, kako iz stiske. Slovenija se odloča za novo revolucijo, čeprav ne s tem imenom. Ne zaveda se, da je bila civilna revolucija že vrednota enega dela slovenske revolucije; tedaj je bila sicer mišljena nestransko in v povezavi z marksizmom (pri Kocbeku), a to ne spremeni dejstva, da je šlo za utrjevanje ideologije človekove avtonomije, svobode in emancipacije. To pa so osnovne vrednote revolucij.

Ustrezno brati Mrakove drame pomeni zavzeti temeljno kritičen odnos do revolucije kot take, do idej in prakse človekove emancipativnosti in suverenosti. Tudi zato je Mrak danes še povsem nerazumljen: ker je obračunal z revolucijo kompletno; ne le z razredno revolucijo. Danes se obnavlja celo nacionalna revolucija, tista, ki jo je Mrak v *Procesu* postavil na pravo mesto: na podrejeno. Bomo Slovenci v bližnji prihodnosti kombinirali Luja Filipa z Napoleonom (Filipčiča z Napoleončičem)?

5.

Naj nazadnje navedem še nekaj značilnih citatov iz Mrakovih dram o revoluciji; najprej iz *Marata*. S tem naj dokažem, da je bilo sredi vojne mogoče tudi na Slovenskem natančno odsliskavati naravo revolucije.

Marat: »Veš, zakaj so moje roke do komolcev krvave? Da bosta onadva lahko v miru in čisto živela.« Onadva sta otroka, Maratova nečaka. »Z gnusom, grozeč, s prezirrom bosta omenjala moje ime. Ne bo ga, ki se ga bo spominjal z ljubeznijo.«

Enobejevska dramatika je podajala likvidacije nasprotnikov, a kot posamezna herojska dejanja, ki so jih izvrševali najbolj predani, moralni, lepi člani revolucijske skupine. Enobejevska dramatika je poleg drugega služila tudi temu, da bi likvidatorjem — Špelci, Matjažu Jeriši, Krimu... — priskrbelo čisto in znamenito ime. Propagirala jih je kot požrtvovalneže, ki delajo nekaj nekoč vprašljivega — politične umore — za dobro vseh; zato dejansko niso morivci, ampak najplemenitejši med vsemi. Zato se jih moramo spominjati kot utemeljevatelje Novega sveta.

Danes, leta 1990, so prav ti likvidatorji in njihovi ideologi najnižje cenjeni. Prav danes bi bilo treba igrati Mrakovega *Marata*.

Zakaj terja Marat teror, likvidiranje bogatašev, korupcionašev, nasprotnikov? Razlog je enak leta 1790 in 1942: »Če bi ti mogel predočiti bedo v saint-antoinškem okraju... Ljudovlada krog in krog ogrožena. Evropski tirani so se zarotili, da nas pogube... Beda spodkopava revolucijsko moralo.« Ubijati — čistiti pogoltne in egoistične — je treba s stališča humanitete in revolucije, ki utemeljuje humaniteto. Marat svaku: »Potrata, v kateri živiš, je nedopustna in protipostavna.« Nujna je revolucijska askeza; kdor se ji ne podredi, je sovražnik; sovražnika pa se v vojni pobija. In revolucija je vojna, čeprav državljanska.

Ne zadošča narodnoosvobodilna vojna, zoper tujce. Potrebna je razredna: »Ljudstvo je bolj lačno, bolj trpi, kot kdaj prej. Republika za bogataše, ta vam diši. Mesta duhovščine in plemstva ste posedli. Vaš bič je bolj žgoč, bolj neusmiljen od aristokratskega« — govori svaku kapitalistu. Marat oznanja novo — razredno, zaostreno — fazo revolucije, fazo totalnega boja zoper bogataše in novi izkoriščevalski razred. Prav to pa je bistvo stalinizma in/ali leninizma. Ne zadošča februarska revolucija ali celo upor leta 1905. Treba je enako do konca s čiščenjem neljudskih elementov, kot je terjal poldrugo desetletje kasneje Komisar v *Aferi*.

Marat stalno ponavlja isti model; neizprosen je do najbližjih, recimo do strine družine, če čuti, da je revolucija v nevarnosti. Moralno in ideološko utemeljuje čistke: »Plane k oknu ter ga široma odpre. O, ljudstvo, tisočkrat izdano

in ogoljufano! Marat, tvoj prijatelj te kliče! Bijte plat zvona! Revolucija je v nevarnosti! Vsi so se zarotili proti nam! Začuje se plat zvona. O, ljudstvo, ti si sveto, veličastno! Edini neomejen gospodar si! Izpregovori!«

V francoski revoluciji še ni Partije, ki bi organizirala in vodila revolucijo; a so že njeni voditelji. Partije — jakobinska — nastajajo; a so šele v začetku nastanke, so šele klubi in gibanja. Vendar vpliva Marat na ljudstvo podobno kot veliki vodje proletarskih revolucij. Njegova beseda je sveta; njegove utemeljitve tudi, saj daje ljudstvu — ulici, neposrednemu pučistično anarhističnemu elementu — prav; prepričuje ga, da je svet! V starem sistemu je svet edino Bog oziroma so posvečeni sloji s kralji na čelu — z maziljenimi —, ki so po božji volji vladarji. V novem preide svetost na maso plebsa. Danes oziroma v stalinizmu je to antibirokratska revolucija, odpor do sleherne trdne oblasti, razen do tiste, ki jo uveljavlja najvišji vodja sam.

Samopotrđitev, legitimacija, identiteta tega ljudstva je njegova nenehna akcija, radikalni aktivizem podiranja in spreminjanja vseh temeljev družbe; to je Maratov program. In ta program se od marksistično-leninističnega v ničemer bistvenem ne loči. Praksa tega programa je teror in vsesplošno pobijanje. »O, ljudstvo moje! Izdajstva, prevare, izmозgavanje narodove krvi vsepovsod, ob vsakem koraku! Osem sto vešal treba dvigniti! Pobesiti lopove drugega poleg drugega!« Pa spet — ko razkrinka svaka in ga da v roke pobesneli množici: »Ljudje, prijatelji, državljani, pet hiš naprej so izdajavčeva skladišča. Izpraznite jih! Vse do poslednje mrvice znesite na občino. Kdor si kar koli prilasti, bo visel!« Na koncu vsakega ukaza in akcije je grožnja s smrtjo. Umor je osnovno sredstvo revolucionarnega čiščenja človeških nravi in družbe.

Revolucija ne dobiva zakonov od Boga oziroma od božjih namestnikov; niti ne po poti glasovanja v skupščini, saj glasujejo tudi nečisti, pokvarjeni, podkupljeni. Pravico do pravega glasovanja, ki je v interesu Ljudstva in Zgodovine, imajo le moralno izbrani; ti so že pri Maratu zasnova leninske Partije. Prek napovedovalcev te Partije — posameznikov, kot je Marat — si daje Ljudstvo samo zakone, neposredno. Maratovska demokracija je neposredna: »Se bojite ljudstva? Občani, s postavami nam hočejo vezati roke! S papirnimi zakoni hočejo svobodo udušiti!«

Papirnati zakoni so zakoni parlamentarne strankarske demokracije, ki jo zasnuje prva — meščanska — faza revolucije, a jo druga faza — protoleninska — že likvidira. Odtod Maratovi pozivi: »Občani, vprašam vas, odkod izvira oblast in postava? Počelo ji je ljudstvo«, zato je to ljudska demokracija, »ljudstvo hočejo zastrašiti s svojimi postavami. Ste ž njimi množico nastili, jo oblekli?« Kritika ekonomske neenakosti v pogojih politične enakosti. »Ljudstvo je lačno in golo. Giljotina prepočasi seka. Krvniki so se polenili. Sodniki dremljejo.« A — »Marat, ljudski prijatelj, bedi. Odpeljite hudodelca!«

Tako govori tudi danes protibirokratska revolucija na Kosovu, v Srbiji: zapreti, vzeti, pobiti. To je osnova vsake revolucije. Razredno anarhistična revolucija je zadnji temelj nacionalne in civilne. Če ni vrednot, ki bi tok revolucije ustavile, mora revolucija drveti vse do vsepoboja. Ponavadi pa jo ustavi novi diktator: Napoleon, Stalin, Tito. Ta jo nato manipulativno vodi. To je že ukročena revolucija; oziroma usmerjevana psevdorevolucija.

Tu pa se kaže temeljna razlika med francosko in rusko ali slovensko revolucijo. Rusko-slovenska je že od začetka usmerjana — po komunistični Partiji. Je že nastala na osnovi izkustev revolucij iz let 1789, 1830, 1848, 1870, 1905. Marat v teh novih revolucijah ni le prijatelj ljudstva, hujskač, ampak diktator oziroma generalni sekretar Partije. Mussolini.

6.

Drama *Robespierre* in njen glavni lik nadaljujeta, kjer se je Marat prisilno — ker je bil ubit — ustavil. »Tisto o spiskih; laž in obrekovanje kontrarevolu-

cionarjev. Našo pot v bodočnost sem začrtal.« Pa vendar — Robespierre ne naredi zadnjega koraka. Preden bi se moral odločiti na novo morijo, se ustavi. Robespierre ni Marat. Ta se je poistovetil z ljudstvom in z revolucijo, t. j. s tokom podiranja vsega danega. Robespierre pa odkrije v sebi nekaj, kar ga zadržuje. In samo če človek odkrije v sebi to moč — vest —, je možnost zanj, da se odreši. Resnica revolucije je za Mraka in za predsmrtnega Robespierra zunanja revolucije, ljudstva, akcije: v svetu vrednot onkraj smrti. Tako Mrak, ki začne s kritiko revolucije, konča z zagovorom pozitivitete, ki je onkraj revolucije.

Na eni strani Robespierra Marat privlači, kot ga je dozdej, ko mu je bil zgled: »Sem manj zgovoren, kot je bil Marat? Manj domiseln? Ko so ga hoteli zmerneži onemogočiti, streti, jih je tako hudičevo napet najstil, da ga je ljudstvo na rokah odneslo domov. Marsikateri njegovih tožnikov si je s to pravdo skopal grob.« Pa vendar — Robespierre ne more več slediti Maratu. V Robespieru se oglašča vest. Dal je ubiti najbližje prijatelje: Cheniera. Tega spomina očitno ne prenese. Robespierre je kljub vsej zločinskosti odprta oseba, ne pa avtomat za klanje in za deljenje pravice. Ranljiv je v intimi duše.

Chenier »me je prisilil, da sem ga pognal na šafot.« Prisilil? Robespierre se lomi, ker je od Boga ustvarjen človek z vestjo: »Poslušaj to zavijanje daljnih viher. Ta tožni zvok. Se ne oglašča on? Moj pesnik? Ni revolucije poveljal kot nihče sicer?« Chenier ni Capet ali kapitalist. Je eden od revolucionarjev; poštenih, najbližjih. Ko ga revolucija pobije, pobija že svoje, že sebe; to je likvidacija pesnika revolucije: Zupana. Likvidacija razkraja likvidatorja moralno: »Mi ni zažugal, da pridem čez tri dni za njim? Poslušajte, poslušajte; se tako oglašča prihajajoči potop?« Robespierre (za)sluti, da si prav s tem pobijanjem najbližjih sodelavcev — Dantona itn. (dahavski procesi, likvidacija Hebranga) — koplje jamo.

Današnja slovensko nacionalno civilna revolucija noče revanšizma, krvi zločincev, revolucionarjev; tudi zato ne, ker so se ti utrudili in ne grozijo več s terorjem. (Čeprav ni še vse jasno in končano; tudi jugoslovanski okvir je še negotov. Stalinistična revolucija ima v Srbiji in v vojski še svojo moč.) Zato se slovenski bivši revolucionarji-despoti morda ne čutijo tako ogroženi, kot se Robespierre. Ta pravi: »Čutim in vem, da bom ta tla s svojo krvjo poškopil.« A prav s tem, ko se pripravlja na smrt, se očiščuje. Kajti predvsem v smrti se človek sooča z Bogom in z vestjo. Etika, ki se zadovoljuje s pravilnim ravnanjem sredi mirne družbe, je zmerom rahlo prekratka, da bi dosegla Boga. Bog se odpira najgloblje v časih umorov, tedaj, ko človek z življenjem plačuje za svoje grehe. — Tako je etiko utemeljevala tudi Smoletova *Antigona*, ki je snovala krščansko radikalno versko etiko, ne pogansko in ne malomeščansko.

Robespierre je pred smrtjo nekaj bistvenega spoznal: da njegova revolucija kljub krvavosti ni bila samovoljna. Ali vsaj ni hotel, da bi bila samovoljna; svoje samovolje se ni zavedal. Zdej je pred dilemo: če bo s pučem zoper konvent, zoper voljo ljudstva, ki se kaže skoz glasovanje v konventu, premagal nasprotnike, bo novi despot in tiran prav on. In bo revolucija peljala v novi krivični svet. Se pravi, če hoče kot moralen človek ostati idealen revolucionar, mora sprejeti rezultat glasovanja v skupščini in s tem tudi lastno smrt. Smrt enega ni smrt nikogar. Revoluciji in konventu daje Robespierre (psevdo) religiozno moralno moč.

»Če bomo rušili zakone na lastno pest, poženemo republiko v grob. Kaj nisem zaradi lomljenja postav, zaradi hudodelstev proti svobodi, v smrt tisočernih pritrdil? Zdej mi ti kažeš krivo pot; le da sebe obvarjem.« V tem hipu zmaguje v njem pošteni človek, ne maratovski aktivizem revolucijskega humanizma, pač pa zvestoba dani besedi, skladnost med izjavami, mišljenjem in ravnanjem; merilo je notranja vest. Marat takšne vesti ni več poslušal; povsem se je poistil

s sanskilotsko množico. Robespierre pa sanja o identiteti med svobodno izbranimi zakoni in neposrednim ljudstvom. Je bila takšna Kardeljeva sanja?

A zakoni so abstraktni, medtem ko je sila množic(e) fascinantna; ne eno ne drugo ni pravo. Robespierre se nazadnje odpira individualni osebi. Ko ga strukturira takšnega, se Mrak kaže kot personalist, kot kristjan, ki temelji na osebnem, ne na institucionalnem.

»Prijatelji, ne pozabite, iz kako krhke gmote sestoji človek! Jutri si že ti, krasotec, zlahka pest črvov in gliv. Duh je, ki te je izklesal v to mikavno podobo. Zares, glej, da se ne boš proti lastnemu geniju pregrešil.«

Ta hip se začenja revolucija razkrajati sama v sebi. Pred sabo nimamo več zgodovinskega Robespierrea, podobnega Maratu, besneža do konca, ampak intimno dramo najbolj radikalnih zločincev, ki so delali revolucijo v najboljši veri. Svojo verodostojnost, poštenost so pripravljene zastopati do konca — potrditi s smrtjo. Nočejo oblasti in zmage — kot despoti, ampak zvestobo sebi in resnici; to ponovi komaj kako leto kasneje Zupan v *Aleksandru*.

Mrak ve — še jasneje kot Bartol —, da vodi radikalna revolucija v nihilizem. Saint Just se notranje zlomi. Najprej reagira kot revolucionar leninističnega tipa: »Ne uvidiš, da je včasih sila potrebnejša mimo tenkočutij? Le z golo pestjo se nam bo posrečilo pravico ohraniti.« (To je drža Komisarja.) Nato pa prizna: »O, moj mojster, kaj meniš, da mi današnja kot poprejšnja dejanja ne dajejo polne zavesti, kam pelje naša pot? V večni neslišni nič. Nekam, kamor bom šel čisto sam. Od kdaj že to misel ljubkujem...«

Robespierre sekundira: »Vem, ti si z menoj. Je v tvojih očeh izpisan moj poslednji prav? Kaj pravzaprav si, človek?... Nekaj povsem drugega moram domisliti. Govore o meni, da sem nestvor. Desmoulin me je Kaliguli enačil. Morda je tu posredi nekaj res, grozljivo res. Niso katedrale poganjale iz grmade okostij? Piramide so zidale armade sužnjev.« To je rezoniranje Stalina in Tita iz revolucijskega obdobja.

Robespierre ta samorazlaga revolucije ne zadovolji. Mrak ni polemičen dramatik, ki bi se trudil revolucijo enostransko razkrinkati, kakor jo hoče danes vse več Slovencev, predvsem tistih, ki so desetletja molčali ali služili kot sužnji pri grajenju piramid, medtem ko je Mrak navajane in še hujše citate o revoluciji napisal med leti 1943 in 1950 in jih javno bral! Mrak je zato traged, ker skuša odkriti različne strani revolucije, predvsem pa gleda v revolucionarnih tragedijske zločince, t. j. ljudi, ki povzročajo zločine v najboljši veri, v veličastnem samoslepilu.

V Robespierreu Mrak razpre revolucijo, teror, zločin. Ravna kot kristjan. Robespierre: »O, ta čudna razdvojenost srca! Miru si želim, a sem vseskozi ena sama bolečina. Nobenih cenjenih besed, vzvišenih gesel, ničesar ne prenesem več... Kot Abraham Izaka sem Andreja — Cheniera — na giljotinskem oltarju domovini žrtvoval.« To je odločilno spoznanje. Revolucija ni prava, ker mu ni — kot Bog Abrahamu — zaustavila roke, čeprav mu je smrt naročila. Revolucija ni prava, ker temelji na načrtnem kršenju pete božje zapovedi.

»Se ne krči vesoljstvo v nenehnih bolečinah? A jaz? A jaz? Kdo me je poklical, kdo vesoljstveni nemir vame zasejal?« Ta hip spozna Robespierre Boga. V Chenierovih očeh, a Chenier je našel Boga. Robespierre prizna: »Da, da, v teh očeh berem popoln zaup. Sem že kdaj zaslutil čistejši lesk?« To je lesk v očeh Ješue (*Proces*). »Psuje me, pljujte po meni«, ubijte me, »ni mi mar. O Bog, da si mi podaril na pragu v nepovrat tolikšno zaupanje v moj prav!« To so skoraj zadnje Robespierrove besede v drami in v življenju.

7.

Ključ zanje pa je pri Chenieru in v drami *Andrej Chenier*, ki je nastala zadnja po vrsti v Revolucijski tetralogiji. Na tem mestu ni mogoče obsežneje navajati iz nje; le bistv(en)o.

Moralna muka, ugrizi vesti, ko se znajde Chenier v zaporu; samoobsodba: »Nisem bivših nadziral, nisem bivšim prisluškoval? Se nisem spočetka s hudostjo, nedolžna žival, spogledoval? Ne pričnem iznenada ob tujih mukah trpeti?« To je usoda revolucionarja; pravična usoda — in možnost za njegovo očiščenje, pokoro, odrešenje. »Sem stopil kdaj temu groze groznemu nakljub? Sem zatulil, sem zdivjal? Sem moritve za hipec zaustavil? Nisem čedalje bolj sam vase čemel? Se nisem valovom revolucije brezvoljno prepuščal? Nisem bolj in bolj nem, čedalje v hujšo praznost obsojen? Kako naj se strgam iz teh verig? ... Boj se trenutka, ko se z resničnostjo spogledaš. Kakšen boš? Se tako pokončen? Še v idejo zazrt? Se ne boš plazil skremženo? ... Nobenih slepil več; ne boš skrajnega nič a nič?«

V *Chenieru* je Mrak dognal nujni zadnji nihilizem revolucije. Mrak upri-zarja strahotne notranje muke revolucionarja, ki ga žadeva roka revolucije, on pa vse bolj dvomi v svoj revoliucijski prav; zato blodi in nori od obupa. S tem se človeči. Vendar sam obup ne zadošča. Trpljenje človeka le mehča, ga pri-pravlja za vstop vanj onkrajne resnice.

Onkrajna resnica pride in razreši dilemo tako revolucije kot sleherne to-svetne zaveze. — Na eni strani imanentizem, prignan do konca, karnizem, ludizem in narcizem: »Sem se razbeljen postavljaj pod nakovalo delavoljnih ho-tenj. Se nisem samega sebe pomilujoč v vino, v razuzdanost potapljal? Sem se v svoj lastnojazni jaz zaljubil? Je okrog mene tolikšna klavrnost? Naj se v gnit-ju razobličim? ... Se nam ni vsem utopiti v temno noč?« Vse to je počel in pri-šel do zadnje stene. A ta hip ga je obsijala milost: »Glej, svetloba prši izozad! Norim? Ne žari prek temin svetotajstvo, pred katerim sem otrok poklekoval? Oltar?«

Robespierre razlaga — v revoliucijskem zaporu (kot dahavski obsojenec): »V kakšen prepad sem vržen? Kako naj se iz vrtincev izmotam? Ni praznost, ki me duši za vrat? ... Se ne zaziramo drug v drugega? Si ne skačemo eden drugemu za vrat? Pijavke. ... Kaj za tem? Ni v prazno gluhost moj križ razpotegnjen?« Vendar pa: »O, če bi se dotikal resnic, ki jih je Oni dočutil!« Sam iz svoje moči človek ničesar ne more; a ta sanja, da bi zmogetel samo pobožanstvenje, je osno-va revolucije. Chenier dožene, da je to prazna sanja. Resnica je drugje; bliža se mu v slutnjah:

»O, nori krči revolucij! Nisem pretaval po nebesni materi obseden tisto bla-ženo noč? Ni bilo moje otroštvo začuden preplah? Se nisem tisto sveto noč pod oknom vaške cerkvice osvestil? Nisem prvič blaženih duhov občutil? Gloria in excelsis!«

V dramu *Mirabeau* — podobno kot v *Mariji Tudor* — se to vprašanje ali klic pozitivno razreši. Mirabeau se zateče v pariško katedralo Notre Dame; k nanovo najdeni Cerkvi: »Ves razdejan, ne vedoč, h komu in kako naj se na-pomagaj zatečem, sem ugledal notredamski stolp.« To je bilo vabilo milosti. Tik zatem hoče množica vdreti v cerkev, pleniti, linčati — v duhu druge faze lum-penrevolucije. Mirabeau spozna svojo nalogo. Množico zaustavlja: »Samo nikoli nikdar s hudo mislijo čez ta prag. Ta hram je z milijon vzdih, prošnjami, mol-itvami in solzami požegnan. Na veke vekov vam mora biti svet. Farjev, če bi se le preveč naraščali, vam ne branim sem in tja priviti. K teje naši Ljubi Go-spe sem se pa sam, na smrt izmučen, napomagaj zatekel.«

Namesto zmagovalca v revoluciji srečamo človeka, ki je spoznal svojo člo-veško nemoč; človeka, ki se zateka k absolutni moči v Cerkvi. Spoznal je, da je sokrivec zla — njegovi tovariši revolucionarji so mu poklali brata in družino: »Krivca da bi med vami lovil? Sam samcat sem plaz sprožil. Bratomorilec in sinomorilec v isti mah. Na meni se je do črke izpolnil revoliucijski fatum. Kot kup sesutin se počutim.« Rešitve ni v revoluciji oziroma v njenem stopnjevanju — po maratovski. Rešitev je drugje. Kardinal na koncu drame moli: »Spomi-njaj se, o človek, da si iz prahu in da se v prah povrneš.« To je resnica tako

revolucije kot vsega zgoljčloveškega. Zato je človekova osnovna dolžnost, da za vse ljudi prosi usmiljenja. Zbor moli: »Requiem aeternam dona eis Domine et lux perpetua luceat eis.« In: »Christe eleison!« Gospod, usmili se!

* * *

Vsak od štirih delov Mrakove Revolucijske tetralogije odkriva en vidik revolucije, vsak zase in vsi skupaj obenem tudi njeno celoto. Njen sijajni, veličastni, samozavestni vzpon, sunek pod zvezde, v vir zgodovine, na skrajno človeško mejo, nato pa spore, ki iz dejanj izvirajo, stiske, obup in soočenje z ničem. Umori niso najhujše, kot mislimo, znova zaslepljeni danes; oob in stanje niča sta hujša. Mrak nazadnje pokaže izhod: vero v absolutno; in ne le subjektivno vero kot psihološko čustveno stanje ali zasebno modrovanje.

Mrak je sam napisal — predvsem z Revolucijsko tetralogijo, ki obravnava francosko revolucijo, a tudi z vrsto drugih dram — potek, naravo, usodo revolucije in vse to ustrezno ocenil. S tem je naredil morda več kot vsa ostala slovenska dramatika in zavest. Kajti ta dramatika se je še naprej kopala in se koplje v novih in novih samoslepih, se spogledovala in se spogleduje z nihilizmom, kritizirala, a ne našla rešitve iz zločina, razen z oznanjanjem civilizizma kot etično urejenega uživaštva. Kaj to pomeni, je Mrak razkril v *Begu iz pekla*, v *Zivljenju — karnevalu*, v *Sinovih starega Rimljana*.

Revolucija se je rodila ravno iz — napačne — kritike tega utilitarističnega in hedonističnega civilizizma, ki ni zmožen človeškega bivanja osmisлити. Brez absolutne točke, ki sije v Mrakovih dramah kot središče sveta, so nujne nove in nove revolucije. Danes verujemo v civilno in nacionalno; a že Mrak je prepričljivo podal njuno vprašljivost in temeljno nihilističnost (*Gorje zmagovalcev*, *Proces*). Leninistično-stalinistična revolucija je le ena od revolucij; najstrašotnejša, ker je najbolj radikalna in emancipirana, ločena od onkrajne moči.

Mrakova dramatika je dokazala, da smo Slovenci zgodovinsko in strukturno dozoreli; da ne bi smeli več postati plen revolucijskih samoslepih. V tem pomenu je Mrakova dramatika slovenska laična biblija.

Résumé

LES DRAMES D'IVAN MRAK SUR LE THÈME DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

Taras Kermauner

Cette communication traite de la partie de l'oeuvre dramatique d'Ivan Mrak (1906—1986) qui traite du thème de la révolution française tout en ne pas se limitant uniquement à ces oeuvres-ci mais prenant en considération les autres oeuvres de Mrak aussi. Ce traité est premièrement historique littéraire aussi bien que sociologique et politologique, car le thème de la révolution française est à la fois un thème actuel de l'histoire et de la société slovènes d'aujourd'hui. Mrak a bien prévu ce moment — le changement du système à un parti et du totalitarisme en société civile et le pluralisme — déjà pendant la guerre, en pleine guerre civile. Il a critiqué directement le bolchévisme spécialement dans son drame *Marat* qui a paru pendant la guerre-même — où il étudie la terreur de la révolution des pauvres — tout en ne se posant point du côté de la contre-révolution. Il a conservé une position indépendante, de milieu, qui à l'époque du point de vue des extrêmes politiques paraissait amoral mais qui aujourd'hui devient de plus en plus évidemment la plus convenable, car elle non seulement pouvait voir l'aveuglement des deux pôles, mais elle pouvait prévoir le cours de l'histoire et établir une opinion éthique qui est humaine et chrétienne à la fois sans être toutefois cléricale.

Le traité situe l'oeuvre de Mrak dans le cadre de la dramaturgie, littérature et politique contemporaines slovènes, c'est-à-dire dans celui d'après la guerre. En dehors de ce cadre, cette oeuvre est difficilement comprise puisque son motif est l'ana-

lyse de la révolution qui selon la volonté du pouvoir révolutionnaire était en train d'être réalisée après la guerre par les autorités révolutionnaires.

A part le drame *Marat*, le traité analyse aussi les autres drames au même thème de Mrak qui ont paru ensemble sous le titre de *Tétralogie révolutionnaire*. Ces drames furent conçus à partir de 1943 jusqu'au passage des années cinquante en celles soixante où le cycle fut terminé par le drame *André Chénier* et où il connut son apogée. Ce quatrième drame n'est pas une comédie, il ressemble plutôt aux *Euménides* d'Eschyle où il y a une réconciliation. Mrak entend et montre la réconciliation dans l'esprit chrétien ou bien en tant que la connaissance personnelle de Chénier de la possibilité d'être libéré dans le Rédempteur absolu. Les deux drames de milieu — *Robespierre* et *Mirabeau* — préparent cette réconciliation tandis que la connaissance de Dieu est montrée graduellement.

studio print

tisk, papirna galanterija

grafični design, marketing

komercialna fotografija

61000 Ljubljana, A. Bitenca 81, tel.: (061) 51 113

Neda Pagon

DOLG SOCIOLOGIJE FRANCOSKI REVOLUCIJI

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomini nanjo«, ki ga je priredila Slovenska matica v Ljubljani 20. in 21. novembra 1989.

Pričujoča razprava bi se naslovu tega znanstvenega sestanka lahko prilagodila tako, da bi se predstavila kot razmišljanje o odmevih in spominih, ki jih je francoska revolucija pustila v sociologiji, oziroma deloma o tistih, ki jih v sociologiji ni, pa bi lahko bili — tako na podlagi bogastva in iztočnic, ki jih nudi revolucijska historiografija, kakor na podlagi dogodka samega. Splošnost, ki jo je mogoče očitati temu prispevku, je hkrati poglobilni očitek, ki ga namenjam sociologiji revolucij; sicer pa najbolj popularno dokazno gradivo zgodovinarjev zoper sociologe oziroma za tezo o abstraktni naravi sociološke znanstvenosti. Iz previdnosti se torej velja vnaprej zavarovati z dvema mnenjema znamenitih zgodovinarjev, povrh še ne-Francozov. Christopher Lasch, ameriški zgodovinar, morda nekoliko preveč prepričano pravi: »Iniciativa za restavracijo smisla preteklosti bo morala verjetno priti od drugih ljudi, ne od historikov. Ni mogoče računati na profesionalne varuhe zgodovine.«¹ Moses I. Finley pa pravi: »Zgodovina je, paradokсно, nemara edina intelektualna dejavnost, ki nima lastnega predmeta... Že Aristotel je ni hotel uvrstiti med episteme (danes bi najbrž rekli »disciplina«). Zato se mora zgodovinar zatekati k drugim sorodnim vedam.«² O tem, koliko se morajo druge vede zatekati k zgodovini oziroma zgodovinopisju, je dovolj znano, ne da bi bilo tudi dovolj uporabljano.

Sociologija je prišla na svet v jasno prepoznavni svetlobi francoske revolucije. Njen precej trivialni začetek je A. Comte pojasnjeval s tem, da se je možnost *ustanovitve* pozitivne vede o družbi pokazala šele, ko je revolucija s konca 18. stoletja osvobodila družbeno stvarnost »metafizičnega plašča«, ker je šele tedaj postalo mogoče govoriti o družbenih *dejstvih* kot o stvareh, ki jih je mogoče neposredno opazovati in zato racionalno pojasnjevati.³ Revolucija je bila torej zanj prehod od metafizičnega v pozitivno fazo razvoja človekovega duha. Ker pa je sociologija po njegovem mnenju tista veda, ki najbolj uteleša pozitivnost vedenja, je njena vloga predvsem integrativna,⁴ zlasti kar zadeva odklanjanje pogubnih socialnih in moralnih posledic tega prevrata. Kar zadeva teorijo socialnega, zanjo v splošnem velja, da se mora odločati med analitično in sintetično analizo. Tu pa gre za dolgo pot od Spinoze do Marxa prek Smitha in Hegla. Zdi se, da se je prav okrog tega videnja teorije socialnega v glavnem vse zgodilo že kar v teh zadnjih desetletjih 18. stoletja, in sicer s sklicevanjem na dogodke francoske revolucije, predvsem kolikor so ti dogodki hkrati spodbudili nov začetek teoretske refleksije in ji določili nove cilje. Leta 1796 je Louis de Bonald odkril v Condorcetovih posthumnih besedilih, ki jih je izdal terminski konvent, formulo »socialna umetnost« in sicer v tistem širokem smislu, ki ga je beseda »l'art« v tem času še pomenila, torej veščino, spretnost itd. Ta obrazec je Bonald kritiziral z naslednjim argumentom: »Daleč od tega, da bi

Razprava je del raziskovalne naloge »Zgodovina socialne misli in francoska revolucija«, ki poteka na Filozofskem inštitutu Znanstveno-raziskovalnega centra pri SAZU ob finančni pomoči Mestne raziskovalne skupnosti Ljubljana.

¹ Christopher Lasch, *Entretiens avec »Le Monde«*, 6, La société, Le Monde, Paris 1985.

² Moses I. Finley, *Mythe, mémoire, histoire*, Flammarion 1982.

³ A. Comte, *Système de politique positive, Société positiviste*, Paris 1929, 48 Leçon/

⁴ Sicer je bilo značilno za francosko sociologijo, da jo je bolj zanimalo proučevanje dez-integracijskih kot integracijskih procesov; nemara daje hitrejša in bolj zanimiva rezultata.

človek izpopolnil družbo, lahko samo prepreči družbi, da bi se izpopolnila oziroma boljše rečeno, lahko le prepreči razvoj nujnih odnosov, katerih celota tvori ustavo...^{4a}

V tem stavku vidijo novejši sociologi in socialni zgodovinarji zametek znamenitega koncepta »družbenih odnosov«, ki bo postal tako velik donesek 19. stoletja v vse družbene in humanistične vede in v nekaterih socioloških izvedbah tako samoumeven in vulgariziran, da so prav *družbeni odnosi* in *celota družbenih razmerij* itd. globoko skrili posameznika in individualnost. Pojem družbenih odnosov se je namreč naselil 1845. leta v Marxovo 6. tezo o Feuerbachu, ki jo je prav mogoče primerjati s prej navedeno Bonaldovo: »Toda človeško bistvo ni nikak abstraktum, prebivajoč v posameznem individu. V svoji dejanskosti je skupek družbenih razmerij.«⁵ Po Heglovi poti je torej Marx razvijal svojo kolektivno zgodovino, ki ji je dodal tudi nekaj saintsimonizma, kakor ga je spoznal leta 1844 v Parizu. Toda že pred njim je Auguste Comte, ki je poznal Bonarda in je svojo intelektualno podobo v veliki meri dolgoval Saint-Simonu, poskušal le-tega povezati s Condorcetom. Auguste Comte je tudi prav od Saint-Simona pobral to večno zanimivo vprašanje, kako končati revolucijo, ali v besednjaku predznanstvenih (kot se preveč lahko reče, gre pa za zgolj periodizacijsko oznako) socializmov: če stara družba ni več mogoča, kako organizirati novo? Comtov odgovor je znan: to bo storila znanost, ki bo zagotovila v »pozitivni eri« družbo brez kriz. V teh okoliščinah se je Comte lotil izdelovanja sinteze znanosti in politike, kar naj bi dalo znanosti statut »družbene sile«. Odtod je le korak do ideje o znanstveni državi, kjer politika služi pozitivnemu znanju in seveda tudi ni daleč od humanitarne mistike in nove religije, v kar se je iztekel ta čudni eklektični Comtov sistem. »Retrogradni« šoli, torej Bonardu in Maistru, je Comte vzel idejo o redu, »revolucionarjem«, se pravi Condorcetu in Saint Simonu, pa idejo o napredku, *progresu*. Njegova izvirnost je, da je v nekem idealu, ki ga je imenoval »znanstveni duh«, odkril točko, kjer je obe ideji združeval. V zgodovini sociologije pa je zapisan kot veliki terminološki inovator — poleg sintagme »družbena razmerja« je njegova iznajdba še *sociologija* in *altruizem* (v članku iz leta 1825 »*Considérations philosophiques sur les sciences et les savants*«) — kot da bi s humanistično, celo krščansko razsežnostjo drugega izraza hotel blažiti tehnicistično grobost svoje pozitivistične zasvojenosti. Ta veda naj bi torej vzpostavila ravnotežje, ki ga je nasilno porušil »negativni« duh revolucije in tudi »lažne dogme«, med katere je Comte štel egalitarizem, ljudsko suverenost in individualizem. Kakor še dolgo pozneje ni bila presežena dilema o zvezi med socialnim in individualnim, tako se je tudi potrdilo prav v praksi režimov, ki so sledili marksistični sociologiji in jakobinstvu francoske revolucije, da so spodletele prav te »lažne dogme« (čeprav je v veliki meri prav zaradi njih marksistična sociologija Comtu očitala, da ni razumel francoske revolucije).

Comtov scientistični program naj bi z »resnično racionalno rešitvijo« ukinil »žalostno stanje političnega režima« in sicer z osnovnim geslom nove vede: *ordinem et progressum*. Po Comtu je bila torej sociologija plod revolucije in hkrati sredstvo, ki naj končno naredi red in stabilizira meščansko družbo. Zato v mnogih učbenikih sociologije piše, da je sociologija nastala kot *konservativna reakcija na pridobitve francoske revolucije*.

Težko je seveda dokazati, da Comtov sistem ni bil dejansko odkrito nasprotovanje najpomembnejšim revolucijskim vrednotam; tega tudi ne nameravam početi. Rada pa bi opozorila na to, da je sociologija (veda, ki težko da bo kdaj lahko vrednostno nevtralna) začela funkcionirati kot resnejša akademska disciplina šele potem, ko se je odrekla obsojanju revolucijske dediščine in se odkrito

^{4a} Nav. po E. Durkheim, *La Sociologie en France au XIX siècle, La Science sociale et l'action*, PUF, Paris 1970, str. 111.

⁵ Karl Marx, *Teze o Feuerbachu*, MEID II, CZ, Ljubljana 1976, str. 358.

zavzela za reafirmacijo revolucijskih načel; torej menim, da ni samoumevno, da je sociologija kot znanost umeščena v konservativno tradicijo evropske misli. Sploh pa se je institucionalno in profesionalno uveljavila šele v Tretji republiki,⁶ v sistemu torej, ki se je glede svoje legitimnosti skliceval na državno-pravno in ideološko kontinuiteto s prvo, revolucionarno republiko, v razdobju med 1870 in 1914, ko je *samo ena vrsta* sociologije dobila status univerzitetne vede, ki so jo tedaj označevali kot »uradno doktrino«. Gre za tako imenovano »francosko sociološko šolo« ali sociologijo Emila Durkheima.

Minilo je pol stoletja med trenutkom, ko je nova veda dobila ime (1840) in trenutkom, ko so jo vključili v akademske vrste. Kljub vsem poskusom je bila dotlej zunajinstitucionalna, neformalna, stvar pamfletov, brošur, intelektualnih krožkov, celo pozitivističnih sekt in prostožidarskega zarotništva; tako je bilo pravzaprav do propada klasičnega pozitivističnega vala. V dobi drugega cesarstva je le malo kdo resno jemal Comtove napotke za »religijo človeštva« in za vzpostavitev nove »duhovne oblasti«. Te zadeve so sociologijo zelo dolgoročno kompromitirale in onemogočile vsako njeno družbeno integrativno uporabnost. Kot poskus znanstvene zastavitve ni bil Comtov (pretežno propagandni, bi rekli danes) napor uporaben niti za konservativne politične interese, ki so logično prevladovali v obdobju med obnovljeno kraljevsko in obnovljeno bonapartistično oblastjo, ki sta se dovolj trdno opirali na tradicionalno duhovno avtoriteto katoliške cerkve in se jima ni bilo treba zatekati h kakšni pozitivni filozofiji ali sociologiji.

Šele konec sedemdesetih — osemdesetih let, po končni vzpostavitvi »republike republikancev«, ko ni bilo več ustavno pravnih ostankov starega monarhičnega in bonapartističnega političnega sistema, se je pokazalo, da bi radikalni parlamentarno-demokratski režim lahko našel oporo v sociologiji. Liberalni nasledniki Comtovega pozitivizma so zavzeli pomembne administrativne položaje — Gambetta, Jules Ferry, Jules Simon, Louis Liard; naklonjeno so obravnavali dediščino francoske revolucije.⁷ Tedaj in ti ljudje so obnovili kult revolucionarnih simbolov — spet so sadili »drevesa svobode« in marseljeza je, kot se ve, postala himna, 14. julij pa nacionalni praznik. Republikanska ideologija je lahko uporabila durkheimovski projekt sociologije kot univerzitetne vede, ki ji nudi teoretske in praktične usluge. Radikalna hotenja tega časa pa so se lahko lepo ujela s'poglavitnimi idejami in tezami, ki jih je nudil E. Durkheim — z njegovim zavračanjem tradicionalne spekulativne filozofije, z zaupanjem v možnost racionalne utemeljitve nove »meščanske morale« in »laične religije«, kakor tudi s prepričanjem o »možnosti nekonfliktnih (»solidarističnih«) rešitev »socialnih problemov«. V okviru praznovanja *stoletnice* revolucije je z ministrskim dekretom postal Durkheim univerzitetni predavatelj za predmet, ki svojih režimskih uslug že v naslovu ni skrival, namreč: »pedagogika in družbena veda« v Bordeauxu. V petnajstih letih je iz te inovacije nastala na Sorboni akademska sociologija, ki je prevladala nad vsemi drugimi medtem nastalimi sociološkimi strujami.⁸ Francoski pozitivizem, od Saint — Simona (ki je v naši družboslovni recepciji manj obravnavan kot pozitivist, čeprav je pozitivistična strast značilna in samo na videz paradokсна lastnost utopistov) do Durkheima, je vseboval poudarjene moralne in religiozne elemente, ki naj bi dopolnili njegov »fetišizem dejstev«.⁹

Elementi durkheimovske sociologije, s katerimi je podpirala republikanski red, ki se je legitimizacijsko opiral na dediščino francoske revolucije, so predvsem: antiklerikalizem, neposredno sklicevanje na revolucijsko razkristjanjeva-

⁶ A. Mimica, *Zasnivanje durkheimovske sociologije kao akademske discipline*, Zbornik Filozofske fakultete, ser. B, št. XV, Beograd 1988, str. 245—274.

⁷ Npr. John Eros, *The Positivist Generation of French Republicanism*, *Sociological Review*, vol. III, 1955, št. 2, str. 255—277.

⁸ Gl. op. 6.

⁹ Russel Jacoby, *Družbena amnezija*, *Misel in čas*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, str. 123.

nje, kar je dalo politikom Tretje republike misliti, da bo to prebudilo nacionalna in domoljubna čustva, republikansko novo moralo pa utemeljilo na racionalnem védenju, ki se mu je najbolj žilavo upirala ravno tradicionalna religija. Socialna funkcija te sociologije je bila torej neizpodbitna: pomagati vzpostaviti laično republiko. Že pred revolucijo leta 1789 je v francoski politični filozofiji živela republikanska ideja in vedno bolj ali manj odkrito zagovarjala antiklerikalizem. Predrevolucionarnim republikancem je bil, denimo, Voltairov antiklerikalizem dobrodošel zlasti s tezo o tem, da je mogoče suverenost naroda v celoti udejaniti samo v laični republiki. Saj je bilo v smislu tovrstne geneze (Voltaire, Diderot; Rousseau cerkve ni neposredno napadal) rečeno tudi to: »Voltaire je porušil oltar, a ohranil prestol, Rousseau je porušil prestol, a ohranil, če ne celo na novo postavil oltar, Diderot je edini pokopal oboje hkrati.«¹⁰ Seveda je oboje pokopala šele revolucija in v svojem jakobinskem obdobju dodobra izživel tudi svojo mržnjo do katoliške cerkve. In tedaj je postal uporaben tudi Rousseau, po katerem so se jakobinci ravnali tudi v teh rečeh; sploh je bila leta 1789 kolektivna mentaliteta še zelo rousseajevska.

Po mnenju J. Le Goffa se sploh samo zdi, da je eminentno kolektivna mentaliteta tista, ki se izmakne nestalnosti družbenih bojov, v resnici pa je poglaviti element napetosti in razrednih bojov. Ker se je torej izkazalo, da ni v duhu kolektivne mentalitete, da bi mogla in hotela hkrati služiti Bogu in domovini, so kult prvega žrtvovali za drugo; vendar so morali ideje, za katere so si prizadevali, nekako divinizirati, kar si lahko razlagamo kot pogoj ali možnost, da je nova sinkretična religija vsaj malo delovala kot socialno integrativni moment novega tipa. V družbeni paniki, ki jih je zajela po razpadu nekdanje vsaj navidezne enotnosti tretjega stanu, so jakobinci poskušali s političnimi ukrepi vzpostaviti nadrazredni sistem. Zato so se obrnili k *ljudstvu*, k tej fiktivni tvorbi osemnajststoletne filozofije, na katero se je vztrajno sklicevala »stranka advokatov«, zakonita naslednica razsvetljenskih »sociétés d'esprit«. Augustin Cochin, eden iz vrste zamolčanih avtorjev v tako imenovanih marksističnih sociologijah, pravi v sijajnih analizah teh mišljenjskih družb: »Iz neznanja enim in iz mističizma drugih se je porodila čudna **politična fikcija** naroda — kolektivnega, pa vendar personalnega bitja.«¹¹ Podobno oceno tega preddurkheimovskega personaliziranja nad-individualnih tvorb, v katere se je zatekla francoska revolucija, je že precej prej izrekel tudi Alexis de Tocqueville: »... nad vsem tem se je gradila imaginarna družba, kjer je vse bilo videti enostavno in urejeno, pravično in z razumom usklajeno.«¹²

Vprašanje je potemtakem bilo, kako po propadu cerkve zagotoviti družbeno integracijo globoko razdeljene družbe, ki še tiste enotnosti ni zmogla več, kakršno je včasih zagotavljala cerkev. V času vse bolj izraženih interesnih spoprijemov v socialnem, ekonomskem, političnem in ideološkem pogledu se je kazalo znova zateči k tistim »fikcijam«, o katerih nam govorijo zgodovinarji revolucije in ki sodijo v poglavja o ustvarjanju novih »imaginarnih družb«. Edina instanca, v kateri se združijo vsi posamezni interesi, je ljudstvo, edina mogoča oblika institucionalne enotnosti pa domovina. Durkheim je torej pravzaprav samo zamenjal enotni ideal ljudstva z ne dosti manj mističnim pojmom družbe: v prizadevanju, da bi *sociološko* pojasnil ta politični program, se je Durkheim naslonil na tisti del francoske intelektualne zapuščine, ki je utemeljevanje idejnega soglasja in obnavljanje organske enotnosti družbe iskala zunaj katoliške tradicije, in je s tem zapustil comtovski pozitivistični konservativizem. Nova religija je po Durkheimu potrebna zato, da kanonizira revolucionarne prido-

¹⁰ Claude Nicolet, *L'idée républicaine en France, Essai d'histoire critique*, Gallimard, Paris 1982, str. 72.

¹¹ Augustin Cochin, *L'Esprit du jacobinisme*, PUF, Paris 1979, str. 98; tudi *Les sociétés de pensée*, Ed. Copernic, Paris 1978.

¹² Alexis de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, Gallimard, Paris 1967, str. 238–239.

bitve, ki morajo biti vgrajene v temelje Tretje republike. V določenem smislu se je tudi Durkheimu zgodilo, kar se v takih primerih zgodi: občutenje misije, ki da jo ima izvesti, je povzdignil do te mere, da je svojo moralno obnovo francoske družbe predlagal kot nekakšen nov verouk: republikansko mladino mora poučiti, *kaj je to družba in jo tudi naučiti družbenosti*. Vzor zanjo pa je videl v ideji *bratstva*, ki je v Tretji republiki takorekoč subsumirala ostali dve ideji, enakost in svoboda. Ko je na mesto Boga postavil družbo, je za svoj projekt utemeljevanja nove laične religije lahko dobil vplivne pokrovitelje samo v okoliščinah, ki so nastale z medsebojnim prepletanjem in stapljanjem republikanskih idej, še živih spominov na revolucijsko razkristjanjevanje, filozofije pozitivizma, ki se vsaj deloma opirajo na dediščino comtovske »religije človeštva«, prostožidarskega antiklerikalizma in seveda praktične politike radikalnih vlad, ki so težile k laicizaciji izobraževalnega sistema in k spodkopavanju vpliva cerkve na vseh področjih javnega življenja. Durkheim seveda ni bil nikakršen zapoznel jakobinec — na to dediščino so se sklicevali zagovorniki ekstremnih političnih poti, namreč levi socialisti in nacionalisti — toda primer jakobinske laične religije je navajal vedno, kadar je moral dokazovati »sposobnost družbe, da se dvigne v boga ali da ustvarja božanstva«. ¹³ Kot sociolog je že zgodaj razlagal, da simboli pravzaprav niso pomembni, ampak da je treba iskati tisto, kar skrivajo in izražajo. ¹⁴

Potrnilo za misel, da se pod religiozno predstavljenim simbolom skriva družba sama, pa je vedno našel v tistem trenutku francoske revolucije, ko je Najvišje bitje postalo razkriti predmet kulta. Njegovo sklicevanje ali iskanje primerov v francoski revoluciji ni bilo naključno. Po eni strani se je namreč sociologija, za kakršno si je prizadeval, trdno opirala na tisto dolgotrajno miselno tradicijo, ki se po navadi imenuje *metodološki realizem*: pomeni, da je družba realiteta *sui generis*, oziroma tista elementarna ontološka kategorija, s katero mora začeti pa tudi končati vsako racionalno in »pozitivno« proučevanje socialnih pojavov. Ni družbenega pojava, ki ga ne bi bilo mogoče pojasniti z nekim drugim družbenim pojavom. Takšno stališče je vsaj že od Rousseauja, ki ga je med drugim Durkheim imel za enega od »predhodnikov sociologije«, prispevalo k tezi o družbi kot nadindividualni tvorbi, ki ima posebno, celo transcendentno eksistenco, kar seveda pomeni, da je lahko predmet kulta. Če še pomislimo, da so *ob stoletnici* revolucije prenašali Rousseaujeve kosti po Parizu do Panteona v pravem poganskem obredju in da je bila durkheimovska sociologija tista znanost, ki je bila pripravljena to tako zelo ideološko početje razlagati, potem to pravzaprav pomeni, da je sociološko-spoznavna analiza družbenih okoliščin, v katerih je sama sociologija nastala — vsaj v Franciji — dolžna svoj uspeh, v tej durkheimovski verziji dejstvu, da je kar najbolj prikladno odgovarjala zunajznanstvenim ciljem tedanjega republikanskega režima. ¹⁵

Že omenjeni metodološki realizem kot dobra sociološka tradicija se v zgodovini sociologije žal ni dopolnil z *metodološkim individualizmom*, čeprav bi se bil lahko, saj se nanaša na politično filozofijo, ki gre od Locka do Rousseauja in od Smitha do Tocquevilla. Kot je znano, so filozofi vselej zelo obsedeni s politiko, vendar v glavnem politiko vznemirjajo. Politični filozof predpostavlja, da se je neko vprašanje zastavilo zaradi nekega dogodka; kar pravzaprav pomeni (poenostavljeno), da išče argumente za stališče, ki ga že ima. Pri Rousseauju imamo opraviti s takšno inovativno refleksijo o političnih pravicah, ki je utemeljena na avtentično individualistični metodologiji. Vendar pa je bilo 19. stoletje bolj ali manj v celoti naravnano proti filozofiji razsvetljenstva, proti individualizmu: prav s to reakcijo pa je zelo povezan nastanek sociologije, tako pri

¹³ E. Durkheim, *Elementarni oblici religijskega života*, Prosveta Beograd 1982, str. 198.

¹⁴ E. Durkheim, *Science sociale et l'action*, PUF, Paris 1970, str. 193.

¹⁵ Strinjam se namreč z davno Durkheimovo oceno, »da je sociologija bila in ostala do prve svetovne vojne predvsem francoska veda« (*La Sociologie en France aux XIXe siècle*, v *La Science sociale et l'action*, PUF, Paris 1970, str. 182).

Comtu, kot Durkheimu in tudi Marxu. Zanimivo je, da se je v 20. stoletju individualistična misel pojavila pri Maxu Weberu in ne v strukturalizmu, ki ga pravzaprav zasledimo že pri Durkheimu.

Ta metodološki individualizem nima ničesar ali zelo malo skupnega s političnim individualizmom in klasičnim liberalizmom. Vzpostavlja se na epistemološki in ne na moralni ali politični ravni: in to možnost so zapravile mnoge sociologije v imenu družbe kot celote družbenih odnosov, kolektivne zavesti, strukture odnosov, družbenih mrež itd. in ne samo marksistična sociologija. Pierre Vilar pravi v razpravi z optimističnim naslovom »Marksistična zgodovina, zgodovina v izgradnji«, da je vsaka znanost vedno v fazi konstitucije. Iz nezgod, ki jih je doživelo marksistično družboslovje v epistemoloških raziskavah, se poskuša reševati z neprepričljivimi razločevalnimi konstrukti: pojem »epistemološkega praga« je koristen, če pomaga razločevati med zaporednimi prilagoditvami konstrukcij duha strukturam realnega. Pojem »epistemološkega reza« je nevaren, če namiguje na to, da je mogoče grobo in nenadno preiti od neznanosti k znanosti.¹⁶ V imenu občosti svojega vedenja in pod zavetjem »znanstvenega« alibija o sintezni znanosti je sociologija izgubila veliko časa, preden je spoznala, da se tudi v tej vedi napredek dogaja prek analize fenomenov in parcialnih procesov in ne s prizadevanji po nemožnih občih teorijah.

Pred pojavom socialističnih režimov, ki so se opirali na lastne revolucije kot na izvor in dokazilo svoje legitimnosti in so nastopili najprej z odpori »buržoazni vedi o družbi«, potem pa so sociologijo — tokrat marksistično — integrirali v svoj ideološki korpus, pred tem časom torej je bil durkheimovski projekt šele osamljen, a indikativen primer neposredne instrumentalizacije znanja o družbi. Potem pa je bilo s sociologijo dolgo približno tako, vsaj večinoma, in še posebej razpoznavna je bila njena uporabna vrednost v obravnava zgodovinskih, prelozkih, revolucijskih trenutkov, pravzaprav vse, dokler je na tem mestu niso nadomestile politologija, pedagogika itd. In vendar sociologija še ni naredila zgodovine svoje vede niti glede na durkheimovski prvi uslužnostni režimski projekt in niti ne glede na tiste elemente tega sociološkega projekta, ki so močno vplivali na velik del »nouvelle histoire« ali na socialno psihologijo in h kateri se sociologija v najnovjšem času sama vrača: Habermas se vrača k Durkheimu in Weberu; Boudon k Tocquevillu in Sombartu, Bourdieu k Durkheimu.

Na Slovenskem seveda tudi nimamo niti sprotne zgodovine svojih strok. Tudi Durkheimova sociologija je žal še vedno slabo poznana, kar velja nasploh celo za predmarksistične socialne teorije. Ko se je sociologija vzpostavila v šestdesetih letih kot univerzitetni študij, se je tudi v proučevanju revolucij držala tistih občih mest, ki so veljala, če lahko tako rečem, v trdi liniji projakobinsko ortodoksne interpretacije. (Na tem mestu je govor predvsem o pedagoški rabi sociologije.) Z današnjega gledišča se vidi, da je bilo zgodovinopisje mnogo bolj informirano in informativno, ideološko nekoliko manj enoznačno — čeprav zato ne dovolj analitično — kot pa je to veljalo za tedaj vzpostavljeno državno družbeno vedo. Vendar pa je bil v tem času tudi v Franciji, ki nam je tu izhodišče, prevladujoč ortodoksni marksistični model v interpretaciji zgodovine, pri katerem so sodelovali mnogi današnji »revizionisti«. Koncept revolucije je funkcioniral v sociologiji samo kot metafora, kvečjemu kot tako imenovana koristna abstrakcija in to samo za prejšnje, v bistvu opozorilne ali pripravljalne revolucije za »pravo«, socialistično revolucijo. Francoska revolucija je bila obravnavana kot dosledno meščanska demokratična revolucija, s poudarkom na njenem nekompromisnem značaju in kot zgled — vsej meščanskosti navkljub — *naprednega skoka najširših ljudskih množic*. Kot takšna najbolj razširjena sintagma za razlaganje *skokovitosti* družbenega razvoja ob pogoju, da ga izvedejo

¹⁶ Pierre Villar, *Marx in zgodovina*, v *Zgodovina marksizma*, I, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984, str. 76 in passim.

in zagotovijo najširše ljudske množice je zapisana tudi v besedilu Borisa Ziherla, v članku iz leta 1939 z naslovom *Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov*, ki ga sicer ni mogoče šteti za sociološko analizo revolucije, ker je povzeta zgodovinska analiza slovenskega kmetstva, vendar bi bil kot historičen dokument o razvoju sociologije na Slovenskem skupaj s še nekaterimi drugimi besedili vreden večje pozornosti, kot pojasnjuječ člen napetostnega razmerja med različnimi vedami in med preteklimi teksti in sodobno družbo.

Na tem mestu bi hotela opozoriti na to, kar bi lahko imenovali ideološko, vendar tudi metodološko omejenost: paradokсно je, da se nista ne marksistična sociologija in ne marksistično zgodovinopisje ukvarjala s temami, ki so bile v izvirih sociologije vendarle občutene in zastavljene. To se je v veliki meri zgodilo zaradi teoretsko restriktivne opredelitve in rabe pojmov, pri čemer ne mislim na večkrat prekomerno rabo kategorij razreda in razrednega boja (kot edinega gibal družbenih sprememb, čeprav ga je že Tocqueville štel za eno izmed takšnih gibal, prav tako pa tudi drugi, neposrednejši viri klasičnega marksizma). Poleg pravih revolucijskih tem, ki so izrazito nabite s sociološkim pomenom (pa se je ta izgubil od silne ideološke in politične rabe) kot so, denimo, bratstvo, združevalne prakse; asociacije, zarotništvo itd. mislim še na kategorije, ki smo jih že omenili: zavest, ki je bila v tej teoriji pojmovana kot družbena ali kot razredna in nacionalna, zanemarjena pa kot kvaliteta kolektivne zavesti, v modernejšem smislu kot efekt mentalitetnih struktur. Tudi pozneje, ko je sociologija razvila silne stratifikacijske ali systemske ali funkcionalistične teorije, je zanemarila na primer vprašanja razmerja med socialnim in individualnim, socialnim in kolektivnim, javnim in zasebnim, ki se tako sijajno razkrivajo skozi analize mentalitetnih struktur — in za kar so bili mnogi nastavki že pri Marcelu Maussu in Durkheimu. Prav kategorija zavesti — ob še nekaterih drugih — kot so fikcija, revolucijski imaginarij, teror kot občutenje strahu in smrti, revolucijski vsakdan kot bivanjska negotovost in pristajanje na to v imenu boljše prihodnosti, torej elementi iluzije, utopije in mita — prav te kategorije so bile predsodkovno obremenjene, bodisi kot neznanstvene, marginalne ali nepozitivno raziskovalne, ali pa je bila njih raba pravzaprav nujna posledica ideološke določenosti same terminologije. Za graditeljske stopnje novih družb, imenovanih socialistične, je bilo značilno, da so svojo »marksistično družboslovno utemeljenost« izvajale iz svojih revolucij, kot začetkov in izvirnosti brez spomina in brez tradicije, zaradi česar vanje tudi niso zašli topli tokovi družboslovnih strujanj (denimo Bloch). Veljali so za popuščajoč v ideološkem smislu in za abstraktne oziroma spekulativne v filozofskem. In v smislu poudarka na omenjenih pojavih je pravzaprav Mathiez korak nazaj glede na Jaurès (ki je opazal pomanjkljivosti v socialni teoriji revolucije glede na politično in ekonomsko), vendar je bil najbolj uporabljan vir na Slovenskem. Te teoretske vrzeli je mogoče precej neposredno pripisati prav antiindividualizmu, ki je starega datuma, a so ga nekateri tokovi socialne teorije pač predolgo uporabljali. V podobnem smislu govori Jacoby v *Družbeni amneziji* o tem, da je »prekletstvo marksizma antisubjektivna objektivnost«. ¹⁷ Zdi pa se, da so prav proučevanja omenjenih prezrtih pojavov izrazito plodna za razkritje tistih revolucijskih mehanizmov, ki navsezadnje morda tvorijo občost (če je ta seveda res potrebna), s katero se v veliki meri vzpostavlja sociologija.

¹⁷ R. Jacoby, nav. d. str. 143.

Résumé

LA DETTE DE LA SOCIOLOGIE À LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

Neda Pagon

La sociologie est née dans la lumière de la Révolution française, puisque, comme le dit Comte, seule la Révolution a révélé les faits sociaux comme rationnellement explicables. Plus tard, on a découvert, chez Condorcet, le germe du concept des «relations sociales» qui a pourtant, dans un usage trop général, sociologiste, voilé l'individuel et l'individualité; aussi bien que le rôle de l'individu dans la Révolution. Dans sa forme institutionnelle, elle s'est affirmée seulement sous la Troisième République, comme la sociologie d'E. Durkheim (en supportant le régime républicain, et aussi en s'appuyant sur la déchristianisation révolutionnaire, par exemple). Comment, après le déclin de l'Église, assurer l'intégration sociale d'une société profondément divisée? C'est de cette situation que proviennent l'invention de la société comme tenant-lieu du Dieu et la thèse qu'il faut dévoiler le fond des symboles; ce qu'il illustre avec des exemples de la Révolution française.

Ce réalisme méthodologique n'était pas complété par un individualisme méthodologique; l'attitude prépondérante du XIXe siècle s'opposait aux Lumières et à l'individualisme. — Toutefois, le projet durkheimien présente un exemple indicatif et prémarxiste de l'instrumentalisation du savoir sur la société. Le concept de la révolution a fonctionné en sociologie seulement en guise de métaphore; pour cette raison, elle s'est trop peu occupée des questions éminemment sociologiques, comme, par exemple, la relation entre le social et l'individuel, entre le public et le privé, la révolution et l'utopie, mythes et fictions, etc.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Tematska številka 1-2/1990 objavlja pregledno delo Bogdana Žolnirja »Partizanske tehnike na Koroškem«. 114 strani, cena 150 dinarjev.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

Ludvik Olas

IZSELJEVANJE IZ PREKMURJA

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1.—3. oktobra 1990.

Naslov referata mi narekuje, da obravnavam trajne migracije iz Prekmurja v preteklosti. Vseh oblik sezonskih migracij pa se dotikam le v toliko, v kolikor so prve z njimi pogojene. Izselsjevanje prekmurskega prebivalstva ima že večstoletno tradicijo. Vire o njem imamo že iz 18. in 19. stoletja. Za starejša so poglavitni verski in politični vzroki, čimbolj pa se pomikamo v naš čas, tem bolj stopajo v ospredje socialno ekonomski vzroki. Kot smo geografi in zgodovinarji že večkrat zapisali, so se Prekmurci že v prvi polovici 18. stoletja izseljevali na Madžarsko v županijo Somogy.¹ Izselsjevanje je sprožil po eni strani verski pritisk, na prekmurske protestante v času protireformacije, po drugi strani pa turška pustošenja, ki so privedla do delne ali tudi popolne opustelosti mnogih madžarskih vasi. Vanje je protestantom naklonjena zemljiška gospoda naseljevala prekmurske evangeličane kot delovno silo. Naseljevali so jih bodisi v obliki novih naselij (vas Liszo na marofu grofice Draskovics) ali pa v že obstoječa in le delno opustošena naselja (Vesze, Porrogszentkirály, Szand . . .). V vas Liszo se je samo leta 1719 priselilo 14 družin. Za Szand navajajo, da je število prekmurskih (vendskih) priseljenih družin od leta 1745 do leta 1867 naraslo na 41. Za to naselje še navajajo, da so prvi doseljenci prišli iz puconaskega in hodoškega območja. Točnega števila preseljenih ne vemo. Bilo jih je pa mnogo, ker so imeli tam lastne fare in šole, v katerih je potekalo bogoslužje in pouk v slovenskem (prekmurskem) jeziku vse do leta 1830. Močno sled so pustili tudi v slovenski kulturi, kajti tu je Števan Küzmič po grškem izvirniku prevedel Novi zakon v prekmursko narečje. Slovenski jezik je danes odtođ že izginil, prisotni so pa sledovi v priimkih med ljudmi, zlasti na pokopališču (Lanjšček, Lepoša, Smodiš, Küzmič, Lovenjak in drugi).

Vzroki za izselsjevanje konec 19. in v 20. stoletju so — kakor smo že dejali predvsem socialno ekonomski. Da bi razumeli poznejše izvajanje, si moramo te podrobneje ogledati. Prekmurje je obmejna, narodnostno mešana in gospodarsko nerazvita slovenska pokrajina. Podobne razmere se pojavljajo tudi v njegovem sosedstvu na madžarski in avstrijski strani. Őrség in južni Burgenland uvrščajo med najmanj razvite pokrajine Madžarske in Avstrije. Ne pretiravamo, če rečemo, da smo tu v najmanj razvitem kotu treh sosednih držav. Vzroki za to zaostalost tako ne prihajajo samo iz ene strani, niti jih ne kaže iskati samo v naravogeografskih vzrokih. Dolini Mure in Rabe so stoletja sekale politične meje in zavirale pretok ljudi in blaga. Skoraj do 18. stoletja so pustošili tukaj turški vpadi, medtem ko je bila ostala Slovenija z Vojno krajino pred njimi zavarovana. To je tudi pripomoglo, da so se obravnavane pokrajine izognile pomembnejše mednarodne prometne poti.

Po prvi svetovni vojni je bilo Prekmurje s trianonsko mirovno pogodbo priključeno k matični Sloveniji. Z državno mejo, ki je bila dokončno zakoličena leta 1924,² je bilo zadoščeno narodnostnim težnjam, toda ta je prerezala vse prometno omrežje, ki je Prekmurje povezovalo s takratnim gospodarskim zaledjem. Prerezala je železniški progi pri Hodošu in Lendavi in regionalne ceste pri Cankovi, Kuzmi, Hodošu, Prosenjakovcih, Dobrovniku in Dolgi vasi

¹ Sándor Mesterházy: A somogyi ágostai hitvallásu evangélikus keresztény egyházmegye története, Nagykanizsa 1932.

² Matija Slavič: Prekmurske meje v diplomaciji. Slovenska krajina. Beltinci 1935, str. 83—108.

pri Lendavi. To je bil velik udarec za gospodarski razvoj naše pokrajine, katerega posledice še vse do danes nismo odpravili. Prekmurje še danes nima z osrednjo Slovenijo primerne sodobne cestne povezave. Ukinili smo tudi železniško progo od Murske Sobote do Hodoša. Novonastala državna meja in z njo stopnjevana prometna izoliranost je močno prizadela razvoj kmetijstva.

To je izgubilo svoje tržišče v sosedni Avstriji, v katero so kmetje Goričkega in Ravenskega prodajali predvsem živino, sadje in vino. Posledica tega je bil upad števila živine,³ deloma pa zaradi tega tudi vinogradov, ki so bili prizadeti po trtni uši, niso obnavljali v taki meri kot v sosednem štajerskem delu. Agrarno Prekmurje je tako doživelo močan udarec v svoji osnovni gospodarski panogi — kmetijstvu. Gospodarski razvoj je zastal, prebivalstvo pa naraščalo. Možnosti za zaposlitev v neagrarnih dejavnostih ni bilo, zato so si revnejši sloji poiskali kruh s sezonskim delom, ki se je često spremenilo v trajno izselitev. Posredno je sezonski zaslužek prispeval tudi k nakupu kmetij izven Prekmurja, zlasti na štajerskem delu Pomurja in k trajnemu izseljevanju.

Da bi določili smeri izseljevanj in sklepali na število izseljencev v času največjih izseljevanj, h katerim prištevamo že tudi leta po drugi svetovni vojni, smo obdelali štiri prekmurska naselja. Dve na Goričkem (Sebeborci, Krnci) in dve na ravnini (Bratonci, Lipovci). Rezultate prikazujemo v tabeli.

Število izseljenih v državo	Iz Goričkega		Iz ravnine		Skupaj	
	št.	%	št.	%	št.	%
Jugoslavija	11	12,0	98	50,0	109	38,2
ZDA	37	40,7	26	13,3	63	22,1
Francija	19	20,9	41	21,0	60	21,1
Avstrija	5	5,5	2	1,0	7	2,5
Argentina	5	5,5	—	—	5	1,8
Kanada	4	4,4	12	6,1	16	5,6
Urugvaj	4	4,4	—	—	4	1,4
Madžarska	3	3,3	4	2,6	7	2,5
Nemčija	1	1,1	2	1,0	3	1,1
Češkoslovaška	1	1,1	1	0,5	2	0,7
Sovjetska zveza	1	1,1	1	0,5	2	0,7
Avstralija	—	—	5	2,5	1	0,3
Italija	—	—	1	0,5	1	0,3
Velika Britanija	—	—	1	0,5	1	0,3
Skupaj	91	100	194	100	285	100

Iz goriških vasi je več kot polovica izseljenih iz časa pred prvo svetovno vojno. Samo v ZDA jih je odšlo 40,7 %. Na ravnini pa so močneje zastopana izseljevanja med obema vojnoma in po njej. Odstotki v tabeli nam kažejo glavne razvojne tendence izseljevanja. Goričko je bilo prej prenaseljeno kot ravnina, zato ga je val izseljevanja prej zajel. Trajno izseljevanje pred vojno je bilo tam najmočnejše. Ne samo v ZDA, tudi na Apaško ravnino so se Goričanci izseljevali že pred letom 1914. Na ravnini je prišla prenaseljenost pozneje do izraza. Tu je bilo več veleposestniške zemlje, ki je ljudi zaposlovala ali pa je pozneje po eni ali drugi poti postala njihova last.

Izseljevanje v Ameriko ni imelo pri Prekmurcih takoj značaj trajnih migracij. Velik del se je sprva z zaslužkom vrnil, si uredil dom, izplačal dediče, dokupil zemljo ali novo kmetijo izven Prekmurja. V Sloveniji so odhajali čez ocean predvsem moški, v Prekmurju pa tudi ženske skoraj v enaki meri (40 %). Zelo zgovorna je starost izseljenih. 62 % je bilo mlajših od 20 let. Odhajali so brez kapitala in strokovne usposobljenosti, zato so se v Ameriki zaposlili le v nižjih kategorijah dela. Izhajali so iz kmečkih družin, toda 80 % je dobilo delo v industriji. To velja predvsem za izseljence v ZDA, ne pa tudi za selitve med

³ Ferenc Horváth: Zgodovina gospodarstva v delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni županiji. Casopis za zgodovino in narodopisje. Založba Obzorja Maribor, 1989. Str. 177—185.

obema vojnama. Odseljeni v Urugvaj, Argentino in Kanado so si že v večji meri našli delo na zemlji ali v obrti. Poudariti moramo še, da je bil za izselitev v Ameriko potreben kapital, in zato po tej poti niso odhajali socialno najnižji sloji prebivalstva. Potomci bajtarjev, najemnikov so se morali zadovoljiti z delom in izselitvijo v Avstrijo, Madžarsko, med vojnama v Francijo in Nemčijo.

O trajnem izseljevanju iz Prekmurja so spregovorile tudi druge znanosti, malo pa je bilo povedano o preseljevanju Prekmurcev čez Muro v drugi del Pomurja, zato bomo temu posvetili nekoliko večjo pozornost.

Trajne selitve Prekmurcev v štajerski del Pomurja

Pomurje deli reka Mura na levi prekmurski in desni štajerski del. Naravnogeografski pogoji so na obeh straneh reke več ali manj enaki, zato bi lahko pričakovali tudi enako stopnjo gospodarskega in populacijskega razvoja. V resnici pa ni tako. Skozi dolga stoletja je oba bregova ločila politična meja, ki je priključevala Prekmurje k agrarno fevdalni Madžarski, štajerski del Pomurja pa h gospodarsko razvitejši Avstriji. Ta ločitev je pripomogla, da sta oba dela doživela različen razvoj, podoben onemu v njunih matičnih državah.

Avstrijo je val industrializacije zajel mnogo prej kot Ogrsko. Nedaleč od Štajerskega Pomurja so zrastle pomembnejši urbanoindustrijski centri Maribor, Zagreb in deloma tudi Ptuj, ki so sproti požirali delovno moč, ki je bila na kmetijah odveč. »Beg z dežele« se je tu odvijal po poti kot jo poznamo v ostali Sloveniji. Zanj so bili tu dani pogoji. K temu je mnogo pripomogla sorazmerno zgodnja zgraditev glavne štajerske železnice v bližini, kakor tudi pozneje železnice na štajerski strani Mure. Prirastek prebivalstva se je vedno uravnavešal z razvojem proizvodnih sredstev. Med štetjema 1869 in 1910 je prebivalstvo naraslo za 14,2 %, med štetjema 1931 in 1953 pa za 12,4 %. Gibanje prebivalstva nam kaže enakomeren razvoj brez močnejših amplitud.⁴ Prednost kmetijstva na štajerski strani Mure se odraža tudi v tem, da se je v okviru Avstrije že zgodaj oteslo fevdalnih vezi. Glede na to je imelo že daljšo tradicijo in izkušnje. Za svoje poljske pridelke, pa tudi za vino, je našlo vedno trg v relativno gorati Avstriji, ki je imela v primerjavi z Ogrsko manj kmetijske površine in več neagrarnega prebivalstva.

Prekmursko kmetijstvo je imelo v okviru Madžarske drugačno razvojno pot. Posledice zastarelega fevdalnega družbenega reda so se tu čutile še v prvih desetletjih dvajsetega stoletja. Prekmurski tlačan razen »gorne desetine«, to je dajatve vina, ni dajal drugih dajatev za selišče, ki ga je dobil od grofa, pač pa mu je moral zanj vsako leto odslužiti določeno število delovnih dni. Za celo selišče, ki je merilo 36 oralov, je moral letno odslužiti 100 delovnih dni. Glede tega Prekmurje ni bilo izjema. Podobne odnose so poznali narodi vzhodno od Labe in Litve od Baltskega do Jadranskega morja, predvsem pa prebivalci ogrskih pokrajin.⁵ Če pri tem odštejemo zimsko sezono, čas slabega vremena in praznike, vidimo, da je večji del delal pri veleposestniku. Hote ali nehote je moral lastno posestvo zanemarjati. Stremel je za tem, da na njem pridelava za takratne minimalne potrebe svojega že tako nizkega standarda. V primeru, da bi bil pri grofu zadolžen le z desetino, bi se lahko uspešneje usmeril na delo na lastnem selišču. Dajatev veleposestniku bi ga prisilila v intenzivnejšo obdelavo. Tako pa je posestvo živalarilo, obdelovanje zemlje je bilo primitivno, ob železnem so uporabljali še lesen plug. Tudi srednjeveliki kmetje niso bili sposobni pridelati dovolj kruha za številno družino.

Leto 1848 je našlo prekmurskega kmeta nepripravljenega, brez pravih izkušenj in tradicije. Poseben udarec mu je bila na novo vpeljana davčna obveznost. Usmeril se je v žitno poljedelstvo, katerega pridelek je imel na Ogrskem

⁴ Svetozar Plešič: Glavne geografske poteze in problemi Pomurja. Geografski zbornik, Murska Sobota 1959.

⁵ Bogo Grafenauer: Prekmurski Slovenci v zgodovini. Murska Sobota 1961.

močno konkurenco. Presežek pridelka ob ugodnih letinah je največkrat našel trg preko Radgone v Avstriji. V kolikor se mu je ta smer zaprla, se je le z nizko ceno preko prekupčevalcev prerinil na madžarski trg. Večkrat so kmetje poljske pridelke tudi ilegalno prevažali čez mejo v Avstrijo. V zameno so si kupovali industrijske izdelke, ki so bili tam cenejši. Podoben problem je bil z vinom. Kar ga je šlo v prodajo, ga je večinoma odkupila Radgona. Tako kljub relativno ugodnim naravnim pogojem v Prekmurju ni bilo pravih možnosti za razvoj kmetijstva.

Agrarna Madžarska je bila v obravnavanem času še skoraj brez industrije, zato do konca 19. stoletja v Prekmurju ne opazimo normalnega odtoka viška prebivalstva iz vasi v mesto. Naravni prirastek pa je bil močan in prebivalstvo je temu primerno naraščalo. Od prvega popisa leta 1869 pa do štetja prebivalstva leta 1910 je naraslo za 46,2 % (v štajerskem Pomurju v istem času le za 14,2 %). Glede na takratno stopnjo gospodarskega razvoja je bilo Prekmurje že prenaseljeno. Kmečka posest se je drobila. Delo in kruh je bilo treba najti drugje. Največkrat ga je dala sezonska oblika zaposlitve, ki je trajala le v poletni sezoni; pozimi se je sezonski delavec vračal na domačo kmetijo, na kateri si je ustvaril dom. Zemljo si je tako delilo več potomcev med sabo. S tem pa se je zemlja drobila in posest slabila. Pri tem ni odveč, če se na kratko seznanimo s pravicami in načinom dodelitve zemlje pri ogrskih plemenitaših. Med madžarskimi plemenitaši in ostalim prebivalstvom ni bilo tako velike razlike kot drugje v Srednji Evropi. Med njimi je bila dovoljena tudi zakonska zveza. V kolikor se je ženska neplemenitega rodu poročila s plemenitašem, je s poroko pridobila vse pravice moža (tudi plemiški naslov) in jih obdržala tudi če je mož umrl. Enake pravice je pridobil in obdržal tudi možki, če se je poročil z ženo plemenitega rodu. Plemenitaški naslovi so prešli tudi na potomstvo takega zakona, z njimi pa tudi delež v lastnini posestva.⁶ Tako ima drobljenje posesti na Ogrskem globlje korenine in je po letu 1848 prešlo tudi na posest osvobojenega kmeta. Drobila se je do take mere, da številnih kmečkih družin ni mogla več preživeti. Izseljevali so se posamezniki in tudi družine. Relativno ugodnejše razmere so jih privabile tudi v štajerski del Pomurja. Pred prvo svetovno vojno so se v to smer selili le posamezniki, ki so si na desnem bregu Mure poiskali delo kot poljski delavci ali pa so se zaposlili kot hlapci ali gospodinjske pomočnice pri večjih kmetih. Prihajali so le kot delovna sila, brez denarnih sredstev in namena, da si tam kupijo manjšo kmetijo, kot se je to dogajalo pozneje. To preseljevanje je zajelo le ravni del Pomurja.

V drugačni luči se nam kažejo migracije v prvem desetletju dvajsetega stoletja, ko se je na štajersko stran Pomurja preselilo 143 Prekmurcev in že tudi 29 družin. Večina teh je prihajala z ravnega dela Prekmurja (83,2 %), z manjšim odstotkom (16,8 %) pa je deležno tudi že Goričko. Znatno del teh je sprejelo že Apaško polje (38,4 %), manj vzhodni del Slovenskih goric (20,3 %), največ pa Mursko polje (41,2 %).

Na okrepljeno preseljevanje v obravnavanem obdobju je vplivalo več dejavnikov. Število prebivalstva se je pred prvo svetovno vojno približevalo današnjemu stanju in nastala je velika populacijska napetost. V tem času so se že začeli vračati s sezonskim zaslužkom prvi sezonce iz tujine, tudi iz Amerike. Na desnem bregu Mure se jim je nudil ugodnejši nakup kmetij, zato so malo kmetijo v Prekmurju prodali, dodali sezonski zaslužek in kupili primernejšo v Prlekiji. Družbenogospodarske razmere so se na desnem bregu Mure razvijale njim v prid. Gradec je postal v tej dobi že močnejši urbano-industrijski center ter kot tak pritegoval mlado kmečko prebivalstvo v svojo bližino. Njegov vpliv je močnejše zajel Apaško polje. Močnejše sta se razvijala tudi Maribor in Zagreb, ki sta odtegovala mlado prebivalstvo še iz ostale Prlekije. Tu beg z dežele ni zajel samo presežka delovne sile na kmetih, ampak je sprožil tudi

⁶ Béla Kempelen: A nemesség. Budapest 1907.

preseljevanje posestnikov v neposredno okolico večjih mest. Ta posestva so v veliki meri pokupili Prekmurci po sorazmerno ugodnih cenah. Ves ta čas se je čez Muro preseljevalo le kmečko prebivalstvo.

Med obema vojnama, ko so se migracijske poti čez ocean več ali manj zaprle, je naraslo število preseljenih čez Muro. V dobrih dvajsetih letih se je preselilo iz Prekmurja 255 družin s 1085 prebivalci.⁷ Praznilo se je predvsem gosteje naseljeno Dolinsko (58,9 % preseljenih), manj Goričko (26,1 %) in najmanj Ravensko (15,8 %). Slaba polovica preseljenih (44 %) je našla nov dom na Murskem polju, 23,1 % na Apaškem polju, ostali (32,9 %) pa so se morali že zadovoljiti z gričevnatim delom Prlekije. Pri preseljevanju so odločali pomembni dejavniki, ki so bili odraz gospodarskega in političnega razvoja v svetu, kakor tudi domačih razmer. Eden najvažnejših je bila splošna gospodarska kriza, ki se je najmočneje odražala v letih 1932 do 1936. Pripomogla je k močni zadolženosti prekmurskih kmetov. To je poleg Goričancev v veliki meri poglajalo v svet tudi Dolince. Francija in v manjši meri Nemčija sta postali v tem času rešilni bilki zadolženemu prekmurskemu kmetu. 26.052 Prekmurcev⁸ je našlo v tem desetletju zaslužek v omenjenih državah po legalni poti; zaradi omejevanj pri izdajanju potnih listov se jih je mnogo izselilo po ilegalni poti.

Na priseljevanje na desnem bregu Mure je odločal še politični dejavnik. Po nastopu nacizma v Nemčiji je Kulturbund razvil močno propagando, ki naj bi preprečila naseljevanje Slovencev na Apaško polje. Pospeševali so celo priseljevanje nemških posestnikov na omenjeno območje. Zadeva je šla tako daleč, da je vmes posegla jugoslovanska vlada, ki je s posebnim zakonom prepovedala priseljevanje Nemcev na Apaško polje. Rezultat je bil ta, da je delež priseljencev na Apaško polje močno padel. Glavni tok se je preusmeril na Gornje Mursko polje in v spodnjo Ščavniško dolino.

Druga svetovna vojna je preseljevanje čez Muro zavrla. Od leta 1941 do 1945 se je preselilo le 68 Prekmurcev, kar znaša le 3 % vseh preseljenih.

Trajno izseljevanje Prekmurcev v pokrajino na desnem bregu je dobilo po drugi svetovni vojni drugačno vsebino in oblike. K temu je močno pripomogla načrtna kolonizacija Apaškega polja, ki je naseljevala zemljišča izseljenih Nemcev. Za preselitev ni bil več potreben sezonski zaslužek niti prodaja posestva v Prekmurju, kmetija s stanovanjskim in gospodarskim poslopjem je bila interesantom podarjena. Pri preseljevanju ni več odločal kapital, temveč drugi kriteriji. Tako se je na Apaško polje po vojni priselilo tudi mnogo ljudi, ki za kmetovanje niso imeli potrebnih izkušenj, niti prave volje. Prihajali so tudi iz ostalih pokrajin Slovenije in mnogo teh se je s propadlih kmetij pozneje tudi izselilo. Trdimo lahko, da je bil dotok iz Prekmurja tudi v povojnem obdobju dokaj stabilen.

Od konca vojne leta 1945 pa do popisa prebivalstva leta 1953, na katerega popisnem materialu slonijo naši podatki, se je iz Prekmurja na desni breg Mure odselilo 962 prebivalcev, kar je le za 123 manj, kot prej v petintridesetletni dobi. Največji delež so tudi v tem času imeli preseljenci iz Dolinskega (65 %), znatno manjši je bil z Goriškega (18,9 %) in Ravenskega (16 %). V vsem obdobju preseljevanj čez Muro je v obravnavanem času Apaško polje po deležu preseljenih prvič v ospredju (40,9 %), na drugem mestu je Mursko polje (36,9 %).

Do druge svetovne vojne je bilo doseljevanje Prekmurcev na Apaško polje predvsem domena Goričancev in Ravencev. S kolonizacijo pa se je odprla pot tudi nižjim slojem gosto naseljenega Dolinskega, iz katerega se je v osmih letih preselilo 625 ljudi, ki tvorijo 51,4 % preseljenih Prekmurcev na Apaško polje po vojni. Goričanci (182 preseljenih) so se v tem obdobju močneje selili

⁷ Ludvik Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva. Geografski vestnik. Ljubljana 1956, str. 176–208.

⁸ Ludvik Olas: Migracije Prekmurcev v štajerski del Pomurja. Geografski vestnik. Ljubljana 1963, str. 15–34.

na Mursko polje (43,4 %) in v gričevnato Prlekijo (32,5 %), ki jim je bila po obliki površja bolj domača.

Preseljevanje Prekmurcev v štajerski del Pomurja je, kot smo videli, sprožila različna stopnja gospodarske razvitosti na obeh straneh reke Mure. Iz Prekmurja so se izseljevale socialno najbolj ogrožene plasti prebivalstva. Kot take so jih v Prlekiji tudi sprejeli. Dokler je na Apaškem polju živelo v večini nemško prebivalstvo, je priseljena slovenska družina dobila mesto le na vaškem obrobju. Takoj po vojni v času kolonizacije pa so veljala druga pravila, ugodnejša za tiste, ki so zemljo in kmetije delili.

Današnji tokovi selitev prebivalstva na obeh straneh reke Mure so drugačni in podvrženi drugim zakonitostim. Prekmurska ravnina je postala s hitrejšim razvojem in urbanizacijo področje priseljevanj. Proučiti bi morali te današnje migracijske tokove in priložnost se nam nudi že prihodnje leto, ko bo popis prebivalstva. Lotiti bi se morali popisnega materiala, ker objavljeni podatki tega ne omogočajo:

Zusammenfassung

AUSWANDERUNG AUS PREKMURJE

Ludvik Olas

Die anhaltende Auswanderung aus dem im Grenzgebiet liegenden und mit ländlicher Bevölkerung zu dicht besiedelten Prekmurje hat schon eine jahrhundertelange Tradition. Bedingt wurde sie zunächst durch religiöse, in jüngerer Zeit aber immer mehr durch sozial-ökonomische Gründe. Zur Zeit der Gegenreformation wanderten die Protestanten aus dem mittleren und nordöstlichen Hügelland Goričko nach Ungarn, in die Pfarre Somogy aus. Dort wurden sie von den dem Protestantismus zugeneigten Feudalherren angesiedelt. Es liegen keine genauen Angaben über die Zahl der Auswanderer vor, es müssen allerdings so viele gewesen sein, daß sie dort ihre eigenen slowenischen Pfarren und Schulen hatten. Die slowenische Sprache ist aus dieser Gegend schon verschwunden, aber unter der Einwohnerschaft, vor allem auf den Grabmälern, sind alte, für Prekmurje charakteristische Familiennamen zu finden.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg wurde Prekmurje von einer starken Woge der Auswanderung nach Übersee, vornehmlich in die Vereinigten Staaten, erfaßt, die vom Burgen- und vom Raabland aus auf das slowenische Gebiet übergriff. Am meisten wurden die im Grenzgebiet liegenden Dörfer von Goričko entvölkert. In einigen von ihnen befand sich laut Volkszählung von 1910 bis zu ein Viertel der Bevölkerung im Ausland. Im Tiefland von Prekmurje ist in dieser Zeit keine so intensive Bevölkerungsabwanderung zu verzeichnen. In der Zwischenkriegszeit, als die saisonabhängige Erwerbstätigkeit der Bewohner aus Prekmurje in den europäischen Ländern einen Höhepunkt erreichte, siedelten sich viele von ihnen dort auch für immer an. Die meisten in Frankreich, es folgen Österreich und Deutschland. Ein Großteil der Saisonarbeiter kehrte jeden Herbst mit seinem Verdienst heim, richtete Haus und Hof her und verbrachte den Winter mit seiner Familie.

Die Einwohner von landwirtschaftlich überbevölkertem Prekmurje wanderten in der behandelten Zeit auch in die unmittelbare Umgebung, vor allem auf das rechte Murufer, d. h. auf das Murfeld, das Feld von Apače und in die Gegend um Radgona aus. In diese Richtung wanderten zunächst nur einzelne ab, die Arbeit auf größeren Bauernhöfen fanden, später aber auch ganze Familien. Diese verkauften oft ihr kleines Anwesen in Prekmurje, legten ihren Verdienst von der Saisonarbeit dazu, um dann einen angemesseneren Besitz im steirischen Teil des Murlandes zu erwerben. Es war die sozial schwächere Gesellschaftsschicht, die auswanderte, und auch als solche von den Einwohnern von Prlekija angenommen wurde. In deren Augen aber stellten sie die Bevölkerung von Prekmurje als Ganzes dar.

Pomurje als Ganzes gesehen gehört noch heutzutage zu den unterentwickelten Gegenden Sloweniens, doch die Gesetzmäßigkeiten der Bevölkerungsbewegungen darin haben sich wesentlich geändert. Infolge jahrhundertelanger Auswanderungen ist Goričko stark entvölkert, und die dort lebende Bevölkerung hat eine ungünstige Altersstruktur. Die Ebene in Prekmurje wurde durch kleinere nichtlandwirtschaftliche Betriebe urbanisiert und die Bevölkerung dadurch konzentriert. Populationsbewegungen aus den früheren Zeitabschnitten nehmen heute die entgegengesetzte Richtung an. Jüngere Zuwanderer vom rechten Murufer suchen in Murska Sobota, in Beltinci und auch in einigen anderen Orten Arbeit und richten sich dort ihr Leben ein.

ZAPISI

France Kresal

JUGOSLOVANSKO IN SLOVENSKO GOSPODARSTVO
V POROČILIH LJUBLJANSKE BORZE 1935—1941*Predavanje na 24. zasedanju jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije na Cetinju.*

Tema mojih izvajanj je prikaz značilne usmeritve zunanjetrgovinske menjave Jugoslavije v obdobju pred drugo svetovno vojno, ki je bilo v znamenju fašističnih agresij in protifašističnega boja; začenši od izvajanja gospodarskih sankcij proti fašistični Italiji leta 1935 do okupacije in razkosanja Jugoslavije in Slovenije v njej leta 1941. Ob tem bi rad opozoril na vse močnejše gospodarsko navezovanje na nacistično Nemčijo in fašistično Italijo, po eni strani ter na slabljenje pomena Anglije in Francije v zunanjetrgovinski menjava Jugoslavije po drugi strani, pa tudi usihanje pomena držav, Male zveze in Balkanskega sporazuma z gospodarskega vidika.

Drugi namen mojega izvajanja je prikazati odmev svetovnih dogajanj in boja proti fašizmu v svetu v poslovnih poročilih jugoslovanskih borz, kakor so se ta odražala v letnih poročilih Ljubljanske borze za blago in vrednote, ki je bila tretja najmočnejša borza v Jugoslaviji, do konca njenega poslovanja, razkosanja slovenskega ozemlja med tri okupatorje in vključitve slovenskih gospodarskih potencialov in delavstva v njihove gospodarske sisteme. Pri tem bi rad opozoril na dve kategoriji virov, ki jih zgodovinarji običajno manj uporabljamo, to so poročila jugoslovanskega borznega poslovanja po eni strani in podatki, analize in študije ustanov delavskega zavarovanja po drugi strani. Za ta referat sem se posluževal prav teh virov.

Zunanjetrgovinska menjava Jugoslavije se je od leta 1935 do 1941 povečevala in je znašala od 4000 do 6500 milijonov dinarjev v izvozu in 3700 do 5500 milijonov dinarjev v uvozu in je bila ves čas aktivna, najbolj pa od 1937 dalje, kar se je ujemalo s povečevanjem menjave z Nemčijo in vse večjim prehajanjem na klirinški način plačevanja. V tem obdobju je bila zunanjetrgovinska menjava s Francijo in Anglijo neprimerno manjša kot z Italijo in Nemčijo. Zunanjetrgovinska menjava z Anglijo je znašala manj kot polovico nemške, ko je bila ta še v svojih starih mejah. Menjava s Francijo je bila še manjša. Skupna menjava Anglije in Francije z Jugoslavijo je bila okrog 10 % v uvozu in samo malo več v izvozu. Medtem je nemški delež znašal od 18 % do 22 % v izvozu in 16 % do 32 % v uvozu do leta 1937, po anšlusu in zasedbi Češke pa je njen delež dosegel 48 % v uvozu in izvozu, pri prometu z devizami pa celo 75 %. Ta menjava pa je bila zelo neuravnovešena; leta 1939 je bil izvoz v Nemčijo pokrit z uvozom od tam samo 71 %; Jugoslavija je imela z Nemčijo za 734 milijonov dinarjev aktivne plačilne bilance.¹ Ta znesek je bil tolikšen, kot je znašal ves naš enainpolletni uvoz iz Anglije in Francije skupaj. Istočasno pa je imela Jugoslavija skoraj nepremostljive težave pri uvozu bombaža, kar pa niso bile samo transportne težave po izbruhu druge svetovne vojne.

Z Italijo je bila zunanjetrgovinska menjava aktivna in velika do leta 1935, potem pa je začela nazadovati po velikosti in leta 1938 je postala tudi pasivna. Menjava je bila zelo enostranska in je v izvozu obsegala predvsem gradbeni les, v veliki večini iz Slovenije, v uvozu pa je bila bombažna in celulozna preja. Leta 1934 je Italija obsegala 19,9 % vsega jugoslovanskega izvoza in 15 % uvoza. Leta 1935, ko je novembra Jugoslavija začela izvajati gospodarske sankcije, se je ta delež zmanjšal na 15 % pri izvozu in na 9 % pri uvozu; tako občutno se je poznal padec zunanjetrgovinske menjave po komaj dveh mesecih izvajanja sankcij. V naslednjih letih je izvoz še naprej padal, čeprav so bile gospodarske sankcije ukinjene; lahko bi rekli, da jih je potem izvajala Italija, saj naš izvoz v Italijo leta 1938 ni dosegel polovice onega iz leta 1935, po deležu pa je obsegal le 5 %, medtem ko se je uvoz iz Italije po končanih sankcijah malo povečal. Italija je pri svojem uvozu iz Jugoslavije prenašala težišče na Avstrijo in Madžarsko, ki gospodarskih sankcij nista izvajali.

Avstrija in Češkoslovaška sta imeli približno enak delež v jugoslovanski zunanjetrgovinski menjava. Obsegal je 10 % v uvozu in prav toliko v izvozu. Izvoz v Avstrijo je znašal okrog 600 milijonov din, uvoz od tam pa 440 milijonov din. Izvoz v

¹ Izračuni temeljijo na podatkih poročil Ljubljanske borze za blago in vrednote o poslovanju v letih 1935—1941.

CSR je znašal 440 do 540 milijonov din, uvoz od tam pa od 420 do 520 milijonov dinarjev.

Glavni izvozni artikli Jugoslavije so bili leta 1937: gradbeni les (900), koruza (700), pšenica (560), baker (500), žive svinje (400), meso, živina (400), hrana (500), tobak (100). Glavni uvozni artikli pa so bili: bombaž (1100), železo in železni izdelki (580), volna (500), stroji (700), potrošno blago (500), razne surovine, nafta (400).

Velike težave so bile na valutnem in deviznem tržišču. Mednarodni trgovinski posli so se vedno bolj razvijali v obliki kliringov. Italija in Nemčija, naša največja trgovinska partnerja, sta prešli na klirinško poslovanje. Z Italijo je bil 14. oktobra 1935 uveden privatni kliring, z Nemčijo pa je bil 25. novembra 1935 uveden promet s takozvanimi kompenzacijskimi markami, oziroma klirinškimi nakaznicami. S 1. oktobrom 1935 je bilo na vseh jugoslovanskih borzah uvedeno klirinško poslovanje tudi z Avstrijo. S Češkoslovaško je bilo klirinško poslovanje uvedeno leta 1937.

Vrednost dinarja je bila stabilna in je na züriški borzi znašala 7 švicarskih frankov za 100 dinarjev in državna oblast je poudarjala trdno odločenost to vrednost z vsemi sredstvi zaščititi, kar ji je več ali manj uspevalo, razen zadnje leto in pol, ko so pod vplivom druge svetovne vojne poskočile cene vseh izdelkov in surovin, ko so se življenjske potrebščine podražile za 30 % in se je količina denarja v obtoku povečala za 40 %, zvišale so se obresti.

V letih 1937 in 1938 je bil v zunanji trgovini velik porast blagovnega prometa. Skoraj uničeno lesno gospodarstvo v Sloveniji se je obnovilo in preusmerilo na nemško tržišče. Za promet s pšenico in koruzo je bil ustanovljen Prizad, ki je prevzel ves izvoz; to žito ni bilo več v prosti trgovini in je postalo predmet tržnih špekulacij. V letu 1939 se je konjunktura razvijala bolj v znamenju obrambnega in sploh vojnega gospodarstva. Vojno gospodarstvo je zajelo tudi Jugoslavijo. Zaradi špekulacij s cenami žita in drugih življenjskih potrebščin in zaradi zadrževanja tega blaga v skladiščih, ki ga je izvajal Prizad, so ustanavljali druge javne ustanove za preskrbo prebivalstva kot »Pogod« za Hrvaško in »Prevod« za Slovenijo, da bi zaščitile predvsem prebivalstvo svoje banovine. Razmere so bile tako neurejene, da je na primer v Ljubljani v veletrgovini stala ržena moka, ki je bila lahko še v prosti prodaji, 695 dinarjev za 100 kg franko vagon, enaka moka v Banatu pa 850 dinarjev.

Večji del izvoza je šel v države s klirinškim poslovanjem. V letih 1939, 1940 je jugoslovanski izvoz na neklirinško področje zelo zastal, na klirinškem je bil pa omejevan z izvoznouvoznimi kvotami, deloma pa onemogočen zaradi transportnih in plačilnih težav. Zastal je uvoz najpotrebnejših surovin, kar je imelo za posledico omejevanje proizvodnje, predvsem tekstilne industrije. Gospodarstvo je bilo prekomerno obremenjeno z visokimi izdatki za obrambno pripravljenost.

Devizni promet na ljubljanski borzi je leta 1940 naraščal, zlasti z nemškimi čekovnimi markami, ki so obsegale 75 % vsega deviznega prometa, ker je tudi obseg zunanjetrgovinske menjave z Nemčijo postal tak. Nemčija je postala naš glavni uvoznik, pa tudi Jugoslavija je največ izvažala tja.²

Za leto 1941 je ljubljanska borza poročala, da je blagovni promet preko nje skoraj popolnoma ustavljen, delovala je samo še lesna trgovina. Z devizami in vrednostnimi papirji je prenehala trgovati po okupaciji, njeno poslovanje je bilo skrčeno samo na takozvano Ljubljansko pokrajino. Kot zanimivost in ilustracijo naj navedem eno zadnjih konstatacij ljubljanske borze iz leta 1942, ki odraža vojne razmere in intenzivnost narodnosvobodilne borbe v Ljubljanski pokrajini: »Sečnje gozdov so zaradi omejitev kretanja in v zvezi z vojaškimi operacijami na področju Ljubljanske pokrajine praktično skoraj prenehale, razen ob železniških progah in cestah, kjer je bil totalni posek v določeni globini 200 do 800 metrov ukazani iz vojaških razlogov.«³

Slovenija je bila razkosana in razdeljena med tri okupatorje. Večji del z bogato kmetijsko proizvodnjo in največjim industrijskim potencialom je zasedla Nemčija. Agrarno manj donosno in pretežno s kraškim gozdom porasel del s posameznimi industrijskimi in manjšimi industrijsko-obrtnimi obrati z Ljubljano vred je zasedla Italija, manjši, a agrarno bogati del je zasedla Madžarska. Razmeroma obsežni in dobro razviti industrijski potenciali s številnim delavstvom so bili razdeljeni tako, da je 72 % industrije prevzela Nemčija, 26 % Italija, 2 % pa Madžarska. Nemčija je zasedla skoraj vse rudarstvo in metalurgijo, 84 % vse kovinske industrije, ki je bila v Sloveniji zelo dobro razvita, 88 % kemične industrije, 94 % vse slovenske tekstilne industrije, ki je bila najbolj razvita v Jugoslaviji, 75 % papirniške industrije, 86 % industrije gume in usnja, 73 % gozdno-žagarske industrije, 80 % lesne industrije, 66 % živilske industrije, 63 % oblačilne industrije in večji del drugih. V teh obratih je delalo nad 70.000 delavcev.⁴

² Ibidem.

³ Relazione della Borsa merci e valori di Lubiana sulla gestione 1942-KK. Poročilo Ljubljanske borze za blago in vrednote o poslovanju v letu 1942, str. 10.

⁴ Letno poročilo Zavoda za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine kot vrhovnega nosilca socialnega zavarovanja za leto 1941.

Na ozemlju, ki ga je zasedla Italija, je bila edina slovenska tobačna tovarna v Ljubljani, od druge industrije pa je bil omembe vreden ostanek žagarske industrije, kovinske industrije, živilske, oblačilne in gradbene industrije; bilo pa je po drugi strani veliko neproizvodnih ustanov in sicer skoraj vsi denarni in zavarovalni zavodi, velik del trgovine, uradov in grafične industrije. V teh obratih in ustanovah je delalo skoraj 25.000 delavcev in uslužbencev.

Na ozemlju, ki ga je zasedla Madžarska, je bilo okrog 2000 delavcev.

Nemčija in Madžarska sta vso industrijo in vse gospodarske potenciale vključili v svoje gospodarske sisteme, delavstvo v teh obratih pa vključili v svoje sisteme socialnega zavarovanja.

Italija je iz okupiranega slovenskega ozemlja oblikovala takozvano Ljubljansko pokrajino z neke vrste samoupravo. Delavstvo je ohranilo svoje prejšnje delavsko-zaščitne ustanove in vse stare ustanove delavskega zavarovanja s starimi pravicami. Na novo je bila uvedena samo Blagajna za izplačevanje družinskih doklad.⁵

Vsa gospodarska proizvodnja pod vsemi tremi okupatorji je potekala v razmerah druge svetovne vojne, okupacije in močno razvitega organiziranega narodnoosvobodilnega boja, pa tudi revolucije in kontrarevolucije.

Zusammenfassung

DIE JUGOSLAWISCHE UND SLOWENISCHE WIRTSCHAFT IN DEN BERICHTEN DER LJUBLJANAER BÖRSE IN DEN JAHREN 1935—1941

France Kresal

Der Außenhandelsrahmen Jugoslawiens wuchs in der Zeit von 1935 bis 1941 an un betrug 4.000 bis 6.500 Mio. Dinar bei der Ausfuhr und 3.700 bis 5.500 Mio. Dinar bei der Einfuhr. Die Bilanz war die ganze Zeit hindurch aktiv, der Überschuß der Aktiva über die Passiva war von 1937 an am größten, was mit der Zunahme des Warenaustausches mit Deutschland und dem zunehmenden Übergang zur Clearingzahlungsweise zusammenfiel. In dieser Zeit war der Außenhandel mit Frankreich und England viel geringer als der mit Italien und Deutschland. Der Warenaustausch mit England betrug weniger als die Hälfte des Handels mit Deutschland, als sich dieses noch innerhalb seiner alten Grenzen befand; noch geringer war der Warenaustausch mit Frankreich. Der mit England und Frankreich zusammen machte nur 10 % der Gesamteinfuhr und kaum etwas mehr bei der Ausfuhr aus. Der deutsche Anteil an der Ausfuhr betrug bis zum Jahre 1937 18 % bis 22 %, der an der Einfuhr 16 % bis 32 %. Nach dem Anschluß und der Besetzung der Tschechoslowakei erreichte der deutsche Anteil 48 % bei Ein- und Ausfuhr, am Devisenverkehr aber sogar 75 %. Dieser Warenaustausch war sehr unausgeglichen; im Jahr 1939 war die jugoslawische Ausfuhr nach Deutschland nur zu 71 % durch die Einfuhr aus diesem Land gedeckt. Jugoslawien wies mit Deutschland eine um 734 Mio. Dinar aktive Zahlungsbilanz auf. Das war anderthalbmal der Betrag der gesamten jugoslawischen Einfuhr aus England und Frankreich zusammengenommen. Die Außenhandelsbilanz mit Italien war bis 1938 aktiv; im Laufe der Durchführung wirtschaftlicher Sanktionen ging sie zurück. Im Jahr 1934 kam auf Italien 20 % der gesamten jugoslawischen Ausfuhr und 15 % der Einfuhr. Österreich und die Tschechoslowakei waren sowohl in der Ausfuhr als auch in der Einfuhr mit je 10 % daran beteiligt.

Die wichtigsten Exportartikel Jugoslawiens waren: Bauholz, Mais, Weizen, Kupfer, Vieh, Fleisch; die hauptsächlichsten Importartikel aber: Baumwolle, Eisen- und Stahlprodukte, Wolle, Maschinen, Konsumgüter.

Slowenien wurde 1941 zerstückelt und unter drei Besatzungsmächte aufgeteilt. Das verhältnismäßig umfangreiche und gut entwickelte Wirtschaftspotential mit seiner zahlreichen Arbeiterschaft wurde so aufgeteilt, daß 72 % der Industrie Deutschland, 26 % Italien und 2 % Ungarn anheimfielen.

⁵ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1940, 1941 in 1942 in Letno poročilo Blagajne za izplačevanje družinskih doklad pri Zavodu za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine za leto 1942.

Janez Stergar

PROTIFAŠISTIČNI IN NARODNOOSVOBODILNI BOJ KOROŠKIH SLOVENCEV

Predavanje na 24. zasedanju jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije na Cetinju 24.—27. 9. 1990.

V nekaj dneh bo poteklo natanko sedemdeset let od koroškega plebiscita (10. 10. 1920), na podlagi katerega je večina južne Koroške pripadla Avstriji, s tem pa tudi približno 80.000 tam avtohtono naseljenih Slovencev. Čeprav je do danes ohranilo svoj jezik in narodno zavest precej manj koroških Slovencev, njihova zgodovina v 20. stoletju predstavlja več kot zanimiv primer protifašističnega in narodnoosvobodilnega boja, ki ga časovno ni mogoče omejiti le na trajanje druge svetovne vojne ali celo na obdobje med aprilom 1941 in majem 1945.

Slovenska manjšina na avstrijskem Koroškem je bila že od dvajsetih let konfrontirana z nacizmom, ki se je v tej pokrajini zaradi tradicije velenemškega nacionalizma še posebej zgodaj in močno razmahnil, v obliki neonacizma pa ga srečujemo vse do danes. Avstrijski znanstvenik dr. Theodor Veiter tako govori o »endemičnosti«¹ nacizma na Koroškem, medtem ko je zadnji predvojni avstrijski kancler dr. Kurt Schuschnigg Koroško primerjal kar s »taboriščem za naciste«. In res je bila že 1926 prav na Koroškem ustanovljena prva nacistična učiteljska zveza; leta 1939 pa je dežela dosegla neslaven rekord po deležu prebivalstva, vključenega v NSDAP: kar 10 odstotkov včlanjenih je bilo največ na ozemlju vsega rajha.

Slovenskega odpora proti nacizmu sicer ne moremo vedno gledati izolirano od oblik protifašističnega gibanja ostalega koroškega prebivalstva; pač pa ima odpor koroških Slovencev večinoma tudi jasno narodnoobrambno oziroma narodnoosvobodilno konotacijo. Spomnim naj na fizične spopade ob slovenskih (ali skupnih delavskih) kulturnih in političnih prireditvah že v prvi polovici dvajsetih let, na publicistično napadanje »koroških Hitlerjev«² v manjšinskem glasilu »Koroški Slovenec«, na predvolilne in strankarske boje v času legalnega delovanja NSDAP. Ti boji so se zaključili z izključitvijo nacističnih poslancev iz koroškega deželnega zbora 5. 7. 1933, ko sta bila odločilna prav glasova dveh slovenskih deželnih poslancev. Nacisti svojih genocidnih namenov do Slovencev niti niso posebej skrivali, tako da odločitev manjšine za protinacizem ni bila težka. Znano je tudi bilo, da so v vodstvu osrednje protimanjšinske organizacije Kärntner Heimatbund slabo prikriti nacisti, da je naseljevanje rajhovskih Nemcev na koroška slovenska posestva povezano tudi z nacističnimi osvajačnimi načrti (na kmetijski razstavi junija 1937 v Münchnu je bila tudi slika karantanskega knežjega kamna). Ni bilo naključje, da je bil poznejši koroški gaulajter dr. Friedrich Rainer v NSDAP sprejet natančno ob desetletnici plebiscita, poslovodja Heimatbunda Alois Maier-Kaibitsch pa ob plebiscitni obletnici tri leta pozneje (oba sta bila po vojni proglašena za vojna zločince).

V širši kontekst protinacizma je sodilo delovanje koroških komunistov in (revolucionarnih) socialistov. V obeh strankah so bili voditelji slovenskega rodu (Johan Kazianka in Gregor Kersche, Anton Falle in Pavel Bizjak), zato so bili tudi stiki čez avstrijsko-jugoslovansko državno mejo toliko razširjeni. Na Koroškem so bile v obdobju 1930—1938 javke KPJ za stike z vodstvom v tujini, preko Karavank je prehajala revolucionarna in protifašistična literatura. Na Koroškem in preko koroških zvez je Lovro Kuhar — Prežihov Voranc snoval izjavo KPJ-KPI-KPA o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, koroški Slovenci so omogočali odhod jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo. Davek za tovrstno svojo dejavnost so plačevali tako v jugoslovanskih kot v avstrijskih zaporih.

Če je bilo članstvo v nacistični stranki nezdržljivo s slovensko narodno zavestjo, koroški Slovenci niso tako sklenjeno odklanjali avstrijskega »klerofašizma«³ v obdobju 1933—1938. Dolfussov in Schuschniggov režim je manjšini dal nekaj koncesij in veliko obljub. Kljub vključitvi vidnih predstavnikov koroških Slovencev v Vaterländische Front pa je od okorelih nemških nacionalcev in prikritih nacistov vodeni Heimatbund uspel blokirati vsa vladna prizadevanja v prid manjšini. Nekaznovani umor slovenskega prosvetnega delavca Mihe Habiha je septembra 1936 po poldrugem desetletju spet napovedal skrajno zaostritev položaja koroških Slovencev.¹

¹ Za obdobje med obema vojnama in za celotno obravnavano tematiko primerjaj predvsem znanstveni opus Toneta Zorna, predstavljen v njegovi bibliografiji v ZC 38, 1982, št. 1—2, str. 132—152. Janko Pleterski je avtor študije *Progressivne težnje med Slovenci na Koroškem* na str. 81—134 knjige Ivan Regent — Janko Pleterski — Ivan Kreft, *Progressivna Slovenija, Trst in Ko-*

Ne glede na dobre odnose z Jugoslavijo so nacisti že prvega dne »anšlusa« 12. marca 1938 aretirali nekaj manjšinskih voditeljev, med njimi nekdanjega deželnega poslanca župnika Vinka Poljanca, ki je zaradi posledic zapora še isto poletje tudi umrl kot prva slovenska žrtev nacističnega »novega reda«. Nacisti so koroške nemške protimanjšinske organizacije takoj vključili v svoj aparat in pričeli pripravljati dokončno uničenje koroških Slovencev. Ti pa so bolj kot katerakoli druga narodna manjšina ali socialna skupina v »Ostmarki« odgovorili z različnimi oblikami pasivnega in aktivnega odpora: z abstinenco pri nacističnih prireditvah in v delu nacističnih množičnih organizacij, z oživitvijo novih oblik slovenskega društvenega dela in z manifestiranjem narodne pripadnosti v javnosti (med drugim s prepevanjem slovenskih in celo srbskih pesmi), s kaznivim poslušanjem ljubljanskega radia in drugih tujih radijskih postaj. Fantje v Selah so že prvo noč sneli nacistično zastavo, jo raztrgali in potepali v blato; kot kompanija »Mrzla voda« so rajhu »napovedali vojno«.

Da bi preprečili ali vsaj odložili nacistični obračun s koroškimi Slovenci, so njihovi voditelji (tudi po nasvetih iz Jugoslavije) sicer zagotovili svojo lojalnost novi državi in pripadnike manjšine pozvali, naj na Hitlerjevem referendumu 10. aprila potrdijo že izvedeni »anšlus«, na slovenskih zborovanjih in v slovenskem koroškem tisku pa so odkrito kritizirali nacistično zatiranje. Znak odpora je bilo tudi dejstvo, da so nacisti ob svojem ljudskem štetju 17. 5. 1939 naštelj precej več Korošcev slovenskega jezika kot pet let pred tem Republika Avstrija.

Po nacističnem napadu na Poljsko se je režim zaostril, prav tako pa so se pojavile nove, še radikalnejše oblike odpora. Nekaj slovenskih fantov je javno odklonilo služenje vojaščine, veliko — po nacističnih virih nad 200 — jih je posamič ali v skupinah zbežalo v Jugoslavijo. Po policijskih poročilih se je med manjšino okrepilo jugoslovansko »iredentistično rovarjenje«, posamezniki so se res vključili tudi v obveščevalno delo za Jugoslavijo in zahodne zaveznike, javno so izražali upanje v njihovo vojaško zmago, nudili pomoč vojnim ujetnikom in prisilnim delavcem. Abstini-rali so pri plebiscitnih proslavah oktobra 1940, nekateri so celo fizično napadali posamezne nacistične uniformirance.

Odpor je dobival že organizirane oblike, v katerih so koroški Slovenci uporabljali stare komunistične in socialistične zveze z demokratičnimi Avstriji (Hitlerjev pakt s Stalinom je sicer tudi na Koroškem marsikoga zmedel). Zaradi delovanja ilegalne tiskarske tehnike v Kazazah (Zrelec) so spomladi 1940 aretirali okoli 30 ljudi. Zaradi diverzantskih akcij — prvih takega obsega v samem rajhu — v sodelovanju z organizacijo TIGR, jugoslovansko in britansko obveščevalno službo spomladi 1940 je bilo po obsežnih policijskih preiskavah in diplomatskih intervencijah aretiranih več Korošcev obeh narodnosti. 4. 11. 1941 so zato obglavili pet Slovencev in enega Nemca, sedem drugih je bilo obsojenih na zaporne kazni. V zadevo vpleteni nekdanji jugoslovanski konzul v Celovcu pisatelj Karol Širok je bil ustreljen kot talec.²

Z napadom na Jugoslavijo in z nacistično napovedjo uničenja Slovencev kot naroda je aprila 1941 napočila nova faza protifašističnega boja vseh Slovencev. O posebnostih odpora koroških Slovencev imamo na voljo veliko objav, tudi krajših sintez, obsežnejše monografije pa še ne. Tu naj samo v telegrafskem slogu naštejemo glavne mejnike in značilnosti.

Že aprila 1941 se je precej nekdanjih koroških dezerterjev iz Slovenije vrnilo v domače gozdove; kot »zeleni kader« so se čez leto dni postopoma začeli vključevati v partizanske vrste. Združitvev koroških Slovencev z matičnim narodom je bila že od začetka eden osnovnih ciljev Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Leta 1941 je prišlo do občasnih poskusov razširitve OF in partizanstva na nekdanj avstrijski del Koroške. Po izselitvi približno tisoč koroških Slovencev 14.—15. 4. 1942 pa je odpor postajal množičen in se je kontinuirano razvijal do konca vojne. V prvi polovici avgusta istega leta so partizani izvedli prve oborožene akcije, 25. avgusta so pri Robežu izvojevali prvo večjo zmago na ozemlju »tisočletnega rajha«.

Predpogoj za vojaške uspehe je bil razmah političnega organiziranja. Kakšno širino je to doseglo že do jeseni 1942, pove npr. podatek, da je bilo proti koncu tega leta na razmeroma majhnem področju med Železno Kaplo in Borovljami aretiranih nad sto podpornikov partizanov in »veleizdajalcev«; 13 izmed njih so 29. 4. 1943 na Dunaju obglavili. Obsodba izrecno pravi, da so bili »vsi Slovenci«, čeprav je sicer nacistična propaganda trdila, da na Koroškem Slovencev ni več. Kljub žrtvam je prva koroška četa prerasla v bataljon, nato v dva odreda in spomladi 1944 v samostojno

roška, Murska Sobota 1964. Med ostalimi avtorji naj za ta čas imenoma navedem predvsem Lojzeta Udeta, Avguštna Malleja, Theodorja Veiterja, Hannsa Haasa in Karla Stuhlfarrerja, od memoarske literature pa Franca Petka, Iz mojih spominov, Ljubljana—Borovlje 1979, v redakciji Janka Pleterskega.

² Avguštin Malle in Valentin Sima sta uredila zbornik Der »Anschluss« und die Minderheiten in Osterreich = »Anšlus« in manjšine v Avstriji, Klagenfurt/Celovec 1989. Teodor Domej je v ZC 42, 1988, št. 1, str. 61—83 objavil razpravo Koroški Slovenci v prvem letu nacistične vlade v Avstriji; prirejeno besedilo je izšlo tudi v knjigi z naslovom Koroški Slovenci in leto 1938, Celovec 1988. Od del Toneta Ferencja primerjaj predvsem knjigo Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Ljubljana 1977.

grupo odredov. Tedaj je bil ustanovljen samostojni pokrajinski komite KPS in pokrajinski odbor OF z mrežo množičnih organizacij (mladina, žene, Delavska enotnost). Delovala je partizanska saniteta. Partizani so izdajali časopisje v slovenskem in nemškem jeziku.

Odbočitev za sodelovanje v OF ali za odhod v partizane je predstavljala radikalno idejno in politično spremembo tako v tradicionalno katoliških vaških okoljih južne Koroške kot pri narodnostno nedejavnih in pretežno reformističnih delavskih skupinah. Statistično vzeto so slejkoprej prevladovali tudi med slovensko govorečim prebivalstvom »sredinci« s teorijo čakanja in preživetja. Za razliko od nekaterih drugih slovenskih pokrajin pa na Koroškem zavedni Slovenci nikjer niso prostovoljno stopili v nemško-nacistično službo (jasne ločnice so se tu izrisale že v stoletnem razvoju odnosov med vladajočo nemško in manjšinsko slovensko skupnostjo). Kontrarevolucija med koroškimi Slovenci nikdar ni preseгла razvojne stopnje »načrtovalskih« skupinic, prenašalcev NOB sovražnih informacij in stališč, v nekaterih primerih še pomočnikov pri diverzantskih protipartizanskih akcijah ljubljanskih belogardističnih oziroma domobranskih emisarjev na Koroško (tu seveda izključujem jugoslovanski del Koroške, kjer je bil razvoj NOB bolj zapleten).

Seveda pa je treba jasno povedati, da na Koroškem OF ni nastajala iz enako širokega spektra vključenih organizacij, kot je bilo to v osrednji Sloveniji. Ker se je rajh vojskoval že od 1. 9. 1939, je bila do pomladi 1943 ali 1944 že večina za boj sposobnih moških vpoklicana v Wehrmacht ali v službe izven Koroške. Zato ni čudno, da v marsikaterem medvojnem partizanskem poročilu najdemo vprašanje, kdo med koroškimi Slovenci se naj sploh upre, koga naj partizani sploh mobilizirajo. Tako tudi lažje razumemo potrebo po pomoči v moštvo iz jugoslovanskega dela Slovenije, pa tudi velik delež koroških žena in mladine, pravzaprav še otrok v NOG. V času rasti protifašističnega boja pa so zaviralno učinkovali vsaj še naslednji dejavniki: geografija dvojezičnega dela Koroške (gorska pregrada proti jugu, težko prehodna Drava, razpotegnjenost ozemlja od Zilje do Labotske doline, ki je oteževala kurirske in operativne povezave in ponekod zožila manevrski prostor na vsega nekaj kilometrov), razglasitev območja za zaprto cono, podvojitve sistema okupatorskih postojank, gestapovska mreža s podporo protislovensko dejavnih lovcev, gozdarjev, drvarjev in pastirjev v planinskih predelih, propagandna in ovađuska aktivnost v nacistične, par-nacistične in tradicionalno protislovenske organizacije in društva združenih Nemcev in ponemčencev ter brezobziren teror in represalije nacističnega državnega aparata kot celote. V vsakem pogledu neenakopraven boj — brez primere na ozemlju samega rajha!

Frotifašistični boj koroških Slovencev je vključeval močno narodnoosvobodilno komponento, željo po združitvi z ostalimi Slovenci. Idejno-politično platformo koroške NOB kaže na podlagi Kardeljevih smernic izdana okrožnica oblastnega komiteja KPS za Koroško z dne 25. 3. 1944, ki med drugim pravi: »Med ljudske množice in lokalna vodstva antifašističnega gibanja ne vnašati razpravljanja o mejah, o pripadnosti Koroške ali posameznih krajev k Sloveniji oziroma k Avstriji... Vprašanje meja bosta po polomu Hitlerja rešila združeni slovenski in osvobodni avstrijski narod v skladu z lastnimi interesi in na temelju pravice vseh narodov do samoodločbe, kar bo popolnoma onemogočilo vsako imperialistično nasilje... Edino bratska KPA je od vsega začetka postavila to vprašanje popolnoma pravilno. Priznala je slovenskemu ljudstvu na Koroškem vse njegove pravice in začela na tej osnovi razvijati boj vseh koroških ljudskih množic proti avstrijski gospodi... Vse to seveda ne pomeni, da bomo začeli skrivati zahtevo slovenskega naroda po priključitvi Koroške k Sloveniji oziroma k Jugoslaviji. Zato je treba med slovenskimi množicami nenehno razvijati množično OF, ki zahteva osvoboditev Koroške in njeno priključitev, kar pa naj bi bilo bolj izhodišče za aktiviranje slovenskih množic za oboroženi boj proti Hitlerju. Po drugi strani ne smemo jemati antifašističnemu avstrijskemu gibanju njegovega nacionalnega značaja, kajti avstrijska osvobodilna fronta na Koroškem je sestavni del avstrijskega osvobodilnega boja za neodvisno in demokratično Avstrijo.« Ko po štirih desetletjih in pol primerjamo, kaj vse se je udejanilo od navedenih zamisli, smo lahko seveda kritični do tedanjega naivnega optimizma in idealističnega internacionalizma.

Vsekakor pa ostaja dejstvo, da je koroško in celotno slovensko protifašistično gibanje nudilo močno oporo avstrijskim odporiškim skupinam. Edine avstrijske vojaške protinacistične enote so delovale v sklopu slovenske partizanske vojske ali ob najtesnejši naslonitvi nanjo. Predvsem zaradi zavezniških želja po razširitvi oboroženega odpora v notranjost Avstrije je od pomladi 1944 pri koroških partizanih delovala britanska vojaška misija »Clowder«. Z njeno pomočjo se je partizanska oborožitev precej izboljšala, naraslo pa je tudi število borcev Koroške grupe odredov: avgusta 1944 jih je bilo že okrog 700.

Istega dne, ko je maršal Tito na Visu 12. 9. 1944 tudi glede slovenskega dela Koroške napovedal, da »tujega nočemo, svojega ne damo«, je bila ukinjena vojaško samostojna Koroška grupa odredov, večina njenih enot pa so napotili na jug. Ob nečloveških naporih in izjemnih žrtvah, ki jih je zahtevala razširitev partizanstva na

severni breg Drave, ponekod že na povsem nemško-avstrijska območja, so namreč taktične zamisli nadrejenih partizanskih poveljstev skoraj do samega konca vojne nekajkrat južni Koroški odtegnile skoraj vse operativne enote. Tako tudi ni nerazložljiv posebej v nemškonacionalni publicistiki močno izkoriščen podatek, da je bilo npr. v začetku junija 1944 v Vzhodnokoroškem odredu od 229 borcev kar 64 ljudi v štabu. Partizani sami so kritizirali taka razmerja; marsikaj se da seveda pojasniti z obsežnostjo nalog, ki so jih opravljali štabi in civilni forumi narodnoosvobodilnega gibanja, saj so morali operativnim enotam nadomestiti infrastrukturo, ki je bila za nacistične vojaške formacije prav gotovo nekajkrat večja. Udarna moč koroških partizanskih enot je bila v določenih obdobjih in na določenih območjih manjša tudi zaradi slabe oborožitve, saj so bile večje skupine novincev povsem brez orožja. To zlasti velja za osvobodjene ali pobegle vojaške ujetnike. Prav zaradi njih tudi narodnostna sestava enot nikakor ni bila vedno homogeno slovenska oziroma kvečjemu še slovensko-avstrijska. Veliko je bilo Rusov, Ukrajincev in tudi pripadnikov drugih narodov. V šentrupeškem skupnem grobu so partizani osmih narodnosti; aprila 1945 je bilo med 72 partizani na Svinji planini le 15 Slovencev. Vse to je seveda moralo (zaviralno) vplivati tudi na politično delo na terenu posameznih enot.

Posebne napore je vodstvo koroške NOB posvečalo razširitvi protifašističnega boja tudi na deželno glavno mesto Celovec in na njegovo zaledje. O širini mreže govorita npr. dva dokumenta, po katerih naj bi gestapu maja 1944 uspelo aretirati okoli 200 podpornikov OF in jih nato 20 obsoditi na smrt, decembra 1944 pa ponovno odkriti 49 članov odporniškega gibanja iz Celovca, Beljaka in okolice.

Vse oblike odpora koroških Slovencev seveda niso bile združene samo v OF. Poznamo tudi primere individualnega upiranja nacizmu in odpor manjših skupin izven OF. Tako je npr. 3.—4. 8. 1944 deset vidnih koroških slovenskih konservativnih politikov sprejelo svojo »koroško deklaracijo«³ o združevanju z ostalimi Slovenci v novo demokratično Jugoslavijo. Do konca vojne pa je OF tudi večino predvojnih voditeljev manjšine uspela pridobiti za sodelovanje in celo za sprejem vodilnih mest v pokrajinski organizaciji OF.

V maju 1945 Koroška ni bila več le lokalno bojišče, saj je postala prizorišče zadnjih velikih bitk druge svetovne vojne v Evropi. Na Koroškem se je do 15. 5. partizanom in zahodnim zaveznikom predalo na stotisoče Nemcev in njihovih najrazličnejših zaveznikov. Njihova nadaljnja grozljiva usoda pa ne sodi več pod poglavje protifašističnega boja koroških Slovencev.

Po podatkih jugoslovanskega memoranduma z dne 18. 2. 1946 naj bi koroški partizani v letih 1942—1945 v 738 vojaških akcijah ubili 3855 nemških vojakov in jih ranili 1936. Sami naj bi imeli 1000 mrtvih, 710 ranjenih in 317 ujetih. V boju so vezali moč ene nemške divizije. Na Koroškem naj bi skupaj bilo 3500 borcev za svobodo, od njih 80 odstotkov koroških Slovencev, 8 odstotkov Poljakov, Rusov in Francozov, 12 odstotkov pa Slovencev iz Jugoslavije. Če ti podatki morda niso najbolj točni in preverljivi, pa je jasno, da na 51 pokopališčih južne Koroške leži pokopanih več kot 500 padlih protifašističnih borcev.³

Dežela Koroška je bila edinstven primer tudi v tem, da je nacistični gaulajter tik pred zavezniško-partizansko osvoboditvijo Celovca sam predal oblast predstavnikom nekdanjih avstrijskih strank in jim še naročil zvestobo Hitlerjevim idejam in enotnost v potegovanju za nedeljeno Koroško. Edinstveno je tudi, da so britanske zasedbene oblasti takšno novo deželno oblast priznale za svojega partnerja. Ko so 20. 5. z ultimatom prisilile Titove enote k umiku za staro avstrijsko-jugoslovansko mejo, se je pričelo preganjanje koroških Slovencev, ki so do poletja 1949 še zahtevali priključitev k novi Jugoslaviji. Nova avstrijska policija, v kateri so v velikem številu služili stari gestapovci, je pod britansko zaščito posebej pri nekdanjih partizanih izvajala hišne preiskave, jih zapirala, prepovedovala tiskanje slovenskih časopisov in obnavljanje legalnih slovenskih organizacij. Od junija 1945 do marca 1949 je bila južna Koroška ponovno zaprto ozemlje (Sperrzone). Koroškim izseljencem so ovirali povratek na domove in jih hoteli vrniti v taborišča v rajhu. Prav veliko niso pomagali številni pozivi koroških Slovencev in Jugoslavije, da je tudi na Koroškem potrebno izvesti dosledno denacifikacijo. Nekaj nacistov so ob koncu vojne kaznovali že partizani sami, velika večina ostalih jih je odnesla le s simboličnimi vzgojnimi kaznimi.

Protifašistično tradicijo so posebej vzdrževala društva nekdanjih političnih preganjancev, Zveza slovenskih izseljencev in Zveza koroških partizanov. Na drugi strani, med »večno včerajšnjimi«³ neo-nacisti, je posebej potrebno omeniti divjanje revanšističnih band predvsem nad nekdanjimi partizani (1946—1947, tudi s smrtnimi

³ Za literaturo primerjaj predvsem obsežno delo Marije Suhodolčan Bibliografija narodnoosvobodilnega boja in fašističnega nasilja na Koroškem, Ravne na Koroškem 1985. V sedmih izdajah in v treh jezikih so izšli partizanski spomini Karla Prušnika-Gašperja Gamsi na plazu, Ljubljana 1958.¹ Nekaj več o literaturi in problematiki tudi v moji razpravi »Sredina«² koroških Slovencev v času narodnoosvobodilnega boja, ZČ 43, 1989, št. 3, str. 393—404. Najnovejši knjižni deli: Marjan Linasi, Antifašistično in narodnoosvobodilno gibanje mladine na Koroškem 1938—1945, Ljubljana 1990 ter Thomas M. Barker, Social Revolutionaries and Secret Agents: the Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive, New York 1990.

žrtvami). Takoj po podpisu Avstrijske državne pogodbe in po koncu zavezniške zasedbe Avstrije leta 1955 pa se je razmahnilo organiziranje različnih »veteranskih« in nemškonalcionalnih združenj s še danes aktivnim obnovljenim Kärntner Heimatdienst-om na čelu. Ta koroška »vlada v senci« dejansko diktira vse povojne uradne ukrepe proti koroškim Slovincem. Rezultat velenemške in neonacistične propagande so bili med drugim razstreljeni in oskrunjeni partizanski spomeniki; čeprav zavezniška spominska obeležja izrecno štiti 19. člen Avstrijske državne pogodbe, policija krivcev nikoli »ni mogla« najti. Še leta 1988 so morali koroški partizani pred sodiščem dokazovati, da niso bili kanibali! Letos spomladi novi koroški deželni glavar dr. Jörg Haider ni hotel izročiti odlikovanj za prispevek k osvoboditvi Avstrije koroškim protifasističnim borcem, čeprav je avstrijska vlada sprejela tak sklep. Protifasistični boj koroških Slovencev tako še ne more postati samo zgodovina.⁴

Zusammenfassung

DER ANTIFASCHISTISCHE UND NATIONALE BEFREIUNGSKAMPF DER KÄRNTNER SLOWENEN

Janez Stergar

Die slowenische Minderheit im österreichischen Kärnten war bereits seit den zwanziger Jahren mit dem Nazismus konfrontiert, der sich in dieser Provinz auf Grund der Tradition des großdeutschen Nationalismus besonders früh und stark entfaltet hatte, in der Form des Neonazismus aber bis zum heutigen Tag anzutreffen ist. Der slowenische Widerstand gegen den Nazismus kann nicht immer nur isoliert von den Formen der antifaschistischen Bewegung der übrigen Kärntner betrachtet werden. Allerdings hat der Widerstand der Kärntner Slowenen meistens auch eine eindeutige Konnotation nationalen Schutzes bzw. nationaler Befreiung.

Seit Mitte der zwanziger Jahre sind wir Zeugen einer antifaschistischen Tendenz in der Presse der slowenischen Minderheit, von Wahl- und Parteikämpfen während der Zeit des legalen Wirkens der NSDAP sowie von leibhaftigen Zusammenstößen. Die slowenischen Kommunisten und (revolutionären) Sozialisten in Kärnten schlossen sich weiteren internationalen antifaschistischen Aktivitäten an. Doch die slowenische Minderheit lehnte die faschistischen Elemente im österreichischen »klerikalen Faschismus« nicht durchweg ab.

Da die Nationalsozialisten ihre auf einen Genozid gerichteten Absichten der Minderheit und der slowenischen Nation als ganzer gegenüber nicht ausreichend verschleierte, lehnten sich die Kärntner Slowenen mehr als irgendeine andere ethnische Minderheit oder soziale Gruppe in der »Ostmark« nach dem Anschluß vom März 1938 gegen das nazistische Regime auf. Von individuellen und passiven Formen des Widerstands gingen sie zu einem massenhaften und organisierten Widerstand über, seit dem Herbst 1939 z. B. zur Desertion aus der Wehrmacht und der Flucht nach Jugoslawien, zu Agententätigkeit und Sabotageakten (den ersten bedeutenderen im Reich selbst!) in Zusammenarbeit mit Jugoslawen und Briten.

Seit dem faschistischen Überfall auf Jugoslawien im April 1941 und insbesondere noch seit der Aussiedlung von etwa 1000 Kärntner Slowenen im April 1942 entwickelten sich auch in Kärnten die Befreiungsfront des slowenischen Volkes und der slowenische Partisanenkampf. Trotz des verschärften nazistischen Terrors und zahlreicher Opfer nahm der gut organisierte und durch politische Terrain-Arbeit unterstützte bewaffnete Widerstand bis zur Kapitulation des nazistischen Reichs weiter zu. Die Partisanen aus den Reihen der Kärntner Slowenen leisteten auch österreichischen/deutschen Widerstandsgruppen Hilfe; vornehmlich aus diesem Grund wirkte bei jenen vom Frühjahr 1944 an die »Clowder« genannte britische Militärmission.

Mitte Mai 1945 (nach der amtlichen nazistischen Kapitulation) wurde Kärnten zum Schauplatz der letzten großen Kämpfe des Zweiten Weltkrieges in Europa. Die Nationalsozialisten haben die Macht selbst an die Vertreter der ehemaligen österreichischen Parteien übergeben, und die britische Besatzungsmacht hat diese neue Landesoberigkeit als ihren Partner anerkannt. Eine Entnazifizierung ist in Kärnten nie konsequent durchgeführt worden. Nach der Unterzeichnung des österreichischen Staatsvertrages 1955 entfaltete sich eine gegen Minderheiten gerichtete Aktivität von »Veteranen«-Verbänden, erneuert wurden aber auch deutschnationale Organisationen mit dem Kärntner Heimatdienst an ihrer Spitze.

⁴ Za obravnavano tematiko, posebej tudi za čas po drugi svetovni vojni, glej še št. 9 in 10 serije Das gemeinsame Kärnten = Skupna Koroška, Klagenfurt/Celovec 1980 in 1985. Janez Stergar, Njemački nacionalizam i protislovenska djelatnost u austrijskoj Koroškoj, Casopis za suvremenu povijest (Zagreb) 9, 1977, št. 1 (23), str. 133–169. Zbornik Koroški Slovenci v Avstriji večraj in danes, Ljubljana–Celovec 1984.¹

INSTITUCIJE

OB SEDEMESETTLETNICI ODDELKA ZA ZGODOVINO
FILOZOFSE FAKULTETE V LJUBLJANI

19. februarja 1920 so se začela predavanja v takratnem Historičnem seminarju. Ob sedemdesetletnici aktivnega delovanja oddelka za zgodovino bom podal na kratko dosedANJI razvoj,¹ opozoril na trenutni položaj in nakazal pot za naprej. Pri tem se ne bom mogel izogniti navajanja najnujnejših konkretnih podatkov, opozoril bom na uspehe, pa tudi neuspehe in krize.

Uspehi in pozitivni rezultati neke institucije, posebej šolske ustanove, so odvisni od kadrovske zasedbe. Ali, kakor je zapisal prof. Fran Zwitter: »Bolj važne kakor vsi študijski sistemi pa so seveda osebnosti univerzitetnih učiteljev.«² Oddelek za zgodovino je imel to srečo, da so od vsega začetka zasedali posamezne stolice najboljši strokovnjaki, kar smo jih imeli na zgodovinskem področju, in da so skrbeli, da strokovni nivo v času delovanja oddelka ni preveč nihal.

Kot je značilno za čas ob ustanovitvi Univerze v Ljubljani leta 1919, niso bile vse stolice zasedene, kot je bilo v programu predvideno. Za prvega profesorja je bil leta 1920 imenovan Ljudmil Hauptmann. Zasedel je stolicu za občo zgodovino srednjega veka in starejšo slovensko zgodovino. Ze nekaj mesecev za Hauptmannom je postal profesor za zgodovino Srbov in Hrvatov Nikola Radojčić. Težje je bilo rešljivo vprašanje mesta profesorja za antično zgodovino. Začasno je bil imenovan leta 1920 Nikolaj Mihajlovič Bubnov, ruski begunec iz Kijeve, medievist svetovnega slovesa, ki pa je bil že leta 1924 upokojen. Odtlej pa do leta 1985, ko je zasedel to stolicu prvi učitelj antične zgodovine, ki je bil po stroki zgodovinar, so predavali antično zgodovino arheologi. Seminar za arheologijo se je pod tem imenom pojavil v seznamu predavanj kot samostojen oddelek leta 1923/24. Leta 1926 je zasedel stolicu za arheologijo Balduin Saria, ki je predaval tudi zgodovino starega veka. Leta 1942 je zapustil Ljubljano in postal profesor na univerzi v Gradcu. Po vojni, leta 1945, je bil na to mesto izvoljen Josip Klemenc, ki je nadaljeval z dotedanjo prakso spojitve dveh kateder na dveh oddelkih, in sicer tako, da je študij arheologije vodil na arheološkem oddelku, študij antične zgodovine pa na oddelku za zgodovino. Po njegovi smrti leta 1970 ga je nasledil Jože Kastelic, po stroki klasični filolog in arheolog.

Prvotno ime oddelka je bilo Seminar za zgodovino ali navadno Historični seminar. Po letu 1948 je bil uveden naziv Institut za zgodovino, po letu 1962 Oddelek za zgodovino (1975—1982, ko se je izvajalo samoupravljanje, je oddelek nosil naziv PZE, pedagoško znanstvena enota za zgodovino). Prvi predstojnik je bil Ljudmil Hauptmann (1920—1926), njemu je sledilo do danes še deset predstojnikov: Nikola Radojčić (1926—1941), Milko Kos (1941—1950), Gregor Čremošnik (1950—1958), Milko Kos (1958—1965), Fran Zwitter (1965—1972), Metod Mikuž (1972—1974), Bogo Grafenauer (1974—1978), Vasilij Melik (1978—1980), Ignacij Voje (1980—1982), Miroslav Stiplovšek (1982—1984), Dušan Nečak (1984—1985) in Ignacij Voje (1985—1990).

Ko je leta 1926 odšel Ljudmil Hauptmann na Filozofsko fakulteto v Zagreb, je prevzel zgodovino srednjega veka, sedaj povezano s pomožnimi zgodovinskimi vedami, Milko Kos, ki je vključeval tudi predavanja iz slovenske zgodovine. Moram opozoriti, da posebna stolicu za slovensko zgodovino v učnem sistemu ni bila predvidena. Kdor od študentov se je želel podrobneje seznaniti s slovensko politično zgodovino v 19. stoletju, je lahko obiskoval na slavistiki predavanja Ivana Prijatelja o slovenski književnosti. Do prihoda Frana Zwittera na Filozofsko fakulteto je bila spričo omejene zasedbe stolic poleg prevladujoče medievistike zastopana le antična zgodovina. Sele leta 1937 je prevzel Fran Zwitter občo zgodovino novega veka in hkrati začel predavati slovensko zgodovino od 16. stoletja naprej s povsem novimi prijemi sociološke zgodovinske analize. Po zgledu francoskega zgodovinpisja je uveljavljal to metodo v svojih delih, pri predavanjih in v seminarju. Zelo hitro in močno je vplival na preusmerjanje precejšnega dela študentov k novoveški zgodovini.

Študij je bil v prvem obdobju ustaljen, saj sta se v času do leta 1947 vrstila le dva študijska sistema. Do leta 1925 je bil v veljavi novim razmeram prilagojen sistem študija starih avstrijskih filozofskih fakultet; povezovanje predmetov je bilo zelo ši-

¹ Ob 50-letnici Univerze v Ljubljani je imel takratni predstojnik oddelka za zgodovino prof. Fran Zwitter 12. decembra 1969 na sestanku študentov in bivših študentov referat o zgodovini oddelka. V dopolnjeni študiji, ki je izšla v Zgodovinskem časopisu XXVII, 1973 (str. 133—143), se je dotaknil bistvenih značilnosti razvoja oddelka do leta 1972. V publikaciji Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919—1969 (Ljubljana 1969) je kratek tekst o razvoju oddelka za zgodovino napisal Bogo Grafenauer (str. 218—222).

² F. Zwitter, *ibid.*, str. 141.

roko in svobodno, izpiti so se opravljali po absolutoriju. Za novi študijski sistem, ki je bil uveden leta 1925, je značilno, da je bil v bistvu enak za vse jugoslovanske filozofske fakultete (Beograd, Zagreb, Ljubljana). Vpeljan je bil sistem treh izpitov A, B in C, pri čemer se je C izpit polagal po štirih, B po šestih in A po osmih semestrih. Študij je bil razdeljen na občo in narodno (= jugoslovansko) zgodovino. Pri obeh glavnih študijskih grupah za zgodovinarje je predstavljal eden od omenjenih predmetov A in drugi B predmet, medtem ko je mogel biti C predmet geografija, umetnostna zgodovina ali kaka druga stroka. Obča in posebna narodna zgodovina se pojavljata kot B ali C predmet tudi pri drugih študijskih skupinah (npr. pri geografiji, slavistiki itd.). Med študijem je bil poudarek na seminarskem delu, študentje so morali tekom študija izdelati večje število seminarskih nalog in referatov. Seveda moramo upoštevati, da so študentje takrat prinesli iz gimnazije ustrezno jezikovno znanje in da je bilo število vpisanih študentov relativno majhno.

Leta okupacije so Historični seminar zelo prizadela. Nikola Radojčić, ki je sicer že kandidiral za profesorja na beograjski univerzi, je aprila 1941 odšel v Beograd in se ni več vrnil. Leta 1942 se je izselil Balduin Saria. Fran Zwitter je bil leta 1942 najprej zaprt in konfiniran, nato pa je odšel po kapitulaciji Italije med partizane — tu je odigral zelo pomembno vlogo na zgodovinskem področju, saj je bil med ustanovitelji in kasneje prvi direktor na osvobojenem ozemlju ustanovljenega Znanstvenega inštituta. Po osvoboditvi je bil zaposlen z bojem za meje na diplomatskem področju, tako da se je vrnil na fakulteto šele leta 1948. Na fakulteti je ostal le prof. Kos. Na zahtevo italijanskih okupacijskih oblasti je zgodovino Italije predaval kot honorarni profesor italijanski zgodovinar E. Duprè — Theseider do kapitulacije Italije 1943. Dva semestra je predaval antično zgodovino begunec iz Krakova prof. Vojeslav Molè. Po kapitulaciji Italije je bila ljubljanska univerza zaprta, predavanje ni bilo, opravljali so se le izpiti.

Ko so se po osvoboditvi leta 1945 spet odprla vrata univerze, je bil Milko Kos sprva edini učitelj na zgodovinskem oddelku. Že leta 1946 je prišlo do izpopolnitve izpraznjenih mest. Leta 1946 je prevzel stolicu za zgodovino Južnih Slovanov Gregor Čremošnik, po svoji znanstveni usmerjenosti pretežno medievist. Končno je bila leta 1946 na novo ustanovljena stolica za zgodovino Slovencev. Njen prvi nosilec je bil Bogo Grafenauer. Leta 1947 je zasedel novoustanovljeno stolicu za zgodovino narodnoosvobodilnega boja Metod Mikuž. Ta venia legendi se je pozneje razširila na občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni. S prvo katedro za najnovejšo zgodovino na jugoslovanskih univerzah je M. Mikuž postavil temelje za preučevanje naše sodobne zgodovine.

Deset let je nato ostala kadrovska struktura na oddelku v bistvu neizpremenjena. Vsa sistemizirana mesta so bila zasedena s habilitiranimi učitelji. Vzgoji novega za univerzitetno kariero potrebnega kadra časi dolgo niso bili naklonjeni. Kot prvi asistent v Historičnem seminarju je bil nastavljen Ernest Turk, vendar so bila že leta 1927 mesta asistentov v seminarjih ukinjena. Leta 1944 je bil imenovan za asistenta-volonterja Bogo Grafenauer. Šele po osvoboditvi je prišlo do nastavitve prvih stalnih asistentov: Vasilij Melik (1947), Marjan Britovšek (1951) in Ignacij Voje (1951). Ker je ostal leta 1962 oddelek brez asistentov, je bil imenovan za novega asistenta Miroslav Stiplovesek. Po letu 1970 je imel oddelek boljše pogoje za nastavljanje asistentov: leta 1971 je bil imenovan Peter Vodopivec, 1973 se mu je pridružil Janez Peršič in 1976 Rajko Bratož. Leta 1979 so se na univerzi odprle nove možnosti za vzgojo znanstvenega naraščaja in s tem podmladka za bodoče univerzitetne učitelje. Uvedeno je bilo mesto asistenta-stažista. Sprejeti so bili trije diplomirani zgodovinarji: Vasko Simoniti (1981), Matjaž Klemenčič (do 1982, pozneje docent za novejšo zgodovino na Pedagoški fakulteti v Mariboru) in Franci Matičič (do 1981). To prakso je oddelek nadaljeval tudi v naslednjih letih. Leta 1987 sta postala asistenta Peter Štih in Marko Štuhec, leta 1988 Bojan Balkovec, leta 1989 Boris Radosavljevič.

Po smrti Gregorja Čremošnika 1958 je nastala vrzel, ki jo ni bilo možno takoj izpolniti. Del njegovih predavanj in izpite je prevzel Bogo Grafenauer. Leta 1960 sta predavanje in izpiti iz zgodovine jugoslovanskih narodov (z izjemo Slovencev) prevzela Ignacij Voje (obdobje od naselitve Slovanov do srede 18. stoletja) in Vasilij Melik (obdobje od srede 18. stoletja do 1918). Po upokojitvi Milka Kosa (1965) je stolicu za občo zgodovino srednjega veka prevzel Ferdo Gestrin. Predavanja iz pomožnih zgodovinskih ved so bila prepuščena zunanjemu sodelavcu Božu Otorepcu — znanstvenemu svetniku ZRC SAZU. Leta 1962 je prešel Marjan Britovšek na oddelek za sociologijo, kjer je prevzel novoustanovljeno stolicu zgodovine 19. in 20. stoletja s posebnim ozirom na delavsko gibanje. Medtem so bili ustvarjeni pogoji, da bi se ves kompleks slovenske zgodovine od naselitve do prve svetovne vojne (podobna delitev je bila že izvršena za zgodovino jugoslovanskih narodov), ki je bil zaseden po profesorju B. Grafenauerju, razdelil na dve obdobji, starejše in novejše. Leta 1969 sta Vasilij Melik in Janko Pleterski prevzela zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do prve svetovne vojne; V. Melik je predaval starejši (do 1878), J. Pleterski pa novejši del te zgodovine. Na željo študentov je bil kmalu po

osvoboditvi uveden poseben kurz predavanj iz zgodovine starega Vzhoda. Do leta 1980 je ta predmet predaval akademik, upokojeni redni profesor pravne fakultete Viktor Korošec, po letu 1988 pa ga predava kot zunanji sodelavec asistent Pedagoške akademije v Mariboru Janez Marolt.

Leta 1975 se je upokojil Fran Zwitter. Začasno se je rešilo vprašanje nadomeščanja njegovih predavanj in seminarjev ter opravljanje izpitov iz obdobja, ki ga je pokrival (obča zgodovina novega veka od 1500 do 1918), na ta način, da so snov njegovih predavanj in izpite prevzeli F. Gestrin, V. Melik in J. Pleterski. Leta 1979 je stolico obče zgodovine novega veka prevzel Peter Vodopivec. Njegova venia legendi pa je vezana le na obdobje od francoske revolucije do leta 1918. Ker je ostalo obdobje obče zgodovine od 1500 do konca 18. stoletja nepokrito, je to vnesel v okvir svojih predavanj Ferdo Gestrin, ki je predmet obče zgodovine srednjega veka preimenoval v občo zgodovino fevdalizma.

Po upokojitvi Metoda Mikuža (1981) oziroma po njegovi smrti (1982) je prišlo do personalne delitve predmeta sodobna zgodovina. M. Mikuž je namreč pokrival tri obdobja v okviru katedre za sodobno zgodovino: obdobje med obema vojnama, obdobje NOB in obdobje po letu 1945. Predaval je paralelno občo zgodovino in zgodovino jugoslovanskih narodov po letu 1918. Do delne personalne delitve predavanj po časovnih obdobjih je prišlo že leta 1972, ko je Miroslav Stiplovišek prevzel predavanja iz slovenske in jugoslovanske zgodovine med obema vojnama. Leta 1981 pa je začel s predavanji iz obdobja po letu 1945 Dušan Nečak. Po odhodu M. Mikuža je ostalo nepokrito obdobje NOB in obče zgodovine 1941—1945. Začasno sta si to snov delila M. Stiplovišek in D. Nečak, nakar jo je v celoti prevzel honorarni zunanji sodelavec, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino Tone Ferenc.

Precejšnja kadrovska vrzel je nastala, ko so odšli v pokoj kar štirje učitelji, ki so pokrivali ključna obdobja v predmetniku: Bogo Grafenauer (1982), Janko Pleterski (1982), Ferdo Gestrin (1983) in Jože Kastelic (1979). Njihov odhod je otežil redno izvajanje študijskega programa za zgodovino Slovencev do srede 18. stoletja, za zgodovino Slovencev in zgodovino jugoslovanskih narodov od 1870 do 1918, občo zgodovino fevdalizma in antično zgodovino. Delna rešitev je bila izvedena tako, da so še naprej deloma sodelovali upokojeni učitelji (B. Grafenauer do 1985, J. Pleterski do 1984 in Jože Kastelic do 1985), del predavanj in izpite pa so prevzeli redni sodelavci oddelka (I. Voje občo zgodovino fevdalizma do 1986, po letu 1985 tudi starejšo slovensko zgodovino v I. letniku; od 1987 predava del starejše slovenske zgodovine v I. letniku — od naselitve do 1500 — tudi J. Peršič). Izbrana predavanja iz starejše slovenske zgodovine za III. letnik sta prevzela dva zunanja sodelavca: višji znanstveni sodelavec ZRC SAZU Darja Mihelič (1983 docent) in bibliotekarski svetovalec Branko Reisp (1983 izredni profesor). Stolico za antično zgodovino je zasedel leta 1985 Rajko Bratož, po stroki zgodovinar in klasični filolog. Leta 1986 je Janez Peršič zasedel stolico za občo zgodovino srednjega veka. Leta 1982 je Vasilij Melik v celoti prevzel predavanja in seminarje iz slovenske zgodovine od srede 18. stoletja do 1918, vključeval pa je tudi posamezna poglavja iz zgodovine jugoslovanskih narodov. Od leta 1988 predava zgodovino jugoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do 1918 višji znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Franc Rozman. Tako so s prevzemom dodatnih pedagoških obveznosti s strani rednih sodelavcev oddelka in s pomočjo honorarnih zunanjih sodelavcev, ki so si pridobili na podlagi habilitacije tudi nazive univerzitetnih učiteljev, pokriti vsi predmeti, predvideni v učnem programu.³

Posebno pozornost je oddelek za zgodovino posvečal po osvoboditvi praktičnemu pedagoškemu izobraževanju bodočih učiteljev zgodovine. Do leta 1976 je metodiko pouka zgodovine predaval kot zunanji sodelavec inšpektor Bogo Stupan. V šolskem letu 1976/77 ga je nasledil kot redno nastavljen predavatelj Štefan Trojar. S tem je oddelek dobil učitelja, ki je začel sistematično in strokovno poglobljeno izvajati praktične oblike pedagoškega izobraževanja študentov zgodovine (hospitacije, nastopi).

Poglavitna dejavnost univerzitetnih učiteljev je brez dvoma pedagoško delo, ki pa je pogojeno v poglobljeni in sproti raziskovalni dejavnosti. Vendar je delo akademskega učitelja na pedagoškem področju uspešnejše, če dela v ugodnih pogojih in če je v veljavi čimbolj dognan in ustaljen študijski program. Po letu 1947 so se reforme univerzitetnega študija vrstile kot na tekočem traku. Bile so povezane s celotnim izobraževalnim sistemom, kar je negativno vplivalo na nivo študija. Učinek reforme je bil običajno ravno nasproten, od tega, kar so kreatorji reform pričakovali. Fakultete in posamezni univerzitetni učitelji so se upirali nepremišljenim in prenašalnim spremembam študijskih programov, vendar so le delno uspeli v svojih prizade-

³ Kadrovsko stanje ob sedemdesetletnici oddelka za zgodovino: redni sodelavci — 4 redni profesorji: Vasilij Melik, Ignacij Voje, Miroslav Stiplovišek, Dušan Nečak; 1 izredni profesor: Peter Vodopivec; 3 docenti: Rajko Bratož, Janez Peršič in Vasko Simoniti; 1 višji predavatelj: Štefan Trojar; 4 asistenti: Peter Stih, Marko Stuhec, Bojan Balkovec in Boris Radosavljevič; 3 knjižnični delavci: bibliotekarja Nataša Stergar in Matjaž Rebolj, višji knjižni manipulant Majda Cuden; 1 pisarniški referent: Ljudmila Langerholz; zunanji sodelavci — 2 redna profesorja: Tone Ferenc in Božo Otorepec; 3 izredni profesorji: Jože Zontar, Branko Reisp, Franc Rozman; 1 docent: Darja Mihelič; 1 asistent: Vladimir Zumer; 1 arhivski svetnik: Erna Umek.

vanjih.⁴ Prof. Kos je nekoč prizadeto dejal: »Pustijo naj, da se vsaj ena reforma izteče do kraja, da bomo lahko ugotovili, kaj je dobro in kaj slabo«.

Prva reforma je bila izvedena že leta 1947. Temeljitej je posegla v študijski režim na zgodovini reforma leta 1949. Urejena je bila po zveznem načrtu o študiju na filozofskih fakultetah. Ta je bila sicer nebitveno modificirana z začasnimi pravilnikom o študiju na filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1953.⁵ Z reformo leta 1949 je bil uveden enopredmetni študij zgodovine. Zaradi odprave latinščine v srednjih šolah (ostala je le na klasični gimnaziji v Ljubljani in Mariboru) in uveljavljanja angleščine kot obveznega srednješolskega živega jezika je bilo ovirano delo v seminarju za slovensko zgodovino. Latinščina in nemščina predstavljata dva vodilna jezika virov za slovensko zgodovino. Zato je bil v enopredmetni študij zgodovine vgrajen enoletni kurz latinščine (po 4 ure) in poldrugetni kurz nemščine. V letu 1957 je prišlo v študiju zgodovine na filozofski fakulteti do novih sprememb. Zaradi skrajšanja gimnazije na štiri leta (1958) in uvedbe osemletke je postavila prosvetna oblast zahtevo po dvopredmetnih skupinah. Zato je bil pri zgodovini pod A obseg predavanj zmanjšan za tretjino, seminarско delo pa za petino. Ohranjena je bila tudi enopredmetna zgodovinska skupina. Pri zgodovinski skupini pod A sta ostala obvezna kot dodatna predmeta latinščina in nemščina, pri zgodovinski skupini pod B pa le nemščina. Nadaljnja sprememba je bila povezana z vztrajanjem prosvetnih oblasti, da na filozofski fakulteti z izjemo slovenščine pri nobenem srednješolskem predmetu ni dovoljen enopredmeten študij. Zaradi časovne stiske z urami pri dvopredmetnem študiju in močnega upadanja števila novincev pri študiju samostojne zgodovine je bil leta 1960 sprejet sklep o odpravi latinščine in nemščine kot obveznih pomožnih predmetov.⁶

Ena najbolj usodnih reform za študij na univerzi je bila reforma leta 1960. Povzročila je bistveno spremembo študijskega programa. Smisel je diktirane reforme je bila uvedba dvostopenjskega študija (inverzija), ki je obenem dvopredmeten. Odpravljen je bil enopredmeten študij. Ta sistem študija je bil najbolj dosledno uveden v Sloveniji. Prvi dve leti sta predstavljali višješolski študij, ki se je zaključil z diplomom I. stopnje, tretji in četrti letnik pa je predstavljal visokošolski študij in se je zaključil z diplomom II. stopnje. Ta sistem se je glede inverzije ohranil do danes. Rezultati teh sprememb so se kmalu negativno odrazili pri usmerjanju študentov v študij starejše zgodovine. Pomanjkanje teh kadrov so čutili v arhivih, inštitutih in na univerzi pri kadrovanju znanstvenih delavcev oziroma asistentov za ustrezen predmet ali stroko. Celotna smer študija je šla bolj v smer učenja in zmanjšanja lastnega aktivnega študentovega dela.

Leta 1967 je bila obnovljena enopredmetna, nepedagoška študijska smer zgodovine z intenzivnim kurzom latinščine in nemščine (s po 6 urami tedensko skozi dve leti) kot nadomestilom za B predmet. Ta rešitev je kmalu pokazala izredno dobre rezultate, saj smo iz te usmeritve dobili v zadnjem času več zelo perspektivnih mladih znanstvenih kadrov. Veliko zaslugu imajo pri tem brez dvoma lektorji latinščine in nemščine, ki so v intenzivnem kurzu uspeli usposobiti študente za samostojno znanstveno delo na originalnih arhivskih virih. Uspeh njihovega dela je viden tudi v seminarju, kajti študentje samostojne smeri so zelo aktivni pri seminarskem delu. Pohvalno je tudi, da se mnogi študentje, ki sicer študirajo dvopredmetno pedagoško skupino, dodatno odločijo za študij enega od obeh jezikov virov.

Do delne reforme študija v zvezi z nalogami, ki jih je postavil novi zakon o visokem šolstvu, je prišlo leta 1976. Na dvopredmetnem študiju so se zmanjšale študijske obveznosti (odprava klavzurnih nalog, odprava seminarskih nalog, ostalo je le še diplomsko delo). Zaradi zahteve, da je treba omogočiti dokončanje študija v predpisanih štirih letih, je prišlo do zmanjšanja obsega obveznega seminarskega dela. Prizadeži so bili seminarji, kjer so se obravnavala starejša zgodovinska obdobja.⁷

V okviru delne reforme študija zgodovine leta 1976 je prišlo na oddelku za zgodovino do uvedbe študija arhivistike. Redna predavanja iz arhivistike so se začela jeseni 1979 v II. (Arhivistika I) in III. letniku (Arhivistika II) zgodovine za študente samostojne smeri. Edino na oddelku za zgodovino v Ljubljani je možno v Jugoslaviji

⁴ B. Grafenauer, Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji, Zgodovinski časopis, 36, 1982, str. 183–196. V prispisku omenja svoja prizadevanja (z navajanjem nekaterih neobjavljenih dokumentov iz lastnega arhiva) in prizadevanja oddelka, ki naj bi oblažila negativne učinke reform šolstva. O stališčih strokovnih zgodovinskih društev do uvajanja reform študija zgodovine glej študijo I. Voje. Uloga stručnih istorijskih društev u oblikovanju programa sadašnjeg usmjerenog obrazovanja i reformi »usmjerenog« obrazovanja na univerzitetu, Nedelja marksističkih rasprava '85 — Istoriografija, marksizam i obrazovanje, Beograd 1986, str. 206–219.

⁵ Univerza v Ljubljani, Seznam predavanj za zimski semester 1950/51, Ljubljana 1950, str. 35; B. Grafenauer, Reforma školskog sistema i problem študija na filozofskim fakultetima, Univerzitet danas, I, 1960, str. 173–181.

⁶ Odločno je temu nasprotoval B. Grafenauer, ki je to svoje stališče razložil in dokumentiral v razpravi Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja, ZC 1982, str. 189–190.

⁷ Program za študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1971; za spremembe 1976/78 glej isto, Ljubljana 1978 in Študijski program Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1977, str. 37–43.

študirati arhivistiko na III. stopnji in si pridobiti magistrski naziv, prav tako je možno doseči doktorat iz arhivistike.

V študijskem letu 1985/86 je prišlo na pritisk od zunaj do nove reforme študijskega programa. Ta je povzročila ukinitve prve stopnje in uvedbo samo štiriletnega visokošolskega študija na filozofski fakulteti. Kljub temu, da je v programu študija zgodovine ohranjena inverzija, je prišlo do izenačenja A in B programa tudi v III. in IV. letniku. Zaradi tega je bilo treba prerazporediti predavanja in seminarje (možnost izbire po semestrih!) in uvesti dve diplomski nalogi, eno za A in drugo za B predmet. Arhivistika I je bila v II. letniku odpravljena, Arhivske vede pa so kot predmet z uvedbo seminarja razporejene v III. in IV. letniku.⁸

Ker se je število študentov pri seminarjih izredno povečalo zaradi izenačenja A in B predmeta, je aktivno delo s študenti otežkočeno. Rešitev iz te zagate iščemo v poglobljenem individualnem delu s tistimi študenti, pri katerih ugotovimo izrazit interes za raziskovalno delo. Uspešen poskus je bil izveden v šolskem letu 1987/88, ko je prišlo na pobudo takratne direktorice Arhiva Slovenije, arhivskega svetnika Eme Umekove do organiziranja dopolnilnega seminarja, ki je bil namenjen manjšemu številu slušateljev. Seminarja, ki je trajal po dve uri, se je redno, vsakih 14 dni, udeleževala skupina okrog 15 študentov. Sestajali so se z mentorico prof. Umekovo in gosti v prostorih Arhiva Slovenije. Obravnavali so zapušćinske spise, brali in interpretirali tekste ter razpravljali o širših zgodovinskih problemih.⁹ Prof. Umekova je 10 let kot zunanji sodelavec predavala v okviru Arhivistike I v II. letniku, nato pa še dve leti sodelovala pri proseminarju v II. letniku za študente samostojne smeri. Na njeno pobudo so se v zadnjem času mnogi študentje navdušili za arhivsko delo, za raziskovanje starejših obdobij slovenske zgodovine. Izdelali so s pomoćjo prof. Umekove odlične diplomske naloge, ki so bile nagrajene s Prešernovo nagrado za študente, deli nalog pa so bili tiskani v Zgodovinskem časopisu ali Kroniki. Prav zato zasluži prof. Umekova za požrtvovalno nehonorirano delo iskreno zahvalo.

Popestritev in obogatitev študija predstavljajo gostovanja priznanih univerzitetnih učiteljev in znanstvenih delavcev z jugoslovanskih in tujih univerz in inštitutov. Odziv študentov na ta predavanja je dokaj velik, čeprav so večinoma v tujem jeziku. Posebej bi omenil enotedenski ciklus predavanj iz bizantologije, ki ga je imel oktobra 1989 naš rojak, priznani bizantolog Jadran Ferluga, upokojeni redni profesor univerze v Münstru. Vzbudil je izredno zanimanje pri študentih, saj se je vsakega predavanja udeležilo okrog 60 slušateljev.

Statistični podatki tudi nekaj povedo o rezultatih sedemdesetletnega dela članov oddelka za zgodovino. Od ustanovitve univerze do konca leta 1989 je iz zgodovine (visokošolska diploma) diplomiralo 750 slušateljev. Većina diplomirancev se je odločila za pedagoško delo na srednjih in deloma osnovnih šolah. Manjši del, predvsem tisti, ki so diplomirali iz nepedagoške enopredmetne smeri, pa so se vključili v raziskovalno, arhivsko ali muzejsko delo. Već kot polovica tistih, ki so zaključili višješolski študij na I. stopnji, je nadaljevala študij na II. stopnji in ga uspešno zaključila. O uvajanju študentov v znanstveno delo dokazujejo številne Prešernove nagrade za diplomsko ali seminarso nalogo oziroma obdelavo razpisane teme. Do zdaj je Prešernovo nagrado (univerzitetno ali fakultetno) prejelo 32 študentov zgodovine.¹⁰

Diplomanti zgodovine imajo od leta 1960 možnost, da nadaljujejo podiplomski študij (kot ga običajno imenujemo, študij III. stopnje). Na zgodovinskem oddelku obstajata dve smeri podiplomskega študija: za starejšo dobo do 18. stoletja in za novejšo dobo od začetka 19. stoletja dalje. Enaka časovna delitev je tudi za podiplomski študij iz arhivistike. Študij je v glavnem individualen, vrši se v obliki konzultacij in traja dve leti. Prvi si je pridobil magistrski naziv Jože Koropec iz Maribora (1970) je doktoriral in postal prvi profesor za zgodovino na Pedagoški akademiji v Mariboru). Doslej je bil naziv magistra podeljen 20 vpisanim kandidatom tretjestopenjskega študija na zgodovini.¹¹

⁸ Vzgojno izobraževalni program za študij zgodovine. Veljavnost od šolskega leta 1985/86 (brošura namenjena študentom).

⁹ Poročilo o delu »Sekcije mladih zgodovinarjev«, Zgodovinski časopis, 42, 1988, str. 297–298.

¹⁰ Do leta 1978 so obstajale le univerzitetne Prešernove nagrade za študente, ki jih je podeljeval rektor univerze. Prejeli so jih: Peter Vodopivec (1969), Irena Vilfan in Jože Milnarić (1970), Janez Peršič (1971), Marjan Drnovšek, Stane Granda, Andrej Vovko in Janez Tehovnik (1972), Slavica Plahuta (1973), Darja Grafenauer, Leon Marin in Vera Bukič (1974), Zvonka Šumel, Jera Vodušek, Kristina Šamperl, Rajko Bratož, Anton Ožinger in Boris Gombač (1975), Marko Čelebić (1976), Zdenko Čepič, Matjaž Klemenčič in Daniela Mihotti (1978). Od leta 1979 pa so se Prešernove nagrade za študente delile na univerzitetne (vseh 12 letno) in fakultetne. Univerzitetne so prejeli: Andrej Pleterški (1979), Peter Stih (1984) in Dušan Kos (1987). Fakultetne pa so prejeli: Marija Počivavšek in Sonja Rihtarić-Anžič (1987), Judita Pečan in Ludvik Mihelić (1988), Dragica Bratec in Andrej Studen (1989), Matevž Košir (1990).

¹¹ Stopnjo magistra so dosegli: Jože Koropec (1967), Boris Mlakar (1977), Boris Gombač, Andrej Vovko, Stane Granda (1978), Rajko Bratož (1979), Jera Vodušek (1980), Franc Stuki (1982), Vinko Raišp (1983), Eva Holz, Irena Godina in Stane Južnič (1984), Zdenko Čepič, Jure Perovšek in Vida Deželak (1985), Oto Luthar, Jože Prinčič in Janez Cvirn (1986), Drago Novak in Damjan Guštin (1987), Ivo Rendić-Miočević je magistriral na oddelku za pedagogiko iz metodike zgodovinskega pouka.

Najvišjo znanstveno stopnjo, ki jo lahko doseže diplomiraneec zgodovine, je doktorat znanosti. Doktorsko tezo lahko prijavi tisti diplomiraneec zgodovine, ki je dosegel stopnjo magistra, ali imel objavljena pomembnejša zgodovinska dela. Od ustanovitve univerze do leta 1989 je doktorsko tezo uspešno obranilo 53 kandidatov.¹²

Oddelek za zgodovino je od vsega začetka predstavljal koncentracijo znanstvenega potenciala s področja zgodovine. Posebna značilnost znanstvenega dela na oddelku za zgodovino je bila specializacija in individualno znanstveno delo posameznikov. Toda kmalu po osvoboditvi so se posamezni člani oddelka za zgodovino vključili v večje znanstvene projekte zunaj fakultete (inštituti, SAZU, arhivi). Z ustanovitvijo Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete leta 1978 so se člani oddelka za zgodovino vključili v program »Raziskovanje zgodovine Slovencev«. Za zagotovitvijo materialnih stroškov za znanstveno delo so se pogoji za raziskovalno dejavnost precej izboljšali.

Knjižnica oddelka za zgodovino ima posebno vlogo pri razvoju oddelka. Predstavlja nepogrešljiv instrumentarij za učno osebje in za študente. Do leta 1950 so knjižnico urejali asistenti (E. Turk, Fr. Petre, B. Grafenauer, V. Melik, I. Voje). Tega leta je dobil oddelek za zgodovino bibliotekarko Slavko Kajba-Milič, po stroki diplomirano zgodovinarico. Bila je zelo priljubljena in uspešna pri svojem delu. Zal jo je prezgodnja smrt leta 1968 iztrgala iz naših vrst. Takrat je knjižnica štelala okrog 24.000 zvezkov. Knjižni fond je hitro naraščal, vsako leto se je povečal do 500 novih zvezkov. Poleg tega je bila v knjižnico inkorporirana še knjižnica Zgodovinskega društva za Slovenijo, ki nastaja iz zamenjav z Zgodovinskim časopisom. Knjižnica šteje danes preko 50.000 zvezkov in hrani nekatere zelo redke knjige in revije. Leta 1968 je bibliotekarsko mesto zasedla Olga Janša-Zorn. Leta 1972 je uspelo pridobiti še eno delovno mesto bibliotekarja, ki ga je zasedla Nataša Stergar. Ko je Olga Janša-Zorn odšla leta 1980 na Pedagoško akademijo v Ljubljani, je njeno mesto zasedel Matjaž Rebolj. Poleg bibliotekarjev pomagajo pri urejanju knjižnice tudi knjižnični manipulant. Leta 1968 je ta dela prevzela Cilka Smolič. Po upokojitvi leta 1972 jo je nasledila Marjanca Cvek-Centrih. Ko je leta 1980 zapustila oddelke in odšla na drugo delovno mesto, je postala višji knjižnični manipulant Majda Čuden. Ker se je izredno povečalo administrativno delo, je leta 1987 ob razumevanju fakultetnih organov uspelo razpisati delovno mesto pisarniškega referenta. To delo je eno leto opravljala Jana Cedilnik, leta 1988 pa je na njeno mesto prišla Ljudmila Langerholc. Povečanje knjižnega fonda je preseglo razpoložljive skladiščne prostore. Vodstvo dekanata FF je z uvidevnostjo pomagalo rešiti prostorski problem knjižnice. Na hodniku so na obeh straneh postavili zelo uporabne zaprte knjižne omare. Oddelek je dobil tudi osnovno računalniško opremo, s čemer se je začela modernizacija poslovanja knjižnice in pisarne.

V naslednjem obdobju so pred oddelkom za zgodovino nekatere prednostne naloge, ki nakazujejo perspektive nadaljnega razvoja. Še vedno ni zadovoljivo rešeno kadrovsko vprašanje. Nekatere ključne katedre (npr. starejša slovenska zgodovina, zgodovina jugoslovanskih narodov v 19. stoletju) nimajo stalnega nosilca stroke. Lahko pa smo optimisti, kajti prepričani smo, da se pri izbiri asistentov nismo zmotili, da smo izbrali prave, perspektivne kadre in da lahko v bližnji prihodnosti pričakujemo njihovo dozorenje.

Prav tako bo nujno treba preoblikovati študijski program, prilagoditi študij zgodovine novim potrebam in predvsem dvigniti njegovo kvaliteto. V prvi vrsti bo treba ukiniti inverzijo študija, pri študiju pa dati večji poudarek seminarjem in seminar-skemu delu. Zavedamo se, da je to najodgovornejše delo, ki je pred nami. Razširiti in poglobiti moramo tudi sodelovanje z nekaterimi domačimi in tujimi univerzitetnimi inštitucijami in znanstvenimi ustanovami. Predvsem bi omenil dunajsko univerzo in Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut na Dunaju, univerzo v Gradcu, ce-lovško univerzo, univerzo v Trstu, od domačih pa moramo nadaljevati dobro utečene odnose z zgodovinskim oddelkom Pedagoške fakultete v Mariboru in Odsekom za povijest Filozofske fakultete v Zagrebu.

Za svoje požrtvovalno delo na pedagoškem, organizacijskem in znanstvenem področju so prejeli člani oddelka za zgodovino številna priznanja in odličja. Častni do-

¹² Doktorat zgodovinskih znanosti so dosegli: Ernest Turk (1923), Aleksander Jelačić (1924), Vera Vabičeva (1925), Fran Vatovec (1927), Pavle Blaznik (1928), Fran Zwitner (1929), France Škerl (1939), Anton Krošl (1941), Stanko Jug (1944), Bogo Grafenauer (1944), Maks Miklavčič (1945), Metod Mikuz (1946), Vasilij Melik (1959), Marjan Britovšek in Ferdo Gestrič (1960), Jože Sorn (1962), Janko Pieterski (1963), Dušan Biber in Ignacij Voje (1964), Petko Luković, V. Mušbegovičeva in Miroslav Pahor (1965), Miroslav Stuplovšek in Marija Verbičeva (1966), Tone Zorn (1968), Jaroslav Sašel (1969), Jože Korovec (1970), Milica Kacin-Wohinz (1971), France Kresal in Momčilo Zečević (1972), Milan Ževart (1974), Janko Prunk, France Rozman in Jože Zontar (1977), Jože Pirjevec, Jasna Fischer, Dušan Nečak in Peter Vodopivec (1978), Katica Kobe-Arzenšek (1980), Branko Reisp (1982), Matjaž Klemenčič in Darja Mihelič (1983), Janez Peršič, Rajko Bratož in Jusuf Osman (iz arhivističke) (1986), Božo Otorepec in Branko Marušič (1987), Vera Kržišnik-Bukić in Zdenko Čepič (1988), Olga Janša-Zorn, Branko Božič, Vasko Simoniti in Ljubica Sulič (1989).

¹³ Kulturalna skupnost, Domžale; Krka, tovarna zdravil, Novo mesto.

Po proslavi ob 70-letnici oddelka za zgodovino 19. II. 1990 je spominsko obeležje na hodniku oddelka za zgodovino odkril akademik, zaslužni redni profesor dr. Bogo Grafenauer s priložnostnim nagovorom. Na proslavi je imel referat o delovanju oddelka za zgodovino v sedemdesetih letih predstojnik oddelka za zgodovino redni profesor dr. Ignacij Voje. K jubileju oddelka je čestital predstojnik oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru izredni profesor dr. Matjaž Klemenčič in izročil kot spominsko darilo sliko akademskega slikarja Albina Krambergerja. V vitrinah na hodniku so bibliotekarji prikazali utrinke iz delovanja oddelka na podlagi slikovnega gradiva.

Na fotografiji je na desni strani vidno spominsko obeležje pokojnim profesorjem zgodovine na ljubljanski univerzi, sicer pa prikazuje del udeležencev proslave v pogovoru pred odkritjem spominskega obeležja.

ktorat Univerze v Ljubljani sta prejela Milko Kos (1969) in Fran Zwitter (1985); naziv zaslužni profesor pa: Fran Zwitter (1977), Metod Mikuž (1981), Bogo Grafenauer (1984) in Ferdo Gestrin (1987).

Ideja, da bi se umrlim akademskim učiteljem na oddelku za zgodovino oddolžili na nek dostojen način, je bila že dlje časa prisotna v razgovorih in na sejah sodelavcev oddelka za zgodovino. Ob proslavah 70-letnice Filozofske fakultete pa smo sklenili, da to zamisel uresničimo. Obrnili smo se na samostojnega umetnostnega oblikovalca Doreta Peljhana, ki je k realizaciji zamisli pritegnil še dva sodelavca. Študent arhitekture Boštjan Okorn je zamisel arhitektonsko oblikoval, akademski kipar Peter Reberšek je podpise pokojnih profesorjev vliil v bron. Imeli smo sicer nekaj težav s finančnim pokritjem relativno majhnih stroškov, vendar nam je uspelo za izvedbo spominskega obeležja pridobiti soglasje fakultetnih organov in nekaj sponzorjev.^{12a} Omenjenim trem izvajalcem se za njihov prispevek iskreno zahvaljujem, ker so se odrekli delu honorarja.

Potrebno je še pojasniti, zakaj smo se odločili za podpise in ne za kakšno drugo obliko upodobitve pokojnih profesorjev. Prof. Anton Trstenjak je zapisal, »da nam človek in njegova podoba kar diha iz pisave«.¹³ Temu bi lahko dodali, da je tudi podpis veren odraz osebnosti posameznika. S svojim podpisom so naši zaslužni akademski učitelji v času univerzitetne kariere desetletja podpisovali indekse studentov in kot predstojniki oddelka razne dopise. Podpisi so ostali enaki in se niso bistveno spreminjali, njihovo podobo pa hrani vsak zase in na svoj način v svojem srcu.

¹³ Anton Trstenjak, *Človek in njegova pisava*, Ljubljana 1988, str. 11.

Plošča s podpisom enega izmed prvih profesorjev zgodovine na ljubljanski univerzi, dr. Gregorja Cremošnika

Na skromen in trajen način se je oddelek za zgodovino ob svoji sedemdesetletnici oddolžil profesorjem: dr. Ljudmilu Hauptmannu (1884—1968)¹⁴, dr. Nikoli Radojčiču (1882—1964),¹⁵ dr. Milku Kosu (1892—1972),¹⁶ dr. Franu Zwitteru (1905—1988),¹⁷ dr. Gregorju Cremošniku (1890—1958)¹⁸ in dr. Metodu Mikužu (1909—1982).¹⁹ Del svojega življenja so posvetili vzgoji novih zgodovinskih kadrov in vtkali svoje delo v razvoj oddelka za zgodovino. Za vse to smo jim od srca hvaležni!

Ignacij Voje

Zusammenfassung

ZUM SIEBZIGSTEN JUBILÄUM DER FACHSCHAFT GESCHICHTE AN DER PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT IN LJUBLJANA

Ignacij Voje

Im Beitrag wird ein Überblick über das Wirken in der Fachschaft Geschichte an der Philosophischen Fakultät von Ljubljana gegeben, und zwar in der Zeitspanne vom Februar 1920, als durch die Ernennung von Dr. Ljudmil Hauptmann zum Professor die ersten Vorlesungen begannen, bis zum Ende des Jahres 1989. Eingehend wird die Personalstruktur behandelt. Während der siebenzig Jahre haben in der Fachschaft Geschichte 24 Hochschullehrer unterrichtet. Bei einigen Fächern wurden auch Mitarbeiter anderer Einrichtungen herangezogen, was noch heute geschieht. Zur Zeit ist die Personalstruktur in der Fachschaft wie folgt: 9 Hochschullehrer, 4 Assistenten, 3 Bibliotheksmitarbeiter und eine Bürokräft; von den freien Mitarbeitern sind 6 Lehrer und ist einer Assistent.

Das Studienprogramm war bis zum Jahr 1947 im großen und ganzen gleichbleibend und einheitlich für alle philosophischen Fakultäten Jugoslawiens. Es war eingeteilt in allgemeine und nationale Geschichte. Es wurde ein System von drei verschiedenen Studienabschlüssen eingeführt: Diplom A, Diplom B und Diplom C. Während die Gegenstände A und B die allgemeine und die nationale Geschichte darstellten, konnten als Gegenstand C Geographie, Kunstgeschichte oder ein anderes Fach gewählt werden. In dieser Fachaufgliederung gab es bis zum Ende des 2. Weltkrieges keine wesentlichen Veränderungen. Nach dem 2. Weltkrieg wurde das Studienprogramm um den Lehrstuhl für Zeitgeschichte erweitert.

¹⁴ B. Grafenauer, Ljudmil Hauptmann, *Zgodovinski časopis* XXII, 1968, str. 311—312.

¹⁵ B. Grafenauer, Nikola Radojčić, *ZC* XXI, 1967, str. 231—233.

¹⁶ B. Grafenauer, Znanstveno delo Milka Kosa (ob 60-letnici) — z bibliografijo, *ZC* VI—VII, 1952—53, str. 9—29; isti, Ob sedemdesetletnici Milka Kosa — z bibliografijo (1953—1982), *ZC* XVI, 1982, str. 171—175; F. Gestrin, In memoriam akademiku in profesorju dr. Milku Kosu, *ZC* 26, 1972, str. 5—10, B. Grafenauer, Bibliografski pregled dela Milka Kosa 1963—1972, *ibid.*, str. 10—12.

¹⁷ B. Grafenauer, Ob šestdesetletnici Frana Zwitterja (z bibliografijo), *ZC* XIX—XX, 1965—1966, str. 7—21; isti, Fran Zwitter — osemdesetletnik, — z bibliografijo 1966—1984, *ZC* 39, 1985, str. 5—11; isti, In memoriam, akademik prof. dr. Fran Zwitter, *ZC* 42, 1988, str. 159—163.

¹⁸ B. Grafenauer, In memoriam Gregor Cremošnik — z bibliografijo, *ZC* XII—XIII, 1958—59, str. 313—325.

¹⁹ F. Gestrin, Metod Mikuž — šestdesetletnik, *ZC* 23, 1969, str. 193—199, O. Janša-Zorn, M. Stiplovšek, Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža. *ibid.*, str. 201—209; M. Stiplovšek, Ob sedemdesetletnici prof. dr. Metoda Mikuža, *ZC* 33, 1979, str. 609—612, N. Stergar, Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža za obdobje 1970—1979, *ibid.*, str. 613—615; M. Stiplovšek, In memoriam profesorju dr. Metodu Mikužu, *ZC* 37, 1983, str. 117—120, N. Stergar, Bibliografija dr. Metoda Mikuža (urejena tematsko), *ibid.*, str. 121—127.

Eine größere Veränderung im Lehrprogramm brachte erst 1960 die Hochschulstudienreform. Eingeführt wurde das stufenweise Studium (sog. Inversion des Studiums). Die ersten zwei Studienjahre wurden als ein höheres Studium, das dritte und vierte Jahr als Hochschulstudium betrachtet. Das Studium enthielt zwei Fachgegenstände und wurde den Bedürfnissen der Lehrerausbildung angepaßt. Später wurde das Studium in der Fachschaft so organisiert, daß es auch als nichtpädagogisches Einzelfachstudium betrieben werden konnte, mit einem intensiven Kurs in Deutsch und Latein, den Sprachen der Quellenwerke für die slowenische Geschichte. Auf der höheren Stufe wurde für die nichtpädagogische Gruppe noch das Studium der Archivwissenschaften eingerichtet. Diplomierte Absolventen dieser Richtung sollten den Mangel an den entsprechenden Berufsprofilen in wissenschaftlichen Instituten, Archiven und Museen beheben.

In der Zeit von der Gründung der Universität im Jahre 1919 bis zum Jahre 1989 haben 750 Studenten die Diplomprüfung (Hochschuldiplom) aus dem Fach Geschichte abgelegt. Das Magisterstudium — Postdiplomstudium (sog. III. Stufe des Hochschulstudiums) —, das im Jahr 1960 eingeführt wurde, haben bisher 20 Kandidaten abgeschlossen, ihre Doktorarbeit aus den Geschichtswissenschaften haben in dieser Zeit 53 Kandidaten erfolgreich verteidigt. Die Fachschaft Geschichte stellte von Anfang an auch eine Konzentration des wissenschaftlichen Potentials auf diesem Gebiet dar. Ein besonderes Merkmal der wissenschaftlichen Tätigkeit in der Fachschaft bestand in der Spezialisierung und individuellen Forschungsarbeit der einzelnen Mitglieder. Nach dem Jahr 1978 schlossen sich diese im Rahmen des Wissenschaftlichen Instituts der Philosophischen Fakultät auch dem Programm »Erforschung der Geschichte der Slowenen« mit an.

Eine besondere Rolle bei der Entwicklung der Fachschaft kommt auch der Fachschaftsbibliothek zu. Heute verfügt sie über einen Bestand von über 50.000 Einheiten, unter denen sich auch Bücher und Zeitschriften von großem Seltenheitswert befinden. Betreut wird sie von zwei Bibliothekaren und einem Bibliothekshelfer.

Anlässlich der Siebzigjahrfeier des Bestehens der Fachschaft Geschichte wurde dort auf dem Korridor eine Gedenktafel mit den künstlerisch gestalteten Namenszügen der verstorbenen Geschichtslehrer enthüllt (Dr. Ljudmil Hauptmann (1884—1968), Dr. Nikola Radojčić (1882—1964), Dr. Milko Kos (1892—1972), Dr. Fran Zwitter (1905—1988), Dr. Gregor Čremošnik (1890—1958), Dr. Metod Mikuž (1909—1982)).

Slovenska matica

61001 Ljubljana, Trg osvoboditve 7, pp. 458, tel.: (061) 214 190

Sredi decembra 1990 je izšla knjiga

Fran Zwitter

O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwitterovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Knjigotrška cena zbornika je 620 din, cena za člane Slovenske matice in zgodovinskih ter muzejskih društev pa le 430 din. Dodaten popust velja za kupce Matičine zbirke.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

POROČILO O XXV. ZBOROVANJU SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV V MURSKI SOBOTO OD 1. DO 3. OKTOBRA 1990

Na jubilejnem petindvajsetem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murški Soboti, ki sta ga organizirali Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinsko društvo za Pomurje, se je zbralo preko 300 udeležencev, med njimi največ učiteljev in profesorjev zgodovine. Prva dva dneva sta bila delovna, zadnji dan pa je bil namenjen spoznavanju lepote in kulturnih spomenikov Prekmurja, ki je za mnoge pomenil prvi stik s to pokrajino. Odmaknjenost od Ljubljane ali pa kak drug razlog je botroval slabemu odmevu zborovanja pri slovenski politiki, ki se kljub vabilu ni odzvala in ni pozdravila udeležencev, kot tudi v osrednjih medijih. To je toliko bolj presenetljivo, ker sta bili na programu dve aktualni temi: migracijska gibanja pri Slovencih in pogovor o novih vsebinah pouka zgodovine v naših šolah. Na zborovanju sem pogrešal tudi predstavnike drugih znanstvenih strok, zlasti tistih, ki so jim migracijska gibanja predmet raziskav. Ali je to odraz nezainteresiranosti za delo drugih ali le slabe medsebojne informiranosti? Za dobro organizacijo srečanja in prijetno počutje udeležencev se moramo zahvaliti predvsem Zgodovinskemu društvu za Pomurje oz. kolegici Metki Fufjsovi in financerjem (Republiškememu komiteju za kulturo, Republiškememu komiteju za raziskovalno dejavnost in tehnologijo ter Skupščini občine Murška Sobotna).

Po prijazni dobrodošlici soboškega župana Andreja Gerenčarja so prvi dan sledili referati o migracijskih gibanjih pri Slovencih. Temo so predlagali prekmurški organizatorji, saj je bil ta konec Slovenije že od najstarejših časov vedno pod močnimi selitvenimi tokovi. Mimogrede povedano: Prekmurje kot izselitveno področje je v slovenski znanosti relativno najbolj obdelan prostor z vidika trajnega in zlasti sezonskega izseljevanja od srede 19. stoletja dalje. O izseljevanju iz Prekmurja, s poudarkom na migracijah na drugo stran Mure, je poročal *Ludvik Olas*. Regionalnemu vidiku so bili posvečeni še trije prispevki: *Andrej Vovko* je govoril o izseljevanju iz Primorske med obema vojnama, tržaška rojaka *Majda Kodrič* in *Aleksej Kalc* o izseljevanju iz Beneške Slovenije in kolega iz Madžarske *Jenő Rácskáy* o migracijah prebivalcev Železne županije v obdobju dualizma (1867—1914). Vovkov prispevek je opozoril na vprašanje slovenskih beguncev iz Primorske, ki so pred raznarodovalnimi pritiski po letu 1920 bežali v slovenski del Jugoslavije. Ali tudi te Slovence štejemmo med izseljence? Pri slovenskih raziskovalcih raznih znanstvenih disciplin najdemo različne opredelitve pojma »izseljenec«, kar kaže na terminološko nedorečenost, ki je nedvomno tudi posledica neuskklajenega razvoja strokovnega jezika vsake znanosti zase. Kodrič in Kalc sta osvetlila izseljevanje beneških Slovencev v širšem furlanskem prostoru ter opozorila na skupne točke tega procesa. Po svojem pristopu je bil prispevek zgodovinsko-sociološki pogled te problematike.

Bogo Grafenauer je namenil prvi del referata kratkemu pregledu najpomembnejših svetovnih migracijskih gibanj, drugi del pa srednjeveškim migracijam na Slovenskem. Gibljivost prebivalstva je stalnica v razvoju človeške družbe in pozna viške in umiritvena obdobja. Turško obdobje je poznalo mnoge premike prebivalstva v slovenski prostor, o čemer je poročal *Ignacij Voje*. Posledica teh premikov so bile etnične spremembe v vzhodnih predelih, npr. v Beli Krajini, kjer v nekaj vaseh še danes živijo potomci srbskih priseljencev tega obdobja. V celoti lahko rečem, da za čas do 19. stoletja niso raziskani vsi vidiki priseljevanj in notranjih selitev v slovenskem prostoru, še manj izseljevanj v tujino. Omenim naj, da je izseljevanju v tujino posvetil še največ raziskovalnih naporov Ferdo Gestrin v okviru selitev Slovanov v italijanski prostor od srednjega veka dalje, s poudarkom na obdobju od 15. do 17. stoletja.

Proučevanju modernih migracijskih gibanj v 19. in našem stoletju je bilo na zborovanju posvečenih več referatov. Poleg že omenjenih prispevkov z regionalnega vidika so bili prebrani še širše zasnovani. *Jasna Fischer* je govorila o notranjih migracijah od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Največ pozornosti je namenila rasti mestnega prebivalstva. Omenim naj, da je le ta referat sprožil diskusijo na koncu prvega delovnega dne (diskutant *Vasilij Melik*). O koncentraciji delavstva v revirjih in industrijskih centrih v Sloveniji med obema vojnama je razmišljal *France Kresal*. Industrijski razvoj je bil glavni vzpodbujevalec notranjih premikov delavstva v smeri podeželja—industrijski centri. Migracijskim gibanjem po letu 1945 sta bila namenjena dva prispevka: demograf *Janez Malačič* je napisal referat o zunanjih migracijah Slovencev po drugi svetovni vojni. Del razmišljanj je namenil priselje-

vanju, saj je Slovenija ravno v tem času postala pretežno imigracijski prostor z vsemi negativnimi posledicami, ki se kažejo ali se bodo šele pokazale (npr. izseljevanje strokovno in visoko izobraženih Slovencev in priseljevanje manj izobraženih iz drugih etničnih, kulturnih in civilizacijskih sredin). O notranjih migracijah je razmišljal Zdenko Cepič, ki se je v prebranem prispevku omejil na čas do začetka šestdesetih let.

O izseljevanju Slovencev v tujino do druge svetovne vojne v luči dotedanjih raziskav sem govoril podpisani (*Marjan Drnovšek*). Prebral sem le povzetek o publicističnih in raziskovalnih dosežkih pri obravnavanju izseljevanja do druge svetovne vojne, objavi pa prepustil razmišljanja o terminoloških, časovnih in prostorskih vprašanjih opredeljevanja tega procesa in o povojnih raziskovalnih načrtih, rezultatih in organizacijskih oblikah proučevanj izseljenjske problematike. *Matjaž Klemenčič* je v kratkih potezah orisal delovanje ameriških Slovencev. To je bil tudi edini referat, ki je obravnaval življenje in delo slovenskih izseljencev v novi domovini. Da povzamem: organizator je želel poudariti migracijska gibanja znotraj slovenskega prostora, čeprav bi bilo zanimivo in potrebno zajeti migracije v celoti, vključno z delovanjem Slovencev v novi domovini. Sirjenje zanimanja za Slovence na tujem v slovenski javnosti zahteva tudi znanstvene odgovore o zgodovinskih koreninah tega procesa, o ohranjanju in izginjanju slovenskih etničnih otokov v vseh delih sveta in še o marsikaterih vidikih bivanja slovenskih izseljencev na tujem. Tak pristop pa ni mogoč brez vključitve vseh znanosti, ki proučujejo izseljenstvo, kar naj bi bil predmet posebnega multidisciplinarnega simpozija.

Dopoldanski del drugega delovnega dne je bil »lokalno« obarvan. Poslušalci smo dobili pregled razvoja prekmurskega prostora od najstarejših poselitev Prekmurja (*Irena Savel*) do druge svetovne vojne s prispevkom *Metke Fujs* o značilnostih madžarske vojaške in civilne uprave v Prekmurju med vojno. O srednjeveških omembah Sobote oz. Murske Sobote in o njenem grbu je govoril mariborski pomožni škof *Jožef Smej*. Z jasno in prepričljivo besedo poznavalca in ljubitelja Sobote je opozoril na simbole, med katere uvrščamo tudi grbe, ki bi morali biti, po njegovih besedah, svetinja in se ne bi smeli stalno spreminjati. Zato naj vsebujejo elemente, ki niso vezani na vsakokratne oblastne apetite in ideologijo. Na umetnostne »importe« v Prekmurju — če se ne motim, so bili mišljeni stilni vplivi — nas je opozoril *Janez Balazic*. S podrobnim številčnim prikazom razvoja prebivalstva v okrajnem glavarstvu Ljutomer v letih 1880—1910 nas je seznanil *Ivan Rihtarič*. O političnem oz. strankarskem življenju v Prekmurju med obema vojnama je govoril *Franc Kuzmič*. Direktor arhiva iz Zalaegerszega *Endre Gyimesi* nam je predstavil madžarske vire za zgodovino Prekmurja s posebnim poudarkom na dokumentih iz svojega arhiva. Oba madžarska referenta sta poskrbela za prevod prispevkov, ki smo ju dobili v pisni obliki, sama pa sta govorila v madžarščini. Etnično vitalnost manjšin na območju Prekmurja, Porabja in avstrijske Stajerske je bila predmet zanimanja *Albine Nečak-Lük*. Referatov je sledila krajša nepolemična diskusija, ki je le dopolnila nekatere referate (diskutanta: *Vanek Šiftar*, *Andrej Hozjan*).

V pogovoru z nekaterimi poslušalci je bila izražena kritična misel o suhoparnosti oz. obremenjenosti referatov s številčnimi podatki, ki so oteževali koncentracijo spremljanja. Marsikateri je pogrešal pregledne in analitične prispevke, ki bi dopolnili učiteljevo znanje, večkrat pa se je omenjala tudi ozka tematska usmerjenost referatov ipd. Žal ni nihče tega javno povedal v diskusiji. Kljub temu naj bodo ti kritični odmevi zapisani in vredni premisleka pri organizaciji naslednjega zborovanja.

Z napetim pričakovanjem in z veliko udeležbo se je v popoldanskem delu drugega dne zborovanja začel razgovor o strokovnih pogledih in željah pri pripravi novih vsebin pouka zgodovine. Prelomna dogajanja v slovenski družbi pogojujejo tudi neobremenjena razmišljanja o vsem, tako tudi o zgodovinopisju na splošno in zlasti o vsebinah pouka zgodovine. Stari pogledi so se kresali z novimi, mnogo je bilo nerazumevanja ter užaljenosti, izrečenih je bilo mnogo pikrih besed. Kljub vročičnemu ozračju pa je razgovor minil mirno s predlogom moderatorja Janka Prunka, da se sprejme prispevek Petra Vodopivca kot temelj bodočega razmišljanja o spremembah.

V uvodnem delu je *Darja Mihelič* poudarila nekaj kritičnih misli o dosedanjem deskriptivnem poučevanju zgodovine s premajhnim posluhom za današnje probleme, ki imajo svoje korenine v preteklosti (npr. ekologija). Osrednji poročevalec je bil *Peter Vodopivec*, ki je očital šolski zgodovini preveliko utesnjenost v boljševidske ideološke okvire, ki so pogojevali enostranskost seznanjanja s preteklostjo in poveljevali materialno nad duhovnim. V prihodnje naj bi dobili učenci širok spekter zgodovinskega znanja, pogled na preteklost oz. svet pa naj bi sami oblikovali. Izhajanje iz sodobnosti, poudarjanje zgodovine vsakdanjega življenja, podajanje zgodovine NOB v kontekstu evropske zgodovine druge svetovne vojne, to so nekatere konkretne misli Petra Vodopivca glede vsebinskih sprememb pouka zgodovine. Tudi učitelj naj ima pravico, da sam izbira teme, katerim želi dati večji poudarek. Naloga pouka zgodovine ni oblikovanje učenca v lojalnega in pokornega patriota, ampak v kritično mi-

slečega človeka. Voditelj okrogle mize *Janko Prunk* je navedel konkreten pristop pri poučevanju svetovne zgodovine kot kulturnega in civilizacijskega procesa na nivoju razumljivosti, jasnosti in sprejemljivosti za mladega človeka od 11. do 15. leta starosti, ki ga je že leta 1935 objavil kulturni zgodovinar Gombrich (*Wissenschaft für Kinder, Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart*).

V razgovor se je vključila *Prvenka Turk* z opisom dosedanjih naporov Zavoda za šolstvo in z opozorili pred »kaotičnim« ravnanjem in laicizmom. Njeno razmišljanje je podprl tudi *Stefan Trojar*, ki je hkrati omenil, da je bila zgodovina vedno odraz družbenopolitičnega sistema. O vlogi zgodovine kot ene treh temeljnih strok (poleg jezikoslovja in matematike) ter o dosedanjih prizadevanjih te stroke za spremembe poučevanja je govoril *Bogo Grafenauer*, ki je razmišljanje zaključil z mislijo, da so bila vsa dosedanja prizadevanja nesprejemljiva za oblikovalce šolske politike, zlasti za Zavod za šolstvo. Svoje misli na temo so razgrnili tudi *Ignacij Voje*, *Ferdo Gestrin* in *Dušan Nečak*, oglasili pa so se tudi učitelji zgodovine, med katerimi je *Nuša Kern* opozorila na razkol med stroko in praksi. Zavzela se je za bolj elastičen in širok učni načrt, ki naj bi olajšal delo učiteljem, hkrati pa učenca naučil zgodovinsko misliti.

Marsikdaj je razgovor zašel od vsebinskih vprašanj k tehnično-didaktičnim. Zato se je Peter Vodopivec vključil v razgovor s predlogom, da se posveti več pozornosti novim vsebinam, njihovi realizaciji in sestavi novih učbenikov. Predsedstvo Zveze zgodovinskih društev Slovenije je bilo zadolženo, da z delovno skupino pristopi k uredništvu misli, ki so bile izrečene v Vodopivčevem predlogu.

Razgovor je pokazal, da je bilo javnih srečanj med znanstveniki (teoretiki) in učitelji (praktiki) ter oblikovalci šolske politike vseeno premalo, zlasti pa so premalo poslušali drug drugega. Sedaj je čas, da se na podlagi mnogih izrečenih idej dosežejo konkretni rezultati ob sodelovanju vseh, ki želijo izboljšati pouk zgodovine v naših šolah.

Marjan Drnovšek

OBČNI ZBOR ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Murska Sobota, 1. oktobra 1990

POROČILO O DELU ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE 1988—1990

Odkar se je Zgodovinsko društvo za Slovenijo na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani 1980 formalno preoblikovalo v Zvezo društev zgodovinarjev na slovenskem področju, smo bili na zborovanjih zgodovinarjev redno priča pojavu, da so se skupščine oziroma občni zbori zgodovinarjev vlekli v nedogled. Na njih so se namreč poročilo o delu Zveze, poročilom o delu njenih štirih sekcij, blagajniškemu poročilu ter poročilom o izhajanju osrednjih zgodovinskih glasil, pridružila še ločena poročila o delu vsakega lokalnega zgodovinskega (oziroma muzejskega) društva posebej (če niti ne omenjamo poročil nadzornega odbora in overovateljev zapisnika). Vsako povečanje števila lokalnih društev je povečalo tudi število poročil in s tem podaljšalo trajanje občnega zbora. Vrhunec je bil v tem pogledu dosežen pred dvema letoma na Ptuj, ko je bilo potrebno občni zbor prekiniti in ga nadaljevati naslednjega dne. To je bil povod, da smo se že na prvem sestanku novega izvršnega odbora Zveze dogovorili, da bodo poslej občni zbori zgodovinarjev potekali poenostavljeno. Za sprejemanje poročil lokalnih zgodovinskih društev so namreč pristojni njihovi lastni občni zbori, medtem ko delegatsko sestavljeni občni zbor Zveze formalno ni upravičen za sklepanje o delovnih poročilih društev na terenu. Delo štirih sekcij Zveze pa sodi v njeno osrednjo dejavnost. Poslej naj bi se na občnih zbora Zveze predstavilo le eno samo, globalno poročilo o delovanju Zveze, njenih sekcij in lokalnih društev. Ločeno naj bi se predstavila poročila o blagajniškem poslovanju, o izhajanju glasil ter — na izrecno željo — o delu tistih sekcij, ki bi se v preteklem mandatnem razdobju izjemno izkazale s svojo dejavnostjo. Pred zborovanjem smo se torej obrnili na vsa lokalna zgodovinska društva in na obe muzejski društvi, ki so kolektivni člani Zveze, in na sekcije. Zaposlili smo jih za pisna poročila o njihovem delovanju v preteklih dveh letih ter za skico njihovih načrtov za nadaljnje delo.

To poročilo bo najprej predočilo formalno zgradbo Zveze, smisel in pomen, ki naj bi ga Zveza imela za zgodovinsko stroko, a tudi težave, ki jih njena zapletena organizacija predstavlja za učinkovito poslovanje. Za marsikaterega zgodovinarja bomo pri tem govorili o zanj znanih dejstvih, velika večina pa doslej s temi stvarmi še ni bila seznanjena. Sledila bo globalna slika konkretnega dela in načrtov organiziranih zgodovinarjev na Slovenskem.

Začnimo najprej z organizacijo slovenskih zgodovinarjev. Zgodovinarji in ljubitelji zgodovine pri nas se lahko včlanijo in organizirano delujejo v enem ali več od de-

setih lokalnih zgodovinskih društev na Slovenskem (Zgodovinsko društvo Ljubljana, Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko, Zgodovinsko društvo za Koroško, Zgodovinsko društvo v Mariboru, Zgodovinsko društvo v Celju, Zgodovinsko društvo v Ptujju, Zgodovinsko društvo za Dolenjsko in Posavje ter letošnji gostitelj zborovanja — Zgodovinsko društvo za Pomurje). Vsako od teh desetih društev, ki skupno štejejo okrog 1300 članov, je kot kolektivni član povezano v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije, katere člana sta pa tudi Muzejsko društvo v Škofji Loki in Belokranjsko muzejsko društvo. Zveza ima štiri sekcije: sekcijo za gospodarsko in družbeno, za krajevno, za novejšo zgodovino in šolsko sekcijo.

Vsako od lokalnih zgodovinskih društev, vsaka od sekcij in tudi Zveza kot taka, pripravljajo po svojih močeh in razpoložljivih sredstvih sestanke, strokovna predavanja, predstavitve knjig, razstave, izlete, okrogle mize, posvetovanja, odkrivanja spominskih plošč itd. Zveza si prizadeva usmerjati in usklajevati delo lokalnih zgodovinskih društev, ne najbolj uspešno pa skuša društvom na terenu posredovati tudi vesti o dogajanjih v stroki na jugoslovanskem in svetovnem prizorišču. V sodelovanju z enim od lokalnih društev pripravlja Zveza nadveletna zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki predstavljajo njeno pglavitno nalogo. Zveza je vključena tudi v vsakoletne priprave mednarodnega kulturno-zgodovinskega simpozija Modinci. Pod njenim okriljem izhajata dve zgodovinski glasili, Zgodovinski časopis in Kronika. Glede na finančna sredstva izhajajo nekatere zgodovinske publikacije tudi v zbirkah Knjižnica Zgodovinskega časopisa oziroma Knjižnica Kronike. Z zamenjavami za publikacije si je Zveza pridobila obsežno knjižnico, ki se nahaja na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Tudi nekatera lokalna zgodovinska društva izdajajo lastna glasila s čisto zgodovinsko ali pestrejšo tematiko. Ob opisani konkretni dejavnosti Zveze pa bi Zveza mogla postati tudi pomemben pobudnik usklajevanja raziskovalne dejavnosti slovenskih zgodovinarjev. Zveza predstavlja namreč edino organizacijo, v kateri so pod eno streho posredno združeni takorekoč vsi slovenski zgodovinarji.

Zvezo vodita predsedstvo oziroma izvršni odbor. Člani izvršnega odbora v razširjeni sestavi so predsednik, dva podpredsednika, tajnik, blagajnik in njegov namestnik, predsedniki štirih navedenih sekcij, delegati desetih zgodovinskih in dveh muzejskih društev, urednika zgoraj omenjenih zgodovinskih glasil ter nekaj drugih odbornikov. Odbor se sestaja dva do štirikrat letno.

V obdobju 1988—90 so bili: predsednica Darja Mihelič, podpredsednika Ignacij Voje in Janko Prunk, tajnik Janez Marolt, blagajnik v začetku Boris Rozman, nato Daniela Juričič, pomočnica blagajnice Majda Čuden, predsednica sekcije za gospodarsko in družbeno zgodovino v začetku Jasna Fischer, nato Olga Janša-Zorn, sekcije za novejšo zgodovino Zdenko Čepič, za krajevno zgodovino Janez Kopač, za pouk zgodovine Stefan Trojar, urednik Zgodovinskega časopisa Vasilij Melik, Kronike najprej Marjan Drnovšek, nato Maja Zvanut.

V jugoslovanskem okviru je Zveza kot kolektivni član vključena v Zvezo zgodovinarjev Jugoslavije. To vodi predsedstvo, ki ga sestavljata po dva delegata republiških in pokrajinskih društev ter dva delegata Vojnozgodovinskega inštituta JLA iz Beograda. Sejam prisostvujejo tudi predstavniki nekaterih drugih organov, ki delujejo v okviru Jugoslavije. Predsedstvo se sestaja dvakrat letno. Trenutni predsednik predsedstva je prof. Ivan Kampuš iz Zagreba. Zveza zgodovinarjev Jugoslavije pripravlja naštiriletne kongrese jugoslovanskih zgodovinarjev. Izdaja glasilo Jugoslovanski istorijski časopis, ki pa ima že več let težave z izhajanjem. Njegov urednik občasno prisostvuje sejam predsedstva Zveze.

Na jugoslovanskem nivoju deluje tudi Jugoslovanski nacionalni komite za zgodovinske vede. Sodeluje pri pripravah svetovnih kongresov zgodovinarjev, ki si sledijo vsakih pet let, letošnji je bil v Španiji v Madridu. Predsednik komiteja, prof. Rene Lovrenčič iz Zagreba, se udeležuje sej predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije. Nacionalni komite vključuje številne meddržavne komisije: jugoslovansko-avstrijsko, -češkoslovaško, -francosko, -italijansko, -madžarsko, -rusko, -špansko. Slovanski predstavniki sodelujejo v vsaki od njih, predsednik jugoslovansko-avstrijske je prof. Franc Rozman, češkoslovaško-jugoslovanske pa dr. France Kresal. Nacionalni komite sodeluje tudi v mednarodnih komisijah, ki se posvečajo nekaterim specialnim zgodovinskim temam.

V jugoslovanskem okviru deluje tudi komisija za gospodarsko zgodovino. Poleg okroglih miz z gospodarsko tematiko vsaka štiri leta soorganizira svetovne kongrese gospodarskih zgodovinarjev. Letos je bil kongres v Belgiji v Louvenu. Ta komisija izdaja revijo Acta historico-oconomica Iugoslaviae. Komisijo vodita dr. Ivan Erceg iz Zagreba in dr. Danica Milić iz Beograda. Po svoji funkciji je v delo komisije in v uredništvo revije pritegnjen tudi predsednik sekcije za gospodarsko in družbeno zgodovino pri Zvezi zgodovinarjev Slovenije.

Na nivoju Jugoslavije deluje tudi stalna komisija za pouk zgodovine, ki ji predseduje mag. Milutin Perović iz Beograda. V tej komisiji sodelujeta predsednik šolske

sekcije slovenske zveze zgodovinarjev in republiška inšpektorka za zgodovino na Zavodu za šolstvo. Omenjena komisija pripravlja vsakoletne simpozije o pouku zgodovine in izdaja revijo *Pouk zgodovine*. Tudi predsednik te komisije je reden obiskovalec sej predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije.

V državnem okviru delujeta še balkanološki in bizantološki komite, kjer imamo slovenski zgodovinarji tudi svoje zastopnike. Svetovni bizantološki kongresi si sledijo vsakih pet let.

Tudi komite za zgodovino druge svetovne vojne je bil zasnovan v okviru Jugoslavije, konkretno pa se je njegova dejavnost sedaj prenesla na Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani.

Organizacija zgodovinarjev je torej silno zapletena. Učinkovito in hitro poslovanje ter pretok obvestil od vrha navzdol je zato otežkočeno. Obvestilo potuje npr. od evropske organizacije na Nacionalni komite, nato od tod na predsedstvo jugoslovanske Zveze, ta ga posreduje republiškim in pokrajinskim zvezam društev, te naprej zgodovinskim in muzejskim društvom, ta pa — če ni že zdavnaj prepozno — svojim članom. Vse skupaj spominja na tisto narodno »maček miško, miš pšeničko pod goro, pod to goro zeleno...«. K sreči ima *Zgodovinski časopis* posebno rubriko »Obvestila«, ki brez zapletene procedure seznanja zgodovinarje z dogajanjem v stroki. Tudi pri stiku slovenske Zveze z lokalnimi zgodovinskimi društvi nekoliko škriplje. Nekatera med njimi, se na vabila in dopise ne odzivajo. Ker je vsa dejavnost društev zasnovana na dobrovoljni osnovi, nismo upravičeni grajati društve, ki se pri delu ne pretegnejo. Vsa društva namreč niso bila nikdar enako aktivna. Zlasti novoustanovljena društva se navadno odlikujejo po delovnem zagonu, čez leta pa jim moči nekoliko poidejo.

V kratkem si zdaj oglejmo delo Zveze v preteklem dveletnem obdobju. Uspešno se je spopadla z organizacijo XXV. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. V sedanjih kriznih časih je bila ob pomanjkanju sredstev realizacija zborovanja občasno videti celo vprašljiva. K izvedbi zborovanja je v veliki meri pripomogla podjetnost in prizadevnost Pomurskega zgodovinskega društva. Po svojih predstavnikih je Zveza sodelovala pri mednarodnem srečanju Modinci, ki je bilo lani v Mogersdorfu, letos pa v Köszegu. Razširjeni odbor Zveze se je v preteklih dveh letih sestal petkrat, priložnostni sestanki odbora v okleščeni sestavi pa so skrbeli za tekoče poslovanje Zveze. Na jugoslovanskem nivoju je prišlo v tem dveletnem obdobju do štirih sej in ene konference, kjer se je zamenjal predsednik predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije. Zborovanju zgodovinarjev v Ptuj je sledila jugoslovanska okrogla miza na temo 70 let Jugoslavije 1918—1988 z dvema slovenskima udeležencema. Češkoslovaško-jugoslovanska komisija je imela lani posvetovanje v Brnu (sodelovali so štiri slovenski referenti), letos pa na Cetinju (med referenti so bili trije Slovenci). Francosko-jugoslovanska komisija se je lani sestala v Beogradu (prisostvoval je en slovenski udeleženec). Letošnjega svetovnega kongresa zgodovinarjev v Madridu in svetovnega kongresa ekonomskih zgodovinarjev v Louvenu se je zaradi pomanjkanja sredstev udeležil le po eden slovenski zgodovinar.

Medtem ko je delo sekcije za krajevno zgodovino v preteklem mandatnem obdobju počivalo, pa smo uspeli znova spraviti v tek sekcijo za gospodarsko in družbeno zgodovino. Imela je en organizacijski in en delovni sestanek v obliki okrogle mize. Razpravljal je o opravljenem delu, o vrzelih, načrtih in prioritethih nalogah gospodarskih zgodovinarjev na Slovenskem. Šolska sekcija je bila po svojih predstavnikih zastopana na obeh vsakoletnih simpozijih o pouku zgodovine (1989 v Tjentištu in 1990 v Gornjem Milanovcu). Sodelovala je tudi s šolniki pri načrtovanju srednješolskih zgodovinskih aktivnosti. Člani odbora Zveze vsi budno spremljajo spremembe pri novih reformah srednje šole in skušajo po svojih močeh posredovati v korist zgodovine. Med sekcijami je po svoji aktivnosti izstopala zlasti sekcija za novejšo zgodovino. Imela je več sestankov. Med javnimi prireditvami je vzbudila največjo pozornost okrogla miza o vojnih žrtvah, ki je bila marca 1989, njene prispevke pa je objavila revija *Borec* (XLI, maj—junij 1989, 588—648). Predsednik te sekcije se je izkazal tudi s prizadevnim sodelovanjem pri izobraževanju mladine.

V prihodnjem mandatnem obdobju bo Zveza vnovič pripravila zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Načrtujemo tudi razgovor izvedencev o uskladitvi nekaterih zgodovinskih raziskav, kjer bi se dogovorili o prioritethih nalogah slovenskega zgodovinskega pisja. Upamo, da nam bo tokrat uspelo izvesti posvetovanje z mednarodno udeležbo o objavljanju arhivskih virov. Priprave za tako posvetovanje so bile že v teku, njegova realizacija pa je padla v vodo zaradi pomanjkanja denarja. Zveza namerava še naprej sodelovati pri mednarodnih modniških srečanjih.

V okviru Jugoslavije bomo pritegnjeni k pripravi jugoslovanskega kongresa zgodovinarjev, ki naj bi bil 1992 na Hrvaškem. Avstrijsko-jugoslovanska komisija bo imela sestanek predvidoma 1992 v Istri, soorganizirali pa ga bosta slovenska in hrvaška stran skupaj. Za pripravo sestanka češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije bo v prihodnjem letu zadolžena češkoslovaška stran. Še naprej bomo prisotni tudi pri drugih mednarodnih komisijah. Tudi svetovni bizantološki kongres (1991 v Moskvi) ne bo minil brez prisotnosti Slovencev.

Sekcija za gospodarsko in družbeno zgodovino načrtuje letno po en do dva strokovna sestanka oziroma okroglo mizo z razgovorom o dogovorjeni gospodarski tematici. Sektija za novejšo zgodovino bo skušala poleg ostalih manj zahtevnih ciljev ureničiti tudi širše zasnovano posvetovanje o povojni agrarni reformi pri nas. Šolska sekcija namerava še naprej sodelovati pri jugoslovanskih simpozijih o pouku zgodovine, pa tudi pri vzgoji mladih kadrov. Zveza bo tudi kot celota še nadalje budno spremljala preoblikovanje učnih programov in skušala svetovati šolnikom glede interpretacij nekaterih zgodovinskih dogodkov.

Lokalna društva so v preteklem času pokazala živahno dejavnost, ki je tu predstavljena skraćeno, neokrnjena poročila društev pa bo dobilo na razpolago uredništvo Zgodovinskega časopisa. V preteklem obdobju je bilo na novo ustanovljeno Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko. Imelo je vrsto sestankov s predavanji in predstavitvami številnih publikacij, ki obravnavajo primorsko področje. K sodelovanju je pritegnilo več uglednih strokovnjakov, išče pa tudi stik s sorodnimi društvi na Obali. Ker uživa podporo muzejskih in arhivskih ustanov, cilj društva za obnovo regionalne revije ni videti nedosegljiv. Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko svoje energije očitno še ni izčrpalo: v preteklem obdobju je organiziralo predavanji in strokovno srečanje. Odlikovalo se je z dejavnostjo svojih članov na raznih posvetovanjih ter v publicistiki. Dalo je tudi nekaj pobud glede spominskih obeležij. Ljubljansko društvo je imelo nekaj spominskih sestankov ter impozantno število predavanj, ki so pokrila takorekoč vsa razdobja slovenske zgodovine. Večino predavateljev (enajst od dvajsetih) so predstavljali strokovnjaki iz ostale Jugoslavije, Italije, Avstrije in Nemčije, ki so bili običajno tudi gostje Oddelka za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete. Koroško zgodovinsko društvo je za svoje člane pripravilo vrsto predavanj, ki so osvetlila različna obdobja zgodovine od srednjega veka do problematike zgodovinopisja o NOB. Društvo je skrbelo tudi za dopolnilno izobraževanje pedagogov s pripravo seminarja za učitelje zgodovine. Šolski problematiki se je posvetilo tudi Zgodovinsko društvo za Dolenjsko in Posavje: članstvo je razpravljalo o nujni prenovi obstoječih učbenikov, o razmerju med politično, socialno in gospodarsko zgodovino. Društvo je sodelovalo pri delovanju zgodovinskih krožkov, vključuje se v priprave razstav, sodeluje s sorodnimi organizacijami, daje pobude glede poimenovanja ulic in trgov, udeležuje se na področju publicistike. Tudi člani zgodovinskega društva v Ptujju so občutili potrebo, da se pogovorijo s strokovnjaki o proučevanju in poučevanju sodobne zgodovine. Dejavnost tega društva je bila sicer usmerjena v strokovne ekskurzije, a tudi v predstavitev društvene publikacije in pripravo razstave razglednic. Društvo bo za svojo stoto obletnico 1993 izdalo novo številko Ptujškega zbornika. Naš gostitelj, Zgodovinsko društvo za Pomurje je prevzelo levji delež organizacije zborovanja. V preteklem razdobju pa je pripravilo še dve posvetovanji in številna predavanja. Prispevki posvetovanj so bili tudi objavljeni. Društvo izdaja lastno glasilo, udeležuje se pri razpravah o mestnem grbu, preimenovanju Murske Sobotne nazaj v Soboto pa je namenilo posebno okroglo mizo, ki je tudi odmevala v sredstvih javnega obveščanja. Zelo dejavno je bilo v preteklem razdobju tudi Belokranjsko muzejsko društvo, ki se je izjemno izkazalo s knjižnimi objavami. Pripravilo je več predavanj, strokovni izlet, aktivno sodelovalo pri ureditvi arheološkega objekta (mitrej). 1989 so svečano proslavili 40-letnico društvenega delovanja. Poročil o delu društev, ki tu niso omenjena, nismo prejeli.

Iz opisanega je razvidno, da je dejavnost zgodovinarjev pri nas živahna in pestra, čeprav v posameznih členih nekoliko škriplje. V nadaljnjem delu pa nas čaka še vrsta težav. Tu so negotova vprašanja financiranja, nepredvidljivo nadaljnje razmerje in sodelovanje republiške Zveze z jugoslovansko Zvezo zgodovinarjev, ne nazadnje tudi pravna vprašanja. V kratkem bomo namreč morali popraviti vzezni statut in statute lokalnih društev ter vanje vnesti klavzulo, da so društva nestranskarke organizacije. V razpravi o tem poročilu bomo hvaležno sprejeli vsako novo misel, kako naj se znajdemo v sedanjih razmerah in kako naj odpravimo opisane pomanjkljivosti poslovanja.

Darja Mihelič

POROČILO UREDNIŠTVA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Med občnim zborom na Ptujju 28. 9. 1988 in današnjim občnim zborom je izšlo devet zvezkov s povprečnim obsegom 160 strani: dva za 42. letnik 1988 (str. 315—624), štirje za 43. letnik 1989 (636 strani) in trije za 44. letnik 1990 (486 strani). Izhajamo torej redno. Naklada znaša zdaj 1850 izvodov. Sofinanserji, ki smo jim dolžni zahvalo, so bili republiški komite za raziskovalno dejavnost in tehnologijo, republiški komite za kulturo, republiški komite za vzgojo in izobraževanje, znanstveni inštitut filozofske fakultete in znanstveno-raziskovalni center SAZU.

V zbirki Zgodovinskega časopisa, ki smo jo začeli izdajati pred desetimi leti kot samostojne ponatise nekaterih člankov, so izšli v tem času trije zvezki: lansko leto

Predraga Beliča razprava o prvih treh desetletjih jezuitov in Slovincih (1546—1569), letos pa študija tržaške Slovenke Marte Verginella o družini v Dolini pri Trstu v 19. stoletju, ki smo jo izdali skupaj z odsekom za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, in razprava Rajka Bratoža o vplivu oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja, ki smo jo izdali skupaj z Znanstvenim inštitutom filozofske fakultete in Inštitutom za zgodovino Cerkve pri teološki fakulteti.

Izdali smo novih sedem ponatisov starejših letnikov.

Vasilij Melik

POROČILO UREDNIŠTVA KRONIKE

V obdobju 1988—1990 sta izšla dva letnika (36/1988 in 37/1989) in prva dvojna številka letnika 38/1990, to je skupno osem števil (tri dvojne in dve enojni). Dvojna številka 37. letnika (št. 1-2, 1989) je bila tematsko zasnovana (Iz zgodovine Primorske). Skupni obseg je 724 strani: 278 (1988), 344 (1989) in 102 (1990) oziroma 157 avtorskih pol tekstovnega in slikovnega gradiva.

Prispevkov je bilo v rubriki članki in razprave 67, nove publikacije 56, zapiski in gradivo 18, delo naših zavodov in društev 15, osebne novice 7, posveti in zborovanja 3, iz fotografskih albumov 2. V vseh številkah je sodelovalo 52 različnih avtorjev člankov in razprav.

V tem času se je zamenjal tudi glavni urednik časopisa; do vključno št. 3 lanskoletnega letnika ga je urejal Marjan Drnovšek, prva dvojna številka letošnjega letnika pa je rezultat dela nove urednice Maje Žvanut iz Narodnega muzeja v Ljubljani. Izkoriščam priložnost in se ob tej priliki zahvaljujem vsem aktivnim članom uredniškega odbora in še posebej vsem avtorjem, ki so mi v času mojega urejevanja pomagali pri izdajanju Kronike.

Marjan Drnovšek

NOVO VODSTVO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Na občnem zboru v Murski Soboti 1. oktobra 1990 je bilo izvoljeno novo vodstvo Zveze zgodovinskih društev Slovenije v naslednji sestavi: Darja MIHELIC — predsednica, Vasilij MELIK in Janko PRUNK — podpredsednika, Janez MAROLT — tajnik, Daniela JURČIČ — blagajničarka, Majda ČUDEN — pomočnica blagajničarke. Za člana upravnega odbora je bil izvoljen še Marjan DRNOVŠEK.

V nadzorni odbor so bili izvoljeni: Ignacij VOJE, France KRESAL, Ema UMEK, v častno razsodišče: Tone FERENC, Štefan TROJAR, France M. DOLINAR.

Janez Marolt

POGOVOR O GLAVNIH ODPRTIH VPRAŠANJH SLOVENSKE GOSPODARSKE ZGODOVINE

Sekcija za gospodarsko in družbeno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije je dne 17. aprila 1990 v prostorih Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani priredila pogovor o glavnih odprtih vprašanjih slovenske gospodarske zgodovine, ki se ga je udeležilo okrog 20 strokovnjakov, ki jim je ta tematika blizu.

V kratki uvodni besedi je predsednica sekcije *Olga Janša-Zorn* poudarila, da se je o vprašanih gospodarske zgodovine že večkrat razpravljalo bodisi v okviru društvenih zborovanj (od 1982 do 1986) bodisi v okviru same sekcije; organizirani sta bili tudi dve okrogli mizi: 1977 je bila okrogla miza posvečena vlogi prometa v gospodarski zgodovini jugoslovanskih dežel, 1983 pa vlogi gozdov v gospodarskem življenju jugoslovanskih narodov. Kot izhodišče za ta pogovor je sedem članov sekcije podalo krajše prispevke, v katerih so nanizali svoje ugotovitve zlasti v zvezi s problematiko in obdobjem, s katerim se ukvarjajo.

Prvi je spregovoril *Ferdo Gestrin*, ki se je dotaknil problematike agrarne in neagrarne zgodovine pri nas od vključno srednjega veka do 18. stoletja. Kljub temu da je agrarna zgodovina še relativno najbolj obdelano področje, bi po njegovem mnenju bilo treba še marsikaj postoriti. Naštel je nekaj takih tem in sicer: 1. ugotoviti število kmetij, ker sedaj govorimo o tem precej na pamet; 2. ugotoviti opustelost

kmetij v raznih obdobjih, o čemer nimamo kompleksne slike. Ustvariti bi jo bilo mogoče na osnovi terarjev in drugih virov. Zanimivo bi bilo ugotoviti vzroke opustelosti, koliko je tega zaradi turških vpadov ali drugih momentov (nekaj sta že raziskovala Vilfan, Sumrada); 3. vrste kmetij in drobitev kmetij. Gestrin je menil, da ponekod ni prihajalo do večjih delitev vse do 18. stoletja; omenil je Koropčeve študije, po katerih je od 7230 kmetij v 16. stoletju odpadlo na polovične le okrog 1000 kmetij. Tudi za Gorenjsko je značilno, da je imela malo delitev. Poseben je problem kajž, ki so ponekod zgodnje, ob fužinarskih krajih jih je tudi več; 4. problem mlinov in žag. Če bi imeli ugotovljene mline, bi lahko sklepali na tedanja kmečko proizvodnjo, ker približno vemo, koliko so mlini lahko zmleli; 5. za 17. stoletje, ki je najmanj obdelano, bi se dalo slediti ves agrarni razvoj do velikih reformnih sprememb v 18. stoletju. Lahko bi sledili oblikam zakupov itd.

V zvezi z neagrarno problematiko je Gestrin predlagal, naj bi kljub precejšnjemu napredku pri raziskovanju v zvezi z zgodovino obrti skušali obdelati še nove oblike kot so založništvo, investicije za določene dejavnosti, elemente kapitalizma, špekulacije, vprašanje investiranja trgovinskega kapitala v zemljiška posestva, vprašanje posojil itd. V zvezi s trgovino bi bilo treba pregledati ohranjene arhive o mitninah (od česa so se pobirale, kolikšen je promet, boj za mitnice, oddaja mitnic na konkurz). Zanimiv bi bil tudi problem tihotapstva; o teh količinah namreč nimamo raziskav, podatki pa so ohranjeni. Potem je tu še kmečka trgovina v službi zemljiškega gospoda. Gestrin je menil, da bi morali sistematično začeti z raziskovanjem 17. stoletja, pri tem bi na eni strani veliko lahko storili posamezniki, ki se ukvarjajo z gospodarsko zgodovino, na drugi strani pa fakulteta z diplomskimi nalogami.

Peter Vodopivec se je v svojem prispevku omejil na 19. stoletje in čas do konca monarhije ter je poudaril, da bi poleg gospodarske morali obravnavati tudi socialno zgodovino. Menil je, da je največje pomanjkanje raziskav zlasti na področju neagrarne zgodovine tega obdobja in da v tem močno zaostajamo za Avstrijci, Čehi in Nemci. O razvoju moderne industrije, nastajanju kapitala, problematiki meščanstva nimamo veliko. Manjka zlasti sintez, manjka komparativnih študij za vse slovenske pokrajine in glede na avstrijski prostor. Izrazito gospodarski zgodovinarji so pri nas redki (Slokan, Šorn, Kresal), zato bi bilo treba poiskati nekoga, ki bi se ukvarjal samo s problematiko industrijskega razvoja 19. stoletja pri nas. Kot naslednje je Vodopivec izpostavil socialno vprašanje, predvsem, kakšen je bil delež slovenskega meščanstva pri nas in kolikšna je bilo ekonomska moč tega meščanstva. Ob tem je opozoril na knjigo J. Kofalke, kjer je obravnavan položaj češkega meščanstva. Na podoben metodološki način bi tudi mi lahko pričeli z delom. Deloma obdelano imamo le vprašanje uradništva v magistrski nalogi Eve Holz. Vodopivec je opozoril tudi na delo T. Hočevarja o strukturi slovenskega gospodarstva, kjer je med drugim postavljeno vprašanje, ali je sploh mogoče pred prvo svetovno vojno govoriti o slovenskem nacionalnem gospodarskem sistemu in v kolikšni meri lahko pred letom 1918 govorimo o slovenskem trgu, ki presega deželne meje. Sicer je pa T. Hočevar ugotovil, da neodvisno slovensko gospodarstvo nastaja šele na podlagi neodvisnih slovenskih financ, torej šele po letu 1900. Vodopivec je še opozoril na problem, kakšen je delež slovenske neagrarne proizvodnje na domačem tržišču in kolikšen je delež konkurence na slovenskih deželnih tržiščih. Kot vzgled je omenil knjigo avstrijskega zgodovinarja R. Saugruberja o začetkih avstrijske potrošniške družbe. Čeprav vemo, da je izgradnja železnice povzročila vdor tujega industrijskega blaga, poznamo tudi posledice tega, samega procesa pa ne poznamo. Posebej v zvezi z železnicami je Vodopivec menil, da je bil gospodarsko-socialni vidik pri raziskovanju precej zanemarjen; doslej je bil poudarek predvsem na tem, kako so gradili, torej tehnični in investicijski vidik (Möhörič, Jenko) manj pa je bilo govora o gospodarskih učinkih. Tako nimamo izračunov, kaj pomeni izpad prevoznitstva, vdor industrijskega blaga in dejstvo, da podjetja ob pragah v trenutku, ko nastane večje tržišče, ne morejo konkurirati. Neobdelano je vprašanje, kaj je imel kmet od železnice. V drugi fazi izgradnje železnice (v osemdesetih in devetdesetih letih) se vidi, da so to od države vzpodbujane in investirane gradnje in, da še manj kot prej zaposlujejo kmečko delovno silo, pač pa privabljajo cenejšo delovno silo iz drugih delov države. Tudi odškodnina za odvzeto zemljo je bila minimalna. V zvezi z železnicami je Vodopivec tudi naglasil, da so bili učinki železnice marsikje nepredvidljivi, tako so npr. od železnice proti Kranju pričakovali, da bodo izdelki šli lepo v promet, pa se to ni zgodilo, po drugi strani pa je prišlo do nagle rasti cen lesa ipd. Ukvarjanje s širokimi problemi moderne industrijske meščanske družbe zahteva po Vodopivčevem mnenju formiranje skupine ljudi pri enem že obstoječih inštitutov, ki bi se ukvarjali z gospodarsko in socialno zgodovino. Kaže pa se tudi potreba po formiranju posebnega inštituta za socialno in gospodarsko zgodovino.

Jasna Fischer je opozorila na problem organizacije raziskovalnega dela pri nas. Menila je, da so bili narejeni določeni premiki v zadnjih letih, vsaj kar zadeva Inštitut za novejšo zgodovino, kjer je sedaj od 24 temeljnih raziskovalnih nalog že šest

takih, ki se ukvarjajo z gospodarsko in družbeno zgodovino, dve s tematiko obdobja pred prvo svetovno vojno, dve med vojnama in dve po letu 1945. Fischerjeva je opozorila, da je velika hiba slovenske zgodovinske znanosti v njeni organiziranosti. V zadnjih letih namreč ni bilo več skupnega planiranja raziskav na področju celotne slovenske zgodovine, delo je razdeljeno med posamezne znanstvene organizacije in ni niti osnovne informacije o tem, kaj posamezne institucije delajo. Zato bi morali najprej ugotoviti, kaj se kje dela (na Inštitutu Milka Kosa pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU, Znanstvenem inštitutu filozofske fakultete, na pedagoški fakulteti v Mariboru...). Fischerjeva je predlagala, da bi skušali preko sekcije ali preko medinstitucijskega povezovanja poskrbeti za bolj podrobno seznanjanje s tem, kaj se dela v okviru tega ali onega programa, dalo pa bi se dogovarjati tudi o kadrih.

France Kresal je spregovoril o problemih gospodarske zgodovine za obdobje med vojnama. Tudi on se je strinjal s predhodniki, da je namreč posameznih študij kar precej, ni pa sinteze o gospodarski in družbeni zgodovini. Navedel je nekaj svojih pogledov in predlagal, kaj bi se glede na ohranjene vire dalo obdelati. Po njegovem so to naslednja vprašanja: 1. stanje slovenskega gospodarstva ob koncu prve svetovne vojne; pri tem bi se dalo izhajati iz Brezigarjeve brošure, ki je nekak gospodarski program Slovencev ob prehodu v novo državo; 2. vključevanje slovenskega gospodarstva v novo državo (organizacijske spremembe, nova gospodarska zakonodaja, prehodni in začasni ukrepi itd.); 3. denarno poslovanje (nova valuta, menjava kron); 4. prehodna gospodarska zaščitna zakonodaja, vprašanje sekvestrov, državnega nadzora, nacionalizacije (prehoda družb v roke domačega kapitala); delavska zaščitna zakonodaja, ki je bila sprejeta v letih 1920—1922, carinska 1925, sklepanje novih mednarodnih gospodarsko-trgovskih sporazumov 1924—1927, obrtni zakon 1931 itd.; 5. prilaganje slovenskega gospodarstva novim gospodarskim razmeram jugoslovanskega tržišča, pospešena industrializacija Slovenije, akumulacija kapitala, prometne razmere, energetska in surovinska osnova, delovna sila. Katere panoge so bile zelo uspešne (tekstilna), koliko je bila perspektivna železarska industrija, pomen slovenskega premogovništva potem, ko se odprejo jugoslovanski premogovniki, ter selitveni val v Francijo. Vpliv industrije na razvoj podeželskega prebivalstva; 6. problem zaostajanja kmetijske proizvodnje, zadolženost kmetov zaradi inflacije. Agrarna reforma ni prinesla željenega učinka. Zadolževanje kmetov je v magistrski nalogi obdelal *Z. Lazarevič*, sedaj se ukvarja s kmetijsko proizvodnjo in kmetijsko politiko.

Kresal je opozoril še na problem uporabe zemljiških knjig kot vira za to zgodovino. Zemljiške knjige so namreč urejene po katastrskih občinah, ki pa so majhne, marsikje sega kmetijska zemlja na področje več katastrskih občin.

Posebej je opozoril Kresal na problem periodizacije, ki jo nam postavlja takole: 1. gospodarske razmere v času inflacije 1919—23. 2. doba stagnacije in deflacije 1924—25. 3. doba gospodarske stabilizacije in konjunktore 1925—30. 4. gospodarska kriza 1930—34. 5. nova konjunktura 1935—38. 6. gospodarske razmere pred vojno 1939—41. 7. gospodarstvo med drugo vojno. Znotraj teh obdobji bi bilo treba obravnavati posamezne gospodarske panoge in dejavnosti kot: finance, kapital, banke, hranilnice, trgovino (mednarodno in notranjo), carine, kliring, združništvo (kmečko in delavsko), kmetijstvo, rudarstvo, metalurgijo in industrijo na sploh.

Posebej za trideseta leta dvajsetega stoletja je *Anka Miklavčič* opozorila na zanimivo poglavje naše zgodovine, na uvajanje načrtnega gospodarstva ali, kot so ga imenovali, dirigiranega gospodarstva, na vpliv dogajanj in širjenj raznih idej iz evropskih držav (zlasti nacionalsocializma) na vprašanja reforme gospodarstva pri nas. Ideje stanovske države, kako so se posamezne veje gospodarstva lotile državnih reform, poudarjane vloge združništva pri posameznih strankah ipd.

Zdenko Čepič se je dotaknil zlasti problematike od leta 1945 do 1952/53, posegel pa je tudi nazaj v vojno obdobje. Naglasil je dva odločilna procesa, ki sta vplivala na celotno dogajanje: proces revolucije med vojno na ekonomskem področju in pospešeno gradnjo socializma. V obravnavanem obdobju se med seboj močno prepletata politična in gospodarska zgodovina. V ospredju je vprašanje gospodarske politike in ne gospodarstvo v ožjem smislu. Čepič je opozoril na nekaj študij in monografij o partizanskem gospodarstvu, mnogo pa je še odortih vprašanj, zlasti kar se tiče gospodarskega stanja akumulatorskih oblasti: obdelati bi bilo treba vprašanje reviriev, problem Jesenic itd. Čepič, ki se sam že desetletje ukvarja s povojno problematiko, meni, da bi v kratkem morali dobiti odgovore na vprašanja: a) ekspropriacija in agrarna reforma, b) proces industrializacije. Na podlagi teh dveh glavnih tem bi bilo mogoče odgovoriti na vrsto vprašanj ne le iz gospodarske, ampak tudi iz družbene zgodovine. Zelo zanimive teme za povojni razvoj so po njegovem naslednje: 1. razvoj industrije, sredstva akumulacije in načrtno zbiranje akumulacije; 2. politika cen; 3. sistem trgovine; 4. komparativna študija med našim in sovjetskim razvojem; ali smo res bili izvorni; 5. migracije iz vasi v mesto, delovna sila; 6. agrarna reforma; 7. politično ekonomske teme (sistem vezanih cen...); 8. združništvo po vojni. Pro- učevati bi morali na lokalni ravni izhajati iz splošnega na posamezno, zlasti pa na

posebno. To vse so danes zelo aktualne teme, ki so tesno povezane s trenutnimi hotenji, so vroča vprašanja, na katera bo zgodovina morala odgovoriti.

Jože Princič se je nekoliko drugače kot ostali lotil svoje teme in sicer je zastavil nekaj vprašanj in skušal nanje tudi že odgovoriti. Ker se ukvarja z industrializacijo Slovenije v letih 1945 do 1956 je v zvezi s tem naglasil naslednjo problematiko: 1. kolikšen je bil vpliv sovjetskega gospodarstva pri uresničevanju jugoslovanskega gospodarskega koncepta. Čeprav so okrog tega mnoge nejasnosti, je vendar gotovo, da ocene, da so jugoslovanski načrti kar prekopirani od sovjetskih, ne držijo popolnoma; 2. ali so informbirojevski dogodki res edini razlog za neizpolnitev petletnega načrta. Princič meni, da je razlog v planu samem, ker je temeljil na megalomanskih načrtih. Politično vodstvo je še dodatno vplivalo na neuresničitev, ker se je odločilo za prehitro industrializacijski tempo, ki se mu ni hotelo odreči; 3. odprto je vprašanje, ali se je zaradi informbirojevskih dogodkov industrializacija v nekaterih republikah upočasnila ali celo ustavila, v drugih pa pospešila in ali so zaradi nevarnosti sovjetske intervencije industrijske objekte premestili iz ogroženih republik v notranjost; 4. kakšen je po letu 1948 delež potreb vojne industrije pri razdelitvi investicijskih sredstev in tujih posojil ter vpliv vojaških oblasti na razvojno politiko; podatkov sicer ni veliko, dejstvo pa je, da je veliko sredstev šlo za to, poleg tega je že leta 1948 moral vsak investitor pri vojaških oblasteh dobiti dovoljenje za vsako novo lokacijo, posodobitve itd; 5. raziskati je treba, kaj se je dogajalo znotraj političnega vodstva po Kidričevi smrti v letih 1953—55. Po mnenju nekaterih (Vukmanovič) naj bi šlo za spopad dveh struj, prve, ki je bila za prenehanje industrializacije, in druge, ki je zagovarjala nadaljevanje. V Sloveniji so že med vojno nemške družbe pripravile načrt za postavitev nekaterih industrijskih objektov ali jih celo zgradile in po vojni se je to delo nadaljevalo, bila so celo velika prizadevanja dobiti nemške načrte; 6. do kolikšne mere se je v letih 1945—48 med vodilnimi načrtovalci industrije uveljavila miselnost, ki je obsojala vse staro in favorizirala novo. Prišlo je celo do opuščanja nekaterih industrijskih obratov, prestavljanja strojev in ljudi, po drugi strani pa so gradili nove objekte brez resnih študij in začrtanih programov; 7. vprašanje deleža prisilno mobiliziranih ljudi (vojnih ujetnikov in političnih kaznjencev) pri izgradnji industrije; 8. kakšno je bilo stališče slovenskega političnega vodstva do centralizirano vodene industrializacije. Menda so bile kar precejšnje kritike s strani slovenskega vodstva; 9. na kakšni stopnji je bila tehnologija, ki jo je dobila Slovenija v tem času, ali je bila sodobna ali zastarela. Nekatera poročila govore, da novi objekti niso bili idealni in sodobni, da so vanje montirali stroje starejšega izvora, zato je bila tudi produktivnost manjša.

Imenovanim sedmim govornikom je sledila *diskusija*. *O. Janša-Zorn* je opozorila na dva problema, ki bi se ju morali v okviru sekcije zavedati. Eno so poročila in ocene v naših zgodovinskih glasilih o tujih dosežkih, tuji literaturi, ki jih zelo manjka, zato naj posamezniki, ki zasledujejo tujo literaturo, pišejo poročila za Zgodovinski časopis, Kroniko itd. Drugi problem so bibliografije o gospodarski zgodovini. Takih bibliografij je zelo malo. *Z. Čepič* je pripomnil, da imamo za industrializacijo Slovenije Vrišerjevo pred leti objavljeno bibliografijo, ki je osnova za vprašanje industrializacije, da pa bi morali vključevati tudi etnologijo, geografijo. *D. Guštin* pa je bil mnenja, da samo bibliografija gospodarske zgodovine nima pravega smisla, kajti potrebujemo predvsem bibliografijo celotne slovenske zgodovine. Guštin se je dotaknil tudi problematike gospodarske zgodovine NOB, ki ima določene posebnosti; opozoril je na dvoje: a) vojna ekonomija — slovenski prostor je bil razbit med več trgov (nemški, italijanski), pojavlja se tudi ekonomija s strani NOB. Ker gre za kratko dobo, bi jo kazalo povezati s predvojno in povojno. Dejstvo je, da se posebej s socialno in gospodarsko zgodovino NOB nihče ne ukvarja, ampak je vse kar nastaja občasno in vezano na druge probleme te dobe; b) nastajanje novih gospodarskih sistemov pred koncem vojne in primerjava s tem, kar je bilo izvedeno po vojni. Mnogokje se po Guštinovem mišljenju kaže povratek v naturalno gospodarstvo.

F. Kresal je v diskusiji menil, da je skrajni čas, da bi poleg negativnih pojavov pričeli posegati tudi v obravnavanje vsakdanjih razmer v vojnem času, npr. na področju kmetijstva, ki se je z vojno in inflacijo mnogokje rešilo dolgov, posestva so se tehnično opremila, marsikje so prišli do elektrike, nabavili so elektromotorje. V nekaterih večjih industrijskih obratih (npr. v revirjih) je bila proizvodnja zelo močna. Vemo tudi, kakšen je bil pomen izgradnje Mariborskega otoka za razvoj Kidričevega. Kresal je oozoril še na spremenjeno strukturo delavstva po spolu, mnogo več je bilo vključenih žensk v proizvodnjo. *P. Vodopivec* je naglasil, da je naš skupni interes, da skušamo usmeriti v raziskave gospodarske zgodovine čimveč ljudi, zlasti mladih, in da se med seboj vsklajujemo. Pogovoriti bi se morali o tem, katere teme imajo prednost. Poleg tega je nakazal še eno rešitev. Menil je namreč, da so bila naša zborovanja doslej vedno zelo usmerjena v politično zgodovino, treba pa bi se bilo dogovoriti, da bi vključevali tudi gospodarsko zgodovino, npr. od konca 18. stoletja dalje, o čemer smo nekoč že razmišljali.

J. Fischerjeva je opozorila na problem periodizacije, ki je pri politični zgodovini nekoliko drugačen kot pri gospodarski in družbeni zgodovini. Povedala je, da se vedno bolj kaže potreba po delitvi na starejšo gospodarsko zgodovino do leta 1941 in novejšo od 1941 dalje, kajti gre za daljše procese, kjer ni mogoče delati zarez za zelo kratka obdobja. Glede nastavitve novih kadrov za gospodarsko zgodovino pa je menila, da moramo biti zelo realni, kajti po njenem v naslednjih petih ali celo desetih letih ni prav velikih možnosti. Zato je predlagala, naj bi bolj povezali ljudi, ki jih danes imamo v medinstitucionalne time z dobro organizacijo. Predlog je podprla tudi *D. Mihelič* z mislijo, da bi se bilo treba pričeti dogovarjati na nivoju sekcije in si razdeliti delo. Konkretno je predlagala temo industrializacija v slovenskih pokrajinah, za katero skušamo združiti razpoložljive sile. *F. Gestrin* je predlagal, naj bi poskrbeli za šolanje vsaj dveh do treh mladih raziskovalcev gospodarske zgodovine (morda preko ideje 2000 mladih raziskovalcev). Dobili bi jih lahko tudi iz vrst ekonomistov in pravnikov, ki naj bi se specializirali ob študiju zgodovine, predvsem naj bi osvojili zgodovinsko metodo; lahko pa bi ubrali tudi obratno pot, da bi se diplomiran zgodovinar specializiral v pravo ali ekonomiji. Glede projekta Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev je naglasil, da ga je treba pospešiti. Zgodovina prometa teče že sedmo leto, v pripravi je knjiga Mere in denarstvo, vendar bi se vrsta stvari lahko delala vzporedno, npr. promet in trgovina, ker so za oboje deloma isti viri. Glede vključitve gospodarske zgodovine na zborovanja slovenskih zgodovinarjev pa je naglasil, naj bi se lotili revizije gospodarske zgodovine tako, kakor je pred leti tekla revizija politične zgodovine. Pri tem se je mogoče ozirati tudi na lokalne faktorje: če je v kraju zborovanja poudarek na industriji, bi se lotili industrije, če gre za bolj agrarno področje, pa agrarnih problemov. Tudi preko lokalnih društev in njihovih zbornikov bi bilo mogoče usmerjati delo v gospodarsko zgodovino. Dodal je še, da bi morali med seboj boljše sodelovati tudi, ko pregledujemo arhive in najdemo kaj zanimivega, opozoriti na to kolege, ki se s problematiko ukvarjajo. Tako bi prihranili mnogo dragocenega časa.

V diskusijo je posegel tudi *Stane Granda* z mislijo, da ni vprašanje, ali se dogovarjamo v okviru sekcije ali kako drugače, vendar pa je treba dogovore spoštovati. Obstoji pa vrsta problemov, med drugimi tudi prostorski, finančni (za daljše delo v tujini); po drugi strani pa manjkajo ocene o tem, katera podjetja so v preteklosti dobro delala, kaj je npr. Slovenija izgubila oziroma pridobila, ko je šla v Jugoslavijo, ali o gospodarskem izčrpanju Stajerske itd. Granda je opozoril še na dejstvo, da se z gospodarsko zgodovino ukvarjajo mnogi nezgodovinarji. Te bi bilo treba usmerjati in pri tem bi sekcija lahko prispevala svoje. Dalje je omenil, da so agrarne panoge sprožile vrsto vprašanj kot npr., kaj je kranjsko žito, ker ga ni več, ali kaj je pomenila menjava pasem goveda. *Z. Čepič* je menil, da ni nujno, da bi na zborovanjih vedno morali obravnavati lokalno problematiko, ampak bi bilo bolje dogovarjati se o obravnavi problemov. Sicer pa je predlagal, da bi se sekcija morala sestati vsaj enkrat, dvakrat letno, na sestanke pa bi, bilo dobro povabiti tudi zastopnike drugih strok. Najti je treba tudi pot do lokalnih društev, kar bomo najboljše dosegli z osebnimi stiki in zborovanja so lahko priložnost za to. V diskusijo se je vključil še *Marjan Drnovšek* ter opozoril, da se pri nas z migracijsko problematiko ukvarjajo bolj geografi, če pa pogledamo svetovno literaturo, pa gre vedno za interdisciplinarnost. Pri nas smo šele na začetku proučevanja izseljeništv in njegovih problemov, vendar se tudi na tem področju čuti pomanjkanje temeljnih raziskav o gospodarski zgodovini, zato prihaja do stereotipov, prepisovanja, ponavljanja. Opozoril je, da nimamo npr. pravih raziskav o tem, kako so vplivali razni politični pritiski, stavke ipd. na naše izseljeništv.

Ob koncu so udeleženci sestanka sklenili: 1. Sekcija za gospodarsko in družbeno zgodovino naj se sestaja enkrat do dvakrat letno in naj k svojim srečanjem vabi tudi ljudi iz muzejev in arhivov, pa tudi predstavnike drugih strok. 2. Skrbeti je treba za vključevanje mladih v delo pri gospodarski in družbeni zgodovini (preko obeh fakultet pri delu študentov in stažistov). 3. Naslednji sestanek sekcije naj bi bil pogovor o našem delu in medsebojno informiranje o tem, kaj se kje dela (vendar ne o tem, kar je že objavljeno).

Olga Janša-Zorn

15. JUGOSLOVANSKI SIMPOZIJ O POUKU ZGODOVINE Gornji Milanovac od 28. do 30. 8. 1990

Osrednja tema simpozija je tokrat obravnavala metodične in metodološke probleme zgodovine. Aktivna udeležba univerzitetnih profesorjev in najuglednejših metodikov je nedvomno vplivala na visoko strokovno raven vsebine, ki je bila posredovana učiteljem zgodovine na XV. jugoslovanskem simpoziju o pouku zgodovine. Poleg uvod-

nega jubilejnega referata, ki je bil namenjen obeležitvi drugega srbskega unora (dr. Radoš Ljubišić), se je na dvodnevnem simpoziju razvrstilo deset referentov, ki so bili glede na specifičnosti osrednje teme: Metodološki in metodični problemi pri zgodovini razvrščeni v tri vsebinske sklope: a) Novejše smeri in šole v metodologiji zgodovinske znanosti so predstavili: dr. Sima Ćirković iz Beograda in dr. Ćedomir Popov iz Novoga Sada, b) O klasični metodiki pouka zgodovine so spregovorili Stefan Trojar, mag. Milutin Perović in dr. Hrvoje Matković, c) Izbor sodobne problematike metodike pouka zgodovine je predstavil dr. Ivo Rendić-Miočević iz Zadra.

Dr. Sima Ćirković je poudaril pomembnost preseganja parcialne podaje zgodovinske problematike in nujno vključevanje znanstvenih elementov v šolsko zgodovino, ki se mora povezati z znanostjo, da bi preverila resničnost posameznih dogajanj, da bi preseгла paradigme, ki odražajo krizno obdobje. Postavil je vprašanje, ali ima metodologija zgodovinske znanosti dovolj interesa za šolsko zgodovino. Kolikšen je vpliv modernih znanosti, statistike, računalništva in širšega družboslovnega področja? Opozoril je na razprave Mirjane Gros, ki so bile predstavljene na prvem jugoslovanskem simpoziju o pouku zgodovine že pred 15 leti in več. Razmišljanja dr. Ćirkovića o vrednostnih kriterijih, relativnosti odnosov do določenega dogajanja, oziroma njegove interpretacije je vsekakor dobrodošel napotek učiteljem zgodovine, kako se izogibati nihilizma in parcialnosti tudi pri pouku zgodovine. Oba referenta, dr. Sima Ćirković in dr. Ćedomir Popov, sta podala kritiko marksistične historiografije glede enostranskosti pristopa. Slednji očita pozitivizem tudi mednarodnemu pravu, ki daje prioriteto posameznim pojmom. Poudaril je interes drugih znanstvenih disciplin (tudi psihologije) v novjšem obdobju do mednarodnega prava, zlasti o vprašanju stalnega fenomena miru in voine. Kritično je nastopil proti terminu diplomatska zgodovina in poudaril spreminjanje njene vsebine zlasti v 20. stoletju, ko stopa v ospredje soodvisnost političnega in ekonomskega odnosa. Poudaril je težnjo po povezanosti zgodovine mednarodnih odnosov z zgodovino civilizacij v romanskem in germanskem področju, kjer stopa v ospredje poleg politike in ekonomike tudi kultura.

Dr. Slobodan Čače iz Zadra je v svojem referatu nekoliko odstopal od izbrane tematike, vendar se je v njegovem izvajanju dalo razbrati in slediti problemu povezovanja med arheologijo in zgodovino, ki ga seveda ne morejo reševati niti učni načrti ali preskoko odmerjeno število ur za antično zgodovino v učbenikih. Izpostavil je kritiko interpretacije pisnih virov. Nedorečenost v interpretaciji virov v sami stroki voliva tudi na nedodelanost teksta v učbeniku, ki mora biti specifičen in podrejen didaktičnim principom. Ali se s problemom naše najstarejše zgodovine še vedno in pretežno ukvarja arheologija? Konflikti in različna gledanja na določen problem v arheologiji in zgodovini se zrealizirajo tudi v šolski zgodovini. Pisec učbenika sega po eni ali drugi sodbi, odbira informacijo, ki pa je zaradi nedorečenosti problema nedorečena tudi v učbeniškem tekstu. Pisec učbenika pa tudi učni načrti ne morejo reševati odprtih problemov tudi v metodologiji stroke kot sta arheologija in zgodovina. Pomanjkanje komparativne metode ne škoduje samo šolski zgodovini pač pa tudi sami znanosti.

V sklopu druge teme o metodiki pouka zgodovine (na zahodu) je spregovoril v dokaj obširnem referatu Stefan Trojar, ki je poudaril velike premike v didaktiki nemškega področja, pa tudi o spremenjeni vlogi predmeta v vzgojno-izobraževalnem procesu. Opozoril je na vsebinske premike od vojaško-političnih tendenc in pragmatizma (ob koncu druge svetovne vojne), evropocentričnosti in etnocentričnosti, odmike od tradicionalne pripovedne zgodovine, ki daje več poudarka starejšim obdobjem in opušča novejša dogajanja zadnjih petdesetih let. Referent je izpostavil nove didaktične koncepcije in njihove vplive v Evropi (ki so nastali pod vplivom ameriškega razvoja), ki so diktirali premike od tradicionalnega pojmovanja šolske zgodovine v smislu preseganja evropocentrizma in doseganja planetarnosti. Poudaril je vlogo novih družbenih strok, zlasti makrosociologije pri preseganju ozkih tematskih okvirov. Nova ameriška historiografija je dobila vpliv tudi na sodobno šolsko zgodovino, ki zahteva aktivno razmišljanje učencev in interdisciplinarnost družboslovnih strok. Večji poudarek naj bi bil tudi na proučevanju sedanjega trenutka. Tradicionalno zgodovino naj bi zamenjal socialni študij, ki zahteva od učenca kreativnost in sociološki pristop. Ameriški model se je uveljavil tudi v Angliji, vplivi pa se kažejo tudi na skandinavskem področju. V odbiranju dosežkov metodike pouka zgodovine je prof. Stefan Trojar izpostavil velike premike didaktike v Nemčiji po drugi svetovni vojni, ki gradi svoja spoznanja na humanizmu, internacionalizmu in dualizmu družboslovne stroke (npr. Socialkunde, Politikunde), z najmočnejšim centrom za proučevanje sodobne didaktike v Braunschweigu. Referent je podrobno orisal vlogo zgodovine na zahodu, ki se povezuje s sodobno družbeno problematiko. Poudaril je zlasti nalogo sodobne šolske zgodovine, ki bi se morala ob zmanjševanju fonda ur bolj sociologizirati, proučevati dolgoročne družbene procese, imeti tudi značaj futurizma, vsebovati dileme in bolj svobodno odbirati probleme. Težiti bi morala bolj k odprtemu korikulumu, ki vnaša možnost vključevanja regionalne vsebine, vključevanje različnih oblik tudi raziskovalnega dela. Strukturna tematizacija, ki je usmerjena v sociološko obdelavo, bi se morala očitati tudi v učbenikih.

Nasprotje izvajanju prof. Štefana Trojarja pomeni predstavitev vsebine mag. Milutina Perovića, ki izhaja iz tradicionalne metodike pouka zgodovine, ki še vedno prevladuje v vzhodnoevropskih deželah (Sovjetski zvezi, Bolgariji itd.) t. i. real-socializma. Poudaril je njeno zavirljivo višino, čeprav jo spremlja pragmatizem. Didaktizacijo omili različna literatura, kot so priročnik za učitelja in številni članki učiteljev o pozitivnih dosežkih v pedagoški praksi. Prav ti skrbijo, da didaktika ne ostaja zgolj abstraktno modrovanje. Del sovjetske didaktične literature je tudi preveden (in objavljen v sarajevski Svetlosti) in zato tudi učiteljem omogoča soočanje pri primerjavi z našo problematiko, ki jo je kritično, vendar zelo pregledno podal dr. Hrvoje Matković. Nanašal je razvoj metodike pouka po letu 1945 z navedbo prvih kritičnih člankov, objavljenih v edinem didaktičnem časopisu Pouk zgodovine. Poudaril je sovjetske vplive metodike prvega poveljnega razdobja in ideologizacijo predmeta, ko je ruska pedagoška literatura postala vzor tudi v učbeniški literaturi, kjer ni manjkalo niti citatov obdobja stalinizma. Posebej je omenil Demarina, ki se je začel ukvarjati z analizo učnih načrtov, pri čemer je že vključeval psihološke momente. Naša pedagoška znanost se je polagoma začela osvobajati ruskega vpliva, čeprav je še v 60. letih bila prisotna sovjetska metodika (Vagin, Stražev, Speranskaja). Dr. Matković je kot veliko prelomnico naše pedagoške stroke omenil akcijo in izdajo časopisa Pouk zgodovine (leta 1967), ki opozarja na inovacije in povezuje teorijo s prakso. Omenil je tudi delež slovenskih metodikov, zlasti Mavricija Zgonika in Tomaža Webra. Njegova Teorija in praksa pouka zgodovine (DZS, Ljubljana 1981) namenja veliko pozornost novim oblikam pouka in pomeni konkretne napotke nadaljnji stopnji razvoja pouka. Poleg didaktičnega časopisa »Pouk zgodovine« in številnih člankov s področja metodike je avtor referata poudaril pomembno vlogo jugoslovanskih simpozijev o pouku zgodovine (od leta 1972 dalje), ki že 15 let osveščajo in seznanjajo učitelje zgodovine s specifično obravnavo tematike področij metodike pouka zgodovine, kamor sodi tudi izbor didaktičnih inovacij dr. Rendića. Njihova predstavitev je pomenila osvežitev in zanimanje prisotnih učiteljev zgodovine, ki so z rednimi obiski simpozijev tudi sami strokovno dozorevali in spoznavali pomembnost in nujnost premikov v šolski zgodovini, ne samo s strokovnega, pač pa tudi metodičnega vidika.

Organizatorji simpozija Zveza zgodovinskih društev Srbije in Občinska konferenca SSRNJ Gornji Milanovac sta se tokrat posebej odlikovala po odlični organizaciji, s tem, da sta omogočila neštete ogledne širšega takovskega področja in udeležencem predstavila pokrajino in njene kulturne posebnosti v preteklosti in danes.

Kritična pripomba bi se morda nanašala na to, da so se udeleženci le premalo seznanili s položajem šolske zgodovine v posameznih republikah v današnjem trenutku. Poročevalcem, svetovalcem za zgodovino je bil odmerjen prekratek čas, ki pa je kljub temu opozoril na sorodno problematiko. O šolski zgodovini in njeni trenutni situaciji v slovenskem prostoru je na simpoziju poročala Prvenka Turk.

Prvenka Turk

24. ZASEDANJE JUGOSLOVANSKO-ČEŠKO-SLOVAŠKE ZGODOVINSKE KOMISIJE

Cetinje, 24. 9. — 27. 9. 1990

24. zasedanje jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije je bilo v Cetinju v hotelu Grand, organizator zasedanja je bilo Društvo istoričara Crne Gore, tema zasedanja pa je bila *Osvobodilni in protifašistični boj Čehov in Slovakov in narodov Jugoslavije*. S češko-slovaške strani so sodelovali: dr. Vladislav Štastný, predsednik češko-slovaškega dela komisije, dr. Kveta Kučerová podpredsednica, dr. Ladislav Hladký, tajnik češko-slovaškega dela komisije. Kot stalna člana sta bila prisotna še dr. Josef Harna in dr. Miroslav Šesták. Z referati pa so sodelovali: dr. Josef Jablonický iz Bratislave, dr. Jan Gebhart iz Prage, dr. Valerian Bystrický iz Bratislave in dr. Anton Hrnko prav tako iz Bratislave. Z jugoslovanske strani so sodelovali dr. France Kresal, predsednik jugoslovanskega dela komisije, stalni člani: dr. Hrvoje Matković iz Zagreba, dr. Orde Ivanoski iz Skopja, z referati pa so sodelovali: dr. Zoran Lakić iz Titograda, dr. Branko Petranović iz Beograda, dr. Slobodan Nešović iz Beograda, dr. Slavko Vukčević iz Beograda, dr. Slobodan Branković iz Beograda, mag. Dragan Aleksić iz Beograda, dr. Branislav Kovačević iz Titograda, mag. Serbo Rastoder iz Nikšića, mag. Milan Bajović iz Titograda, mag. Radojica Lukurić iz Beograda, dr. Blaže Ristovski iz Skopja, dr. Margareta Peševska iz Skopja, mag. Smajo Cekić, dr. Milutin Polić iz Prištine, Janez Stergar iz Ljubljane in mag. Damjan Guštin prav tako iz Ljubljane.

Zasedanje se je začelo v ponedeljek 24. 9. ob 10. uri z otvoritvenim ceremonijalom, kjer je udeležence najprej pozdravil predsednik jugoslovanskega dela komisije

dr. France Kresal in zaželel zasedanju uspešno delo. Obenem se je tudi zahvalil vsem, ki so pripomogli, da je bilo to zasedanje lahko organizirano. Nato so zborovanju zaželeli uspešno delo še dr. Zoran Lakić, ki je lani prevzel odgovornost za organizacijo, in pa predstavnik lokalnih oblasti iz Cetinja Branko Brnović, predsednik Društva Istoričara Crne Gore dr. Radovan Jovanović, direktor Historijskega instituta Crne Gore dr. Jovan Bojović. V imenu muzeja in kulturnih institucij Crne gore je zborovanje pozdravil dr. Đuro Batričević. V imenu češko-slovaškega dela komisije je zborovanje pozdravil dr. Vladislav Št'astný. V svojem govoru je poudaril, da je naloga komisije predvsem medsebojno spoznavanje tako ljudi kot arhivov, ki so sedaj precej bolj odprti za obiskovalce. Ob pregledu 24-letnega dela komisije je ugotovil, da je bilo največ posvetovanj posvečenih 18. in 19. stoletju, precej manj pa starejšim ali pa najnovejšim časom. Nove razmere v ČSFR zahtevajo podrobnejši pregled razprav na komisijah, ker so bile nekatere diskusije do sedaj omejene. Jasno mora biti, da je edina možnost znanstven pristop.

Ob 11. uri se je začel strokovni del zasedanja. Predsedovali so dr. Zoran Lakić, dr. Vladislav Št'astný, dr. France Kresal, mag. Đuranović. Prvi je spregovoril dr. Branko Petranović. V referatu *Jugoslovensko-češkoslovaške zveze v emigraciji 1941—1945* je predvsem poudaril vlogo, ki jo je imel dr. Edvard Beneš, njegova ugled, ki je bil velik tako pri češkoslovaški begunski vladi kot tudi pri naši begunski vladi. Še važnejše pa je bilo, da je imel Beneš zelo velik ugled tudi pri zaveznikih, kar za našo begunsko vlado nikakor ne bi mogli trditi. Tudi o razmerah na kontinentu in o odnosih med zavezniki je imel Beneš precej bolj jasne poglede kot jugoslovanska begunska vlada, vendar pa vse njegovo znanje in ugled nista mogla spremeniti gledanja naše begunske vlade na razmere v Jugoslaviji in na to, kako se bodo razvijale razmere po vojni v Evropi. Sledil je referat dr. Josefa Harna: *Teoretični doprinos češke inteligence k boju proti fašizmu*. Ob tem referatu se je postavilo vprašanje, ki je pomembno za vse dosedanje socialistične dežele in ne le za ČSFR, namreč, kakšna je bila vloga inteligence v boju proti fašizmu. Dr. Harna je v svojem referatu dokazal, da se je večinski del opredelil proti fašizmu, da pa so kasneje v zgodovinopisju tega obdobja začele nastajati različne šablonske laži. Vprašanje je, kako se bo sedanja češko-slovaška zgodovinopisje lotilo tega problema, kajti boj inteligence proti fašizmu ni pravično predstavljen, ker je bila pretrano poudarjena vloga komunistične partije v primeri z antifašističnim bojem vseh ostalih strank. V času Münchenskega sporazuma in v začetku 2. svetovne vojne je bilo na Češko-slovaškem zelo pomembno peticijsko gibanje, ki je izdalo tudi manifest, naslanjalo pa se je na ideje T. G. Masaryka. Ta peticijski odbor je preživel nemške represalije, odločno je nasprotoval temu, da bi nekritično prenašali tuje ideje na področje ČSR, obdobje stalinizma pa je to gibanje dokončno uničilo. Dr. France Kresal je v referatu *Slovensko gospodarstvo med protifašističnim in narodnoosvobodilnim bojem z vidika poslovanja Ljubljanske borze in socialnega zavarovanja* spregovoril o ekonomskih problemih obdobja 1933—1941. Referat je temeljil predvsem na virih. V letih po 1937 se je Jugoslavija vse bolj navezovala na Nemčijo, s katero je rasla predvsem klirinška menjava. Precej je bilo razvito tudi trgovanje z Italijo, upadlo pa je sodelovanje s tradicionalnima zaveznicama Anglijo in Francijo. Gospodarsko sodelovanje z Italijo je zaradi sankcij upadlo, pač pa se je kot nov partner pojavila Avstrija in nekoliko kasneje tudi ČSR. Od leta 1939 naprej se pojavljajo značilnosti vojnega gospodarstva in Nemčija postaja vse pomembnejši kupec naše hrane in surovin; v letu 1941 pa so borze prenehale s delom. Dr. Josef Jablonický je v referatu *Problemi češkoslovaške historiografije o drugi svetovni vojni — novi pogledi* prvi spregovoril o tem, da vse zgodovinopisje zadnjih 20 let na Češko-slovaškem ni pošteno, da ni pravilno obdelana problematika 2. svetovne vojne in protifašističnega gibanja, predvsem na Slovaškem. Dokončno bo potrebno objektivno ugotoviti, kaj je kdo bil. Po njegovem mnenju je novejša zgodovina Slovaške v dobršni meri ponarejena.

V popoldanskem delu zasedanja sta predsedovala dr. Hrvoje Matković in dr. Valerián Bvstrický. Dr. Hrvoje Matković je v svojem referatu *Jugoslovanska kriza v sredi 30-tih let na straneh revije Nova Evropa* predstavil pisanje teza neodvisnega časopisa o razmerah v Jugoslaviji. Časopis je izhajal v letih 1920—1941 in je predstavljal dokaj dobro sliko o razmerah v Jugoslaviji. Izvedel je tudi anketo o jugoslovanskih notranjih razmerah. Odgovori so bili tako ostri in tako bridki, da je imel časopis težave pri izhajanju, nekaterih odgovorov pa ni smel objaviti. Večina odgovorov je izražala skupno mnenje, naj bo država urejena federalno, največji notranji problem pa je bil odnos med Hrvati in Srbi. Anketa je pokazala tudi na snob močno protidržavno razpoloženje, čeprav so na vprašanja odgovarjali kulturniki iz različnih strank, mest in ustanov. Dr. Jan Gebhart je v referatu *Češkoslovaško-jugoslovansko sodelovanje v vojaškem obveščevalstvu v letih 1939—1941* spregovoril o češko-slovaški politični emigraciji v Jugoslaviji in o njeni poti preko Jugoslavije naprej na bližnji Vzhod in od tod v Francijo. Govoril je o raznih oblikah sodelovanja in pomoči, da bi lahko ta emigracija delovala. V Jugoslaviji so bile simpatije do Čehov velike

kljub uradni vladni opredelitvi in ugovorom nemške vlade. Dr. Orde Ivanoski je v referatu *Boj makedonskega naroda proti fašizmu med obema vojnama* predstavil problem nerešenega makedonskega narodnega vprašanja v medvojni Jugoslaviji ter probleme in posledice tega stanja. Med razcepljenim makedonskim narodom je imel fašizem razmeroma lahko delo pri podpiranju asimilacije in denacionalizacije Makedoncev. Tudi ekonomske razmere so bile ugodne za izvajanje različnih raznarodovalnih pritiskov, predvsem na mlade, ki so iskali delo. Del makedonskega naroda se je uspel povzpeti nad te spletko, ki so zapletale deželo. Del makedonskega naroda se je uspelo ostali zvesti nasprotovanju fašizmu. Dr. Milutin Folić je v referatu *Akcije Ljudske fronte v Jugoslaviji za obrambo češkoslovaške republike* spregovoril najprej o mednarodnih razmerah tega obdobja, nato pa o jugoslovanskih notranjih razmerah. V komunistični partiji tega časa je prevladoval dogmatizem, zahod pa se še ni zavedal, da je treba Hitlerja ustaviti. Ljudska fronta v Jugoslaviji je začela nastopati proti takemu gledanju, pridružile so se ji tudi nekatere meščanske stranke, ki so spodbujale svoje člane k solidarnosti z ogroženo ČSR. V letih 1937—1940 so bile v Jugoslaviji vse pogostejše akcije za podporo ČSR. Mag. Smajo Čekić je v referatu *Vpliv mednarodnih vojnopolitičnih dogodkov na oborožene sile Jugoslavije 1933—1941* razložil stanje v takratni jugoslovanski vojski. Jugoslavija je bila obdana od sovražnikov. Z nastankom Male antante se je občutek ogroženosti nekoliko zmanjšal, anšlus pa je stanje znova zaostril. Vojaško poveljstvo v Jugoslaviji je zahtevalo moderno opremo, čemur naj bi bilo podrejeno vse drugo v državi. Po teh referatih se je začela živahna diskusija, v kateri so sodelovali dr. Jablonický, dr. Bystrický, dr. Matković in dr. Ivanoski. Ta diskusija je bila predvsem dopolnilo k prebranim referatom.

V torek, 25. 9. se je zasedanje začelo ob 9. uri, predsedovala sta dr. Miroslav Šesták in dr. Slobodan Nešović. Prvi je bil na vrsti dr. Zoran Lakić z referatom *Pisma na smrt obsojenih kot način boja proti fašistični okupaciji v 2. svetovni vojni*, ki je odporniško gibanje v Evropi predstavil na nekoliko drugačen način, zato pa tem bolj pretresljivo. O teh pismih bi bila potrebna obsežnejša in poglobljena študija. Dr. Kvetka Kučerová je z referatom *Kulturne vezi med Slovaško in Hrvaško oziroma Jugoslavijo v 30-tih in 40-tih letih* spregovorila o tem, da se lahko kulturni stiki med dvema narodoma nadaljujejo tudi v času sovražnih napetosti med dvema državama. Slovaška univerza Komenskega v Bratislavi je imela v času med obema vojnama dobre stike z univerzami v Beogradu, Zagrebu in v Ljubljani, vendar pa je to sedaj dokaj težko rekonstruirati, ker so bili arhivi univerze Komenskega, predvsem tisti, ki so se tikali Jugoslavije spraznjeni, in bi bilo potrebno podatke dopolnjevati s pregledovanjem arhivov jugoslovanskih univerz. Ob koncu 30-tih in v začetku 40-tih let se je stanje na bratislavski univerzi precej spremenilo; številni študentov iz Jugoslavije se je očitno zmanjševalo, vse večji je bil namreč njihov vpis na nemške univerze. Janez Stergar je v referatu *Protifašistični in narodnoosvobodilni boj koroških Slovencev* predstavil gibanje, ki ga časovno ni mogoče omejiti na trajanje druge svetovne vojne. Opisal je pritisk na slovenski del prebivalstva v avstrijski republikli med obema vojnama, ki se je z anšlusom še povečal. Spregovoril je o dogajanju med 2. svetovno vojno in o problematiki meja po vojni. Slovensko protifašistično gibanje je dajalo močno oporo odporniškim skupinam v notranjosti Avstrije. Odpor koroških Slovencev ni bil organiziran le v OF, izven nje moramo upoštevati tudi individualni odpor in odpor posameznih skupin. Dr. Blaže Ristovski je v referatu *Fašizem in ukinitve VMRO* predstavil razmere v Makedoniji. Spregovoril je o zgodovini in spreminjanju VMRO še pred 1. svetovno vojno, pa o spremembah po njej. V času med obema vojnama je prihajalo do novih trenj med VMRO in bolgarsko komunistično partijo. Tudi srbska stran VMRO ni bila naklonjena, pač pa je nanjo računala kominternina. Zanj je bila to oborožena organizacija, ki je bila sposobna dvigniti upor. V oktobru 1925 se je VMRO preoblikovala, pozneje pa je bila ukinjena z izgovorom, da je proti fašizmu potreben enoten odpor. To mnenje je bilo sprejeto na plenumu CK KP v Solitu leta 1935. V študentskih organizacijah se je kljub temu še nadaljevalo narodno gibanje tudi v letu 1935/1936. Dr. Branislav Kovačević je v referatu *Bombardiranje Podgorice (Titograda) kot primer vojnega uničevanja* predstavil tragedijo tega mesta, ki je bilo 77-krat bombardirano. Enkrat so ga bombardirali Italijani ob začetku vojne, vsi ostali napadi pa so bili zavezniški. Z letali je sicer prihajala tudi pomoč in odvažali so ranjence, uničenje pa je bilo tudi popolno. Prebivalci so se morali iz mesta seliti v bližnje pečine. Zavezniška bombardiranja so partizani doživljali kot zmago, civilnega prebivalstva pa tako ni nihče nič vprašal. Kaj je bil vzrok za tako dosledno bombardiranje v bistvu vojaško nepomembnega mesta, se je spraševal referant in si sam odgovoril, da bi bila edina možna razlaga, da je bilo tu pomembno križišče. Mag. Serbo Rastoder je v svojem referatu *Meščanske stranke v Črni gori in njih odnos do fašizma* povedal najprej, da še ni rešeno vprašanje, kaj fašizem sploh je. Spregovoril je o tem, da meščanstvo v Črni gori ni imelo

velike vloge. Vprašal se je, ali je fašizem sploh možno uvesti v pretežno ruralnem okolju. Upravni aparat, birokracija, ki se je oblikovala iz JRZ, je v deželi izvajala teror, kar pa je še vedno daleč od pravega fašizma.

Ob 12. uri je bil organiziran ogled cetinjskih muzejev, spomenikov in dragocenosti. Popoldanski del zasedanja se je začel ob 16. uri, predsedovala sta dr. Kveta Kučerová in dr. Orde Ivanoski. Dr. Anton Hrnko je v svojem referatu *Kolaboracija in odpor — podobnosti in razlike med razvojem na Slovaškem in v jugovzhodni Evropi* spregovoril o razmerah na Slovaškem, Madžarskem, v Bolgariji in v Romuniji. Poskušal je odgovoriti na vprašanje, zakaj nastane kolaboracionizem. Po njegovem mnenju je imel kolaboracionizem na Slovaškem obrambni značaj, v ostalih deželah vzhodne Evrope, na Madžarskem, v Bolgariji in v Romuniji pa napadalnega. Dr. Slobodan Branković je v referatu *Mednarodni aspekti Jugoslavije v okviru ureditve vzhodne Evrope v drugi svetovni vojni* razmišljal o tem, da je treba problem vzhodne Evrope obravnavati interdisciplinarno in da se je potrebno otesti sedaj prevladujočega koncepta. Tako prva kot druga svetovna vojna sta spremenili Evropo in potrebno bo bolj objektivno proučiti, kaj in kako se je godilo z malimi narodi. Spregovoriti bo treba o tem, kakšno je bilo naše zgodovinske v zadnjih štiridesetih letih, ko je bilo potrebno spregovoriti o teh problemih. Mag. Dragan Aleksić je s svojim referatom *Delež gospodarstva Srbije v nemškem vojnem potencialu* dopolnil referat dr. Franceta Kresala. Ker je Jugoslavija pošiljala hrano Nemčiji, je njena navezanost nanjo postajala vse večja. To se je nadaljevalo tudi v letih okupacije, tako na področju surovin kot na področju pridobivanja hrane. Dr. Slavko Vukčević je v referatu *Odpor v okupiranih mestih kot oblika boja proti fašizmu* prikazal možnosti odporne gibanja v mestih, kjer je bil okupator najmočnejši. To je med sovražniki zbuvalo občutek nemoči in jim zbijalo moralo. Poleg vojaških akcij je bil še kako pomemben tudi pasiven odpor, nesodelovanje in počasno delo. Mag. Damjan Guštin je z referatom *Vloga in pomen oborožene sile v NOB v Sloveniji v letih 1941—1945* podal pregleden prerez oblikovanja vojaške organizacije, ki se je tekoma vojne spreminjala, je pa ves čas ostala na slovenskem narodnem ozemlju. Hkrati s tem se je razvijala tudi politična vloga vojske. Poleg vojne z okupatorji je imela vojska opravka še s kolaboracionisti, ki so bili politično nevarnejši. Pa tudi odnos med slovenskim glavnim štabom in vrhovnim štabom ni bil preprost. Dr. Margareta Peševska je v referatu *Javno mnenje Makedonije in Münchenski sporazum* spregovorila o odnosu Makedoncev do tega problema. Govorila je o tem, kako so organizirali razne oblike pomoči ČSR. Manifestacije v podporo ČSR so bile v Skopju in v drugih makedonskih mestih. Sledila je diskusija, v kateri so sodelovali dr. Jovan Bojović, dr. Valerián Bystrický, ki sta najprej spregovorila o pomenu Münchenskega sporazuma za dogajanje v Evropi, nato pa je dr. Jablonický načel vprašanje, ki se je že ves čas ponujalo, namreč odnos in primerjavo med slovaško državo in NDH. Bil je mnenja, da je bila slovaška kolaboracija v tedanjih razmerah manjše zlo, ko so se njeni politiki odločili, kot so se.

V sredo, 26. 9. se je zasedanje začelo ob 8.30., predsedovali so dr. Zoran Lakić, dr. France Kresal, dr. Vladislav Štastný, dr. Josef Jablonický. Dr. Valerián Bystrický je v referatu *Problematika oblikovanja avtoritarnega režima na Slovaškem po 6. oktobru* spregovoril o razmerah na Slovaškem po tem datumu. Po 1. svetovni vojni so se tudi na Slovaškem utrjevale avtoritativne zamisli en narod, en jezik, en vodja. Dr. Slobodan Nešović je v referatu *Jugoslovansko javno mnenje o Münchenskem sporazumu in okupacija Češkoslovaške* obnovil že znana dejstva iz literature. Mag. Milan Bajović je v referatu z naslovom *Meščanski tisk Črne gore o fašizmu 1933—1941* najprej predstavil časopisje v Črni gori, nato pa je podrobneje spregovoril o časopisu Svobodna misel, ki je izhajal v Nikšiću. Razmisleka vredno je bilo mnenje referenta, da diktatura ni bila osebna stvar kralja, pač pa stvar institucije. Ker parlament ni deloval, je bila diktatura nujna za ohranitev reda in miru. Mag. Radojica Lukurić je v referatu *Poskus Nemcev za oblikovanje srbske federacije proti partizanom* spregovoril o načrtih, da bi med Srbijo in Črno goro ustanovili federacijo za boj proti partizanom. Nemška vojska v Črni gori je trdila, da nima nikakršnih političnih pretenzij in je odklanjala sodelovanje s četniki. Vlada generala Nedića je skušala poseči tudi na to področje ter si je zato prizadevala doseči sporazum z Italijani. Aprila 1944 je Hitler zavrnil ta načrt z utemeljitvijo, da je treba najprej zmagati in šele nato bo čas za organizacijo takšnih federacij. Po zadnjem referatu se je razvila živahna diskusija, ki je bila na trenutke precej ostra. Pokazalo se je, da izbrana tema Osvobodilna in protifašistična gibanja narodov v ČSR in v Jugoslaviji daje možnosti za razpravo o vrsti problemov, o katerih se do sedaj ni smelo govoriti. Spremembe, ki so nastale v zadnjem času v vzhodni Evropi, so se zelo jasno odražale tudi v diskusijah češko-slovaških kolegov. Jugoslovanska stran je bila v tem napredku dokaj zmerna in kolegi iz Črne gore so se dokopali do spoznanja, da se partija ni nikoli motila, pač pa so se motili ljudje. Tokratno zasedanje je bilo značilno tudi po tem, da je kar precej referentov spremenilo naslove referatov, kar bi sicer lahko ustvar-

jalo videz improvizacije, če ne bi bili referati predolgi, tako, da so poslušalci dobili vtis, da želijo predavatelji povedati čim več, kar pa se jim je maščevalo tako, da so lahko temeljito predstavili le uvod, nato pa so morali vsebinsko podati zelo zgoščeno. Po končani diskusiji sta se oba predsednika še enkrat zahvalila vsem sodelujočim in vsem, ki so zasedanje omogočili. Ob 12. uri je bil organiziran izlet na Lovčen, popoldne pa je sledilo interno zasedanje komisije. Na tem zasedanju so udeleženci še enkrat potrdili mnenje o dobrih rezultatih, ki jih je prineslo tokratno zasedanje. Poleg tega so predvideli, da bo naslednje zasedanje jugoslovansko-češko-slovaške komisije v Bratislavi, tema pa bo Protifevdalni boj in herezije pri Čehih in Slovakah ter pri jugoslovanskih narodih do konca 16. stoletja. Glede tiskanja referatov je tokrat na vrsti jugoslovanska stran, da izpolni svoj del obveznosti. Sklenjeno je bilo, naj avtorji pošljejo svoje prispevke, ki naj ne presegajo ene avtorske pole, dr. Zoranu Lakiću v Titograd do novembra 1990.

V četrtek, 27. 9. je bila celodnevna ekskurzija po Črni gori, in za dober zaključek še slavnostna večerja.

Eva Holz

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

Tako vzpodbuda k enačenju Winidi-Quarantani kakor tudi opora za trditve, da je bil Samo Slovan, je po vsem tem morala priti piscu Konverzije od drugod, pač iz karantanske ustne tradicije o Samu kot karantanskem knezu — za te pa je avtor Konverzije dobro vedel, da so bili do 820 Slovani.

(Bogo Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi. ZČ 4/1950, str. 155)

... pred tremi desetletji?

Za našo industrijo papirja v času med obema vojnama je bilo značilno, da je v njej prevladoval domači kapital in da je bila najmočnejša tovarna papirja last finančnega kapitala, utelešenega v Ljubljanski kreditni banki.

(Jože Šorn, Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja. ZČ 14/1960, str. 137)

... pred dvema desetletjema?

Za našo temo pa je najbolj pomembno, kako poudari, da je slovensko vprašanje najtežje rešljivo vprašanje jugoslovanskega kompleksa, saj gre za črto Maribor—Trst. Pod vplivom politike Jugoslovanskega kluba skuša najti vsaj delno zadovoljitev Slovencev s tem, da bi južni del Primorja, tj. Istra, pripadel »Serbokroatiji«, da bi Trst postal državno pristanišče, drugim Slovincem pa bi bila dana nacionalna avtonomija. Torej jugoslovanska enota brez Slovencev. Zato ni upravičeno videti v seji avstroogrške vlade 12. januarja 1917 nekakšen vir majniške deklaracije in dokaz, da je bila dana po zamisli in pobudi dvora in vlade.

(Janko Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno. ZČ 24/1970, št. 3—4, str. 182)

... pred desetletjem?

Značilno je, da je Murska straža že takoj v začetku naletela na težave. Tako izvemo, da so slovenski radgonski nasprotniki zagrozili tamkajšnji tiskarni z bojkotom, kolikor bi tiskala slovenski list. V ta namen se je pripravljajlani odbor brzozjavno obrnil na deželno vlado v Ljubljani ter zaprosil generala R. Maistra za posredovanje. V odgovor na grožnjo radgonskih Nemcev je deželna vlada sklenila »rekvirirati« tiskarno ter s tem omogočiti izid prve številke Murske straže.

(Tone Zorn, »Murska straža« o slovenski severni meji in o Prekmurju v letih 1919/1922. ZČ 34/1980, št. 4, str. 413)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

RAZSTAVE

TEMPORA FUERE BARBARICA ...

Razstava o Langobardih

(katalog: I Longobardi. A cura di Gian Carlo Menis. Milano: Electa, 1990. 492 strani)

Veličina in sijaj nekega evropskega ljudstva — tak je bil podnaslov velike arheološke razstave o Langobardih, ki je bila na ogled v Furlaniji od začetka junija do srede novembra letos. To je bila predvsem priložnost, spoznati in občudovati bogato materialno kulturo tega germanskega ljudstva, ki je na svoji poti s severa Stare celine v Italijo pustilo sledove tudi pri nas, in videti pomen, ki ga je imelo v nemirnih stoletjih preseljevanja ljudstev in nastajanja srednjeveške Evrope. Hkrati je razstava zaokrožala zadnja desetletja intenzivnih arheoloških raziskav, največ v Furlaniji, ter spodbujala k poglabljanju v strokovno problematiko in odgovarjanju na nerešena vprašanja — arheološka, kulturno-zgodovinska, muzeološka in druga. Mednarodni znanstveni komite pod vodstvom Carla Guida Mora in Gian Carla Menisa je zbral material iz mnogih italijanskih in več srednjeevropskih muzejev, med njimi ljubljanskega Narodnega muzeja in Goriškega muzeja iz Nove Gorice. Pobudnik in naročnik razstave pa je bila Pokrajina Furlanija-Julijska krajina, ki tudi tako išče svojo nadregionalno vlogo v skupnosti Alpe-Jadran in v širšem evropskem prostoru.

Prizorišči sta bili dve: prenovljena Palača beneških providurjev v Čedadu, kjer bo postavitev odslej stalna, in Villa Manin v Passarianu, rezidenca zadnjega beneškega doža. Dopolnilo so razni umetnostno-zgodovinski in arhitekturni spomeniki iz langobardskega časa, zlasti v Čedadu (Tempietto Longobardo in Krščanski muzej). Ta je bil kot Civitas Austriae (oziroma Civitas Foroiulii) tudi sedež prvega langobardskega dukata, Forum Iulii, po prihodu ljudstva iz Panonije v Italijo leta 568/569. Arheološko je pomemben predvsem zaradi bogatih grobišč, izkopanih v mestu in okolici. Najpomembnejše najdbe s teh najdišč in z drugih lokalitet dukata so bile tako predstavljene v sedmih sobah čedajske Palače, skupaj z dvema slavnima kodeksoma, Cedajskim evangelijarjem in delom Historia Langobardorum domačina Pavla Dia-kona. Ta je konec 8. stoletja opisal zgodovino svojega ljudstva od izselitve z otoka Skandinavije do leta 744.

V Villi Manin so bili predmeti v dvajsetih sobah razvrščeni v devet tematsko sklenjenih oddelkov. Prvih pet je osvetljevalo življenje Langobardov še v Panoniji in potem v prvem stoletju njihove navzočnosti v Italiji: pot, naselitev na severu Ape-ninskega polotoka, procese prilagajanja staremu romanskemu oziroma romaniziranemu prebivalstvu, družbeni in kulturni razvoj — v obravnavi te dobe je bilo težišče razstave. Zadnji štirje oddelki so prikazali ohranjene arhitekturne, kiparske, slikarske in umetnoobrtne dosežke zvečine 8. stoletja, zrelega obdobja langobardske države, ter nekaj malega gospodarstva. Letnica 774, ko se prestolnica Pavia (Ticinum) preda vojski Karla Velikega, pomeni politični konec kraljestva in nadaljevanje razvoja v okviru frankovske države.

Gradivo je bilo bleščeče: srebrne in bronaste pa posrebrene pasne spone, dolgi dvorezni meči (spathe) in krajši z enim rezilom (saxi), ščitne grbe z okrasnimi okovi, osti železnih kopij in puščic pa ostanki čelad in oklepov, potem konjske žvale, stre-mena, ostroge — pogrebna oprava lasatih dolgobradih vojščakov, ki so uničili Herule in Gepide v Panoniji, branili pred Slovani in Avari dostope z Balkana v Italijo, se bili z Romejci in Franki. Pavel Diakon pravi (vsi citati v ležečem tisku so iz njegove Zgodovine Langobardov)¹ da so dobili Langobardi, ki so se prvotno imenovali Vinili, pozneje ime po svoji dolgi bradi, katere se ni dotaknila britev. Po njihovem jeziku namreč pomeni »lang« dolgo, »bart« brado.

Poleg bogati pokopi žena: okrogle in S-fibule z vložnimi almandini, ki so spe-njale obleko na prsih; velike ločne fibule z izrastki, iz dragih kovin in ozaljšane z niellom, ki so visele s trakov ob pasu skupaj s toaletnimi mošnjami in amuleti, npr. školjkami in kristali; potem raznovrstni uhani in prstani pa ovratnice in zapestnice iz večbarvnih steklenih jagod ter koščeni glavniki in lasnice. Ti mojstrski izdelki s svojim okrasom odsevajo duhovni svet germanskega ljudstva, spočet nekje v hlad-

* Ocena razstave bo objavljena tudi v reviji Arheo, št. 11, 1990; ker ni zanimiva le za ožji krog arheologov in muzeologov, jo objavljamo tudi v osrednji slovenski hi-storični reviji.

¹ Prim. Pavel Diakon (Paulus Diaconus): Zgodovina Langobardov (Historia Langobardo-rum), prevedli F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar, Maribor 1988.

nih dvorih Wodana in Freje, mitični svet med seboj prepletenih živalskih spak, grabljivih kljunov in demonskih obrazov. V grobovih so tudi vsakdanje stvari: škarje za striženje ovac, kresila, tkalski noži, glinene uteži za statve ter značilna keramika z mrežastimi rombi, kročji in trakovi, ki jih je lončar s pečatom vtisnil v še mehko glino. Bližino antične ekumene pa kažejo sicer redki predmeti italskega ali bizantinskega izvora, npr. ključi in steklene čaše. Takšen material prevladuje v nekropolah »panonske« faze (od okrog 526/27 do 568), ki so bile na razstavi predstavljene z grobovi iz Moravske, Avstrije in Madžarske.

Leta 568 je kralj Alboin pripeljal v tedaj bizantinsko Italijo čez širok in zelo raven dohod (najbrž Vipavska dolina) svoje Langobarde, natančneje mnogo ljudi iz različnih plemen, katere si je podvrgel sam ali že prejšnji kralji. Po nekaterih ocenah naj bi množica štela do 200.000 duš (spremni katalog razstave pravi, da 50 ali tudi 100 tisoč): poleg večine (Langobardi) še skupine avtohtonega prebivalstva (Noriki, Panonci, Svebi), »barbarov« (Sarmati, Gepidi, Bolgari) in zaveznikov Sasov. Arheolog zazna veliko spremembo v grobovih Langobardov, ko se ustale v obljubljeni deželi: tamkaj živeči avtohtoni prebivalci, na razstavi prav tako zastopani s tipičnimi grobovi (zanimiva je simbolika fibul trentinskega tipa), vtisnejo prišlekom pečat antične omike in krščanstva. Langobardi so sicer sprejeli Kristusov nauk že okoli leta 500 v deželi Rugijcev, vendar v arijanski obliki. Latinski kristjani so povečini šele od začetka 7. stoletja, ko kraljica bavarskega rodu Teudelinda ob pomoči papeža pridobi svojega drugega moža Agilulfa za katolištvo. Tako je v grobovih odličnikov najti zlate križe iz tanke pločevine, ki so jih bili našili na mrtvaški prt in položili pokojniku na obrabi. Čeprav se germansko-langobardski okras, zlasti prepleti, na teh križih pogosto ohrani, pa se seveda pojavijo novi, povsem krščanski simboli, npr. jelen, orant ali Salomonov voz. Gre za sinkretizem krščanskih in poganskih in predstav: poganski znaki obdržijo svojo apotropejsko funkcijo in so enakovredni prvim — umrli je z obeh strani obvarovan na poti v onstranstvo.

Proces romanizacije kaže tudi drug grobni inventar, ki se pojavi poleg že znane. V prvi vrsti so to pasne spone mediteranskega tipa in nakit, posebno po bizantinski modi izdelani uhani (v tehniki filigrana) in pečatni prstani, pa nove oblike orožja in bronene posode »koptskega« tipa iz bizantinskih delavnic Egipta in Nubije, steklene kupe, stekleničke in balzamariji ter končno drugotno uporabljene ali pa imitirani zlati bizantinski novci — ti so dokaz statusa, amulet ali simbolično plačilo za pot brez vrnitve. Eden najlepših primerov poromanjenja je sarkofag forojulanskega vojvoda Gisulfa iz srede 7. stoletja. Kaj so še dobili Langobardi in Langobardke za popotnico na oni svet? Poleg oprave in predmetov vsakdanjega življenja tudi nekaj hrane pa celo — iz roževine izdelane igralne kocke in ploščice.

Slika materialne kulture dopolnjujejo tri zakladne najdbe (Isola Rizza, Canoscio in Galognano) s fibulami, žlicami, kupami in kročniki iz masivnega srebra in zlata, ki sta jih strah in neznana usoda v viharnem času langobardske invazije ohranila našemu očesu. To so vrhunski izdelki bizantinsko-romanske delavnic, ki so bili last zelo premožnih oseb (nekaj napisov izdaja ostrogotske naročnike) ali cerkve. Slednja se pod Teudelindo in Agilulfom (skupno zavladata leta 590) okrepi, še posebno ko leta 612 ustanovita samostan Bobbio, ki ga kot center misije proti arijanstvu vodi irski menih Kolumban. Temu kralju so podarili posamezni langobardski knezi mnogo posestev in tam je nastala velika skupnost menihov. Teudelinda prav tako začne graditi stolnico v Monzi, dá v njej naslikati nekaj iz zgodovine Langobardov in ji iz Rima priskrbi relikvije krščanskih mučencev ter podari bogat zaklad. Del zaklada smo lahko občudovali v Villi Manin: Teudelindino votivno krono, platnice evangelijarja (del darila Gregorja I. ob krstu prestolonaslednika Adaloalda) in pahljačo, morebiti za odganjanje mrčesa s posvečenega kruha in vina, zraven pa še votivni križ kralja Agilulfa in znamenito kokljo s piščeti, sicer poznoantično zlatarsko delo.²

V 7. stoletju je tako zgrajena vrsta cerkva in samostanov, največ v mestih: v prestolnici Paviji, v Milanu (Mediolanum), Monzi (Modicia) in drugod — na razstavi smo videli fotografije, tlorise in makete ter ohranjeni skulpturni okras, kot so baze in kapiteli stebrov, oltarne pregrade, nagrobne plošče in reliefi. Njihova tematika kaže spojitev dveh različnih umetnostnih hotenj: centralno in simetrično organizirana struktura latinskih motivov s prevladujočo krščansko, pogosto orientarno vsebino in občutkom za prostor se sreča s povsem drugačnim, germanskim likovnim izrazom — abstraktnim in skoraj brezpredmetnim, zvedenim na ploskovito valovanje in prelivanje črt in zvilkov. Prepletene, grizoče se živali s pasnih spon 6. stoletja znova ožive v brezkončni pletenosti ornamentiki, ki jo podedujeta karolinška umetnost in romatika in jo preneseta v skupno zakladnico srednjeveške Evrope.

Tako kot slikarstvo, ki ga izpričujejo freske od 7. do 9. stoletja in so pod močnim bizantinskim ter ponekod karolinškim vplivom, tudi arhitektura ne kaže kakega ori-

² Koklje s piščeti nekaj časa brez pojasnila ni bilo mogoče videti na razstavi, platnice evangelijarja, pahljačo, votivno krono in križ pa so proti koncu odnesli v Raveno na razstavo bizantinske umetnosti.

ginalnega langobardskega prispevka, ampak je vezana na splošne umetnostne tokove. Posnema antične (starokrščanske in bližnjevzhodne) tlorise bazilikalnega in poliedričnega tipa, zaradi pogostih kasnejših predelav pa je atribuiranje nemalokrat problematično. Ta, umetnostno-zgodovinski del in s tem celo razstavo je sklenilo nekaj pergamentov — listin in kodeksov. Najpomembnejši med njimi je primerek iz Vercellija iz srede 8. stoletja, ki vsebuje prvi znani langobardski zakonik, Edictus Rothari, iz leta 643: pomemben vir za pravno in socialno zgodovino ljudstva, ki ga uvajata seznam vladarjev in kratka langobardska zgodovina, Origo gentis Langobardorum. Ta in drugi zgodnesrednjeveški kodeksi so nastajali v samostanskih skriptorijih, npr. v Bobbiu, Vercelliju, Ivreji, Nonantoli, Novari, katerih pomen je za langobardsko državo in njeno kulturo dvojen: v langobardski minuskuli, različici predkarolinške pisave, so zapisali pomemben del ustne kulture svoje dobe in ob tem ohranili vsaj nekaj besed izginjajočega langobardskega jezika, ki se še danes uporablja v italijanščini in njenih dialektih, nekatere pa so postale mednarodne (alabarda, banca, balcone, feltro, fiasco, guerra, na primer). Po drugi strani so kot središča znanja tistega časa in eden osrednjih akterjev nastajajočega fevdalnega sistema pripravljali pot oblikovanju novega, italijanskega jezika in italijanske kulture. In čeprav je pod površjem krščanstva in latinščine ostalo še marsikaj poganskega in langobardskega, razvoja ni bilo mogoče ustaviti: na temeljih rimske, krščanske in germanske tradicije se je tudi v Italiji porajal nov, srednjeveški svet Evrope.

In vendar, veliki dogodek o Langobardih je bil bolj razstava predmetov v dobesednem smislu izraza »raz(po)staviti« kot pa poglobljen prikaz zgodovine ljudstva, kakršnega pač omogoča današnje, sicer omejeno in subjektivno poznavanje preteklosti. Predvsem je manjkal zgodovinski okvir. Za obravnavano obdobje je znanost že oblikovala razmeroma solidno védenje o političnem in tudi kulturnem razvoju v zgodovini najpomembnejšega evropskega polotoka in sosednjih območij — kljub vsej »temačnosti« in »barbarskosti« ere. A na dogodkovnost, neizogibno sestavino zgodovinskih procesov, se organizatorji razstave niso dovolj oprli. Niti, ki dejansko povezujejo eksponate med seboj v včasih zelo subtilno tkivo nekega preteklega dogajanja, vse prevečkrat ni bilo mogoče zaznati. Obiskovalec je bil mestoma kar »zgubljen« med vsemi temi artefakti. Kot da ne bi bilo mogoče iz njih izvesti več bogatega spomina, ki ga nosijo v sebi. In drugo: posamezni vidiki življenja Langobardov so bili obravnavani slabo, površno in predvsem nedomiseln. Primerjajmo to razstavo z ono o Bavarcih, ki je bila na ogled leta 1988 hkrati v Mattseeju pri Salzburgu in v Rosenheimu na Bavarskem!

Die Bajuwaren — Von Severin bis Tassilo 488—788. Že naslov je nakazal dva bistvena mejnika v zgodovini Bavarcev: smrt svetega Severina leta 482 in šest let nato odhod »njegovega« rimskega prebivalstva iz vzhodne Recije in Obrežnega Norika v Italijo sta simbolizirala konec antične civilizacije na tem prostoru, kjer se je začelo okoli leta 500 oblikovati bavarsko ljudstvo. Leto 788, ko Karel Veliki svojega bratranca, bavarskega vojvode Tasila III., obsodi na »smrt v samostanu«, pa pomeni konec samostojnega političnega razvoja Agilolfingov in s tem Bavarske. Razstava je torej zajemala enako obdobje kot letošnja o Langobardih. Pri obeh je šlo za prikaz »barbarskega«, germanskega ljudstva, ki je s pokoritvijo frankovski ekspanziji doživelo enako usodo, izgubo državnosti. Bavarci in Langobardi, med seboj povezani z vladarsko dinastijo Agilolfingov, enako kažejo podobnosti v materialni kulturi: iz langobardskih delavnic severne Italije so čez alpske prelaze potovali trgovci z nakitom in orožjem, npr. okrasnimi okovi ščitov, uhani in tudi križi iz zlate pločevine. Navsezadnje so oboji vsak zase prispevali k nastajanju nemškega oziroma italijanskega ljudstva.

Razstava o Bavarcih je bila veliko bolj didaktično zasnovana, namenjena posebno nepoznavalski publiki. Poučnost se je kazala npr. v primerjavah preteklosti in sedanosti, ki so ponazarjale spremembo in razvoj, recimo, koliko manjša je bila krava srednjeveškega kmeta od dandanašnje in koliko manj mleka je dajala.

Od česa je živel bavarski človek, so se vprašali organizatorji. Kakšno okolje ga je obdajalo, katere rastline in živali je gojil, kaj lovil? Kako je izdeloval različne predmete? In kakšno približno je bilo njegovo bivališče? Kje in kaj je kupal? Kako bogati so bili pa njegovi sosedje? Vse to se je postavljalcem posrečilo prikazati dovolj privlačno, nevsiljivo in seveda verodostojno, če zanemarimo nekatere pomanjkljivosti. Razstave so se lotili analitično, pokazali so razlike in podobnosti s sosednjimi ljudstvi, ki so jih posebej predstavili z njihovo materialno kulturo. Mnogo tega smo pri »Langobardih« pogrešali: ni bilo fotografij naravnega okolja, skoraj ne zračnih posnetkov najdišč, kaj šele skansena, mnogo premalo je bilo rekonstrukcij ob samih predmetih — vsega trije »grobovi«, bolje rečeno v tla vglobljene škatle s steklenim pokrovom in nekaj značilnimi predmeti noše oziroma oprave, izdelki dandanašnje tehnologije. Nikjer pa grobne konstrukcije ali celo okostja. Tudi ni bilo košar s pšeničnim zrnjem, vonja po zažganem lesu, ptičjega ščebeta. Razlog, ki marsikaj opravičuje, je seveda tale: material izhaja zvečine iz grobov, naselbinskih najdb tako

rekoč ni. A bistveno: na razstavi so manjkala pojasnila. Spremnih besedil je bilo malo in še ta so govorila le o nekaterih temah.

Slabo je bilo predstavljeno gospodarstvo. Primer: čeprav je bil doslej v Italiji najden en sam, nepopoln pribor zlatarskega orodja »potujočega vojaka — obrtnika«, bi vseeno morali podrobneje razložiti vsaj tehnike obdelave dragih kovin, kot so tavširanje, damasciranje, nieliranje, cloisonné, filigran, vtiskovanje itd., saj jih prikriva v sebi večina eksponatov in kažejo stopnjo umetnoobrnega znanja. Pravega langobardskega zlatarja smo sicer lahko videli. V levem krilu Ville Manin, nad prodajalno ponaredkov in novodobnimi kočijami, so namreč bile na ogled rekonstrukcije. V prostoru z dvoumno oznako Artigianato so bile gologlave lutke lončarja, tkalke, kovača in zlatarja ter nekakšen pogrebni sprevod z leseno krsto ali, če hočete, modna revija langobardske nobilitete. Rekonstrukcije so bile na splošno zelo dobre in poučne, saj so razstavljenе predmete vrnile v njihov prvotni kontekst: ločne fibule na usnjenih pasovih npr. so bile obrnjene v pravo smer in tkalski nož, čeprav brez ročaja, je našel svoje mesto v statvah. Vendar smo spregledali velike glinene uteži piramidalne oblike, ki so visele na rekonstruiranih statvah — tovrstne razstavljene najdbe pa so majhne in navadno stožčaste ali svitkaste. V zlatarjevo »delavnico« so organizatorji očitno po svoji zamisli postavili veliko stekleno kroglo — povečevalo: pomoč pri minuciozni izdelavi dragocenega nakita. Kako se je antična ojenka znašla ob lončarjevi pečatni keramiki, tudi ne vemo. Tja bi pač sodilo lončarsko vreteno... Kakorkoli, rekonstrukcije so dopolnile sliko o obrti v tistem času.³ Langobardi pa so znali še marsikaj drugega. Tako je *kralj Agilulf postal kakanu, kralju Avarov, rokodelce, da bi mu zgradili ladje, s katerimi je potem kakan osvojil neki otok v Traciji.*

Koncept postavitve v Villi Manin, ki ni zmozel povezati originalnega gradiva z rekonstrukcijami, ni uspel. Mnoga vprašanja so ostala obiskovalcu neodgovorjena, posebno če ni našel poti v odmaknjeni prostor z lutkami. Takšna ločitev, ki je okrnila izpovednost razstave, je delno sicer upravičena z izvorom prikazanega gradiva. To izhaja, kot že rečeno, iz grobov in torej ni nujno istovetno z materialno kulturo pozemskega bivanja. A nepovezanost je bila tudi metodološke narave. »Življenje« eksponatov bi nam postalo mnogo jasnejše, če bi jih videli v trenutku odkritja na arheološkem najdišču in pozneje v konservatorski delavnici. S tem bi bila hkrati predstavljena specifičnost in pomen arheološke metode (razstava je vendar arheološka!) in pokazana pot »pridobivanja« naše skupne kulturne dediščine.⁴

Vrnimo se k vitrinam: če smo v njih torej lahko opazovali skoraj zgolj svet umrlih, glede na pridatke socialno privilegiranih in premoženjskih oseb, kje pa je potem bilo navadno, preprosto ljudstvo?! Razstava je skrivala odgovor, iz Rotarijevega zakonika ni navedla ničesar, ni pokazala revnih pokopov, npr. moških brez orožja, komaj omenila je običaje, ki niso bili pridržani le bogatim. Toponim »ad perticas« (pri kólih) npr. nam lepo razloži Pavel: *... ker so bili tu včasih navpik postavljene koli, to je hlodi, ki so jih imeli navado postaviti po langobardskem običaju zaradi tega vzroka: Če je namreč kdo umrl v drugem kraju, bodisi v vojni ali na kakršenkoli način, so njegovi sorodniki zabili med svoje grobove kol in na njegov vrh postavili lesenega goloba, ki je bil obrnjen tja, kjer je njihov ljubljeni umrl, namreč da bi bilo mogoče vedeti, na kateri strani je počival oni, ki je bil umrl.*

Tudi ni bilo nobene sheme družbene razdelitve, po kateri so Langobardi tvorili večinoma vrhnjo plast (plemiči-adalingi in vojščaki-arimani), pod njimi pa so bili polsvobodnjaki (aldiones) in »servi« (iz pokorjenih plemen oziroma Romani) — čeprav npr. grobovi vojščakov z vrsto priloženega orožja lepo odražajo različen družbeni položaj pokojnikov. Zapleteno »etnično« vprašanje ni bilo niti v grobem obravnavano, enako ne verovanja (poganstvo, arijanstvo, katolištvo, verske shizme, npr. istrska) — celo v katalogu zgolj površno — četudi so imela zelo pomembno vlogo v razvoju langobardske družbe. Kralj Rotari (636—652) denimo je *hodil po poti pravičnosti, toda v krščanski veri se vendar ni držal prave črte, omadeževan z nezvestobo arijanskega krivoverstva... Za njegovega časa sta bila skoraj v vseh mestih njegovega kraljestva po dva škofa, eden katoliški in drugi arijanski.*

In duh dobe? Vel je tudi iz »navadnejših« predmetov, kot sta recimo dve železni avarski stremeni. Če se ne zadovoljimo s suhoparnim pojasnilom, da so ju čedajski arheologi izkopali v žganinski plasti, datirani v čas avarskega napada okoli leta 610, nam povesta tole zgodbo: *Okrog tega časa je vdrl na ozemlje Benečij kralj Avarov, katerega le-ti v svojem jeziku imenujejo kakana in ki je prišel z neizmerno množico. Njemu se je drzno po robu postavil Gisulf, forojulanski vojvoda, z Langobardi, kolikor jih je mogel imeti; toda čeprav se je z majhnim številom boril z veliko hrabrostjo proti velikanski množici, so ga od vseh strani obkolili in ga skoraj z vsemi njegovimi pobili... Langobardi pa so se utrdili za zidovi trdnjave Foroiulium, a tudi v drugih*

³ Soba z rekonstrukcijami v zgodnjem poletju še ni bila odprta za obiskovalce. In še ena nedoslednost: italijanska besedila ob lutkah so bila tu prevedena v nemščino, drugod pa ne. Podobne rekonstrukcije so imeli tudi v Čedadu.

⁴ Spomnimo naj na povsem drugačen, kar revolucionaren pristop v muzeju vikinške naselbine Jorvik v angleškem Yorku.

trdnjavah v sosedstvu, to je v Krminu, Nemah, Osopu, Arteniji, Reuniji, Glemoni in Ibligu, ki ga zaradi položaja sploh ni bilo mogoče zavzeti. Prav tako so se utrdili še v drugih utrdbah, da bi ne postali plen Hunov, to je Avarov. Avari pa so se razkropili po vsem forojulanskem ozemlju, vse pustosili s požiganjem in ropanjem, oblegajoč obkotali Forojulansko mesto ter napeli vse sile, da bi ga zavzeli... Ko so Avari s svojim kraljem prišli v Forumjulii, so oplenili vse, kar so našli, samo mesto zažgali, odvlekli vse, ki so jih našli, kot ujetnike..., vse Langobarde, ki so bili že v moški dobi, z mečem usmrtili, ženam in otrokom pa naložili jarem suženjstva...

Kakšni pravzaprav so bili videti ti ljudje? Znano je, kako so si Langobardi takrat dajali striči lase in kakšna je bila njihova obleka in kakšna zunanost. Tilnik in zaanji del glave so si namreč obrili do golega, sprednji lasje pa so jim viseli do ust in so jih razdelili na obe strani čela s prečo. Njihova obleka je bila ohlapna in ponajveč platnena, kakršno navadno nosijo Anglosaksi; obrobljena je bila s širokimi robovi različne barve. Čevlji so jim bili odprti skoraj do vrha palca in so jih držali sem in tja vpleteni jermeni. Pozneje pa so začeli nositi golenice, čez katere so pri jezi oblačili iz volne pletene nogavice. To pa so vzeli po običaju Rimljanov. Nogavice so Langobardi sicer nosili že prej. Tako jih je nekoč gepidski princ Asfeld zalil, češ da so, ker nosijo na nogah bele nogavice, kakor kobile, ki imajo od stegna bele noge, in rekel: »Umazanim kobilam ste podobni.« Oni pa so zgrabili za ročaje mečev...

Zal ključni vir, Zgodovina Langobardov, na razstavi ni bil izkoriščen, ostal je bolj ali manj le eden izmed razstavljenih predmetov: redki navedeni odlomki niso najbolje izbrani. Svetovljan Pavel pa nam ponuja zelo pestro, čeprav mnogokje pristransko podobo življenja in smrti, značilno za srednjeveške pisce. Ne opisuje le bitk in pohodov, cerkvenih zborov in menjav vladarjev, ampak tudi bolj vsakdanje in manj posvečene stvari, spotika se ob nečednosti in pregrehe, omenja suše, kugo in kobilice. Hvali enega vladarja in graja nizke nravi drugega, z legendami, polnimi zvičaj in izdaj, odstira oder zgodovine. Marsikaj se je gotovo tudi res zgodilo. Nekje nam slika, kako so Langobardi še v Panoniji potokli Gepide, kako so jih popolnoma uničili in je od številne vojske preostal komaj sel (njihovega poraza). V tej bitki je Alboin ubil Kunimunda ter si vzel njegovo lobanjo in naredil iz nje čašo za pitje. Ta vrsta čaše se v langobardskem jeziku imenuje »skala«, v latinskem pa »patera«. Kunimundovo hčerko, po imenu Rosimundo, je obenem z veliko množico različnega spola in starosti odpeljal kot ujetnike; ker je medtem umrla Klotsuinda, jo je vzel za ženo, kakor se je pozneje izkazalo, v svojo pogubo...

Z nekaj preprostimi muzeološkimi prijemi bi bil videz razstave mnogo privlačnejši in gradivo razumljivejše. Premalo je bilo tabel in preglednic (manjkala je npr. genealogija vladarjev), pogršali smo barve, znake, uporabo različnih materialov, razne scenografske prijeme. Zgodovinsko-politična karta Italije je prikazovala le dukate in mesta, ljudstev ali sil v sosesčini pa ne! Najbolj nerodna je bila označitev predmetov: v vitrini le številka, medtem ko smo morali funkcijo, material in najdišče poiskati v nepraktičnem snopiču, ki smo ga dobili za čas ogleda. Ni pa bila omenjena npr. apotropejskost predmetov ali simbolizem in navadno tudi ne arheološki tip ali celo analogija. Ponekod so nad vitrinami visele silhuete: označeni predmeti noše in njihova lega se niso vedno ujemali s tistimi v vitrini. Prostori in oddelki (teme) niso bili označeni dobro in dosledno. Pomagal je edinole debel, a drag katalog s temeljitimi opisi predmetov (tudi z arheološko opredelitvijo in analogijami), s preglednimi tematskimi članki prominentnih strokovnjakov, obsežno bibliografijo ter z nemalo tiskovnimi napakami (najočitnejša: Teudelindino krono predstavlja t. i. Železna krona Langobardov).⁵

Prostor: njegova logika, zlasti položaj najdišč in geografske razmere v pokrajini, ni bila dovolj pojasnjena. Resda so posebne razdelke namenili razširjenju langobardskih najdb v Italiji, forojulanskemu in tridentinskemu dukatu ter mestu Beneventu in romanskemu kastru Invillinu (Ibligo), a šlo je bolj za nizanje predmetov. Zemljevid je kazal največjo gostoto najdišč severno od Pada, predvsem v Furlaniji, na Tridentinskem in okrog Brescine, ter manjšo okrog Verone, Milana in Torina. Južno od velike reke je malo več najdišč le še v Emiliji in posamezna, sicer zelo pomembna, v Spoletu (Nocera Umbra, Castel Trosino) oziroma Beneventu. Katalog (in ne spremeno besedilo) je dodatno opozoril, da doslej skoraj ni najdb iz mest ali odkritih naselbin, langobardska grobišča pa se nahajajo večinoma v nižinskih plodnih območjih ter ob pomembnih strateških in prometnih točkah. Vendar je razstava premalo poudarila njihov odnos do najdišč avtohtonega prebivalstva, tudi ruralnih (kakšno je npr. razmerje grobov na skupnem, langobardsko-romanskem pokopališču Romans d'Isonzo ob Soči?).

In čas? Ponekod zgoščen, drugje ne brez vrzeli; s premalo mejniki (ali letnice ne sodijo na arheološko razstavo?), ki sicer ne smejo trgati prikazanega razvoja, lahko

⁵ Glej tudi str. 38: namesto fotografije predmeta I. 21 je še ena za predmet I. 20; str. 75: temno sivi del zemljevida kaže ozemlje, ki so ga Langobardi zasedli do leta 590 in ne do 540; str. 194: fotografija predmeta IV. 70 je obrnjena na glavo; str. 359: fotografija predmeta X. 188 je brez oznake; str. 402: napis na predmetu X. 71 ni natančno prebran.

pa ga naredi bolj preglednega. Čas — in prostor — v katerega posegajo nove in stare, velike in manjše sile, sovražniki in zavezniki. Ta makrorazsežnost je bila prezrta: Italija je še vedno zaželena in Langobardi svoj del napadalno branijo — pogosto eden proti drugemu, sprti med seboj in po umoru Klefa leta 574 deset let celo brez vladarja, le pod vojvodi. V tem času so zaradi pohlepa pobili mnogo odličnih Rimljanov, drugi pa so bili davkom podvrženi, tako razdeljeni med »goste«, da so morali tretjino svojih pridelkov odplačevati Langobardom. Po teh langobardskih vojvodih je bila v sedmem letu po prihodu Alboina in vsega plemena — ko so bile cerkve opljene, svečeniki pobiti, mesta razrušena, prebivalci, ki so rasli kot setev, pomorjeni razen v tistih predelih, ki jih je osvojil Alboin — skoraj vsa Italija zavzeta in podvržena jarmu Langobardov. Diplomacijo rodbinskih vezi, dinastičnih porok s sosedi in vojaških zavezništev stalno slabijo avtonomistične težnje posameznih vojvodstev, menjave Letingov, Gausingov in Agilolfingov pa katolikov in arijancev na prestolu. Zadnji teh je bil benevantski duks Grimoald (662—671), po rodu iz furlanske vojvodske družine. Bil je telesno močan, prvi po pogumu, plešast, z naprej štrlečo brado, ter nič manj obdarjen s preudarnostjo kot z močjo. Pod njim Langobardi prodro do Tarenta in Brindisija. Največjo moč dosežejo v letih 712—744. Tedaj Liutprand, ki sicer ni učen, toda lahko ga primerjamo s filozofi, uveljavi doma kraljevo avtoriteto in ofenzivno politiko nasproti papežu in bizantinskemu eksarhu, z reformiranjem zakonodaje pa odpravlja preostale germanske poteze vse bolj romanizirane družbe. Aistulfovo zavzetje Ravene leta 751 je le epizoda, združitve polotoka ostane sen. Papeštvo hoče svojo državo in v spregi z Arnulfingi dobi eksarhat, Langobardi pa priznajo frankovsko nadoblast. Njihov zadnji kralj s pomenljivim imenom Desiderius (756—774) skuša z dinastičnimi zvezami z Bavarci in s Karlom Velikim utrditi in celo razširiti kraljestvo. Vendar Franki v letih 773 in 774 osvoje deželo in Karel postane Rex Francorum et Langobardorum. Nekaj let dlje se obdrži le dukat Benevento.

Poglejmo še naše gradivo na razstavi. Zastopani sta bili grobišči iz Kranja-Lajha (označeno kot »Krainburg-Kranj«) in Solkana.⁶ Prvo je pripadalo etnično pisani in strateško pomembni nasebini Karnium. Predstavljeno je bilo zlasti s številnimi, stilno različnimi S-fibulami, okroglimi fibulami antičnega izvora, tudi eno ločno merovinškega tipa (čas od 2. polovice 6. stoletja do okoli 600) ter zanimivo »ptičjo« fibulo z gepidskimi primerjavami (1. polovica 6. stoletja). Na ogled je bilo poleg tega nekaj pasnih spon in okovov mediteranskega tipa (čas okoli leta 600) ter košen glavnik z vrezanimi živalmi in človeško figuro, ogrlica iz steklenih jagod in langobardski novec, kovan med leti 652 in 705 (bivši »Klefov novec«). Ta skupaj s še petimi, najdenimi v Sloveniji, izpričuje obstoj langobardskih postojank na jugovzhodnoalpskem področju tudi v 2. polovici 7. stoletja.

Solkansko grobišče vojaškega značaja pa je sodilo verjetno k postojanki Castellum Siliganum, ki je pomagala braniti vzhodne meje forojulanskega dukata. Razstavljeni so bili dodatki arimana iz groba 18: spatha, železne pasne spone, okovi in jezički (za jermene), tavširani s srebrom in medenino pa okrašeni v živalskem stilu II, ter košen glavnik (železen nožič in kamnito rezilce pa sta manjkala).

Katalog navaja z našega ozemlja še nekaj najdb za primerjavo z razstavljenimi, tako iz Bilja, Vranja (Ajdoovski Gradec) in Kranja ter iz Mejice pri Buzetu. Omenja tudi dogodke po letu 540, ko je premeteni Justinijan podelil Langobardom Norikón pólis (širše območje Celeje ali Petovione?), Urbs Pannoniae (Siscia ali morda zgornje Posavje s Karnijem?) in nekatere druge kraje. Pavel Diakon bi k temu dodal razna, za nas zanimiva poročila o Slovanih, posebno o bojih z Langobardi, in zgodbo o svojem pradedu Lopichisu, ki se je čudežno rešil iz avarskega ujetništva, na poti domov pa mu je nekaj dni hoda od Italije gostoljubno pomagala priletna slovanska ženica.

V zvezi s Slovani je treba opozoriti na tri bronaste obsenčnike z lokalitete Le Vare, najdišče Erto-Casso. So značilni primerki t. i. ketlaške kulture (dva z S-zanko in eden z odebeljenima koncema) in po naših kronoloških opredelitvah sodijo v čas od 2. polovice 8. do 11. stoletja. Katalog pa jih na podlagi nedavne študije M. Brozzija in konteksta, v katerem so bili najdeni, datira v 7. stoletje. Podrobnejši podatki o kontekstu in okoliščinah odkritja žal niso navedeni.

Veličina in sijaj langobardskega ljudstva torej? Sijajnost razstavljenih predmetov vsekakor. Minulega časa, iz katerega izhajajo, pa ni bilo čutiti. Ne veličina, enkratnost življenja Langobardov je tako mnogim še naprej ostala skrita.⁷

Tomaz Nabergoj

⁶ Nekateri predmeti iz Solkana so bili v vitrini skupaj s kranjskimi, a brez oznake provenienc.

⁷ Filma o Langobardih (Dalla forza alla ragione) žal nismo videli, šlo pa naj bi za poučen sprehod po njihovih poteh; uporabljeni so bili tudi rekonstruirani predmeti iz Ville Manin.

JUBILEJI

TONE KNEZ — ŠESTDESETLETNIK

V prvih pomladanskih dneh letošnjega leta je vstopil v sedmo desetletje svojega življenja ugledni slovenski arheolog Tone Knez, ki ga slovenska in mednarodna javnost poznata po izrednih rezultatih arheoloških izkopavanj na Dolenjskem in zlasti v Novem mestu. Tone Knez se je rodil 26. marca 1930 v Laškem. Tam je obiskoval osnovno šolo, gimnazijo pa v Celju. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je študiral arheologijo in 1955. leta diplomiral. Zaradi pomanjkanja ustreznih delovnih mest v Sloveniji in ljubezni do arheologije je bil prisiljen iskati zaposlitev drugje in jo je tudi našel v Bosni. V Bihaču je služboval v letih 1955—1958. Konec tega leta je ravnatelju Dolenjskega muzeja v Novem mestu prof. Janku Jarcu uspelo, da je našel finančna sredstva za Knezovo zaposlitev v Novem mestu. Tam se je Tone Knez potem ustalil in si ustvaril družino ter se ves predal poklicu. Ko danes premišljujemo o tej kadrovski potezi ravnatelja muzeja, moramo ugotoviti, da je imel srečno roko v strokovnem pogledu in da je tudi sicer bila to dobra odločitev. Tone Knez je namreč ostal hiši zvest ne glede na vse osebene ali službene tegobe in kot vse kaže, namerava v njej tudi končati svojo poklicno kariero.

Mladega kustosa za arheologijo so čakale v Novem mestu velike in obsežne naloge. Poskrbeti je moral za strokovno obdelavo dotedaj zbranega gradiva in preprečiti nadaljnje »odtekanje« arheoloških najdb v druge muzeje, zlasti v osrednji muzej, ki se je do Dolenjske obnašal kot Angleži do Egipta ali Grčije. V mislih nimamo namreč kakšnih nepomembnih najdb, ampak znameniti bronasti oklep halštatskega kneza in trinožni bronasti kotliček ter še nekatere druge najdbe. Poleg preprečevanja takega in podobnih dejanj pa naj bi Knez začel tudi s sistematičnim in natančno planiranim raziskovanjem najstarejše zgodovine Dolenjske. Slednje pa je kmalu postala predvsem papirnata želja. Naključje je namreč prineslo, da je Knezov prihod v Novo mesto sovpadal z obdobjem najintenzivnejše izgradnje Dolenjske, zlasti njene metropole. Namesto planiranih, mirnih, tehnično skrbno pripravljenih izkopavanj se je moral spoprijeti z delom, ko se je poleg finančnih problemov moral neprestano spopadati s pomanjkanjem navadnih fizičnih delavcev, ustreznih strokovnih pomočnikov in konzervatorjev, za hrbotom pa so mu neprestano stali buldožerji in druga gradbena mehanizacija, ki je grozila v trenutku uničiti tisto, kar je zemlja tisočletja varno skrivala. Tako se je moral takoj po vrnitvi v Slovenijo pridružiti svojemu iskrenemu prijatelju, žal že pokojnemu Petru Petruju, ki je reševal ostanke antičnega Neviodunuma (Drnovo pri Krškem). O opravljenem delu so skupaj z že tudi pokojnim Stankom Skalerjem napisali samostojno publikacijo Neviodunum (Novo mesto, 1961). Temu je sledilo odkrivanje obsežnega in močno ogroženega prazgodovinskega žarnega grobišča na Mestnih njivah v Novem mestu v letih 1959—1960, ki ga je nadaljeval še v letih 1982—1983. Vmes je moral opraviti še vrsto manjših zaščitnih izkopavanj, pa tudi svoje najobsežnejše in najpomembnejše delo, izkopavanje halštatskih gomil in keltskih grobov v Kandiji v letih 1967—1970. Med leti 1973 in 1977 je raziskal keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt ob Ljubljanski cesti, v letih 1986—1990 pa halštatsko gomilo in keltske grobove na kapiteljski njivi. Vse te lokacije so seveda v Novem mestu. Vmes je opravil tudi nekatere sondažne raziskave.

Če bi slovenske arheologe razvrščali po številu dni, ki so jih prebili na izkopavanjih, bi bil Knez gotovo v samem vrhu, če že ne na njem. Če pa bi na ustrezen način dodali temu še težavnost izkopavanja (poletna vročina, stalni pritiski gradbenikov, pomanjkanje denarja, pomanjkanje ustreznih delavcev), pa mu gotovo nihče ni enak. Seveda pa bi samo naštetih kriteriji ne pojasnili vzrokov za ugled, ki ga uživa Tone Knez v domači in tuji javnosti. Če se jubilanč včasih z grenkobo spominja svojih deških in fantovskih let — zgodaj mu je namreč umrl oče, izjemno skromna in skrbna mati ga je težko šolala, takratna oblast pravim proletarcem v bistvu ni bila naklonjena in je bil kot gimnazijec deležen različnih šikaniranj in tudi »tršega« obravnavanja nekaterih ljudskih organov, težko se je prebijal skozi ljubljansko študentsko življenje, še zlasti, če je hotel tudi nekaj od njega imeti — če torej vsa ta nevesela dejstva primerja s svojim poklicnim delom, mora priznati, da je v dosedanem delu imel pravzaprav srečo. Ze prva izkopavanja s prof. Klemencem v Sempetru so dala izjemne najdbe, tudi sodelovanje s Petrujem je bilo uspešno, najdbe z Mestnih njiv so bile odmevne, halštatske gomile v Kandiji so mu prinesle evropski ugled, najdbe na Beletovem vrtu so izjemen prispevek k poznavanju kontinuitete zgodovinskega razvoja na naših tleh.

Krivično pa bi bilo tako izjemne rezultate pripisati le sreči. Tone Knez je bil sam svoje sreče kovač. Dela se je namreč kljub velikim težavam lotil izjemno profesionalno, nič ni preuščal slučajno, nič ni improviziral. Neprestano se je posvetoval z najbolji uglednimi teoretiki in praktiki in skupaj z njimi iskal najprimernejši način, da bi bilo delo vrhunsko opravljeno. Knezova sreča je v njegovih nepopustljivosti in popolni predanosti stroki. Kvalitetno izkopavanje, dobra dokumentacija, čim hitrejša restavriranje in kar najhitrejše seznanjanje domače in tuje javnosti z rezultati dela so mu prinesli usled. Zato ga je v bistvu njegovo delo in ne le sreča postavila za nekaj let v položaj ene izmed osrednjih evropskih osebnosti raziskovalcev starejšega železnega obdobja. V letih njegovih izkopavanj v Kandiji praktično namreč ni bilo pomembnejšega strokovnjaka v Evropi. Ameriki in celo Avstraliji, ki ne bi čutili dolžnosti, da ga obišče in se seznanj z njegovim delom. To je nenazadnje dokazal tudi izjemno organiziran in dobro obiskan mednarodni kolokvij Halštatsko obdobje v Sloveniji, ki je bil v Novem mestu od 28. do 30. septembra 1972. Izjemni rezultati so Tonetu Knezu kot enemu redkih slovenskih arheologov prinesli tudi članstvo v Nemškem arheološkem inštitutu.

Predaleč bi nas prineralo, če bi skušali opisati vse Knezovo arheološko delo. Muzejskega se nismo še niti dotaknili, pa so bile novomeške izkopanine doslej predstavljene na 13 razstavah, vmes je posegla celo italijanska mafia in izvedla spektakularen vlom. Marsikaj bi kljub želji po popolnosti gotovo izpustili.¹ Naj nam bo dovoljeno navesti le nekaj dejstev, ki Kneza bistveno razlikujejo od vsaj večine kolegov. Omenili smo že nekakšno jubilarčno prvenstvo po številu izkopovalnih dni. To občudujemo še toliko bolj, ker precejšnje število arheologov odneha zelo zgodaj, čenrav so boljšega zdravja, imajo boljše finančne možnosti in boljše tehnično podoro. K temu moramo dodati tudi izredno obsežno Knezovo bibliografijo.² V nasprotju z mnogimi njegovimi kolegi, ki so pripravljeni pisati le v osrednje strokovne revije, Knezu ni bilo nikoli izpod časti pisati tudi v druga glasila, celo dnevno časopisje. Pri tem ne gre toliko za načelno stališče, da je bolj važno, kaj pišeš, kot kam pišeš, kot za občutek dolžnosti do tistih, ki tako delo v bistvu omogočajo, posredno ali neposredno. Nikoli ni bil pristaš elitizma ali stališča, da je stroka sama sebi namen. Zavedal se je, da je nekomuniciranje humanistične znanstvene discipline z »navadnimi smrtniki« v bistvu zelo nevarno in se ji lahko v kratkem hudo maščuje. Ni še tako dolgo, ko so v Ljubljani očitali arheologiji napake, ki jih ta ni zagrešila. Zgodovinarji smo mu še posebno hvaležni zlasti za številne članke v Kroniki ter seveda izvrstne, skrbno pisane in urejene kataloge ob številnih razstavah, ki jih je organiziral v Novem mestu.

Izredno obsežno je tudi Knezovo vzgojno delo. Tu bi na prvem mestu omenili neposredno vzgojo obiskovalcev izkopavanj, ki jih ni bilo malo in ki so spraševali vse mogoče neumnosti, gre za vodenje številnih skupin obiskovalcev muzeja, ki hodijo vani v veliki meri prav zaradi arheološke zbirke, in nenazadnje tudi poljudne članke, ki so smisel za arheološko dediščino na Dolenjskem precej poglobili. Nič manjši posluh ni imel Knez tudi za študente. Vedno jih je vabil, naj se udeležijo izkopavanj, noskrbel za primerno plačilo, če ni šlo drugače, na jih je bil vesel tudi kot zgoli obiskovalce. Zato ga je težko prizadela ignoranca nekaterih in pogosto se je spraševal, kakšni bodo rezultati šole, ki ne zahteva od študentov obveznega terenskega dela. Kot vse kaže, mu današnji čas daje še kako prav. Nedvomno prihaja od izkaza deistvo, da z golo teorijo ni mogoče priti daleč, da je mednarodno uveljavljanje odvisno predvsem od dela na virih, tudi tistih, ki jih še skriva zemlja.

Ob življenjskem jubileju Toneta Kneza naj nam bo dovoljeno opozoriti še na eno njegovo značilsko potezo. Kot »otrok vojne« je imel priliko, da se je izvrstno naučil nemškega jezika. To in na bogastvo naših mu nedvomno odnirata velike možnosti objavljania v tujini. Kljub temu pa ni nikoli pomislil, da bi bilo to glavno področje njegovega znanstvenega dela. Nasprotno! Posebno je nososen na svoje slovenske tekste, ki jih je vedno skrbno pisal in oblikoval. Jemati slovenski denar in pisati za druge, ne, to ni Knezov svet. Moralne držje ne sme ogroziti želja po slavi in uspehi. Tone Knez ni bil nikoli revolucionar, ni bil »napreden«, bil je in je še vedno zvest stroki, okolju, iz katerega je izšel, in narodu, ki mu je omogočil uspešno delo. Ob njegovi 60-letnici mu želimo zdravja in uspehov pri nadaljnjem delu, predvsem na dokončno zmago spoznanju, da se Novo mesto mednarodno lahko predstavi predvsem s svojo arheološko dediščino. Ko bodo to pristoini dokončno spoznali, bo zlasti Knezovo delo verjetno hitro dobilo definitivno formo v okviru posebnega arheološkega muzeja.

Stane Granda

¹ Pregled izkopavanj (manjši posegi niso upoštevani) v Tone Knez, 50 let arheoloških raziskovanj v Novem mestu 1890—1990, Novo mesto, 1990, str.: 20 ss.

² Ravno tam (izbrana bibliografija), str. 47.

MAGISTER DRAGO NOVAK — ŠESTDESETLETNIK

V Veržetu, središču Murskega polja, je pred 60 leti (3. junija 1930) zagledal svet kmečki sin, Drago Novak. Osnovno šolo je končal v domačem kraju, gimnazijo pa v Murski Soboti. V Ljubljani se je vpisal na filozofsko fakulteto, oddelek za zgodovino. Na njegovo usmeritev je verjetno vplival domači zgodovinar dr. Fran Kovačič. Leta 1957 je diplomiral. Po diplomi se je vrnil v rodno Prlekijo, najprej na osnovno šolo Ivana Cankarja in kasneje na gimnazijo v Ljutomeru, ki je bil njen prvi pobudnik in nato ravnatelj vse do leta 1970. Bil je mentor dijaškega glasila »Mladi Prlek«, vesten in skrben ravnatelj gimnazije, ki si je ob vnetem delu pridobila vse verifikacijske lastnosti in postala pravo kulturno žarišče Prlekije. Že v času zgodovinskega študija je bil aktiven kot predsednik kluba zgodovinarjev. Tako je tudi v Ljutomeru bil več let predsednik KUD Svoboda in predsednik TVD Partizan. Srečali smo ga tudi kot zunanjega sodelavca, zavoda za pedagoško službo Murska Sobotna za področje zgodovine.

Že kot študent je pričel zbirati gradivo NOB o Prlekiji, kar je bila tudi tema njegove diplomske naloge. Na tej osnovi je leta 1965 izšla njegova prva knjiga »Prlekija v NOB« pri Pomurski založbi v Murski Soboti. Z zbiranjem gradiva je nadaljeval in tako je leta 1987 pri založbi Borec v Ljubljani izšla njegova druga knjiga »Prlekija 1941—1945«. Knjiga je doživela ugodno oceno pri bralcih in kritikih ter predstavlja tridesetletno podrobno delo, nedvomno njegovo življenjsko obsesijo. Ta tematika je bila tudi poglavitni del magistrskega dela na Filozofski fakulteti, oddelku za zgodovino leta 1987. Za svoje delo je prejel vrsto nagrad, nagrado sklada Štefana Kovača v Murski Soboti, Kajuhovo nagrado in Nagrado vstaje slovenskega naroda. Novak je soavtor še publikacij Mama, živ sem in zdrav, Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju, Pomurje v NOB, Vodnik po partizanskih poteh, in drugih. Zbral in uredil je publikaciji: Štiri leta ljutomerske gimnazije in 50 let meščanske šole v Ljutomeru. Poleg tega je objavil prek 300 prispevkov v Prosvetnem delavcu, Zgodovinskem časopisu, reviji Borec, časopisu TV 15, Pomurskem vestniku in drugod. Trajen spomin na njegovo prleško preokupacijo je Muzej NOB v Ljutomeru, katerega ustanovitelj je. Tako je ohranil mnogo dragocenega materiala iz zgodovine NOB v Pomurju in pripravil v njem vrsto razstav.

Leta 1970 je prišel v Ljubljano na Zavod za šolstvo republike Slovenije. Tu je bil najprej vodja Snlošnega sektorja, danes pa je pedagoški svetovalec oddelka za učbenike in učila. Nekaj časa je bil tudi tajnik strokovnega sveta republike Slovenije za vzgojo in izobraževanje. Kot urednik učbenikov je na zavodu prispeval k izidu več kot 50 zgodovinskih učbenikov in drugih didaktičnih gradiv. Kot soavtor je pripravil tudi »Priročnik za pedagoški nadzor in svetovanje«. Magister Drago Novak je v času svojega delovanja organiziral vrsto seminarjev in aktivov za učitelje zgodovine. Sodeloval je na mnogih simpozijih, kongresih in seminarjih ter imel več referatov s področja zgodovine. Na zavodu je bil vrsto let urednik zavodovega glasila Informator, sedaj Ogleдалa.

Ob njegovem življenjskem jubileju mu želim še mnogo zdravja in plodnih let. Kakor je videti, bo v svojem delu ostal zvest rodni Prlekiji, saj pripravlja novo delo »Prlekija 1945—1965«. Ko bi le bilo mnogo takih, rodni grudi zvestih!

Tomaz Weber

ANA BENEDETIČ — ŠESTDESETLETNICA

V nedeljo 27. julija 1930 se je v Dravljah, v takrat še samostojni občini Šiška, ki so jo pet let pozneje priključili Ljubljani, rodila Ana Benedetič. Leta 1950 je maturirala na 6. državni gimnaziji (v Šubičevi ulici), nato pa je šla študirat zgodovino na ljubljanski univerzi in diplomirala 25. septembra 1956. Takrat je domovala zgodovina še v pritličju Narodne in univerzitetne knjižnice, predavali pa so Gregor Čremošnik, Milko Kos, Josip Klemenc, Viktor Korošec, Fran Zwitter, Metod Mikuž in Bogo Grafenauer, ki je danes še edini živ. Po diplomi je učila Benedetičeva na gimnaziji v Postojni, nato na osemletki v Ljubljani, maja 1964 pa se je preselila kot kustos v Gorenjski muzej v Kranju.

Ko se je bližala petdesetletnica ljubljanske univerze, je organizatorjem proslave obletnice brž postalo jasno, da bo mogoče izdati zbornik o zgodovini univerze samo, če bo gradivo pravočasno zbrano in urejeno, pa tudi, da potrebuje univerza ustanovo, ki bi združevala arhivsko, muzejsko in dokumentacijsko dejavnost, kakor jo imajo ugledne univerze v Evropi. Profesor Zwitter je našel za tako dejavnost primerne, snosobnega in požrtvovalnega delavca — to je bila Ana Benedetič, ki je 1. septembra 1968 nastopila službo na univerzi in še danes vodi njeno Arhivsko-muzejsko službo, kakor

se zdaj uradno imenuje. Ana Benedetič je začela takorekoč iz nič. Zbrala in uredila je univerzitetni arhiv, poseben talent in veselje pa je imela za iskanje podatkov, dokumentov, spominov, fotografij, skratka vsega, kar priča o zgodovini naše univerze, njenih profesorjev in študentov, o pomembnih dogodkih njenega razvoja, o bojih za univerzo pred njenim nastankom. Obiskovala je upokojene profesorje, njihove vdove, hčere in sinove — radi so ji posojali ali prepuščali dokumente in slike, dajali podatke, pripovedovali spomine. Nabrala je bogato gradivo, zlasti zajetno in dragoceno zbirko fotografij.

V zvezi s svojim delom je Benedetičeva izdelala vrsto poročil in referatov vodstvu univerze, priredila vrsto razstav in objavila nemalo člankov. Zbirala je gradivo in pisala o študentih pred prvo vojno, med obema vojnama in med drugo vojno v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (1969), v zborniku Zgodovina Ljubljane (1984), v fotografskem zborniku Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev (1987), za katerega je zbrala dokumentarno gradivo, napisala besedilo k slikam in dobila za publikacijo tudi nagrado dneva vstaje. Našla je podatke o velikem me-cenu odvetniku dr. Francu Mundi (1831—1914), ki je zapustil največji del svojega premoženja študentskim štipendijam. V Delu 15. septembra 1984 je pisala o njem. Pisala je o Anki Mayer, prvi doktorici ljubljanske univerze (1975). Rešila je velik del zapuščine Mihajla Rostoharja (1878—1966) z bogato korespondenco. Rostohar je bil najagilnejši član vseučiliške komisije, ki je ob koncu prve svetovne vojne pripravljala slovensko univerzo. Prišel pa je v spore s starejšimi, do katerih ni bil dovolj spoštljiv, in z jugoslovansko usmerjenimi liberalci, ker je stal na slovenskih stališčih. Tako je odšel na Češkoslovaško in je prišel na ljubljansko univerzo šele po drugi vojni. Benedetičeva je napisala o njem precej člankov (1983, 1987, 1989). Izdala je sto strani obsegajočo, bogato ilustrirano publikacijo Pot do slovenske univerze (1981).

Njeno aktivnost in izredno veselje do dela je oviralo dokajšnje nerazumevanje vodstva univerze in rektorata za delo Arhivsko-muzejske službe. Poznali so jo, kadar so potrebovali gradivo za obletnice, proslave in razstave, sicer pa niso bili kaj dosti pripravljeni izpolniti že davno dane obljube, preskrbeti ustrezne prostore, omogočiti čitalnico. Upajmo, da se bodo zdaj razmere spremenile in da bo mogla gospa Benedetičeva uresničiti načrte, ki jih ima, naši univerzi v korist, sebi v veselje in zadoščenje.

Vasilij Melik

OCENE IN POROČILA

Đuro Tošić, Trg Drijeva u srednjem vijeku. Sarajevo : Veselin Masleša, 1987, 324 strani.

Srednjeveški trg Drijeva ob ustju Neretve je zaradi izjemnega pomena za bosensko državo in dubrovniško republiko zelo zgodaj zbudil zanimanje zgodovinarjev. Med prvimi, ki se je začel zanimati za preteklost tega naselja, je bil Konstantin Jireček (1879). Šestdeset let kasneje (1938) je Mihajlo Dinić na podlagi novega gradiva v dubrovniškem arhivu napisal zelo zanimivo in v mnogočem neprežeeno študijo o drijevskem trgu v srednjem veku. Od tega časa dalje pa so o trgu Drijeva pisali v sintezah o srednjeveški bosenski zgodovini, v monografijah o bosenskem gospodarstvu in bosenskih naseljih V. Corović, S. Čirković, D. Kovačević-Kojić in drugi. Kljub temu so ostala mnoga vprašanja o preteklosti tega znamenitega trga v veliki meri neobdelana. To praznino izpolnjuje monografija Đure Tošića, ki je plod intenzivnega, izčrpnega in sistematičnega raziskovalnega dela v dubrovniškem arhivu.

V prvem poglavju obdela avtor razvoj posameznih krajev ob spodnji Neretvi. Seže nazaj v 4. stoletje pred Kr., ko so že stari Grki poznali naselje Narono. Ta postane v času rimske nadvlade na Jadranu središče zelo prostranega področja in eno najpomembnejših trgovskih naselij na vzhodni jadranski obali. Po naselitvi Slovanov, ki so razrušili antično Narono, so se postopno uredili odnosi v spodnjem toku reke Neretve. Ko so v zaledju Balkana nastale nove države, so si te prizadevale, da ob spodnji Neretvi dobijo izhod na morje. Iz takšnih potreb se je pojavilo novo naselje, znano pod imenom Drijeva v slovanskih, Narenta oziroma Forum Narenti v latinskih virih. Drijeva so v srednjem veku prevzela vlogo antične Narone. Đ. Tošić razpravlja še o ostalih naseljih, ki so v srednjem veku nastala ob spodnji Neretvi, kar predstavlja pomemben prispevek k proučevanju historične geografije. Dotakne se obravnave trga Brštanik, vloge Ploč, trdnjave Desna in kraja Slivno. V župi Luka, ki zajema področje spodnje Neretve, navaja imena več krajev, za katerimi se je do danes izgubila vsaka sled. Reka Neretva je namreč tekom stoletij spreminjala svojo strugo. Zato je prirodno-geografski lik neretljanskega področja izgledal precej drugače kot danes. Zelo velik problem je za raziskovalce predstavljala lokacija trga Drijeva. K. Jireček je leta 1879 Drijevo identificiral z današnjim mestom Gabelo. V novejšem času so posamezni raziskovalci dvomili v Jirečkov lokacijo in postavili tezo, da Drijeva niso stala na področju današnje Gabele, temveč na nasprotni, levi strani Neretve. Vsak od raziskovalcev tega problema je razpolagal z arhivskimi in arheološkimi argumenti, na katerih je gradil svoje teorije. Pripomniti je treba, da se je materialnih ostankov ohranilo izredno malo, v arhivskih virih pa tudi ni nikjer označena lokacija. Zelo zanimivo je stališče Desanke Kovačević-Kojić, ki je na ta problem začela gledati z nekoliko drugega zornega kota. Ob upoštevanju dotlej neznanih podatkov, ki jih je odkrila v dubrovniškem arhivu, je sklepala, da so bila Drijeva na mestu antične Narone. Danes naj bi na tem mestu stala neznatna in nepomembna vasica Vid. V tej vasici se je ohranila cerkva sv. Vida, zgrajena na mestu srednjeveške cerkve, katere ostanki so še vidni. Đ. Tošić je šel še dlje v svojih raziskavah in ugotovil, da preostalo novo arhivsko gradivo daje še konkretnjšo predstavo o topografskem liku Drijeva. Kaže, da imamo opravka z zelo razmetanim naseljem na dokaj širokem prostoru. Večji kompleks je predstavljalo naselje trgovcev s cerkvico sv. Vida, več kilometrov oddaljena pa so bila skladišča soli in pristanišče.

Drugo poglavje posveča avtor najstarejšemu obdobju razvoja naselja Drijeva. Vključuje ga v politični razvoj tega področja od konca 12. pa do konca 14. stoletja. To je čas, ko Drijeva spadajo v okvir srbske države Nemanjićev (do leta 1326), nato sledi krajše obdobje bosenske oblasti in kratkotrajne ogrske uprave ter dokončna vključitev v bosensko srednjeveško državo. Drijevski trg je obstajal že v osemdesetih letih 12. stoletja, saj so dubrovniški trgovci v znatnem številu prihajali na to tržišče. Iz leta 1303 so ohranjene tudi prve vesti o Dubrovčanih kot zakupnikih drijevske carine. Borba za oblast nad Humom med različnimi političnimi silami v 13. in 14. stoletju je močno vplivala na razvoj trga. Proti koncu 14. stoletja je postal glavni trgovski center na poti, ki je povezovala Primorje z Bosno.

Dve poglavji posveča Đ. Tošić gospodarskemu razvoju Drijeva v 14. stoletju. Na trgovini s soljo je bil zasnovan celotni gospodarski razvoj trga. Drijeva so uživala poseben privilegij, vezan na prodajo soli. Od Neretve navzdol so lahko sol prodajali le v krajih Drijeva, Dubrovnik, Kotor in pri samostanu sv. Srđa in Bakha na ustju reke Bojane. Treba je še posebej poudariti, da soli v Drijevu niso proizvajali, zato je tržišče imelo predvsem tranziten značaj. Sem so z raznih strani prihajale velike koli-

čine soli, ki so jih nato s karavanami tvorili v notranjost Balkana. V tabelah avtor po posameznih obdobjih prikazuje, od kod je prihajala sol na drijevski trg in v kakšnih količinah. Iz analize podatkov je razvidno, da je do 40. let 14. stoletja šla preko drijevskega trga v Bosno domača sol (dubrovniška, šibenska, zadarska, splitska in korčulanska), pozneje, predvsem od 60. let, pa sol iz Velesa, Benetk, Brindizija, Drača in Krfa. Ostalo robo, s katero so trgovali v Drijevah, avtor razdeli na dve vrsti: na tisto, ki je prihajala z morja (vino, olje in tkanine), in ono, ki je prihajala s kopnega — iz Bosne (žito, živina, meso, sir, kože, vosek, les, kovine, sužnji). Pozornost pritegnejo nekateri izračuni vrednosti uvožene ali izvožene trgovske robe, kar je pomemben prispevek h kvantifikaciji srednjeveške trgovine pri nas. Tako je Đ. Tošić prišel do podatkov, da so tekom 14. stoletja v Drijeva uvozili najmanj 70.000 do 86.000 litrov vina. Seveda moramo upoštevati, da je avtor prišel do teh podatkov le na podlagi gradiva v dubrovniških arhivskih dokumentih. Zato je količina uvoženega vina morala biti precej večja. Podobno je s podatki o izvozu svinca. Preko trga Drijeva je šlo v Dubrovnik, Benetke ali Ancono v 14. stoletju 673 milijarjev ali 270.684 kg svinca. Poseben pečat trgovini v Drijevah daje trgovanje z bosenskimi sužnji. Avtor ugotavlja, da se trgovina s sužnji ob ustju Neretve ni vedno odvijala brez problemov in sporov. Glavni nosilci trgovine v Drijevah do konca 14. stoletja so bili Dubrovčani. Že v času srbske uprave je obstajala dubrovniška kolonija, v obdobju, ko so Drijeva v okviru bosenske države, pa se prisotnost Dubrovčanov na drijevskem trgu stalno povečuje. Okrog leta 1372, v času kratkotrajne ogrske uprave, so računali, da v Drijevah živi okrog 200 moških Dubrovčanov, sposobnih za orožje. Poleg Dubrovčanov so se vedno bolj udejstvovali v trgovini tudi domačini. Ker so se vključevali v trgovino na ta način, da so od Dubrovčanov jemali blago na kredit, zumevajo tudi za njihova imena. Na podlagi števila domačih trgovcev v posameznih letih in obdobjih ter na podlagi višine kapitala, s katerim so poslovali, si lahko ustvarimo tudi sliko o stopnji gospodarskega razvoja Drijeva. Avtor skuša dejavnost domačih trgovcev prikazati v obliki tabel, vendar se mi zdi neustrezna pripomba, da so kreditne posle sklenili v Drijevah. V resnici gre za kredite, ki so jih domači trgovci iz Drijeva sklepali s svojimi upniki v dubrovniškem notariatu, takrat, kadar jih je pot zanesla v Dubrovnik. Zadolžnice je notar vpisal v posebno notarsko serijo Debita notariae. Opozoril bi na delno razhajanje med ugotovitvami Tošića in mojimi dognanji glede kreditiranja domačih trgovcev iz Drijeva. V knjigi »Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku« (Sarajevo 1976) sem se opiral predvsem na gradivo iz serije Debita notariae. Tošić pa navaja tudi podatke iz drugih dubrovniških arhivskih serij. Gre torej za različen pristop k problemu in različno metodologijo.

Novo obdobje v zgodovini Drijeva se začena že konec 14. stoletja. Odtlej se v Drijevah vedno bolj čuti vpliv bosenskega plemstva, medtem ko je vloga bosenskega vladarja le nominalna. Najaktivnejši bosenski fevdalci, ki posegajo v razmere na drijevskem tržišču, so iz vrst Radivojevičev, Vukčićev, Pavlovičev in Kosač. Gospodarski pomen trga in še zlasti njegov izredni strateški položaj so bili vzroki pogostih sporov med Benetkami in Dubrovnikom, bosenskim kraljem in Dubrovnikom ter bosenskim kraljem in fevdalci. Naj omenim samo vojno med kraljem Ostojo in Dubrovnikom (1403—1404). Konaveljsko vojno med Dubrovnikom in Radoslavom Pavlovičem (1430—1432) in pogoste dinastične spore. V poglavju z naslovom Drijeva v prvih desetletjih 15. stoletja obdela avtor obdobje do smrti bosenskega vojvode Sandalja Hranića (1435). To je najnemirnejše obdobje v zgodovini trga. V tem obdobju se v Drijevah pogosto menjajo gospodarji. Zaradi velikega gospodarskega značaja je postala drijevska carina jabolko spora med najuglednejšimi predstavniki bosenskega plemstva. Temu vprašanju posveti avtor izredno pozornost. Uveden je bil poseben sistem delitve dohodkov, pri katerem so sodelovali vojvoda Sandalj, Radoslav Pavlovič in Radivojevići, vsak z vnaprej dogovorjenim deležem. Carino so jemali v zakup Dubrovčani. V začetku srečamo med zakupniki drijevske carine predvsem pripadnike dubrovniškega plemstva, kasneje se vse bolj uveljavljajo dubrovniški trgovci — meščani. Poleg privatnih zakupnikov je bila med interesi tudi dubrovniška vlada. V zakupu je imela carino v letih 1350—1360, 1361 in 1429—1440.

Ko so po Sandaljevi smrti prišla Drijeva v posest njegovega naslednika Stjepana Vukčića (temu obdobju posveti Tošić posebno poglavje), je nastopil čas negotovosti za dubrovniške trgovce. Ko je herceg Stjepan vzdržal pritisk s strani ogrskega kralja Sigismunda in nekaterih bosenskih velmož, je okreplil svoj položaj v Humu in še posebej v Drijevah. To je prispevalo k določenim stabilizaciji odnosov z Dubrovčani, in ureditvi poslovanja drijevske carine. V zvezi s političnimi dogajanja v tedanji Bosni, predvsem pa v zvezi z odnosi med hercegom Stjepanom in Dubrovčani, omenja Tošić tudi vlogo celjskega grofa Ulrika II. Ko so se Dubrovčani po dolgih in mučnih pogajanjih končno le sporazumeli s Stjepanom glede zakupa drijevske carine, je junija 1451 izbruhnila vojna med Stjepanom in Dubrovnikom zaradi dela posesti župe Konavle. Posledice vojne, ki je trajala do leta 1454, so zelo prizadele drijevski trg. Spor med Dubrovnikom in hercegom Stjepanom so hoteli izkoristiti Benečani in bosenski

kralj Stjepan Tomaš. Dubrovčani so reagirali tako, da so razselili dubrovniško kolonijo. Vpadi Turkov v 15. stoletju, zlasti pa padec Bosne 1463, so resno ogrozili trg Drijeva, ki je bil tedaj še vsaj formalno v rokah hercega Stjepana oziroma njegovih naslednikov. Popolnoma nova situacija je nastala po letu 1473, ko so Drijeva dokončno padla pod turško nadoblast. S tem dogodkom Tošič tudi konča svojo razpravo o političnem položaju trga.

Gospodarsko življenje v 15. stoletju obdela Tošič v dveh poglavjih. Ker je trgovina s soljo v tem času dosegla svoj višek in s tem prispevala k napredku in dvigu gospodarske moči Drijeva, je to povzročilo, da so se Drijeva ločila od drugih mestnih naselij srednjeveške Bosne. V tabelah prikazuje Tošič intenzivnost trgovine s soljo v posameznih obdobjih in navaja področja, iz katerih je sol prihajala na drijevsko tržišče v 15. stoletju. Opozarja tudi na probleme kot so razne zaplembe, uporaba raznih mer, tihotapljenje soli in kazni za prekrške. V tem obdobju sledimo tudi naglemu vzponu splošne trgovine v trgu, saj je bil glavna izvozna in uvozna luka srednjeveške bosenske države. Zelo pestra in raznovrstna je bila struktura blagovnega prometa, kar kažejo tabelarni in grafični prikazi. Največji del drijevske trgovine je bil, podobno kot v 14. stoletju, v rokah dubrovniških trgovcev, vendar je opazna določena specializacija pri trgovanju s posameznim blagom. Dubrovniški trgovci se povezujejo v trgovske družbe in na drijevskem trgu poslujejo preko svojih zastopnikov-faktorjev. Še v večji meri kot v 14. stoletju se udeležujejo domači trgovci, ki se spuščajo v razne kreditne in finančne posle. Od vseh domačih trgovcev, ki prihajajo iz bosenskih mestnih naselij po trgovskih poslih v Dubrovnik, jih je kar 55 % iz Drijeva.

Zadnje, 10. poglavje, je še posebej zanimivo. V njem Tošič na podlagi povsem novega arhivskega gradiva obravnava družbeno strukturo prebivalstva, izgled naselja in organizacijo oblasti oziroma uprave. Iz arhivskih podatkov mu je uspelo izluščiti konture naselja, s trgov v sredini in številnimi, večinoma lesenimi hišami trgovcev. V hišah so imeli trgovci trgovine in skladišča. V naselju so ugotovljene tri cerkve, glavna je bila posvečena sv. Vidu. Skupaj z urejenim lokalnim pokopališčem opozarja avtor na razvitost naselja, kar mu daje pečat stabilnosti. Vzporedno z vzponom trgovske dejavnosti je v Drijevu napredovala tudi obrt. Tošič ugotavlja, da je delovalo na področju trga 17 različnih obrtnih panog. Med obrtniki prevladujejo sicer Dubrovčani, vendar se uveljavljajo tudi domačini. Zanimiv je bil odnos do bosenske države in do dubrovniške republike. Ustvarjen je bil nekakšen kondominij, ki se je izražal na ta način, da je tamošnja carina ostala v rokah bosenskega vladarja oziroma plemstva, medtem ko so monopol nad trgov imeli Dubrovčani. Oni so organizirali upravo po svojem vzoru kot komuno. Organe oblasti (upravnika mesta, konzule, sodnike, uslužbenca zdravstvene zaščite in razne nižje organe) imenuje dubrovniška vlada. Prikazana je tudi cerkvena organizacija in vloga cerkve v življenju prebivalcev. Dubrovčani so organizirali tudi mestno pisarno (latinsko in cirilsko), v kateri so notarji vodili poslovne knjige. Žal je ta pomemben arhiv v celoti propadel.

Duro Tošič je na koncu knjige objavil dva dodatka, tabelaričen pregled podatkov o nabavi soli preko oficialov in carinikov ter pregled uporabljenih mer na drijevskem trgu za sol, žito, sir, vosek, svinec, vino, olje in tkanine. Dodan je obsežen pregled uporabljenih virov in literature ter indeksi osebnih, krajevnih imen in pojmov. Povzetek je v angleškem jeziku. Knjiga predstavlja zelo izčrpno analizo razvoja enega najpomembnejših trgov srednjeveške Bosne. Monografija je grajena na izredno bogatem dubrovniškem arhivskem gradivu. Posameznim poglavjem so dodane izčrpne opombe, med katerimi najdemo obsežne citate iz virov. Prav zaradi preobremenjenosti s podrobnostmi iz gradiva, delnega ponavljanja in mestoma tudi nepreglednosti bo knjiga za povprečnega bralca težko berljiva. Brez dvoma pa bo zadovoljila vse tiste raziskovalce-zgodovinarje, ki jih zanimajo tematsko široke in bogato dokumentirane monografije o posameznih mestih in trgih na naših tleh v srednjem veku.

Ignacij Voje

OB DVESTOTI OBLETNICI FRANCOSKE REVOLUCIJE (DOPOLNILO)

V 3. številki Zgodovinskega časopisa je Vincenc Rajšp priobčil poročilo »Ob dvestoti obletnici francoske revolucije« z podnaslovom *Nekaj novih zgodovinskih objav* (str. 474—478). Strinjam se z njegovo ugotovitvijo, da »Slovenci sicer nismo dobili obsežnih novih del o francoski revoluciji«, zato pa se mi zdi še toliko bolj potrebno omeniti vsaj tisto, kar smo dobili — v opravljenem pregledu je namreč neomenjenega več kot omenjenega. Spregledana so dela, ki zanesljivo vzdržijo tudi s pridržkom opravljeno selekcijo (omejeno z oznako »nekaj objav«) in morda tudi kriterij »obsežnosti« (predvsem v primerjavi z drugimi omenjenimi objavami). Takšne izdaje so vsaj: kljub znanim kontroverznostim eno najbolj referenčnih del v zgodovinopisju

francoske revolucije, namreč *François Furet*, **MISLITI FRANCOSKO REVOLUCIJO**, ki je (v prevodu Braca Rotarja, s spremno besedo Nede Pagon, z intervjujem F. Fureta in z bibliografijo njegovih del) izšla pri zbirki Studia humanitatis (založba SKUC/Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989 (260 str.); v knjižni zbirki KRT so izšli **IZBRANI SPISI Maximiliena Robespiera**, ki prinašajo trinajst njegovih najpomembnejših govorov in razprav in v takšnem obsegu tudi prvič v Jugoslaviji; tekste je izbral, napisal spremno študijo in uvode v tekste ter sestavil bibliografijo Ivan Vejvoda, prevedla Nataša Perovič (et al.); geslovnik sestavil Zdravko Kobe (oktober 1989, 197 str.). V isti zbirki je izšlo tudi temeljno delo *S. E. Burka*, **RAZMIŠLJANJA O REVOLUCIJI V FRANCIJI in o ravnanju nekaterih londonskih družb v zvezi s tem dogodkom** (november 1989, 304 str.); prevedla T. Erzer in M. Šimenc, uvodno študijo napisal Tomaž Mastnak. Tematska številka *Filozofskega vestnika* z naslovom **ZAKAJ JE TREBA KRALJA UBITI? 1789; Francoska revolucija, 1989** (FV 1/1989, 208 str.; izdaja Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana) pa je edini večji slovenski izvorni prispevek ob dvestoletnici.

Ne presojam, ali so omenjena dela dobra, potrebna, obsežna, všečna ali pa nič od tega; presojam le, da so tu, v slovenskem kulturnem in političnem prostoru in so zato v takšnem poročilu vsaj omembe vredna. S temi informacijami ga samo delno dopolnujem.

Neda Pagon

Gertraud Marinelli-König, Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805—1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen. Wien : Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990. 898 strani.

Komisija za literarne vede Avstrijske akademije znanosti je kot svojo 10. publikacijo objavila delo dunajske slavistke Gertraud Marinelli-König o podobi Rusije v dunajskih časopisih in zbornikih predmarčne dobe. Avtorica je upoštevala skoraj 50 tedanjih publikacij. Zaradi takratnih navad kulturne javnosti in nenazadnje tudi političnih razmer vzemo o vsem, razen o politiki. Obsežno gradivo je avtorica razporedila v naslednje tematske sklope: literatura in pismenstvo, jezikoslovje, zgodovina, prosveta, umetnost, religija, pravo, domoznanstvo, politična ekonomija, naravoslovje in matematika. Vsak od njih je razdeljen še v številna gesla in podgesla. Poglejmo na primer zgodovino: geslo historiografija je razdeljeno na podgesla: viri za rusko zgodovino, izdaje virov, splošna zgodovina Rusije, starejša ruska zgodovina, novejša ruska zgodovina, gesli arheologija in numizmatika nimata podgesel, geslo biografske vesti ima podgesli vladarji Rusije in državni služabniki Rusije, sledita še gesli posamezne teme in historiografija na splošno. Kljub izredno obsežni materiji je vsebina neverjetno pregledna, k čemer nemalo pripomore tudi kazalo oseb. O sodobnem položaju upoštevanega tiska objavlja avtorica namesto lastne študije dragoceno pričevanje oziroma analizo A. Schmidla iz časopisa *Osterreichische Blätter für Literatur und Kunst* iz 1846. leta. Podobno iznajdljivost je pokazala pri iskanju odgovora na vprašanje, koliko je bilo upoštevano časopisje, razširjeno po monarhiji. Pomagala si je namreč s podatkom seznama abonentov časopisa *Wiener Zuschauer* iz leta 1842.

Ze bežno listanje po knjigi nas prepriča o koristnosti takega dela. Tako na primer vzemo, da so dunajski časopisi v tem času registrirali izid okoli 130 ruskih zgodovinskih del in jih 25 od teh celo recenzirali. Izredno velik poudarek je na seznanjanju z literarnimi in gledališkimi novitetami, marsikaj pa vzemo tudi o neposrednem življenju. Tako na primer *Allgemeine Theaterzeitung* 7. marca 1839 obvešča svoje bralce, da je v Petrogradu 53 gostiln, 36 prenočišč, prav toliko kavarn, 43 slaščičarn in enako število restavracij, 301 vinska klet, 98 pivnic... (str. 742). Skratka, na podlagi vesti, ki jih je zbrala Gertraud Marinelli-König, lahko študiramo bistveno več kot zgolj kulturne in znanstvene stike.

Ob vsem tem pa se je potrebno ustaviti pri pomenu zgornjega dela za naše zgodovinske. Najprej bi opozorili na že citirani seznam abonentov dunajskega časopisa iz leta 1842. Iz njega vzemo, da je bilo okoli 100 ali 4 % abonentov z našega ozemlja. Pri tem ne mislimo le večja mesta, ampak celo naselja kot so bila takratno Laško. Trebnje, Metlika, Senožeče... Vpliv dunajskega časopisja na nazore naših ljudi še ni bil raziskan. Avtorica nam daje tu konkretno gradivo za krajšo študijo. Iz citatov tudi ugotovimo, da so takratni dunajski časopisi registrirali rusko pisanje o naslednjih naših ljudeh: Jerneju Kopitarju, Franu Miklošiču, Anastaziju Grünu in Stanku Vrazu. Nič manj kot oba zgornja pa je treba opozoriti še na željo, ki se poraja slovenskemu zgodovinarju ob takem delu. Mi bi nujno potrebovali podobna dela o pisanju tujih časopisov v preteklosti o nas. Pri obravnavanju naše politične zgodovine je vedno eden največjih problemov, koliko so dogodki pri nas odmevali po svetu, koliko nas je ta

poznal, koliko je imel za nas razumevanja. Na videz bi bilo to zahtevno delo. Dejansko pa bi bilo mogoče ta vprašanja razmeroma hitro razrešiti, če bi imeli boljšo organizacijo dela in če bi bilo več kolektivnega duha. Obojega nam v zadnjih letih zelo manjka, balkanizacija napreduje z velikimi zamahi. Vprašanje, kdo je tega kriv, je neproduktivno, veliko pomembneje bi bilo ugotoviti, kdo je te napake dolžan odpraviti.

Lahko smo prepričani, da bo gornje vprašanje še dolgo ostalo retorično. Veliko bolj optimistična je vest, da Gertraud Marinelli-König pripravlja podobna dela tudi o drugih Slovanih. Upajmo, da bomo tudi Slovenci prišli na vrsto. Kako bo razrešila probleme, ki izhajajo iz naše razbitosti na dežele in v obmejnih predelih narodno mešanega prebivalstva, si sicer ne znamo natančno predstavljati, lahko pa ji zatrdimo, da ji bomo izredno hvaležni, in ji morebitne napake že vnaprej odpuščamo.

Stane Granda

Questioni di guerra. Gorizia : Museo della Grande Guerra, 1990. 109 strani.

V kletnih prostorih palače Dorenberg in Tasso so v juniju odprli prenovljeni muzej prve svetovne vojne, ki nosi ime Muzej velike vojne (Museo della Grande Guerra). Povodenj, ki je leta 1983 poškodovala zbirko Muzeja osvoboditve v prostorih palače Attems, je prisilila vodstvo goriških pokrajinskih muzejev, da se je odločilo za prenovno muzeja. Po pregledu orožja, uniform, fotografij, razglednic, pisem in drugega raznovrstnega gradiva se je vodstvu postavilo vprašanje, kakšen naj bo novi muzejski itinerarij, ki naj pritegne ne le redke veterane, njihove sorodnike ali potomce, temveč predvsem mladino in širšo javnost. Pobudnikom obnove je bilo seveda tudi jasno, da je potrebno izoblikovati nazorno in učinkovito sporočilo, ki bo ustrezalo času, v katerem živimo. S tem namenom so načrtovalci muzeja najprej proučili najpomembnejše in najsodobnejše vojne muzeje v Evropi, zlasti tiste, ki so jih v zadnjih letih postavili Francozi in Angleži. Ugotovili so, da jim razpoložljivo gradivo ne dovoljuje postavitve tradicionalnega vojaškega muzeja, že zaradi skromnosti zbirk orožja in uniform. Odločili so se zato za osvetlitev glavnih etap, ki jih je doživel posameznik v veliki vojni. Še posebno pozornost so namenili dogajanju na Soški fronti. Nazorno so izpričali tragičnost in nesmiselnost vojne izkušnje. Poleg tega gre omeniti pozitivno dejstvo, da v novem muzejskem itinerariju ni opaziti nikakršne retorike ali patriotizma, ki marsikdaj odlikujeta tovrstne muzeje v Italiji.

Da pa bi obiskovalcu omogočili celovitejši vpogled v prvi svetovni spopad, je Muzej velike vojne objavil cikel predavanj, ki so se zvrstila od marca do oktobra leta 1988, pa še prispevka Lucia Fabija in Antonia Seme, ki sta bila med glavnimi snovalci novega muzeja.

V uvodnem članku Maria Masau Dan pojasnjuje snovanje novega muzeja in utemeljuje izbire, ki so vodile pri njegovem postavljanju. Ferruccio Botti se v svojem prispevku, ki obravnava strategiji Cadorne in Diaza, ne odmika od retoričnega zgodovinopisja, ko trdi, da je bil Diaz opreznější od Cadorne, da pa sta oba delala v dobrobit Italije. Tako Cadorna kot Diaz sta verno služila svoji domovini in to je za njega najpomembnejše. Cadorna se ni odločil za agresivno strategijo, ker se je že od vsega začetka zavedal, da bo vojna dolgotrajna. Botti brani Cadorno pred tistimi, ki mu očitajo netaktičnost in slabo poznavanje razmer, v katerih so se vojskovali italijanski vojaki. Za njegove neuspehe so bili po mnenju Bottija krivi nesposobni kadri.

Virgilio Ilari naglašja, da je bila velika vojna celostna, ker ni zajela le front in tistih območij, ki so bila neposredno zapopadena v vojne dogodke, ampak tudi civilno prebivalstvo in ozemlje, ki je bilo oddaljeno od bojišča. Prav tako je vojna zajela vsa družbena področja od gospodarskega do kulturnega. Prvo svetovno vojno označuje kot prvi poskus izničenja sovražnika. Ilari poudarja, da je postalo za časa prve svetovne vojne prvič ključnega pomena uničenje ne le sovražnih čet, temveč tudi tovarn in drugih civilnih objektov, ki so omogočali nasprotniku dobavo novih materialnih sredstev. Tudi z uničenjem civilnih objektov se je dalo prevesti izid vojne v svojo korist.

V daljšem prispevku Antonio Gibelli, ki že vrsto let proučuje dnevniške zapise, memoaristiko in ustna pričevanja, razčlenjuje miselni svet vojaka v veliki vojni. Ob tem postavlja zanimive izzive kot zagovornik netradicionalnega zgodovinopisnega oprijema. Mnenja je, da je izkušnja prve svetovne vojne prerastla sam vojni dogodek, saj pojmuje prvi svetovni spopad kot uvod v moderni svet, to je za prvo dramatično izkušnjo modernosti. Prva svetovna vojna je bila velika razvodnica in naloga zgodovinarjev je, da ugotovijo spremembe, ki jih je poprečen človek doživel v štiri-oziroma pet-letnem obdobju. Sprašuje se, kakšen čustveni pečat je zapustila vojna v tistih, ki so prvič videli, slišali in zaznali bombardiranje, šrapnele itd. Tehnologija je namreč popolnoma prevladala nad naravo in njenim ritmom. Podobno se je zgodilo z zvoki.

Ali ni vojna prav zaradi »močnih« in izjemnih vtisov silila ljudi, da so beležili izkušnje, vtise? Vojna je namreč prisilila k pisanju tudi tiste, ki so bili komaj večji pisanja. Preprosti in neuki ljudje so prijeli za pero, ker so se zavedali izjemnosti izkušnje, ki so jo doživljali. Gibelli meni, da je pri tem potrebno primerno proučiti miselni svet vojaka in človeka, dojemanja in zaznavanja vojne s pomočjo čim večjega števila dnevnikov, spominov, korespondenc. Opraviti je treba križanja z uradnimi, na primer zdravniškimi viri, preveriti večšmerne hipoteze. Vojna izkušnja je delovala odtujevalno, saj je slonela na monotonem vojskovanju, na ponavljajočih se dejanjih, katerih smisel je ostal neznan množicam, ki so se borile in umirale na bojiščih. Oblasti so medtem z nenehno propagando poudarjale princip uspešnosti in racionalnosti vojne, kljub neizmernemu številu žrtev. V resnici pa je na bojišču prevladal nered. Vojna je tudi spremenila odnos do smrti. Umrli vojaki so se popredmetili, njihova trupla so bila enakovredna vrečam peska, služila so za obrambo pred sovražnikovimi streli. Izničila se je razlika med življenjem in smrtjo.

Camillo Zadra ugotavlja, kako je vpoklic fantov in moške populacije deloval na Tridentinskem. Kmečke skupnosti so se znašle brez moške delovne sile, kar je privedlo do gospodarskega propada tridentinskega območja. Udejanila se je militarizacija vsakdanjega življenja. Veliko ljudi je moralo zapustiti svoje domačije in se izseliti v notranjost države, v Avstrijo ali na Češko. V begunstvu so se morali ljudje privaditi na življenje v »lesenih mestih«, na novo okolje in jezik.

Giorgio Rochat je v zgoščenem prispevku nakazal glavna vprašanja, s katerimi se sooča zgodovinar, ki proučuje konsenz oziroma odpor, ki ga je bil deležen vstop Italije v prvo svetovno vojno. Italijanska vojska je bila povsem nepripravljena na spopad z Avstrijo, a to ni izvalo ne v vojaških in niti ne v civilnih vrstah pomembnejših uporov. Prevladala je poslušnost in podložnost oblastnikom ter vojaškim vrhovom. Protest ni bil politično organiziran, tako da so bili redki primeri upora vedno le individualne narave. Rochat trdi, da je bilo odobravanje vojne politike izsledek represije in vojaške propagande. Tudi tisti, ki niso odobraval vojskovanja, so se bali, da bi s svojim protestnim dejanjem prizadeli domače. Rochat omenja tudi vpliv kmečke družbe in tradicionalnega miselnega sveta, ki je sprejemal kot nujno in naravno podložnost višji hierarhiji. Spoštovanje, ki ga je kmečki človek izkazoval posvetni in cerkveni avtoriteti, mu ni dovoljevalo, da bi se uprl vojaškim oblastem. Italijanski vojaki so bili ubogljivi, a ne navdušeni. Rochat naglasi, da je bila v italijanski vojski sicer prisotna skupina navdušenih in agresivno naravnanih ljudi, ki so bili pripravljene žrtvovati svoja življenja v boju proti Avstriji, za osvoboditev italijanskega ozemlja. Bila je to manjšina, ki pa je poznala smisel svojih dejanj in tudi smoter vojne.

Lucio Fabi trdi, da je potrebno napisati poglobljeno zgodovino vseh tistih mož, ki so se vojskovali na italijansko-avstrijski fronti. Potrebno je namreč osvetliti življenje čet in nakazati posebnosti vojnega spopada zlasti na soškem in kraškem ozemlju. Primerno bi bilo proučiti družinski, družbeni izvor vojakov, ki so se tu vojskovali, odpraviti stereotip imobilnosti, ki se največkrat drži soške fronte. Velika razpoložljivost virov prav gotovo dovoljuje celostno osvetlitev življenja na fronti in v njenem zaledju. Večjo pozornost bi morali zgodovinarji posvetiti tudi vojni arheologiji (tu misli predvsem na strelske jarke). Ugotoviti je treba, kako so se bojne črte prilagajale naravnim okoliščinam. Fabi se zavzema tudi za poglobljeno analizo dnevninskih zapisov, ki sicer zrcalijo »individualno vojno«, doživetja ter čustvovanje posameznikov, a niso zaradi tega nič manj pomenljivi viri. Posamezne dnevnike je treba po njegovem vokviriti, primerjati, saj ne gre zanemariti dejstva, da je prav občutek preživetja silil človeka, da je zabeležil svojo udeležbo pri epohalnem dogajanju. V zadnjem prispevku knjige Antonio Sema ugotavlja značilnosti dveh evropskih najpomembnejših muzejev, to je londonskega Imperial War Museum in francoskega muzeja ob Sommi. Sema trdi, da mora danes muzej prve svetovne vojne dinamično učinkovati na obiskovalca. Spregovoriti mora o vojni izkušnji in tako posredovati tudi bolj poglobljeno poznavanje 20. stoletja.

Marta Verginella

Antonio Sema, **Caporetto. Il mondo capovolto**. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1990. 157 strani.

V poplavi knjig o soški fronti, ki nenehno bogatijo italijanski knjižni trg, je knjiga Antonia Seme, sicer raziskovalca vojaške zgodovine, gotovo drugačna. V zelo povednem naslovu »Kobarid. Narobe svet« je avtor zaobjel vso drugačnost, ki jo je prinesel preboj pri Kobaridu po 30 mesecih »klasične« statične, pozicijske vojne. Pozornost je posvetil travmatičnemu učinku, ki so ga povzročile posledice preboja in na podlagi dnevnikov ter spominov predstavil psihološki »obraz« vojaških dogodkov. Knjiga je sestavljena iz dveh delov, iz obširne študije o preboju ter iz fotografskega

dela, oba pa se izredno dopolnjujeta, saj je mogoče le skozi prepletanje »besednih« in »slikanih« podob razumeti mogočnost in dramatičnost preboja.

Prva svetovna vojna se je odvijala v nepreglednih kilometrih sistema strelskih jarkov, ki so se spletali vzdolž »kontaktno« linije nasprotujočih si vojska. Boji so se dogajali vedno v okviru ozkega in točno določenega prostora, zato so vojaki sčasoma prevzeli nekatere načine obnašanja, ki so temeljili na praktičnih izkušnjah in so bili nujni za preživetje v bojnem okolju, ki se ni bistveno spreminjalo. Po svoje nezapletena vojaška razdelitev vojne cone na zaledje in operacijsko področje je ravno zaradi »mirovanja« vnesla v vojakovo življenje in v življenje civilnega prebivalstva nov koncept časovnega in prostorskega reda, ki se je vcepljal predvsem s pomočjo monotonega ponavljanja dogodkov. Prostorska statičnost pozicijske vojne je omogočala dovolj časa, da so se vojaki in civilisti »vključili« v novo realnost ter utrdili nove časovne in prostorske koordinate, ki so bile nepogrešljive za orientacijo v vojnem življenju, bojevanju in pripravah nanj.

Prva svetovna vojna je bila vojna tisočerih znakov. Za vsako operacijo so bile potrebne natančne priprave, nato se je razbesnelo bombardiranje artilerije, in dokler so bobneli topovi, je bilo gotovo, da se bojujejo. Poleg tega so izkušnje dovoljevale, da je bilo moč vsak šum, ki ga je povzročila artilerija, povezati tako s časom (1 bombardiranje = 1 akcija) kot s prostorom (boj je, po definiciji, potekal na fronti). Vojna v jarkih je tako izbrusila natančen občutek za čas in prostor, splošno je bilo mnenje, da je napredovanje oziroma umik dogodek, ki je omejen v prostoru in je dovolj počasen, da omogoči »lagodno« privajanje vojakov na nov vojaški položaj. Zato si pred Kobari-dom nihče ni drznil pomisliti na preboj 20 kilometrov v enem dnevu. Tudi med civilisti so se razvile nove navade, celo novo izražanje, ki je, predvsem Furlanom, omogočalo sporazumevanje s pripadniki italijanske vojske.

Sam položaj na fronti ni bil za vse enak. A. Sema pri tem opozarja na poseben termin, ki so ga uporabljali vojaki — »imboscato« (beseda v najožjem pomenu pomeni »zaseda«, toda v tem primeru predvsem »tistega, ki se je skušal odtegniti vojevanju na fronti«), kar je za pešaka pomenila artilerija, zanjo pa vojaki v skladiščih, tako da je bila ta kvalifikacija vezana na oddaljenost od prve frontne linije. Tridesetmesečno vojevanje v strelskih jarkih je, po oceni A. Seme, »obrabilo« vojake, spravilo v obup pešake v prvih vrstah, predvsem pa razvilo mišljenje, da se bo tak položaj nespremenjeno nadaljeval še dolgo. Delitev na fronto in zaledje, na »mesto« bojevanja in umiranja ter »mesto« življenja, uživanja, razvrata (žensk in gostiln) je »sešila« posebno miselno »preobleko« vojaka na fronti, njegov poseben odnos do življenja v zaledju. Ta odnos je pogojen z dogodki na fronti in ni bil avtomatičen — A. Sema je to označil kot disciplinsko mikroklimo (vojak 3. armade na Krasu se je počutil »še kar«, saj je od časa do časa, ko ni bil v jarku, lahko prišel v stik s civilnim življenjem, medtem ko je v 2. armadi vladala »železna« disciplina, kjer je geslo o nikoli brezdelnem vojaku zastrupljalo vsak trenutek, ki ga je vojak preživel zunaj jarka, onemogočalo je počitek ter spoznavanje krajev za hrbotom kobariške fronte). Za mnoge italijanske vojake je zaledje pomenilo tuje in nepoznano ozemlje, saj je segalo na območje vzhodno od meje iz leta 1866, zato so v Kobaridu, »tistem slovanskem kraju«, čutili hladnost domačega prebivalstva do italijanske vojske. Sicer je bilo »italijansko« zaledje z vojaško-upravnega vidika varno in urejeno, toda zaupanja prebivalstva si niso pridobili.

Etnična raznolikost Goriške, Posočja in Furlanije ter razvoj odnosov med vojaki in civilisti (od izrazitega nezaupanja do spletnja različnih vezi) sta, opozarja pisec, pridobila nevšečen vojaški pomen, saj sta oslabila raven zanesljivosti in nadzora informacij, kar je dajalo prednost tistemu, ki je znal takšen položaj ustrezno ovrednotiti in izkoristiti. Italijani so zato razvili poseben varnostni sistem, saj so bili obmejni kraji, po mnenju italijanskih oblasti, še posebno naklonjeni vohunjenju. Vojaška vrednost informacij je bila skoraj nična, saj so izkušnje pokazale, da so ljudje vohunili za zasluge in je bila, ob pomanjkanju informacij, velika skušnjava, da bi si novice izmislili in posredovali obema stranema. To pa je pripeljalo do nezaupanja tudi do resničnih informacij. A. Sema opozarja na dvoilčnost koncepta in vloge vohunstva — isti informacijski kanali, ki so služili zbiranju informacij, so jih lahko tudi razširjali (dezinformiranje!). Semo je še posebej zanimal primer razširjanja in napihovanja govorice ter učinek le-teh na italijanske vojake. Med njimi so se širile zgodbe o Nemcih, ki so sekali roke belgijskim otrokom, nemški vojaki so postali simbol grozovitega terorja, hladnih vojaških strojev, strahu in vojaške dovršenosti, zato je bilo potrebno pred naslednjim spopadom, pobiti mit o nemškem vojaku. Proti Kobaridu marsirajoča nemška vojska, ta »nevidna« masa je vzbujala strah.

24. oktobra se je »zgodil« preobrat pri Kobaridu, ki je prekinil vse zveze med Furlanijo in Italijo, italijanskega vojaka pa pustil v popolni nevednosti, daleč od sveta informacij, pisem in časopisov. Prekinjen je bil tudi propagandistični tok na fronto in v zaledje. Italijanski vojaki so se od začetka napada znašli v narobe obrnjeni »vsakdanjosti« pozicijske vojne. Čas in prostor vojne v jarkih sta se v trenutku spremenila v njuno nasprotje — »počasen« čas je postal »vrtoglavo hiter«, »mirujoči« prostor pa nenadoma »spremenljiv«, in sovražnik je bil »na tej« in ne na »drugi« strani fronte.

Posledice 900-dnevne vojne v strelskih jarkih so se sprevrgle v varljivo sito — filter med vojaškim dogodkom (= preboj) in zaznavo (še ne razumevanjem) le-tega s strani vojakov in civilistov; ne le, da so dejstva »začutili« z zamudo, teža posledic je bila v zamujanju razumevanja dogodkov.

Avtor je zelo nazorno prikazal razlike med italijansko in avstro-nemško vojsko, ki so privrele na dan s kobariškimi presenečenjem. To je povzročilo popoln razpad italijanskega sistema upravljanja, nadzora sovražnika in zvez; Nemci so pretrgali italijanske telefonske zveze, Italijanom so preostali le kurirji (pa so jih Nemci ovirali in so ukazi prihajali z zamudo) in radio (zveze so Nemci »motili«). Zmeda je ohromila italijanske častnike, ki po avtorjevem mnenju niso bili vajeni ravnati na lastno pobudo. V takih razmerah so se dobro znašle posebne avstro-nemške skupine, ki so bile izurjene za popolnoma avtonomno odločanje na terenu. Kar neverjeten se zdi podatek, da italijanski častniki niso razpolagali z zemljevidi, kar je še oteževalo umik na Piavo, medtem ko so bili nasprotniki odlično seznanjeni s svojim geografskim položajem. Za Italijane je potemtakem postal odločilen odnos do lokalnega prebivalstva.

Posledica preboja, o kateri se je pisec precej razpisal, je bila zmeda in z njo povezano oblikovanje »psihološke mase«; vojna je pokazala še en obraz — vse, kar se je dogajalo, je izstopalo iz okvira pozicijske vojne — »najnovejša novost« je bila psihološka vojna. Ob prekinitvi vseh zvez so hitra sredstva razširjanja novic (govorice in letala, ki so nenehno opozarjala na sovražnikovo prisotnost) spletala zanko, v katero so se zapletli tako vojaki kot civilisti; govornica je »prišepetavala« nekaj, kar je letalo nato s preletom potrdilo, pri čemer ni bilo pomembno, ali so govornice resnične, tudi ni bilo potrebno, da so bile grozljive opredmetene. Geslo je bilo: bolje razširiti okrepljen odmev o dramatičnem dogodku na sto mest kot pa »narediti« sto takšnih epizod na sto različnih mestih. V italijanski vojski so se pokazali znaki psihičnega zloma, medtem pa so Nemci tak položaj spretno izkoriščali, bili so povsod prisotni in so nasprotnika silili v nepretrgan beg.

Avtor navaja dve obliki prisotnosti avstro-nemškega sovražnika; bil je neviden (hrup, govornice) in bil je viden, toda v italijanski uniformi in je govoril italijansko (infiltriranci) — predstavljal je »peto kolono« v Furlaniji. Strateški cilj je bil ustvariti ozračje hysterije, razširjati dvom in nezaupanje do vsega in vseh. Dnevnik italijanskih vojakov pričajo, da so nasprotniki v tem uspeli; v vojake se je vselil obup, vsak je v sodrugu videl izdajalca oziroma strahopetca. Nemci in Avstriji so za nadzor »od znotraj« uporabili tudi t. i. lokalne elemente, zato pa so morali ustvariti mehanizme lokalnega nadzora (javni nadzor — žandarmerija, okupacijske enote in tajni nadzor — mreža informatorjev).

Spoznanje o preboju je pomenilo tudi začetek psihološkega uničevanja furlanskih ljudi, saj ni bilo novic, pa tudi ne italijanske protipropagande, ki bi pobijale govornice. Preboj je postavil furlansko prebivalstvo pred težko preizkušnjo; begu italijanske vojske je sledil tudi eksodus civilnega prebivalstva.

Prebujenje po Kobaridu je prišlo šele za Piavo, ki je predstavljala »tekoči« strelski jarek. Italijanski vojaki so bili postavljeni pred novo preizkušnjo, ki jo italijanski avtor imenuje »protiteror« kot odgovor na »teror« preboja, saj se je bilo potrebno upreti nastali anarhiji. Zato je general Andrea Graziani oblikoval posebno mobilno enoto, ki ji je bilo dopuščeno tudi izvajanje fizičnega nasilja nad vojaki. Namen ustanovitve te enote je bil preprečiti močno razširjene elemente vojaškega in psihološkega razkroja med italijanskimi vojaki. Napočil je trenutek, ko ni bilo več umika.

Ob pomoči Antonelle Furlan je Antonio Sema dopolnil svojo študijo z vrsto fotografij iz fondov Fotografskega arhiva v Trstu in Gorici. Večina je avstrijskih, predstavitev pa je obogatena s propagandnimi razglednicami, ki pojasnjujejo, kako so Avstrijci in Nemci upodabljali italijanski poraz (primer fotografije italijanskih kanonov ter reke avstro-nemških vojakov, ki napredujejo proti Benetkam); z dodatnim objektivom je avtorjem uspelo iz fotografske celote izluščiti drobce, ki nadgrajujejo »splošno panoramo«.

Fotografije so tematsko razporejene, spremlja jih deset naslovov s kratkimi pojasnili k vsaki skupini fotografij. V »Nezadržnem napredovanju avstro-nemške vojske« so predstavljene fotografije, ki so bile v svojem času najpogosteje uporabljene za prikaz dogodkov po/pri Kobaridu, to je kolona beguncev kot najbolj »priljubljena« upodobitev italijanske katastrofe ter kolone strumno korakajočih vojakov za predstavitev zmagovite ofenzive centralnih sil. »Kanoni« so bili ena najbolj posrečenih fotografij italijanske propagande za zbiranje sredstev za vojno; bili so simbol moči in »možnosti«, zato pa tudi »najprimernejši« za ponazoritev italijanskega poraza (predvsem zaradi pomnožitve — s fotomontažo — števila zapuščenih kanonov na furlanskih cestah). Najbolj značilne slike, ki jih poznamo iz prve svetovne vojne, prikazujejo uničenja naselij, mostov itd. Naslednji sklop fotografij sta avtorja poimenovala z naslovom »Ujetniki«, ki so ena najbolj tragičnih posledic preboja pri Kobaridu. Avstrijska propaganda je ujela tudi ta »množični« vidik preboja in mu pridružila nekaj podob, ki poudarjajo zadovoljstvo mnogih italijanskih ujetnikov, ker se je za njih vojna kon-

čala. Avstrijci so vestno dokumentirali vsak premik, osvojitve, in motivi mest so najbolj poveden del njihovega fotografskega dnevnika. Poseben prizor iz zmagovite avstrijske ofenzive predstavlja gmotno bogastvo poraženih, uprizorjeno na fotografijah »Železniške postaje«; avstrijska propaganda je slikala železniške postaje — skladišča, polna raznovrstnega blaga, in tako podčrtala nesposobnost tistih, ki niso znali izkoristiti premoči in obenem poudarila nasprotno, sposobnost napadalcev, ki so zmogli premagati materialno močnejšega nasprotnika. »Trenutki sprostitve« zajemajo spominske fotografije, saj je bil odmor pravšnja priložnost za poziranje; tudi ta skupina temelji na nasprotju zmagovalec — poraženec oziroma nesproščenost — brezbriznost.

V knjigi sta predstavljeni tudi dve popolni seriji fotografij, ki predstavljata zanimivost iz tehnike fotografiranja in z vidika vojaških operacij. Prva je »Prehod Soče v San Canzianu« (konec novembra 1917); v avstrijskih podobah prevladuje prikazovanje italijanskih vojakov na begu, uničenih mostov in obenem upodabljačo takojšnjo obnovo le-teh z avstrijske strani. Zaključno poglavje nosi naslov »Obisk zadnjega cesarja« in ponazarja sklenjen mimoohod kronanih glav od Trsta do Gorice, ki so spremeljale avstrijskega cesarja.

Večina fotografij je bila tokrat prvič predstavljena, k njihovi objavi kot tudi k izidu knjige pa je veliko pripomogel Muzej prve svetovne vojne (Museo della Grande Guerra) iz Gorice, ki je bil pred kratkim odprt na goriškem gradu.

Petra Svoltjšak

Drago Žerjal, Spomini in razlage o profifašističnem boju primorske mladine med vojnama. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1990. 146 strani.

Knjiga je plod sodelovanja avtorja in Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu. Aleksij Kalc je zbral, uredil in pripravil za objavo spominske zapise in pričevanja Žerjale, ki je pripadal skupini mladih slovenskih fantov, ki so v septembru 1927 ustanovili tajno organizacijo Borba in se tako odločili za korenit boj proti fašizmu v Julijski krajini. Gre torej za spominska pričevanja akterja tistega obdobja, ki so toliko bolj dragocena, če upoštevamo, da je čas fašizma onemogočil Slovencem in Hrvatom vse oblike javnega delovanja in jim odvzel pravice do izražanja lastne identitete. Italijanski fašizem, kakor ga je doživljal Žerjal, je uporabljal za asimilacijo drugače govorečih že preizkušene mite večvrednosti italijanske kulture in jezika nad kulturo in jezikom Slovencev in Hrvatov. To raznarodovanje je bilo zelo brutalno, zlasti na lokalni ravni, in je v zavesti prizadetih ljudi pustilo globoke sledi. Tako se je Cermelju, Spangerju, Jeliniču, Sardoču, Sfiligoju in še nekaterim drugim, ki so zabeležili to obdobje, pridružila še izpoved Žerjale, ki je nastala na osnovi izkušenj in njegovega pogleda na tisti čas.

Knjigo sestavljajo krajša poglavja, ki pa jih lahko razdelimo v tri sklope: obdobje pred nastopom fašizma, kjer avtor govori o svojem otroštvu; v drugem sklopu opisuje razvoj mladinske organizacije v Trstu in okolici in organiziranje ter prve akcije Borbe, v tretjem delu pa predstavi delovanje Primorcev, ki so emigrirali v Jugoslavijo v 30-tih letih. Mladinsko gibanje je bilo le ena od plati slovenskega prosvetnega, športnega in narodnega delovanja, druga plat, ki je imela svoje korenine že v zadnjem desetletju prejšnjega in v začetku našega stoletja, pa je imela center v Narodnem domu in idejno osnovo v političnem društvu Edinost. Žerjal v zvezi s tem poudarja nove kvalitete delovanja v mladinskem gibanju, ki se je porodila kot odgovor na italijansko politiko do slovenske manjšine in je ponujala drugačne rešitve kot starejše organizacije. Pojavile so se nove oblike in razlike pri nacionalnem delu, kajti pripadniki mladinskega gibanja so od prejšnje generacije podedovali narodno zavest in ponos, izhajali pa so iz takratnih razmer. Starejši so bili z miselnostjo in taktiko v preteklosti in tako je prišlo do razhajanj. Prav temu je Žerjal posvetil mnogo pozornosti in obelodanil mnoga do sedaj še neobdelana vprašanja odnosov in nasprotij med dvema generacijama. Mladinska društva Prosveta Sv. Jakob in krožek Omladina sta uspešno skrbela za naraščanje članstva v mladinskih organizacijah, kar je privedlo junija 1922 do ustanovitve Zveze mladinskih društev v Trstu. Misel in delovanje mladine sta se tako širila po vsej Primorski. Ena od oblik delovanja so bili letni mladinski tabori, vzporedno z razvojem mladinske organizacije pa se je med mladino močno uveljavljalo športno udejstvovanje.

Žerjal izpostavlja tudi težave, ki so se pojavljale in vplivale na dvige in vpade mladinskega gibanja. Proti koncu 20-tih leti so po vrsti ukiniteli mladinska društva in v Žerjalu ter Spangerju je zrasla zamisel o tajni organizaciji. Sledila je ustanovitev Borbe. Žerjalova pripoved v mnogočem dopolnjuje Spangerjevo, posebno ko opisuje prve sestanke, kjer so postavljali temelje novi organizaciji. Opozoril je na kontakte z Orjunaši iz Trsta ter opisal vezi z Goričani in Istrani. Kritično je spregovoril o de-

javnosti Borbe potem, ko so se pričeli atentati na osebe, kajti to ni bila prvotna programska zasnova organizacije. Prav tako je opozoril na splošno uporabo imena TIGR. Tako kot Španger zavrača precej razširjeno mnenje, da je pomenila organizacija TIGR celotno gverilsko in politično dejavnost v dvajsetih letih. Poudarja, da je dobila organizacija TIGR šele po prvem tržaškem procesu širši pomen in prevzela dediščino tistih sil, ki so v dvajsetih letih kljub medsebojni povezanosti šle vsaka po svoji programski poti. Z odhodom v Kranj leta 1929 je delil usodo mnogih primorskih emigrantov. V nekaj poglavjih je izredno zanimivo prikazal življenje in delo primorske politične emigracije v Jugoslaviji. Kritično, s svojega stališča, analizira mnoge akcije in dogodke v 30-tih letih, ko je bil za nekaj časa celo prisiljen prekiniti delo v emigrantskem gibanju. Angažiral se je tudi v sindikalnem gibanju v Sloveniji. Kot v Trstu so se nasprotja med »edinjaško garnituro«, kot jo imenuje Žerjal, in mlajšo, naprednejšo skupino prenesla tudi med Primorce v Jugoslavijo. Pripoved zaključuje s povratkom v Trst po drugi svetovni vojni.

Žerjal v knjigi sledi dogodkom, v katerih je sam sodeloval. Tudi njemu je, kot večini Slovencev v Italiji, zavest pripadnosti slovenski skupnosti dala družina. Njegove trde osebne izkušnje odsevajo usodo primorskih Slovencev v tistem času. Iz teksta čutimo vseskozi notranjo potrebo in predanost delu za boljše, enakopravnejše pogoje življenja, potrebo po angažiranju, opozarjanju na prisotnost Slovencev na tem delu sveta, čemur je podredil vse svoje življenje. Dolgo je odlašal za objavo spominov, redno sledil vsaki objavi, še posebno v zvezi s tajnimi organizacijami med leti 1927—30, ko pa je spoznal, da lahko tudi sam dopolni vedenje o nekaterih dogodkih, ki jih je soustvarjal, se je odločil za objavo spominov.

Metka Gombač

Ludvik Tončič, **Tiskarstvo na Dolenjskem**. Izdano ob 170-letnici tiskarstva v Novem mestu. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto in Dolenjski muzej, 1989. 158 strani.

Dolenjski muzej in Tiskarna Novo mesto sta poskrbela, da je metropola Dolenjske dostojno proslavila 170-letnico tiskarske obrti na Dolenjskem. Organizirala sta razstavo s tem naslovom in ob njej izdala tudi bogato ilustriran katalog. Prav ta publikacija zasluži, da jo predstavimo širšemu občinstvu, kajti zavedati se moramo, da še tako dobro organizirana razstava, pa če so na njej tudi bleščeči eksponati, prej ali slej potone v pozabo, katalog pa ostane tudi bodočim rodovom. Knjiga ima pravzaprav dva dela, splošnega, kjer avtor govori o razvoju tiskarstva na splošno, potem v slovenskem okviru, in drugega specialnega, kjer predstavlja delež Dolenjske pri razvoju te stroke. V uvodnih poglavjih se je naslanjal predvsem na dela našega najboljšega poznavalca zgodovine tiskarstva, Branka Berčiča. Ne da bi hoteli podcenjevati avtorjevo prizadevanje in trud, ki ga je v proučevanje vložil, pa moramo priznati, da je imel v drugem, pokrajinsko vezanem delu, lažjo nalogo, kot bi jo imel raziskovalec zgodovine tiskarstva v katerikoli drugi slovenski pokrajini, malo da ne tudi v Ljubljani. Dolenjskemu tiskarstvu je namreč posvetil nekaj temeljnih člankov že Bogo Komelj in Tončič jih je tu lahko s pridom uporabil, mestoma tudi dopolnil. Drugi avtor, ki ga citira za medvojno obdobje, je Jože Krall. Viri, ki jih je uporabil za povojno obdobje, so predvsem razne arhivalije in odločbe, podprti pa so z ustnimi pričevanji.

Zgodovini tiskarstva sledi pisec od Valvasorjeve bakroreznice, ki predstavlja prvo tiskarsko delavnico na Dolenjskem, a je z ubožoanjem lastnika njeno delo zamrlo. Kontinuiran razvoj lahko sledimo od leta 1819, ko je tu začel z delom Henrik Tandler. Njegovo delo in delo njegovih dedičev lahko sledimo do leta 1865. Med najpomembnejše tiske, ki so izšli iz te delavnice, sodi prvi novomeški časnik, izdan leta 1848: »Sloweniens Blatt«. Druga tiskarska hiša, ki je delovala v Novem mestu v 19. stoletju, je bila Bobnova. Delovala je kratko obdobje treh let, tiskala pa predvsem drobšč. Tako morda ne bo zvenelo pristransko, če zapišemo, da je pomembna predvsem zato, ker jo je kasneje kupil Janez Krajec, s katerim se začenja najbolj plodovita doba novomeškega tiskarstva. Avtor sledi temu uspešnemu tiskarju in založniku vse od učne dobe, ki jo je opravljal v Egerjevi in Blaznikovi tiskarni v Ljubljani, pa do osamosvojitve z nakupom obrata v Novem mestu. Vsekakor je njegov najpomembnejši podvig reprint Valvasorjevega dela Slava Vojvodine Kranjske. Tončič opisuje tudi vse druge važne izdaje, ki so nastale v zadnji četrtini 19. stoletja v Krajčevi tiskarni. Med najpomembnejša izvorna dela moramo šteti časnik »Dolenjske novice«, ki je začel izhajati leta 1885, izdajali so ga do leta 1919, v zadnjem obdobju že Krajčevi nasledniki. Med leti 1901 in 1941 je v Novem mestu delovala Katoliška tiskarna, med vidnejšimi delavci v njej pa omenjajo predvsem Karla Čeča, ki se je obrti izučil pri Krajcu. Kočevje je dobilo tiskarsko podjetje šele leta 1903. Sprva je služilo predvsem potrebam kočevskih Nemcev, v tridesetih letih pa je tiskalo tudi

nekaj slovenskih, predvsem levo usmerjenih tiskov. V Krškem je bila ustanovljena tiskarna 1905 in sicer kot »Zadružna tiskarna«.

Avtor nadalje popisuje usodo tiskarn med vojno in partizanske tiskarne v zaledju Novega mesta, v Kočevskem rogu in na Goteniškem Snezniku. Povojno obdobje je prineslo nova pravila. Tako so bile tiskarne centralizirane in šele 1958 je Novo mesto ponovno dobilo tiskarno, Krško (1954) in Kočevje (1955) sta ga v tem prehitela. Avtor opisuje tudi zadnjih trideset let in na koncu še sodobno opremo dolenskih tiskarn.

Kljub vsem pohvalam, ki jih moramo izreči avtorju, da se je lotil tega dela, Dolenskemu muzeju, da je organiziral razstavo, naj na koncu dodam dve pripombi. Navedba, da je Blaznik tiskal Copova dela, ni točna, kajti ta mož, ki je dan za dnem žrl knjige, je izdal v knjižni obliki le eno delo. Podatki o izdajah Valvasorjevih del so morda res najbolj pregledno zajeti v SBL-u, a če imamo pred očmi povprečnega bralca kataloga, bi mu z opombo vendar lahko svetovali, da si ogleda monografijo o tem uglednem polihistorju, kjer so njegova dela zelo izčrpno opisana (B. Reisp, Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana 1983). Razstavnega kataloga Narodne galerije Tončič še ni mogel upoštevati (Janez Vajkard Valvasor Slovencem in Evropi, Ljubljana 1989).

Anja Dular

Ivan Grobelnik, Ignacij Voje, *Zgodovina 2*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1990. 200 strani.

Slovensko zgodovinsko je zopet bogatejše za nov in sodoben učbenik ZGODOVINA 2. Učbenik je plod večletnega skrbnega dela in je namenjen učencem srednjega izobraževanja, tako, da ga bodo lahko uporabljali učenci drugega letnika družboslovnega in kulturnega, pedagoškega in naravoslovno-matematičnega (splošna smer) vzgojno-izobraževalnega programa. Učbenik je pripravljen tako, da ga bodo lahko pozneje uporabljali tudi učenci gimnazijskih programov. Učbenik zajema obdobje od razvitega fevdalizma do restavracije Evrope po razpadu francoske buržoazne revolucije. Gre torej za obsežno zgodovinsko obdobje, ki sta ga avtorja skrbno prikazala. Snov vključuje občo in nacionalno zgodovino. Vsebinsko je učbenik razdeljen na poglavja, ta pa se delijo na teme, ki so skrbno izbrane in vsebinsko zelo bogate. Avtorja v učbeniku poudarjata tiste temeljne vsebine, ki bi jih moral usvojiti vsak učenec na tej razvojni stopnji. Uvodna motivacija je podana v obliki vprašanj ali skrbno izbrane tematike, ki učenca pritegnejo k zgodovinskem razmišljanju in sklepanju. V didaktičnem pogledu je učbenik zasnovan kot poldelavn in se nekoliko odmika od klasičnega učbenika. Zgodovinski pojmi so razloženi med tekstom tako, da jih učenci laže dojemajo, hkrati pa jih sili k razmišljanju in spoznavanju zgodovinske zakonitosti.

Avtorja poudarjata gospodarsko zgodovino, manj pa politično, kot smo bili v glavnem doslej vajeni. Zgodovinska dejstva so prikazana vzročno in problemsko. Snov je koncipirana tako, da omogoča pedagoškim delavcem različne oblike in metode dela v razredu. Ob zaključku vsake učne enote so postavljena vprašanja za povratno informacijo in aktualizacijo snovi. Vprašanja so diferencirana na lažja in težja, kar bo uporabno tudi pri nivojskem pouku. Posebej naj omenimo, da vsebuje učbenik številne zgodovinske karte, grafikone in bogato slikovno gradivo. Nekaterim učnim tekstom so dodani časovni pregledi, kjer so prikazani pomembnejši dogodki, predvsem iz politične zgodovine. Zelo dragoceni so tudi citati iz virov, ki so vključeni v učni tekst in pojasnjujejo ter poglobljajo razlago v tekstu. Slike živijo v tekstu in niso samo za ozrjas, temveč dopolnjujejo in poglobljajo snov ter pritegnejo učenca k aktivnosti. Pri vsem tem naj omenimo, da so nekatere slike in zemljevidi prvič prikazani v učbeniškem gradivu. Zgodovinski zemljevidi so skrbno izbrani in v nekem smislu nadomeščajo zgodovinski atlas. Avtorja za vsakim poglavjem navajata ustrezno literaturo, ki bo zelo koristila učencem in pedagoškim delavcem. Z njo bo moč poglobiti snov in jo uporabiti pri skupinskem delu v razredu in pri delu z zgodovinskimi krožki. Učbenik je na prvi pogled nekoliko obsežnejši, saj obsega nekaj več kot 200 strani; pri predvidenih 70 urah je to 3 strani na pedagoško uro. Nekaj ur seveda moramo računati za ponavljanje in utrjevanje snovi, zato bodo morali pedagoški delavci skrbno izhiriti snov pri realizaciji snovi.

Dobili smo torej nov učbenik, s katerim se lahko pohvalimo. V marsikaterem pogledu prav nič ne zaostaja za podobnimi učbeniki v Evropi in v svetu. Vsakega novega zgodovinskega učbenika smo lahko silno veseli, saj imamo v slovenskem prostoru malo avtorjev, ki bi bili pripravljene glede na pičel honorar in nenehno kritiko javnosti še kaj napisati. Avtorja sta opravila veliko nalogo. Mnogo truda so vložili tudi recenzenti in pa Državna založba Slovenije, ki je učbenik založila in izdala. Učbenik bo Zavod Republike Slovenije za šolstvo predstavil učiteljem na seminarju.

Drago Novak

Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal Jurij Perovšek v sodelovanju z Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala Latinka Perović. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1990. 436 strani.

Zbornik dokumentov o razpravi v Komunistični partiji Jugoslavije o nacionalnem vprašanju v drugi polovici leta 1923 je ena redkih znanstvenokritičnih izdaj virov, ki so izšle v zadnjem času. Inštitut za novejšo zgodovino si prizadeva prikazati strokovni in širši javnosti pomembne probleme novejših obdobji tudi neposredno prek virov. Obravnavani zbornik je njegov nov dosežek na tem področju. Čeprav je bila o procesu oblikovanja nacionalnopolitičnega programa KPJ, ki je temeljil na pravici narodov do popolne samoodločbe, vključno z odcepitvijo, objavljena že tehtna zgodovinska literatura, pa so na drugi strani številna stališča iz razprave pred sprejetjem resolucije o nacionalnem vprašanju na III. državni konferenci KPJ januarja 1924 širši javnosti manj znana, tudi zato, ker jih kasneje voditelji KPJ oziroma ZKJ iz aktualno političnih razlogov niso omenjali. Ob tem naj poudarimo, da je prva temeljita teoretskopoliitična razprava o nacionalnem vprašanju potekala v času, ko KPJ še ni bila boljše vizirana in je v njej prišla svoboda izražanja mnenj do polnega izraza. V njej so zlasti nekateri slovenski in hrvaški komunisti nakazali tudi posamezne rešitve nacionalnega vprašanja, ki so aktualne vse do današnjega časa. Na odprtje razprave o nacionalnem vprašanju v KPJ je vplivala zlasti krepitev nacionalnih gibanj po sprejetju Vidovdanske ustave, neposreden povod pa je bil velik uspeh nacionalnih strank federalistične opozicije na parlamentarnih volitvah marca 1923.

Mag. Jurij Perovšek je v sodelovanju z dr. Jankom Pleterskim in dr. Jankom Prunkom za objavo v zbirki virov smotrno izbral 53 dokumentov, s katerimi je prikazana vsa raznolikost pogledov jugoslovanskih komunistov leta 1923 na rešitev nacionalnega vprašanja, posebej pa ilustrirajo tudi ostrino spopadov med nosilci izključujočih se centralističnih in federalističnih konceptov. Razprava se je odvijala zlasti prek časopisja (Radnik — Delavec, Borba, Glas svobode) Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, prek katere je tedaj delovala ilegalna KPJ. Zato je v zborniku objavljenih največ člankov, poleg dveh knjižnih študij dr. Sime Markovića, pa še nekaj resolucij legalnih (neodvisnih) in ilegalnih partijskih organizacij o rešitvi nacionalnega vprašanja v jugoslovanski državi. Iz teh dokumentov se vidi, da je precej močna skupina srbskih komunistov zagovarjala le ublažitev centralizma s pokrajinsko avtonomijo, brez priznanja načela narodne suverenosti, na drugi strani pa so zlasti slovenski in hrvaški udeleženci razprave ob podpori nekaterih srbskih funkcionarjev KPJ zahtevali, da mora KPJ podpreti boj nesrbskih narodov proti zatiranju, doseči uveljavitev pravice narodov do samoodločbe v vseh oblikah in se boriti za federativno ureditev jugoslovanske države. V razpravi je s svojimi radikalnimi pogledi posebej izstopal tudi eden tedanjih vodilnih slovenskih komunistov ing. Dragotin Gustinčič, ki se je v polemiki s centralističnimi stališči uprl »balkanizaciji« Jugoslavije, odprl možnost različnih državnih okvirov za vključitev Slovencev in Hrvatov, terjal nacionalno vojsko z lastnim poveljniškim kadrom ter izrazil tudi glede Kosova nekaj še danes aktualnih stališč (dokument št. 43). Resolucija III. državne konference KPJ (dokument št. 50) je pomenila s priznanjem nacionalne individualnosti in z njo združenih vseh pravic samoodločbe srbskemu, hrvaškemu in slovenskemu narodu (posebno resolucijo je sprejela tudi o makedonskem vprašanju, dokument št. 51) in z zahtevo, da se mora skupna federativna država oblikovati na temelju prostovoljne združitve in enakopravnosti vseh delov, zmago progresivnih sil v boju za rešitev nacionalnega vprašanja. Sklepni dokument v zborniku osvetljuje potek referendumov in organizacijah Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, iz katerega se vidi, da je bila manjša opozicija proti omenjeni resoluciji le med srbskimi komunisti (od 84 glasov proti jih je bilo 81 iz Srbije).

Objava dokumentov je v skladu z metodo znanstvenokritičnih edicij virov. Tiskani so v jeziku izvirne objave, cirilski v latinski transkripciji, preveden pa je le nemški izvirnik resolucije pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo. Z uredniškimi posegi so bile odpravljene le pravopisne in tiskarske napake, sicer pa so objave dokumentov po kronološkem načelu identične izvorniku. Mag. Jurij Perovšek je z njemu lastno natančnostjo vse dokumente opremil tudi z daljšimi ali krajšimi opombami, pri čemer sta sodelovala tudi dr. Prunk in dr. Pleterski. Opombe omogočajo boljše razumevanje dokumentov, seznama osebnih ter zemljepisnih in krajevnih imen pa njihovo uporabo.

Posebno vrednost zborniku dokumentov daje uvodna študija dr. Latinke Perović o dveh konceptih jugoslovanske države v partijski razpravi leta 1923 (str. 9—38). V njej je navedla glavno literaturo (sama je napisala o tej tematiki doktorsko disertacijo, ki je izšla v knjižni obliki pod naslovom *Od centralizma do federalizma leta 1984*), osvetlila širše okoliščine za razpravo, podrobno analizirala posamezna stališča in poudarila dolgoročni pomen oblikovanja tedanjega nacionalnopolitičnega programa KPJ. Na promociji zbornika dokumentov je dr. Perovićeva razpravo o nacionalnem vprašanju leta 1923 tudi aktualizirala. Poudarila je, da je komunistična stranka v do-

ločenem zgodovinskem trenutku »pomenila tisti okvir, v katerem je med drugim dozorela racionalna rešitev nacionalnega vprašanja, v drugem trenutku pa je prav ta okvir postal pretesen, se spremenil v oviro za artikulacijo novih zgodovinskih potreb.«

Miroslav Stiplovšek

Milica Kacin - Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925—1935.
Koper : Založba Lipa, 1990. 532 strani.

Dr. Milica Kacin-Wohinz, znanstvena svetnica na Inštitutu za novejšo zgodovino, je svoj obsežen znanstveni opus obogatila z monografijo o zgodovini primorskih Slovencev v desetletju 1925—1935, ki jo je posvetila bazoviškim žrtvam ob šestdeseti obletnici. To delo je v vsebinskem, metodološkem in dokumentarnem pogledu povezano z dvema predhodnima monografijama o primorskih Slovencih pod italijansko zasedbo 1918—1921 in o njihovem narodnoobrambnem gibanju 1921—1928. Te tri monografije so rezultat sistematičnega izpolnjevanja Raziskovalnega načrta Zgodovina Slovencev 1918—1945 na enem njegovih pomembnih segmentov. Številna dela slovenskega zgodovinskega pisarja o času med vojnama se namreč omejujejo na prikaz problematike v jugoslovanskem delu Slovenije in je zato še posebej potrebna obdelava problemov za zamejske Slovence, če hočemo dobiti celovito podobo slovenske zgodovine tega časa. Posebne raziskave pa so pogojene tudi z dejstvom, da so Slovenci, ki so jih mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni ločile od matice, živeli v specifičnih razmerah, tako primorski Slovenci v okviru italijanske države in pod fašističnim režimom. Raziskave zgodovine zamejskih Slovencev pa so povezane tudi s posebnimi dokumentacijskimi težavami, ker je pretežen del gradiva v državah, v katerih so živeli, in kjer so glede uporabe arhivskih virov dolgo veljale omejitve.

V zadnji monografiji je dr. Kacinova zajela zgodovino primorskih Slovencev od uvedbe totalitarnega fašističnega režima do viška fašistične moči po zmagi v Etiopiji, sredi tridesetih let pa so se vse protifašistične sile primorskih Slovencev začele združeno bojevati zoper fašizem in njegovo raznarodovalno politiko. Ko ugotovljamo, da sta začetna in končna ločnica monografije ključna periodizacijska mejnika v zgodovini primorskih Slovencev med vojnama, moramo pomembnost tega obdobja posebej poudariti z dejstvom, da so se tedaj v Julijski krajini prvi v Evropi z različnimi sredstvi uprli fašističnemu režimu in njegovemu raznarodovanju. To daje raziskavi dr. Kacinove posebno mesto tudi v proučevanju evropskega antifašizma.

Obsežno delo je avtorica smotno po problemsko-kronološkem načelu razdelila na devet poglavij, v katerih je obdelala vse poglobitve politične procese obravnavanega desetletja, od zametkov odpora, posebej delovanja narodnjaške ilegalne organizacije Tiger iz leta 1924, prek prikaza fašizma, njegovih organizacij in raznarodovalne politike, dejavnosti obeh (razpuščenih) meščanskih strank — narodnoliberalne in krščansko-socialne, vloge duhovščine — narodne in profašistične, ustanovitve, usmeritve in delovanja obeh tajnih organizacij, narodnorevolucionarnega Tigra in Borbe, odnosov Jugoslavije do narodne manjšine v Italiji ter delovanja emigrantskih organizacij v jugoslovanski državi, oboroženih tigrovskih akcij do organiziranosti Komunistične partije Italije na Primorskem, njenega odnosa do narodnoobrambnega in antifašističnega boja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, obenem pa odnosa Komunistične partije Jugoslavije do usode slovenske in hrvaške narodne manjšine pod italijanskim fašizmom. Razdelitev na poglavja in vsakega še na dvoje do osem podpoglavij omogoča, da lahko pregledno sledimo vsej bogati in pestri problematiki. Glede vsebine je monografija dr. Kacinove novost predvsem v tem pogledu, da je dosedanja literatura (dela dr. Lava Čermelja in drugih) osvetljevala primorske Slovence in istrske Hrvate zlasti kot žrtve fašizma, kot objekt raznarodovanja in zatiranja, v delu Prvi protifašizem v Evropi pa je poudarek na njihovi vlogi subjekta v boju za nacionalno ohranitev in osvoboditev. Zato je glavni del knjige posvečen podrobni opisu oblik in razsežnosti protifašističnega odpora, pri čemer je vseskozi prikazan tudi vpliv skrajno zaostrenih italijansko-jugoslovanskih odnosov na položaj slovenske in hrvaške narodne manjšine v Julijski krajini.

Dokumentarne in metodološke oblike, ki so bile poudarjene že ob izidu prvih dveh monografij, veljajo v polni meri tudi za pričujoče delo. Avtorica je zbrala vse dostopne arhivske, publicirane, memoarske in druge vire ter literaturo jugoslovanske in italijanske proveniencije. Pri tem je prva proučevala bogato dokumentacijo, ki jo hranijo osrednji arhivi v Rimu, prav tako pa je raziskovala gradivo v slovenskih arhivih in Vojnozgodovinskem inštitutu v Beogradu. Za podobo ravnanja primorskih Slovencev pod fašističnim raznarodovalnim pritiskom je dobila posebno dragocene podatke v fondih italijanskega ministrstva za notranje zadeve, kjer so ohranjena tudi policijska in prefektorna poročila. To problematiko je osvetlila tudi s policijskimi in sodnimi zaslišanji osumljencev oziroma obsojencev. Za politične in ekonomske razmere v Julijski krajini so pomemben vir ohranjena poročila fašističnih sekretarjev. Prav strankina

in policijska poročila posebej osvetljujejo tudi požrtvovalno delovanje slovenske protifašistične duhovščine, ki je prevzela vlogo branika slovenstva pred italijansko asimilacijo. Zgodovinski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva hrani veliko dokumentov v zvezi z odnosi z Jugoslavijo in Vatikanom. Bogato arhivsko gradivo Gramscijevega inštituta je bilo avtorici temeljni vir zlasti za prikaz odnosov KPI do KPJ in do narodnih manjšin. V primerjavi z obsežnim arhivskim gradivom italijanskega izvora so se ohranili le redki slovenski arhivski dokumenti. Boljša je le ohranjenost tiska slovenskih ilegalnih organizacij. Zato si je avtorica prizadevala to praznino zapolniti s tiskanimi in rokopisnimi memoarskimi viri, veliko pričevanj pa je zbrala tudi sama. Z njihovo znanstvenokritično uporabo je uspešno izpopolnila vrzeli v pisnih virih in preverjala podatke v njih. S pritegnitvijo obsežne dokumentacije, ki jo podrobno navaja v okoli tisoč opombah, je dr. Kacinova številna obravnavana vprašanja osvetlila prva, poznavanje mnogih problemov pa dopolnila in poglobila. Ob tem je v uvodu tudi poudarila, da je zaradi pomanjkanja virov marsikatero vprašanje ostalo še odprto, na nekatera pa odgovarja z novimi vprašanji.

Nova monografija je potrdila dosežanje ocene glede ustreznosti znanstvene metode obdelave različnih vidikov nacionalnega vprašanja. Dr. Kacinova je politične procese v zgodovini primorskih Slovencev prikazala ob upoštevanju nekaterih gospodarskih, socialnih in kulturnih elementov, tako da je omogočila njihovo razumevanje in osvetlila medsebojno povezanost. Glede na prepletenost usode primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v Julijski krajini je v njeni monografiji tudi precej podatkov o slednjih. Posebna odlika dr. Kacinove je edino pravilno vztrajanje na celoviti osvetlitvi politične problematike primorskih Slovencev, t. j. na prikazu vloge meščanskih in delavskih dejavnikov v skladu z njihovim pomenom in aktivnostjo, s čemer je sledila pobudi svojega akademskega učitelja dr. Metoda Mikuža. To ji je povzročilo v začetnem raziskovalnem obdobju tudi težave ter neupravičene kritike, da zapostavlja revolucionarni tabor in se posveča proučevanju Tigra, ki da ne zasluži znanstvene obdelave, avtorica pa je dokumentirano dokazala njegovo narodnorevolucionarni značaj. Končno naj kot metodološko odliko poudarimo tudi njeno analitično in sintetično obdelavo teme »antifašizem zatirane narodne manjšine kot moralnopolitično gibanje v vseh svojih odtokih«. Ob sklepu naj ponovno poudarimo, da je bil vseljidski odpor Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, »pasiven in aktiven, spontan in organiziran in celo oborožen«, prvi v Evropi. Avtorica je pri tem še poudarila: »Majhna in ekonomskosocialno nepomembna narodnostna skupnost je bila skoraj dvajset let osamljen vzorec odporom in uporom, ki so med drugo vojno nastali po vsej Evropi zoper naci-fašistično agresijo« (str. 9—10).

Dela dr. Kacinove odmevajo tudi v Italiji, kjer so dosegla v historiografiji o fašizmu visoko oceno in tudi zahtevo za prevodi. To dokazuje tudi dejstvo, da bo zgodovinski inštitut v Vidmu (Udine) v svoji reviji objavil dve poglavji iz pričujoče monografije. Prav glede na širšo pomembnost bi bilo knjigi koristno dodati še povzetek v italijanščini.

Po izidu obravnavanega dela je ostalo do celotne podobe politične zgodovine primorskih Slovencev neobdelano še zadnje obdobje 1935—1941. Že dosežanja dela dr. Milice Kacin-Wohinz sodijo med najpomembnejše dosežke slovenskega zgodovinopisja med vojnoma, želeli pa je, da bi ga s četrto monografijo še obogatila.

Miroslav Stiplovšek

Thomas M. Barker, *Social Revolutionaries and Secret Agents: the Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive*. New York : Columbia University Press, 1990. 274 strani. (East European Monographs ; 276)

Marjan Linasi, *Antifašistično in narodnoosvobodilno gibanje mladine na Koroškem 1938—1945*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1990. 228 + 24 strani. (Knjižnica OF ; 12)

Protifašistični odpor in partizanstvo koroških Slovencev zaradi značilnosti in primerjalnih posebnosti ter zaradi v naš čas segajočih posledic še vedno pritegujeta nezmanjšano pozornost raziskovalcev in razmeroma širokega kroga (predvsem) avstrijske in slovenske javnosti. Ob razmeroma bogati beri spominske literature o žitju in bitju koroških Slovencev pod nacizmom, ob objavljenih razpravah o posameznih obdobjih ali vidikih koroškega partizanstva, ob rednem izhajanju *Vestnika koroških partizanov* in ob objavljeni obsežni tematski bibliografiji (M. Suhodolčanova) pa so le redka zaokrožena knjižna dela o zgodovini koroških Slovencev v drugi svetovni vojni (J. Rausch), čeprav v rokopisih obstoje. Zato tembolj velja pozdraviti skoraj hkraten izid dveh novih monografij o obravnavani tematiki; avtorja izhajata iz zelo različnih krogov, uporabljano zgodovinsko gradivo je tudi različno, tenor pisanja pa podoben in objavljeni rezultati enaki ali med seboj dopolnjujoči se.

Avtor prve knjige (*Družbeni revolucionarji in tajni agenti : koroški slovenski partizani in britanska služba za posebne operacije — SOE*), profesor State University

v Albanyju (New York) **Th. M. Barker** (r. 1929) je strokovnjak za evropsko zgodovino novega veka in je svojo znanstveno pot začel prav s proučevanjem zgodovine koroških Slovencev. V dveh izdajah je objavil edini celoviti obsežnejši pregled te tematike za čas od naselitve do konca sedemdesetih let našega stoletja; njegovo doktorsko disertacijo so leta 1960 v seriji *Studia Slovenica* natisnili slovenski izseljenci v ZDA, leta 1984 pa je s sodelovanjem Andreja Moritscha precej dopolnjeno besedilo objavil v vrsti *Vzhodnoevropskih monografij*, tako kot tokrat. Med pripombami k drugi knjigi sem v pohvalni oceni (ZČ, 39/1985, str. 305—307) zapisal: »Čeprav je v primerjavi s prvo izdajo oris koroškega partizanstva ustrežnejši, bi si glede na njegov pomen in dosedanje obdelanost v historični literaturi le želeli nekoliko popolnejšo sliko«. Izpolnitev naše tedanje želje predstavlja sedanja Barkerjeva tretja knjiga s koroško tematiko. Na obeh straneh slovensko-avstrijske meje je tudi zaradi politične aktualnosti ideološko neobremenjenega obravnavanja slovenskega partizanskega boja (predvsem, a ne samo) na Koroškem že vzbudila neobičajno živahen odmev v strokovni in širši ne-zgodovinarski javnosti. Za leto 1991 sta najavljena tako slovenski kot nemški prevod knjige, oba obogatena z dopolnitvami in popravki k angleškemu izvirniku.

Nemški prevod bo Barkerjevo delo približal tudi večinskemu prebivalstvu v sednji deželi in nanj utegne prav »terapevtsko« učinkovati. Obstoj oboževanega protinacističnega boja v eni izmed avstrijskih dežel oziroma v enem izmed gau-ov Hitlerjeve »Ostmarke« je namreč še vse do danes šokantno dejstvo za znaten del Avstrijcev. Največkrat ga skušajo sprejemati le kot poskus izvoza komunistične revolucije preko karavanskih vrhov ali pa kot drugi vpad balkanskih osvajalcev v 20. stoletju. V diplomatskih pogajanjih za obnovitev avstrijske državnosti po drugi svetovni vojni so koroško NOB sicer še predstavljali tudi kot avstrijski prispevek za lastno osvoboditev; tudi novejša avstrijsko zgodovino pisje ne zanemarja te dimenzije koroškega partizanstva. Barker pa jasno pokaže, da britanski poskusi, da bi partizanski odpor zanesli tudi v nemško-govoreče avstrijske kraje, niso obrodili sadov. Enaka je bila izkušnja OF-ovskih in KPS-ovskih aktivistov, ki so računali na internacionalistično pomoč avstrijskega delavstva in kmetov v boju proti zlu nacizma.

Profesor Barker svoj posebni interes za koroško partizanstvo pojasnjuje tudi z naključnim lovskim srečanjem pod Obirjem, svojo neprikrito naklonjenost do naših koroških zamejcev pa s tem, »da so bili preveč dolgo žrtve narodnostne nestrpnosti in diskriminacije« (str. XII uvoda). Zaradi te naklonjenosti se avtor ni odrekel objektivnosti in kritični analizi koroškega (in celotnega slovenskega) partizanstva. Verjetno danes v svetu ni drugega zgodovinarja, ki bi združeval temeljito poznavanje celotne koroške zgodovine, pregled nad avstrijsko, slovensko (jugoslovansko) in zahodno literaturo o drugi svetovni vojni in o protinacističnem boju koroških Slovencev, pritegovanje novih arhivskih virov različnih provenienc ter intenzivno intervjuvanje preživelih akterjev vojnega spopada na Koroškem. Že iz naslova knjige je razvidno, da med te akterje avtor šteje tudi misijo britanske SOE, ki je preko koroškega slovenskega partizanstva želela oboževani protinacistični upor razširiti tudi v notranjost Avstrije. Barker v svoji razpravi, v obsežnem izboru objavljenih dokumentov in v poglobljenih opombah obravnava (po mojem vedenju) vse relevantne dogodke in procese vojnega časa na južnem Koroškem. Tipičen anglosaksonski stil pisanja, na meji literature in angažiran v svojih sodbah, je privlačen tudi za bralca, ki ga dostopno obilje vojnih štorij in kontroverznih sodb in obsodb utegne že utrujati. Posebej za slovensko publiko je tematika Barkerjeve knjige še kako aktualna, saj analizira problematiko razvoja (komunistično vodenega in naravnane) partizanstva v izrazito (katoliškem) kmečkem in polproletarskem okolju, križanje interesov velikih sil na ozemlju našega naroda oziroma njegovega obrobnege dela, zaključne boje (vključno z Borovljami in humperškim mostom) ter partizansko retorzijo (vrnitev domobrancev, ustašev in četnikov, »odvlečenje« stotnije nemškokoroških civilistov) itd.

S formalne plati velja povedati, da je avtor osnovni tekst strnil v šest poglavij, ki skupaj z uvodom in zaključkom obsegajo vsega sedemdeset tiskanih strani. Polovico toliko je še opomb, za štirideset strani se je nabralo imenskega, krajevnega in stvarnega kazala, zemljevidov in fotografij. Skoraj polovica knjige pa je namenjena objavi enajstih britanskih dokumentov o slovenskem partizanstvu. Slovenskih zahtevah po priključitvi Koroške in zavezniškem odnosu do njih, o položaju po britansko-jugoslovanski osvoboditvi (zasedbi) Koroške, ko je ob ultimativni zahtevi po umiku Titovih sil skoraj prišlo do oboževanega spopada. Večina objavljenih dokumentov seveda neposredno ali posredno priča o delovanju britanske misije »Clowder« pri koroških partizanih. Zanimiv je prikaz ozadja teh misij in medsebojnih odnosov v SOE. Če so partizani podcenjevali ali včasih zamolčevali veliko materialno pomoč zahodnih zaveznikov (posredovale so jo vojaške misije), se je z Barkerjem težko strinjati v oceni, da je bila na Koroškem britanska pomoč partizanom pomembnejša od pomoči narodnoosvobodilnega gibanja iz matične Slovenije (str. 29 in 77). Avtor uspešno umešča koroško partizanstvo in zaključne boje na Koroškem v splošni okvir druge svetovne vojne in v mediteranski oziroma balkanski vojni »teater«, ne zanemarja pa

tudi političnih komponent koroškega slovenskega odporništv. Ob številnih laskavih ocenah partizanov Barker na podlagi dokumentov zapiše tudi marsikatero gorko na njihov rovaš. Britanski veterani partizanom posebej ne morejo odpustiti smrti najbolj izpostavljenega moža misije »Clowder« Alfgarja C. G. Hesketh-Pricharda, »majorja Cahusaca«, ki je bil ubit v še ne povsem pojasnjenih okoliščinah decembra 1944 na Svinji planini. Imena domnevnega partizanskega krivca avtor zaradi nedokazanih sumov ne zapiše, medtem ko pri popisovanju napak nekaterih partizanskih vodij iz dokumentov povzame tudi njihova imena.

Nekaj takih britanskih sodb je slovenskim bralcem tako ali tako že znanih, saj je bilo več dokumentov SOE, ki jih Barkerjeva knjiga vključuje, že predstavljenih v Borcu 1983 in 1984 po zaslugi Dušana Bibra in Toneta Ferenca. Čeprav avtor navaja njune objave in tudi siceršnjo pomoč, omembe te prve integralne objave dokumentov ni. Dodali bi lahko še opozorilo na kakšen neupoštevan, a npr. v koroški reviji Carinthia leta 1987 že objavljen ameriški dokument o pozni pomladi 1945 na Koroškem, na nekaj novejših avstrijskih disertacij (tudi) o koroškem odporniškem gibanju, na obširnejšo slovensko literaturo ipd. S tem pa bi že prešli k podrobni diskusiji o vsebini knjige in h kritiki razmeroma malomarnega tiska, kar ni namen tega po dolžini omejenega poročila.

Avtor druge tokrat ocenjevane knjige, dela o protifašističnem boju koroške mladine, je **Marjan Linasi**, razmeroma mlad tudi sam (r. 1958). Sedanji ravnatelj Koroškega pokrajinskega muzeja (revolucije) v Slovenjem Gradcu se je že med študijem začel specializirati na mladinsko gibanje in na koroško partizanstvo; s teh dveh področij je 1980 in 1981 pri profesorju Stiplovšku pripravil svojo seminarsko in diplomsko nalogo ter začel objavljati v strokovnem tisku. Bralci *Zgodovinskega časopisa* ga poznajo tudi kot soavtorja knjige o koroškem partizanskem zdravstvu (prim. ugodno recenzijo Metke Gombač v ZČ 40/1986, št. 3, str. 355—356). Za Linasija lahko ugotovimo, da je uspel strniti in izkoristiti pozitivne dosežke dosedanjega memoarskega, arhivističnega, muzejskega in publicističnega obravnavanja (koroškega) partizanstva, tako da nam podaja živo sliko, bogato dokumentirano tudi s povednimi in sugestivnimi detajli. Rdeča razvojnna nit je razvidna, analiza zgodovinskega dogajanja na primerni strokovni ravni.

Naslov knjige avtor presega tako vsebinsko kot časovno. V prvih razdelkih namreč pregledno prikazuje napredno (pravzaprav skojevsko, komunistično) mladinsko gibanje v Mežiški dolini in položaj slovenske mladine na avstrijskem Koroškem med obema vojnama. Glede vsebinskega okvira pa že v predgovoru nekdanja koroška partizanka in mladinska aktivistka Olga Kastelic-Marjetka točno ugotavlja, »da je govoriti posebej o gibanju mladih v osvobodilni vojni pravzaprav protislovno,« saj je bilo med partizani »mladih več kot osemdeset odstotkov« (str. 8). Dvanajstletnikov, torej otrok in še niti ne mladincev ali teenagerjev, je bilo v koroškem protifašističnem odporu vključenih kar nekaj.

V krajšem prvem poslavju o uporništvu od anšlusa do jeseni 1942 je nov predvsem prikaz akcij mežiških skavtov, ki so do 1944 nato večinoma odšli v partizane. Drugo poglavje prikazuje začetke organiziranega delovanja Zveze slovenske mladine in SKOJ na Koroškem od oktobra 1942 do novembra 1943. Razmah gibanja v naslednjem letu na vsem področju od Ziljske doline do mežiškega okrožja je tema tretjega poglavja, katerega značilnost je med drugim tudi pomoč v šolanih mladinskih kadrih iz osrednje Slovenije ter veliko število žrtev med njimi. Za ta čas se je Linasi v večji meri že lahko oprl tudi na pisano dokumentacijo, saj tudi koroška NOB ni minila brez »papirnate vojne« in mreže forumov. Junija 1944 je bil tako ustanovljen Ob KOM SKOJ v Marijeto Vasič kot sekretarko. »Delni zastoj gibanja v zimi 1944—45 in ponovna oživitvev spomladi 1945« je naslov četrtega poglavja. Posebni poglavji sta namenjeni še mežiškemu okrožju in delovanju SKOJ-a v koroških partizanskih enotah, saj večina besedila sicer govori o organiziranju mladine »na terenu«. Linasi opozarja, da so tu ostali mladoletni fantje, ki jih nemška (ali partizanska) mobilizacija še ni zajela, in dekleta, ki niso služila »dolžnostnega leta«. Odbore ZSM so sestavljala skoraj izključno mlada kmečka dekleta. Prepletenost ZSM, SKOJ, KPS in OF je bila večja kot v osrednji Sloveniji. Sodelovanja z nemškogovorečo mladino je bilo malo. Vsebinsko knjige zaokrožajo fotografska priloga, sezname mladinskih vodstev, sezname aktivnih mladincev v Mežiški dolini (502 imeni) in na zamejskem Koroškem (250 imen), kratka kronologija in kazalo oseb, krajev, domačij, enot, organizacij, političnih organov in nekaterih pojmov.

Splošnega ugodnega vtisa ob branju knjige ne bi spremenilo navajanje posameznih spodsrljajev v besedilu in še odprtih vprašanih, ki jih nekatere avtor tudi evidentira. Za bodoča raziskovanja bo potrebno več izvleči iz obstoječe literature, ki o koroški mladini v NOB govori morda samo bežno ali posredno, predvsem tudi iz neslovenske in nepartizanske literature. Zgodovinarji protifašističnega boja pa se bodo (bomo) morali znebiti tudi še vedno prevladujočega (nezavednega) prevzemanja agitpropovskega političnega žargona.

Janez Stergar

LETNO KAZALO — ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

Rajko Bratož, Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima Early-Christian Church in Macedonia and it's Relation Towards Rome	5—29
Peter Vodopivec, Slovenci v francoskih očeh v letih 1830—1920 Slovenes in the Eyes of the French in the Years 1830—1920	31—47
Vlado Valenčič, Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije Emigration of Slovenes into Other Countries of the Habsburg Monarchy	49—71
Feliks J. Bister, Delovanje dr. Antona Korošca od Majniške deklaracije do 1. 12. 1918 The Activity of Dr. Anton Korošec from the May Declaration till December 1 st , 1918	73—90
Tone Ferenc, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ The Question of Self-Determination and Sovereignty of the Slovene Nation After the 2 nd Session of AVNOJ	91—100
Samo Kristen, Ameriški tisk in Trst spomladi 1945. Konec nekega zavezništva American Press and the Trieste Crisis in Spring 1945. Ending of an Alliance	101—112
Igor Grdina, Gregor Čremošnik in cirilska paleografija Gregor Čremošnik and Cyrillic Paleography	159—169
Marta Verginella, Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju Family in Dolina / San Dorligo della Valle by Trieste in the 19 th Century	171—197
Janez Cvirn, Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja Language Policy of the Celje-Commune on the Turning of the Century	199—214
Franc Rozman, Sporočila francoske revolucije v slovenskem delavskem tisku Messages of French Revolution in the Slovene Labour Press	215—220
Anka Vidovič-Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929—1940 French Revolution in the Press of the Liberal Provenience in 1929—1940	221—233
France Filipič, Prispevki k podatkom o delovanju in pomenu Zveze delovnega ljudstva Slovenije 1939—1941 Contribution to the Data on the Activity and Significance of the Alliance of Working People of Slovenia in 1939—1941	235—264
Žarko Lazarevič, Usoda predvojnih kmečkih dolgov po letu 1945 Destiny of Prewar Farmers' Debts after 1945	265—270
Rajko Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (1. del) Influence of the Aquileian Church on the East-Alpine and Surrounding Territory from the 4 th to the 8 th Century (Part 1)	331—362
Jadran Ferluga, Bizanc na Jadranu (6.—13. stoletje) Byzantium and the Adriatic (6 th —13 th Century)	363—386
Luigi Tavano, Prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711—1774) in Slovenci The First Gorizia Archbishop Karel Mihael Count Attems (1711—1774) and the Slovenes	387—392
Monika Senkowska-Gluck, Uradništvo v Ilirskih provincah Bureaucracy in the Illyrian Provinces	393—397

Ašot Ovakimjan, Kopitar in Armenci	399—404
Kopitar and Armenians	
Vasilij Melik, Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja	405—412
French Revolution from the Slovene Points of View in the 19 th Century	
Janko Kos, Francoska revolucija in slovenska literatura	413—426
French Revolution and Slovene Literature	
Latinka Perović, Socijalistička misao u Srbiji u drugoj polovini 19. veka	427—434
Socialistic idea in Serbia in the second half of the 19 th century	
Janez Cvirn, Gospodarska politika celjske občine 1890—1914	435—450
Economic Policy of the Celje Municipality 1890—1914	
Rajko Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (2. del)	489—520
Influence of the Aquileian Church on the East and Pre-Alpine Territory from the 4 th till 8 th Century	
Mladen Ančič, Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)	521—546
The Chronicle of the kings of Croatia and Dalmatia (On the origins and the authorship of Croatian redaction of the Chronicle of presbiter of Dioclea)	
Jože Smej, Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobote: Predstavitev novega mestnega grha	547—551
Survey of the Medieval History of Murska Sobota: Presentation of a New Town Coat-of-Arms	
Janez Cvirn, Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo svetovno vojno	553—564
The Germans in Celje (Cilli) and the Yugoslav Question before the First World War	
Taras Kermauner, Mrakova dramatika o — francoski — revoluciji	565—580
Mrak's Dramatics Dealing with — French — Revolution	
Neda Pagon, Dolg sociologije francoski revoluciji	581—588
Debt of Sociology to the French Revolution	
Ludvik Olas, Izseljjevanje iz Prekmurja	589—594
Emigration from Prekmurje (Trans-Muriland)	

ZAPISI — NOTES

Janez Cvirn, Celjsko nemštvo in poskus demokratizacije občinskega volilnega sistema na Spodnjem Štajerskem	113—117
Celje German-Oriented Population and an Attempt of Democratisation of the Municipal Electoral System in Lower Styria in 1914	
Avgust Lešnik, Izključitev Trockega iz centralnega komiteja VKP(b)	271—277
Expulsion of Lev D. Trocki from the Central Committee of Allfederal Communist Party (of Bolsheviks)	
Ignacij Voje, Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav	278—284
Contribution of Gregor Čremošnik to Researches of Economic History of Medieval Dubrovnik and Balcan Countries	
Irena Gantar Godina, Slovenski doktorji v Pragi 1882—1916	451—455
Doctors' degrees of Slovene students at the Czech University in Prague from 1882 until 1916	
France Kresal, Jugoslovansko in slovensko gospodarstvo v poročilih ljubljanske borze 1935—1941	595—597
Yugoslav and Slovene Economy in Reports of the Ljubljana Stock-Exchange 1935—1941	
Janez Stergar, Protifašistični in narodnoosvobodilni boj koroških Slovencev	598—602
Antifascist and National-Liberation Struggle of the Carinthian Slovenes	

PROBLEMI IN DISKUSIJA — PROBLEMS AND DISCUSSION

- Lujo Margetič, O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti 119—124
Some Questions of Our Early Middle Age History

INSTITUCIJE — INSTITUTES

- Institut für Zeitgeschichte — Inštitut za sodobno zgodovino München (Du-
šan Nečak) 457—460
Institute for the Contemporary History
- Ob sedemdesetletnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljub-
ljani (Ignacij Voje) 603—611
Seventieth Anniversary of the History Department at the Faculty of
Arts and Sciences

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

- Jože Dular — petinsedemdesetletnik (Stane Granda) 285
Jože Dular — Seventy-five Years of his Life
- Milica Kacin-Wohinz, šestdesetletnica (Miroslav Stiplovšek) 461—462
Milica Kacin-Wohinz, Sexagenarian
- Terezija Traven — 80 let (Stane Granda) 462—463
Terezija Traven — Octagenarian
- Tone Knez — šestdesetletnik (Stane Granda) 635—636
Tone Knez — Sexagenarian
- Magister Drago Novak — šestdesetletnik (Tomaž Weber) 637
M. A. Drago Novak — Sexagenarian
- Ana Benedetič — šestdesetletnica (Vasilij Melik) 637—638
Ana Benedetič — Sexagenarian

IN MEMORIAM

- Dr. Irma Čremošnik, 12. 1. 1916 — 29. 6. 1990 (Ignacij Voje) 464
- Rudolf Noll, 1906—1990 (Rajko Bratož) 465—466

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE — CONGRESSES, SYMPOSIA,
SOCIETY EVENTS

- Spominska slovesnost ob 80-letnici rojstva prof. dr. Metoda Mikuža (Ignacij
Voje, Miroslav Stiplovšek) 125—127
Commemoration of the 80th Anniversary of Birth of Prof. Dr. Metod
Mikuž
20. Pazinski memorial (Branko Marušič) 127—128
The 20th Pazin Memorial
- Mednarodni simpozij Delavsko gibanje na podeželju (Franc Rozman) 128—130
International Symposium »Labour Movement in the Province«
- Zgodovinski simpozij »Minoritski samostan na Ptuj« (Kristina Purg-
Sampert) 130—132
Historical Symposium »The Minorite Monastery at Ptuj«
- Carl Czörnig med Italijo in Avstrijo (Branko Marušič) 132—133
Carl Czörnig Between Italy and Austria

Srečanje »Srednja Evropa v dvajsetih letih : kultura in družba« (Branko Marušič)	287—289
Meeting »Middle Europe in the Twenties : Culture and Society«	
Mednarodni simpozij o Trockem (Avgust Lešnik)	290—291
International Symposium on Trocki	
Poročilo o XXV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti od 1. do 3. oktobra 1990 (Marjan Drnovšek)	612—614
Report on 25 th Meeting of Slovene Historians in Murska Sobota, 1 st to 3 rd of October 1990	
Občni zbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Murska Sobota, 1. oktobra 1990 (Darja Mihelič, Vasilij Melik, Marjan Drnovšek, Janez Marolt)	614—618
Annual Meeting of Historical Societies' Association of Slovenia, Murska Sobota on October the 1 st 1990	
Pogovor o glavnih odprtih vprašanih slovenske gospodarske zgodovine (Olga Janša - Zorn)	618—622
Round-table on Main Open Questions in the Slovene Economic History	
15. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, Gornji Milanovac od 28. do 30. 8. 1990 (Prvenka Turk)	622—624
15 th Yugoslav Symposium on History Lecturing, Gornji Milanovac from 28 th to 30 th of August 1990	
24. zasedanje jugoslovansko-češko-slovaške zgodovinske komisije (Eva Holz)	624—628
24 th Meeting of the Yugoslav-Czech-Slovakian Historical Commission	

RAZSTAVE — EXHIBITIONS

Slovenci v letu 1789. Razstava Narodnega muzeja (Jože Podpečnik)	292—296
Slovenes in the Year 1789. National Museum Exhibition	
Tempora fuere barbarica... Razstava o Langobardih (Tomaž Nabergoj)	629—634
Tempora fuere barbarica... Exhibition on the Langobards	

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Miroslav Pahor - Janez Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja (Ignacij Voje)	135—136
Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277 (Ignacij Voje)	136—138
Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich (Eva Holz)	138—140
Dušan Mrđenović, Ustavi i vlade kneževine Srbije, kraljevine Srbije, kraljevine SHS i kraljevine Jugoslavije (1835—1941) (Boris Radosavljević)	140—141
Bogdan Krizman, Hrvatska u prvom svjetskom ratu (Igor Grdina)	141—143
Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca — Privremeno narodno predstavništvo (Igor Grdina)	143—145
Josip Rus Andrej, Pričevanja in spomini. O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji (Boris Rozman)	145—147
Karel Šiškovič, Znanstveno razmerje do vprašanja narodnosti (Boris Gombač)	147—148
Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. 15(1) (Jože Maček)	149—150
Milan Sagadin, Kranj — Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja (Paola Korosec)	150—154
Ivan Turk, Metka Culiberg, Janez Dirjec, Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrije — zatočišče neandertalcev (Draško Josipovič)	297—300

Karl A. Wittfogel, Orižentalna despotija. Uporodno istraživanje totalne moči (Ludvik Čarni)	300—305
Osamsto godina bosānskog bana Kulina 1189—1989 (Igor Grdina)	305—309
Minoritski samostan na Ptuju 1239—1989 (France M. Dolinar)	309—311
Miroslav Bertosa, Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u 17. i 18. stoljeću (Vasko Simoniti)	311—312
Anna Millo, L'elite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891—1938 (Marta Verginella)	312—314
Vincent A. Yzermans, The Spirit in Central Minnesota. A Centennial Narrative of the Church of Saint Cloud. 1889—1989 (Bogdan Kolar)	314—315
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 10 (Jože Maček)	315—316
Nekaj pripomb k razpravi Ljudmile Bezljaj-Krevel O zgodovini pošt (Andrej Hožjan)	316—318
Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen (Vinko Demšar)	318—319
Istra kroz stoljeća. 1—8 (Branko Marušič)	320—321
Beiträge zur historischen Sozialkunde (Oto Luthar)	321—323
Milan Sagadin, Kranj — Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja. — Odmev na oceno (Milan Sagadin)	323—324
Milan Pahor, Slovensko denarništvo v Trstu. Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880—1918 (Boris Gombač)	324—325
Đuro Šmicberger, Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB (Marja Bešter)	326
Lexikon des Mittelalters, 4. Bd. (Peter Štih)	467—468
Günter Weiss, Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa (Peter Štih)	468—469
Atti del convegno »La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto« (Tomaž Naberger)	469—472
Beno Kotruljević (Benedetto Cotrugli), O trgovini i o savršenom trgovcu (Ignacij Voje)	472—474
Ob dvestoti obletnici francoske revolucije. Nekaj novih zgodovinskih objav (Vinko Rajšp)	474—478
Giulio Sapelli, Trieste italiana. Mito e destino economico (Marta Verginella)	478—479
Kranjski zbornik 1990 (Janez Kopač)	479—484
Vladimir Čorović, Istorija Srba (Boris Radosavljević)	484—485
Đuro Tosić, Trg Drijeva u srednjem vijeku (Ignacij Voje)	639—641
Ob dvestoti obletnici francoske revolucije (Dopolnilo) (Neda Pagon)	641—642
Gertraud Marinelli-König, Russland in der Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805—1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen (Stane Granda)	642—643
Questioni di guerra (Marta Verginella)	643—644
Antonio Sema, Caporetto. Il mondo capovolto (Petra Svobljšak)	644—647
Drago Žerjal, Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama (Metka Gombač)	647—648
Ludvik Tončič, Tiskarstvo na Dolenjskem (Anja Dular)	648—649
Ivan Grobelnik, Ignacij Voje, Zgodovina 2 (Drago Novak)	649
Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ (Miroslav Stiplovšek)	650—651
Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925—1935 (Miroslav Stiplovšek)	651—652
Thomas M. Barker, Social Revolutionaries and Secret Agents: the Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive. — Marjan Linasi, Antifašistično in narodnoosvobodilno gibanje mladine na Koroškem 1938—1945 (Janez Stergar)	652—654

OBVESTILA — INFORMATION

Obvestila o izdajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	133—134
Information about the Issuing of Zgodovinski časopis (Historical Review)	
Rezultati ankete med bralci Zgodovinskega časopisa (Bojan Balkovec)	155—156
Results of an Inquiry among the Readers of Zgodovinski časopis (Historical Review)	
Obvestila o izdajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	327
Information about the Issuing of Zgodovinski časopis (Historical Review)	

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 1	I—IV
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 1	
Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 2	V—VIII
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 2	
Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 2 in 3	IX—XIV
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 2 and 3	
Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 3 in 4	XV—XX
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 3 and 4	

UDK 281.5 (453.3 Ogle) "03/07"

BRAVOŽ Rajko, dr., izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61001 Ljubljana, Askerčeva 12

Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoslovenski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 331—362 in št. 4, s. 489—520, 349 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoslovenski in predalpski prostor je bil izrazit v 4. in začetku 5. stoletja. Odražal se je v razvoju cerkvene organizacije, arhitekture in umetnosti sploh, v uveljavljanju specifičnih teoloških predstav, v čiščenju relikvij, v razvoju menišva in širjenju del oglejske krščanske književnosti. Ta vpliv je precej opesal od srede 5. do srede 6. stoletja, nato je ponovno dobil bolj izrazito obliko v času oglejske snizne. S prihodom Langobardov v Italijo in v naselitvijo Slovanov v vzhodnoslovenski in predalpski svetu se je vpliv oglejske cerkve, od začetka 7. stoletja razcepilene na oglejski in gradeški patriarhat, zelo zmanjšal. Razvoj v 7. in v večjem delu 8. stoletja zaznamujejo notranji pretresi oglejske cerkve, ki je bila sponorna ponovno širiti svoj vpliv s pokristjanjevanjem sosednjega slovanskega sveta šele od konca 8. stoletja dalje. Določitev meje s Salzburgom vzdolž Drave leta 811 je odraz skromnih možnosti Ogleja v tem času.

Avtorski izvleček

UDK 949.712 M. Sobota:929.6

SMEJ Jože, dr., mariborski pomožni škof, YU-62000 Maribor, Slomškov trg 19

Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobotne: Predstavitev novega mestnega grba

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 547—551, 12 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Na podlagi arhivskih virov avtor dokazuje, da Murski Soboti (Soboti), ki se že leta 1366 imenuje kot »civitas«, pripada naslov mesta, posebej se od leta 1476. V tem letu je Nikolaj de Szechny Soboto oprosil vsen bremen ugarskega jarmana. Avtor nato predstavi razne možnosti, kakšen naj bi bil grb soboškega mesta.

Avtorski izvleček

UDK 949.713 (093.3)

ANCIC Mladen, mr., asistent, Institut za istoriju, YU-71000 Sarajevo, Bure Đakovića 9

Ljetopis kraljeve Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 521—546, 107 cit.

Sh. (En., Sh., En.)

U radu se pokušava sribuirati dobro poznato historografsko djelo »Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije«, koje se dosad ubičajavalo nazivati »Hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina«. Temeljeći zaključke na podrobnom razglabanju samog teksta i nevelike skupine relevantnih arhivskih dokumenata, autor atribuirao autorstvo stanovitu »magistru Nikoli iz Krajine«, ravnatelju općinske škole u Roguru od 1416, koji je umro 1448. Pojmovi o kojima se raspravlja u radu: historiografija u kasnosrednjovjekovnom dalmatinskom gradu i s tim povezane predstave o socio-kulturnom identitetu.

Autorski sažetak

UDK 323.13 (=86) 323.15 (497.12 Celje=30) "1908/1914"

CVIRN Janez, mag., kustos, Pokrajinski muzej Celje, YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo svetovno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 553—564, 31 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor na podlagi pisanja celjskega časnika Deutsche Wacht prikaže gledanje celjskega nemšva na jugoslovansko vprašanje, ki postane porokatski Bozne in Hercegovine ter zlasti po balkanskih vojnah središčno vprašanje političnega življenja v monarhiji. Celjsko nemštvo zavrata tako splošne, se zlasti pa slovanske trialdične koncepte preureditve monarhije, ker so do njegovim mnenju naperjeni zoper nemške diaspore v slovanski deželah. Rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki za celjsko nemštvo obstaja predvsem kot slovansko vprašanje, vidi v dogovoru med Nemci in Madžari in v organizirani politiki krepitve nemškega posestnega stanja v slovanskih deželah.

Avtorski izvleček

ANČIČ Mihael, M. D., assistant, Institute for history,
YU-71000 Sarajevo, Dure Đakovića 9

**«The Chronicle of the kings of Croatia and Dalmatia»
(On the origins and the authorship of Croatian redaction
of The Chronicle of presbiter of Diocles)**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4,
pp. 521—546, 107 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The paper is an attempt to attribute the authorship of well known historiographic text. «The Chronicle of the kings of Croatia and Dalmatia», until now usually called «Croatian redaction of The Chronicle of presbiter of Diocles». Basing his conclusions on thorough analysis of the text and small group of relevant archival data the author attributed the authorship to some «master» Nicolaus de Craing», who mastered the communal school in the city of Trogir from 1416 on died in 1448. The elements concerned in this paper: historiography in the late medieval cities of Dalmatia and correlated notions of socio-cultural identity.

Author's Abstract

UDC 323.13 (=86):323.15 (497.12 Celje=30) «1908/1914»

CVIJRN Janez, M. A., Custodian, Regional Museum Celje,
YU-62000 Celje, Muzejski trg 1

**The Germans in Celje (Cilli) and the Yugoslav Question
before the First World War**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4,
pp. 553—564, 31 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author on the basis of writing of the newspaper «Deutsche Wacht» presents the points of view of German inhabitants in Celje as regards the Yugoslav question which grew into the central one of political life in the monarchy after annexation of Bosnia and Herzegovina and especially after the Balkan wars. The Germans in Celje rejected so common and especially the Slovene fatalistic concepts of the monarchy reform, because to their opinion it was aimed against German diaspora in the Slovene countries. They saw the solution of the Yugoslav question, which for the Germans in Celje existed only as a Slovene one, in an agreement between the Germans and the Hungarians, as well as in an organized policy of the German ownership strengthening in the Slovene countries.

Author's Abstract

BRATOZ Rajko, Dr., Associate Professor, University in Ljubljana,
Faculty of Arts and Sciences, YU-61001 Ljubljana, Aškerčeva 12

**Influence of the Aquileian Church on the East and Pre-Alpine
Territory from the 4th till 8th Century**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 331—362 and No. 4, pp. 489—520, 349 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The influence of the Aquileian Church on the East and pre-Alpine territory was explicit in the 4th and in the beginning of the 5th century. It reflected in development of the church organization, architecture and art in common, in winning recognition of specific theological conceptions. In relic veneration, in monkhood development and in spreading of the works of the Aquileian Christian literature. That influence, however, rather weakened in the period from the middle of the 5th century till the middle of the 6th century, but afterwards gained even more explicit form in the time of the Aquileian schism. With arrival of the Langobards to Italy and setting down of the Slavs in the East and pre-Alpine territory the influence of the Aquileian church, which has been divided into the Aquileian and Gradoan patriarchates from the beginning of the 7th century, weakened to a great extent. The development in the 7th and in the most of the 8th century was affected by internal commotions of the Aquileian church which was again capable of spreading her influence by Christianization of the neighbouring Slavic world not earlier than from the end of the 8th century onward. Demarcation with Salzburg along the river Drava in 811 was the result of limited possibilities of Aquileian in that time.

Author's Abstract

UDC 949.712 M. Sobota:329.6

SMEJ Jože, Dr., Maribor Subsidiary Bishop, YU-62000 Maribor,
Sloimškov trg 19

**Survey of the Medieval History of Murška Sobota: Presentation
of a New Town Coat-of-Arms**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4,
pp. 547—551, 12 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of archive sources the author proves that Murška Sobota (Sóbota) — which was named «dytias» already in 1386 — should be given the denomination of a town, especially since 1476. In that year Nicolaus de Széchy released Sóbota of all the burdens of a vassal yoke. The author gives all the possibilities how the coat-of-arm of the Sóbota town should look like.

Author's Abstract

UDK 886.3-2 Mrak.323.373

KERMAUNER Taras, dr., pisatelj, YU-61000 Ljubljana, Jamova 75

Mrakova dramatika o -- francoski -- revoluciji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 565--580

Sn. (Fr., Sn., En.)

Slovenski dramatik Ivan Mrak (1908--1986) je v letih 1944 do začetka šestdesetih let napisal Revolujsko tetralogijo z dramami Marat, Robespierre, Mirabeau in Andrej Chenier. Razprava o tej dramatikli je v prvi vrsti literarno historična, vendar ob tem poudarjeno sociološka in politološka; tema francoske revolucije je namreč hkrati aktualna tema današnjega trenutka slovenske zgodovine in družbe.

Avtorski izvleček

UDK 944 "1789":316

PAGON Neda, sociolog-raziskovalec, strokovni svetnik,
Filozofski inštitut ZRC SAZU, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 3

Dolg sociologije francoski revoluciji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 581--588, 17 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Sociologija se je sicer rodila v luči francoske revolucije, vendar sam koncept revolucije v njej funkcionira predvsem kot metafora za spreminjanje družbe; zato še dolgoje (francoski) revoluciji proučevalne druge različne (individualnosti, utopij, mitov itd.).

Avtorski izvleček

UDK 325.252 (497.12--18)

OLAS Ludvik, profesor geografije, predavatelj na Pedagoški fakulteti, Univerza v Mariboru, YU-62000 Maribor, Koroska 160

Izseljevanje iz Prekmurja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 589--594, 8 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Obmejno in agrarno prenaseljeno Prekmurje je že več stoletij tipično območje izseljevanj. V času prodireformacije (18. stol.) so se prekmurci protestant posamezno in v družinah izseljevali na Madzarsko v županijo Somogy, kjer so si ustanovili svojo faro in sole v slovenskem jeziku. V drugi polovici 19. stoletja in vse do prve svetovne vojne so se množično izseljevali v Ameriko. Iz nekaterih goričkih vasi je odšlo tudi do 30 % mladega prebivalstva. Med obema vojnama so odhajali na sezonsko delo v Francijo, Nemčijo, Avstrijo in še drugam po Evropi, in nekateri med njimi so se tam tudi stalno naselili. V vsem obravnavanem obdobju so se Prekmurci izseljevali tudi v neposredno okolico, zlasti na Mursko polje, Apaško polje in okolice Radgona.

Avtorski izvleček

UDK 33 (497.1) "1935/1941"

KRESAL France, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

Jugoslovansko in slovensko gospodarstvo v poročilih Ljubljanske borze 1935--1941

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 595--597, 5 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor prikazuje usmeritev zunanjetrgovinske menjave Jugoslavije od 1935 do 1941 in ugotavlja njeno vse močnejše gospodarsko navezovanje na nacistično Nemčijo in fašistično Italijo po eni strani ter slabše pomena Anglije in Francije v zunanjetrgovinski menjavi Jugoslavije po drugi strani, pa tudi usihanje pomena držav Male zveze in Balkanskega sporazuma z gospodarskega vidika.

Avtorski povzetek

PAGON Neda, Sociologist-Researcher, Expert Councilor, Philosophical Institute of Scientific-Research Centre at the Slovene Academy of Sciences and Arts, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 3

Debt of Sociology to the French Revolution

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4, pp. 581-588, 17 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

Sociology was indeed born in the light of the French Revolution, however, the concept of the revolution itself functions in the first place as a metaphor for society changing; therefore sociology still owes the (French) revolution a research of other dimensions (individuality, utopias, myths etc.).

Author's Abstract

UDC 83 (497.1) "1935/1941"

KRESAL France, Dr., Science Councilor, Institute for Modern History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Yugoslav and Slovene Economy in Reports of the Ljubljana Stock-Exchange 1935-1941

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4, pp. 595-597, 5 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author describes the trends of the foreign trade exchange of Yugoslavia in the years 1935-1941 and states its increasing economic attaching to the Nazi Germany and the fascist Italy on one side and the importance weakening of England and France in the foreign trade exchange of Yugoslavia on the other. He also states the importance weakening of the countries of the Small Entente and the Balkan Agreement from the economic aspect.

Author's Abstract

KERMAUNIER Taras, Dr., Writer, YU-61000 Ljubljana, Jamova 75

Mrak's Dramatics Dealing with - French - Revolution

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4, pp. 585-586

Sn. (Fr., Sn., En.)

The Slovene playwright Ivan Mrak (1906-1988) wrote in the years 1944 till the beginning of the sixties the *Revolutionary Trilogy* with the dramas *Marat*, *Rodespierte*, *Mirabeau* and *Andrej Chénier*. The treatise dealing with this dramatics is first of all literary historical, but at the same time strongly sociological and politicizing; the theme of the French Revolution is namely at the same time the actual theme of today's Slovene history and society.

Author's Abstract

UDC 825.282 (497.12-18)

OLAS Ludvik, Professor of Geography, Lecturer at the Pedagogical Faculty, University in Maribor, YU-62000 Maribor, Koroska 160

Emigration from Prekmurje (Trans-Murania)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4, pp. 589-594, 8 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Due to its geographical position along the border and agrarian over-population Prekmurje has been a typical migration area for many centuries. In the time of counter-reformation (18th century) the protestants were migrating individually or with their families to Hungary to the parish *Sonogy*, where they founded their own parish and schools in Slovene language. In the second half of the 19th century and all up to the first world war they migrated in crowds to America. From some villages in Goričko hills even up to 20% of seasonal population left. Between the world wars they were leaving for France, Germany, Austria and elsewhere in Europe; some of them have settled down there for ever. The Prekmurje people migrated also to their close vicinity, especially to the Murra field, Apate field and outskirts of Radgona.

Author's Abstract

UDK 940.534.365 (=863)

STERGAR Janez, prof., višji raziskovalni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, YU-61001 Ljubljana, Erjavčeva 26, pp. 313

Protifasistični in narodnoosvobodilni boj koroških Slovencev

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 598—602, 4 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Slovenska manjšina na avstrijskem Koroškem je bila že od dvajsetih let konfrontirana z nacizmom. Kl se je v tej pokrajini zaradi tradicije veličinskega nacionalizma še posebej zgodaj in močno razmahnili, v obliki neonacizma pa ga srečujemo vse do danes. Po anšlusu marca 1938 so se koroški Slovenci bolj aktivno kot druge narodne manjšine ali socialne skupine v »Ostmarki« uprili nacistom. Od napada na Jugoslavijo aprila 1941 in še posebej od izselitve približno tisoč koroških Slovencev aprila 1942 se je tudi na Koroškem razmahnila Osvobodilna fronta slovenskega naroda in partizansko bojevanje. Za ceno številnih človeških žrtev se je upor širil do nacistične kapitulacije.

Avtorski izveček

UDK 378.693.0 (497.12 Lj.) "1920/1990"

VOJE Ignacij, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61001 Ljubljana, Aškerčeva 12

Ob sedemdesetletnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 4, s. 603—611, 19 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V prispevku je obravnavan razvoj oddelka za zgodovino v obdobju sedemdesetletnega delovanja (od začetka predavanj 19. II. 1920 do konca leta 1989). Podan je kadrovski razvoj (učitelji, asistenti, bibliotekarji, zunanji sodelavci), predstavljeni učni programi in študijska problematika, navedeni statistični podatki o številu diplomiranih zgodovinarjev (750), diplomantov magistrskega študija (20), doktorjev zgodovinskih znanosti (53) in obsegu knjižnice. Pokojnim profesorjem se je ob tej priliki oddelka za zgodovino oddolžil z odkritjem spominskega obeležja (plošče s podpisli profesorjev).

Avtorski izveček

VOJE Ignacel, Dr., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts and Sciences, YU-61001 Ljubljana, Aškerčeva 12
Seventieth Anniversary of the History Department at the Faculty of Arts and Sciences

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4,
pp. 603-611, 19 notes

Sn. (De, Sn. En.)

The author describes development of the history department through seventy years of its activity (from the first lectures on February 19, 1920, till the end of 1989). He presents the staff development (professors, assistants, librarians, nonresident collaborators), syllabus and study problematics, quotes statistical data on the number of graduated historians (750), graduates of master's degree (20) doctors of historical sciences (63), as well as on the library extent. On this occasion the history department unveiled a memorial tablet to its late professors (a plate with signatures of professors).

Author's Abstract

STERGAR Janez, Prof., Senior Research Collaborator, Institute for Ethnic Problems, YU-61001 Ljubljana, Eryavčeva 26, P. O. B. 318
Antifascist and National-Liberation Struggle of the Carinthian Slovenes

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 4,
pp. 598-602, 4 notes

Sn. (De, Sn. En.)

The Slovene minority in Austrian Carinthia has been confronted to nationalism ever since the twenties. Due to the tradition of pan-German nationalism it spread rather soon and strongly in this region, and can be met as neofascism up to these days. After the "Anschluß" in March 1938 the Carinthian Slovenes resisted the nazis more actively than other national minorities or social groups in "Ostmark". Since the invasion to Yugoslavia in April 1941 and especially since the deportation of approximately one thousand Carinthian Slovenes in April 1942 the Liberation Front of the Slovene Nation and the partisan way of fighting spread widely. For the high price of numerous victims the resistance spread all up to the nazi capitulation.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/1, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 32 din	32/1978, št. 4 — 24 din
2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 44 din	33/1979, št. 1 — 28 din
4/1950 (1987) — 40 din	33/1979, št. 2 — 26 din
5/1951 (1987) — 56 din	33/1979, št. 3 — 24 din
6-7/1952-53 (1986) — 80 din	33/1979, št. 4 — 20 din
8/1954 (1990) — 160 din	34/1980, št. 1-2 — 34 din
9/1955 (1989) — 42 din	34/1980, št. 3 — 18 din
10-11/1956-57 (1990) — 160 din	34/1980, št. 4 — 18 din
12-13/1958-59 — pred ponatisom	35/1981, št. 1-2 — 28 din
14/1960 — razprodan	35/1981, št. 3 — 20 din
15/1961 (1989) — 32 din	35/1981, št. 4 — 16 din
16/1962 — pred ponatisom	36/1982, št. 1-2 — 26 din
17/1963 (1978) — 42 din	36/1982, št. 3 — 18 din
18/1964 (1980) — 40 din	36/1982, št. 4 — 16 din
19-20/1965-66 (1985) — 50 din	37/1983, št. 1-2 — 24 din
21/1967 — pred ponatisom	37/1983, št. 3 — 16 din
22/1968, št. 1-2 (1983) — 24 din	37/1983, št. 4 — 18 din
22/1968, št. 3-4 — razprodan	38/1984, št. 1-2 — 24 din
23/1969, št. 1-2 (1989) — 26 din	38/1984, št. 3 — 16 din
23/1969, št. 3-4 (1989) — 22 din	38/1984, št. 4 — 18 din
24/1970, št. 1-2 (1981) — 24 din	39/1985, št. 1-2 — 26 din
24/1970, št. 3-4 (1988) — 26 din	39/1985, št. 3 — 22 din
25/1971, št. 1-2 (1985) — 26 din	39/1985, št. 4 — 18 din
25/1971, št. 3-4 (1986) — 26 din	40/1986, št. 1-2 — 28 din
26/1972, št. 1-2 (1980) — 32 din	40/1986, št. 3 — 22 din
26/1972, št. 3-4 (1984) — 30 din	40/1986, št. 4 — 26 din
27/1973, št. 1-2 (1989) — 26 din	41/1987, št. 1 — 28 din
27/1973, št. 3-4 (1988) — 28 din	41/1987, št. 2 — 26 din
28/1974, št. 1-2 (1988) — 28 din	41/1987, št. 3 — 26 din
28/1974, št. 3-4 — razprodan	41/1987, št. 4 — 26 din
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 1 — 24 din
29/1975, št. 3-4 — 44 din	42/1988, št. 2 — 24 din
(kmalu razprodan)	42/1988, št. 3 — 26 din
30/1976, št. 1-2 — 28 din	42/1988, št. 4 — 22 din
30/1976, št. 3-4 — 26 din	43/1989, št. 1 — 24 din
31/1977, št. 1-2 — 44 din	43/1989, št. 2 — 24 din
31/1977, št. 3 — 36 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 3 — 24 din
31/1977, št. 4 — 22 din	43/1989, št. 4 — 26 din
32/1978, št. 1-2 — 28 din	44/1990, št. 1 — 40 din
32/1978, št. 3 — 22 din	44/1990, št. 2 — 48 din
	44/1990, št. 3 — 52 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 300 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 5 dinarjev zaračunamo dejanske poštno stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 20 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1990

941/949

120030127,4

COBISS •

ZČ, Ljubljana, 44, 1990, številka 4, strani 487–660 in XV–XX